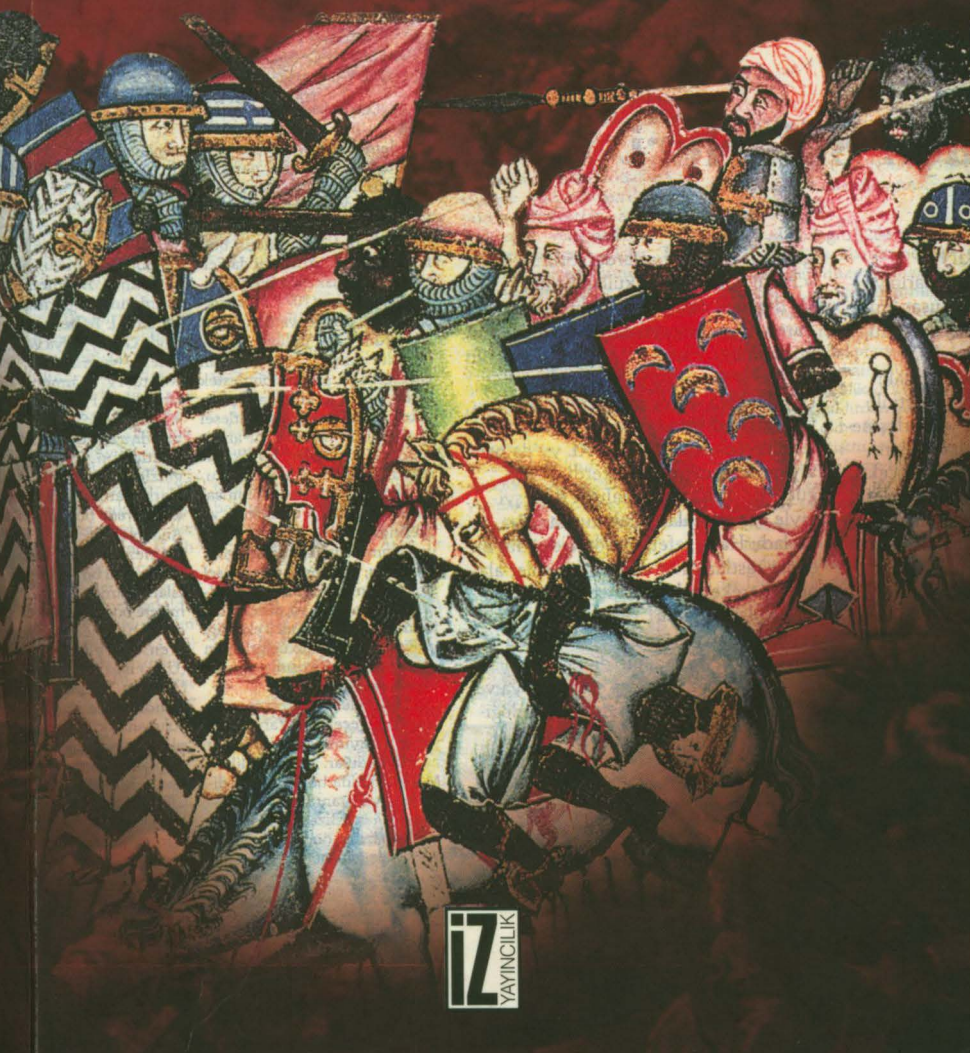
RECONQUISTA

Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan ilişkileri

LÜTFİ ŞEYBAN

İZ YAYINCILIK

Reconquista

Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri

Dr. LÜTFİ ŞEYBAN

Dr. Lütfi ŞEYBAN; 1966 yılı Adapazarı doğumludur. Lisans eğitimini 1993 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi-İslam Tarihi Programı'nda; Yüksek Lisans eğitimini 1996 yılında Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Bölümü'nde; Doktora eğitimini ise Temmuz 2002 tarihinde İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Bölümü (Edebiyat Fakültesi)'nde tamamladı. Doktorada hazırlamış olduğu tez, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri* adıyla İz Yayıncılık tarafından yayımlanmıştır.

Müellifin bilimsel çalışma alanı, İslam-Avrupa İlişkileri Tarihi bağlamında Endülüs - İspanya Ortaçağı Tarihi - Medeniyeti + İslam Tarihinde Kadın + İslam Tarihi - Medeniyetidir. Ayrıca, Tarih Metodolojisi üzerinde çalışmakta, Vakıflar ve Sakarya Tarihi ile de ilgilenmektedir. Bu konularda yayımlanmış eserleri ve hazırlamakta olduğu çok sayıda projesi bulunmaktadır. Ayrıca, bilimsel çalışma ve kendini geliştirme amacıyla Almanya ve İspanya seyahatleri yapmıştır. Osmanlı Türkçesi, Arapça ve İngilizce bilmekte olup, evli ve 2 çocuk babasıdır.

© İz Yayıncılık

İZ YAYINCILIK: 395
İnceleme-araştırma dizisi: 98
İstanbul, 2003

ISBN 975-355-526-1

dizgi, iç düzen: İz Yayıncılık
kapak: Medine Efe
baskı : Umut Matbaası

İZ YAYINCILIK
Çatalçeşme Sokağı, Defne Han, No: 27/15 Cağaloğlu 34410 İstanbul
telefon: (212) 5207210
faks: (212) 5115791

http://www.izyayincilik.com
e-mail: bilgi@izyayincilik.com

Dr. LÜTFİ ŞEYBAN

RECONQUISTA

Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri

İZ YAYINCILIK

İçindekiler

KISALTMALAR 13

GİRİŞ

A. ENDÜLÜS ÜZERİNE GÜNCEL BİLGİ VE DEĞERLENDİRMELER 17
Endülüs Tarihi Çalışmalarının Günümüz Dünyası İçin Önemi 17
Endülüs'ün Tarihî Temel Özellikleri 24
Endülüs Hakkında Yapılan Değerlendirmeler 25
Bugünkü Endülüs'te İslâmiyet 32
Bugün Endülüs İçin Yapılabilecekler 36

B. KİTABIN KONUSUNUN GERİ PLANI 37
Endülüs Adının Menşei 38
Fetihten Önce İberya Yarımadası ve Avrupa 40
İslam Fetihleri, İspanya'nın Fethi ve Endülüs'te İslam Devleti 44
İslamiyet'te İnsan Hakları 54
Müslüman-Hıristiyan Kavramları ve İslam Hukukunda Uluslararası İlişkiler 59
İspanya'nın Fethine Kadar İslam Tarihinde Müslüman-Hıristiyan İlişkileri 62
Endülüs'te Murâbıtlar Dönemine Kadar Müslüman-Hıristiyan İlişkileri ve Hıristiyan İspanya Krallıklarının Oluşumu (Reconquista'nın İlk Dönemi 711-1085) 70
Endülüs'ün Abbâsîler ve Fâtımîler ile İlişkilerinin Reconquista'ya Etkileri 90
Genel Olarak Endülüs Medeniyeti, Tesirleri ve Tarihî Önemi 93

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE MURÂBITLAR DÖNEMİNDE MÜSLÜMANLAR İLE HIRİSTİYANLAR ARASINDA SİYASÎ İLİŞKİLER

(Reconquista'nın Hızlanması 1085-1147)

A. ENDÜLÜS'TE MURÂBITLAR DÖNEMİNDE HIRİSTİYAN İSPANYA'NIN DURUMU (1085-1147) 103

1. Birleşik Leon-Kastilya Krallığı: VI. Alfonso'nun Tuleytula'yı İşgali ve Reconquista Hareketinin Hızlanması 104
2. Sid (El Cid Campeador, Rodrigo Diaz de Vivar, 1043-1099) 106
3. Aragon Krallığı: I.Alfonso ile Kastilya Kraliçesi Urraca (1109-1126) 110
4. I.Alfonso ile Leon-Kastilya Kralı VII. Alfonso Raimundez (1126-1157) ve Büyük Aragon Krallığının Kuruluşu 115
5. Kastilya Kralı VII.Alfonso ve Diğer Hıristiyan Krallıklar 118
6. Şövalye Tarikatlarının Kurulması 122
7. Portekiz Krallığının Kurulması (1109) ve Kral Alfonso Henriquez (1128-1185) 124
8. Endülüs ile İspanya Krallıkları Arasındaki Çatışmada Endülüslü Hıristiyanların Rolleri 127
9. Hıristiyan Dünyasında Endülüs'e Karşı Haçlı Düşüncesinin Doğuşu ve Saldırıların Başlaması 131

B. MURÂBITLAR DÖNEMİNDE MÜSLÜMAN-HIRİSTİYAN İLİŞKİLERİ 145

1. Yusuf b. Taşfîn Dönemi (1085-1109) 145
   a. Murâbıtlar ve Endülüs'e Geçiş Sebepleri 145
   b. Zellâka (Sagrajas) Zaferi (1086) ve Sonrası 149
   c. Tuleytula Kuşatması ve Endülüs'ün Murâbıtlar Tarafından Fethedilmesi (1090-1104) 154
   d. Endülüs'lü Zâide ile Kastilya Kralı VI.Alfonso'nun Evliliği Meselesi 160
   e. Künneşre (Consoicra) Zaferi (1097) ve Tuleytula Kuşatması (1098) 162
2. Ali b. Yusuf Dönemi (1106-1143) 163
   a. VI.Alfonso'ya Karşı Uklîş (Ucles) Zaferi (1108) 164
   b. Tuleytula Kuşatması, Talebîre (Talavera) (1109) ve Kulumriye'nin (Coimbra) Fethi (1111 ve 1117) 166
   c. Vali Mezdelî'nin Tuleytula Kuşatması ve Kastilyalılar ile Yapılan Savaşlar (1114-1115) 168
   d. el-Cezâiru'ş-Şarkiyye'nin (Balear Adaları) Fethi (1116) 171

e. Aragon Kralı I.Alfonso'nun Sarakusta'yı (Zaragoza) İşgali (1118) ile Endülüs'te Murâbıtlar'ın Gücünün Tükenişi 172
f. Aragon Kralı I.Alfonso Karşısında Ketunde (Cutanda) Yenilgisi (1120) ve Gırnata Savaşları 174
g. Vali Taşfîn b. Ali'nin Hıristiyanlara Karşı Seferleri (1128-1139) 177
h. Aragon Kralı I.Alfonso Karşısında Kılâ'a (Alcolea) Yenilgisi (1129) 179
i. Aragon Kralı I.Alfonso'ya Karşı İfrâğa (Fraga) Zaferi (1134) 181
3. Taşfîn b. Ali Dönemi (1143-1146 veya 1149) 182
a. Kastilya Kralı VII.Alfonso (1126-1157) ile Yapılan Mücâdeleler 183
b. Doğu Endülüs Valisi Yahya b. Gâniye'nin Seferleri 185
c. Murâbıtlar'a Karşı Endülüs İsyanları ve Sonuçları 186
d. Haçlıların Elinde el-Meriye'nin (Almeria) Düşüşü (1147) 188
e. Haçlıların Elinde Üşbûne (Lisbon) ve Şenterîn'in (Santarein) Düşüşü (1147) 189
4. Kuzey Afrika ve Endülüs'te Murâbıtlar'ın Sonu (1147) 190

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE MUVAHHİDLER DÖNEMİNDE MÜSLÜMANLAR İLE HRİSTİYANLAR ARASINDA SİYASİ İLİŞKİLER

(Reconquista'nın Hızlanması 1147-1238)

A. ENDÜLÜS'TE MUVAHHİDLER DÖNEMİNDE HIRİSTİYAN İSPANYA'NIN DURUMU (1147-1238) 197
1. Kastilya Krallığı (930-1217, Leon-Kastilya: 1037-1157 ve 1217-1504) 198
2. Leon Krallığı (911-1230, Leon-Kastilya: 1037-1157 ve 1217-1504) 202
3. III. Fernando Döneminde Kastilya Krallığı (1217-1252) 205
4. Aragon Krallığı (809-1137, Büyük Aragon Krallığı: 1137-1516) 207
5. Navar Krallığı (810 veya 820-1512) 212
6. Portekiz Krallığı (1109-1910) 214

B. MUVAHHİDLER DÖNEMİNDE MÜSLÜMAN-HIRİSTİYAN İLİŞKİLERİ 217
1. Abdülmü'min b. Ali Dönemi (1145-1163) 217
a. Muvahhidler ve Endülüs'e Hâkim Oluşları (1146-1152) 217
b. KuzeyDoğu Endülüs Sınır Şehirlerinin Elden Çıkışı (1148-1149), el-Meriye'nin Geri Alınışı (1157) 220

c. Hıristiyanların Dostu Endülüslü İbn Merdenîş ile Yapılan Mücâdeleler 222
d. İbn Merdenîş'in İbn Hemüşek ile Birleşmesi ve Abdülmümin'in İberya Yarımadası'nı Ele Geçirme Planı (1160-1163) 225
2. Ebû Yakub Yusuf b. Abdülmü'min Dönemi (1163-1184) 229
a. Batı Endülüs'te Portekizli Giraldo Sempavor'un İşgal Harekâtı (1165) 230
b. Portekizliler'in Batalyevs'e Saldırması Üzerine Leon Kralının Muvahhidler'e Yardım Etmesi (1169) 233
c. Kastilya'ya Karşı Başarısız Vebze (Huete) Savaşı (1172) 236
d. Portekizliler'in Bâce'ye (Beja) Saldırısı (1172) 239
e. Kastilyalı Kont Jamino'nun Yenilmesi (1173) 240
f. Hıristiyanların İsteğiyle Büyük Barış Antlaşması Yapılması (1173) 241
g. Merakeş'te Veba Salgını ve Kastilya Saldırıları Sonucu Kûnka'nın (Conca) Düşüşü (1177) 242
h. Leonlular'ın Erkeş ile Şerîş'e, Portekizliler'in Bâce'ye Saldırıları (1177) 243
i. Portekizliler ile Ubûrtû (Porto) ve İşbiliye Bölgesinde Yapılan Kara-Deniz Savaşları (1179-1182) 245
j. Kastilyalılar ile Yapılan Şentefîle (Santafila) ve Talebîre (Talavera) Savaşları (1182) 247
k. Portekizlilere Karşı Başarısız Şenterîn Savaşı (1184) 249
3. Ebû Yusuf Yakub el-Mansûr Dönemi (1184-1199) 253
a. Şilb Şehrinin Haçlılar ile Birleşen Portekizliler Tarafından İşgali (1189) 253
b. Muvahhidlerin Şilb'i Geri Alması (1191) 256
c. Eyyûbîler'in Sultanı Selahaddin Eyyûbî'nin Haçlılara Karşı Muvahhidler'den Yardım İstemesi (1190) 258
d. Hıristiyanlar'a Karşı Erek (Alarcos) Zaferi (1195) ve Sonrası 260
e. Halifenin Birinci Kastilya Seferi ve Tuleytula Kuşatması (1196) 265
f. Halifenin İkinci Kastilya Seferi ve Tuleytula Kuşatması (1197) 267
g. Muvahhid-Leon İttifakının Sona Ermesi (1198) 269
4. Muhammed en-Nâsır Dönemi (1199-1213) 270
a. Hıristiyanların Müttefiki İbn Gâniye'den el-Cezâiru'ş Şarkıyye'nin Geri Alınması (1203) 270
b. Şelbatarra (Salvatierra) Savaşı (1211) 272
c. Birleşik Haçlı Ordusuna Karşı İkâb (Las Navas de Tolosa) Yenilgisi (1212) 275
d. İkâb Savaşı'ın Sonuçları ve VIII.Alfonso'nun Yeni Saldırıları (1212) 280

5. Ebû Yakub Yusuf el-Müstansır Dönemi (1213-1222) 285
a. İç Sorunlar Yaşayan Kastilya'nın Barış İstemesi (1215) 285
b. Haçlılar ile İşbirliği Yapan Portekizliler'in Saldırıları ve Sağru'l-Kasr'ın (Alcacer de Sal) Düşüşü (1217) 286
6. Abdülvâhid b. Yusuf ve Abdullah İbnü'l-Mansûr el-Âdil Dönemi (1222-1228) 288
a. Taleyâta (Tallante) ve Afs (Aspe) Yenilgileri (1224) 288
b. İsyancı el-Beyyâsî'ye Yardım Eden Kastilyalıların Saldırı ve İşgalleri (1224-1226) 289
7. Ebû'l-Ulâ İdris el-Me'mûn Dönemi (1228-1232) 293
a. Reconquista İçin Uygun Ortamın Oluşması (1227) 293
b. Merakeş'teki Taht Mücadelesinde Kastilya ile Antlaşma ve Yardımlaşma Yapılması (1228) 295
c. Muvahhidler'in Kuzey Afrika'da Çözülüşünün Endülüs'e Yansımaları: İsyanlar (1229) 297
d. İbn Hûd'un Endülüs'e Hâkim Olması (1229) 299
e. el-Cezâirü'ş-Şarkıyye'nin Kaybı (1229) 301
8. Abdülvâhid er-Reşîd Dönemi (1232-1242) 303
a. Kurtuba'nın Kaybı (1236) .
b. İbnü'l-Ahmer'in Gırnata'ya Hâkim Olmasıyla Endülüs Topraklarının Gırnata Emirliği Altında Toplanması (1238) ... 307
9. Reconquısta Sürecinde Murâbıtlar ve Muvahhidler'in Rolü 310

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RECONQUISTA'NIN BAŞARIYA ULAŞMASININ SEBEPLERİ, MÜSLÜMANLAR İLE HRİSTİYANLAR ARASINDA MEDENÎ, SOSYAL, EKONOMİK, TİCARÎ VE KÜLTÜREL İLİŞKİLER

A. RECONQUISTA'NIN BAŞARIYA ULAŞMASININ SEBEPLERİ 315
1. Fizikî ve Coğrafî Şartların Getirdiği Avantajlar 316
2. Reconquista Sonucu Hıristiyan Halkın Yeniden İskân Edilmesi 321
3. Hıristiyanların Askerî Güç ve Teşkilâtları 325
4. Kilise'nin Motivasyonu ve Hıristiyanî İdealler 328
5. Müslümanların Tavırları ve Toplumsal Zaafları 331

B. MÜSLÜMAN ENDÜLÜS İLE HIRİSTİYAN İSPANYA ARASINDAKİ MEDENÎ İLETİŞİM VE ETKİLEŞİM 337
1. Yahudiler 341
2. Hıristiyanlar ya da Müsta'ribler (Mozaraplar, Mozarabes) 346
3. Müdeccenler (Mudejares) 351

4. Karşılıklı Evlilikler ve Endülüs Hayat Kültürü 353
5. Savaşlar, Esirler, Barış ve Diplomasi 360
6. Siyasî Sığınmalar 363
7. Ücretli Askerler (Mürtezika) 364

C. MÜSLÜMANLAR İLE HIRİSTİYANLAR ARASINDA SOSYAL İLİŞKİLER 367
1. Müsâmaha Ruhu ve İnsanî Değerlerde Etkileşim 367
2. Musikî, Çalgı Âletleri ve Eğlence 372
3. Bayramlar, Giyim-Kuşam ve Yeme-İçme Kültürü 375
4. Bina Düzeni, Mimarî Teknikleri ve Şehir Yapısı 378

D. MÜSLÜMANLAR İLE HIRİSTİYANLAR ARASINDA EKONOMİK VE TİCARİ İLİŞKİLER 383
1. Tarım Alanındaki İlişkiler 383
2. Zenâat ya da Endüstri Alanındaki İlişkiler 386
3. Ticaret Alanındaki İlişkiler, Ticaret Merkezleri ve Ticaret Yolları 388
4. Sikkeler 393

E. MÜSLÜMANLAR İLE HIRİSTİYANLAR ARASINDA KÜLTÜREL İLİŞKİLER 397
1. Dinî Etkileşim 403
2. Endülüs'e Gelen İspanyol ve Avrupalı Öğrenciler Vasıtasıyla Gerçekleşen Etkileşim 405
3. Tercüme Hareketiyle Gerçekleşen İlişkiler ve Etkileşim 407
4. Dil-Edebiyat, Bilim ve Sanat Alanında Gerçekleşen Etkileşim 410

SONUÇ 421
BİBLİYOGRAFYA 429

EKLER

EK 1: EMEVİLER'E BAĞLI ENDÜLÜS VALİLERİ LİSTESİ 465
EK 2: ENDÜLÜS EMEVİ EMÎR/HALİFELERİ LİSTESİ 466
EK 3: ENDÜLÜS'TE MÜLÛKÜ'T-TAVÂİF (BEYLİKLER) LİSTESİ 467
EK 4: MURÂBIT VE MUVAHHİD HÜKÜMDARLARI LİSTELERİ 469
EK 5: GIRNATA EMÎRLERİ LİSTESİ 470
EK 6: HIRİSTİYAN KRALLIKLARI LİSTELERİ 471
EK 7: ENDÜLÜS KRONOLOJİSİ (İspanya ve Dünya Tarihi ile Mukâyeseli) 477

HARİTALAR 496
RESİMLER 500

TABLO, RESİM VE HARİTALARIN LİSTESİ

Tablo 1: Emeviler'e Bağlı Endülüs Valileri Listesi 465
Tablo 2: Endülüs Emevi Emîr/Halifeleri Listesi 466
Tablo 3: Endülüs'te Mülûkü't-Tavâif (Beylikler) Listesi 467
Tablo 4: Murâbıt ve Muvahhid Hükümdarları Listesi 469
Tablo 5: Gırnata Emîrleri Listesi 470
Tablo 6: Hıristiyan Krallıkları Listeleri 471

Harita 1: İslam Fethi Öncesi Roma-Vizigot İberyası 497
Harita 2: İberya Yarımadası'nda İslam Fetih Yolları 497
Harita 3: Endülüs Emevileri / Mansur Muhammed İbn Ebî Âmir Döneminde Endülüs (X.Yüzyıl Sonu) 498
Harita 4: Mülûkü't-Tavâif Döneminde Endülüs (XI. Yüzyıl) 498
Harita 5: Murâbıtlar ve Muvahhidler Dönemlerinde Endülüs (XII. Yüzyıl) 499
Harita 6: Endülüs'te Muvahhidler'in Sonu ve Gırnata Sulatanlığı (XIII. Yüzyıl) 499

Resim 1: Hıristiyan İspanya'nın doğuşunda ilk adı geçen isim: Don Pelayo 500
Resim 2: İspanyol Reconquistası ya da Haçlı ruhunun oluşumunda etkili olan Şente Yâkub (Santiago de Compostela) Kilisesi 500
Resim 3: X.Alfonso'ya âit bir XIII. yüzyıl minyatürü (Müslüman-Hıristiyan çarpışmasından bir sahne) 500
Resim 4: Kastilya Krallığı içerisinde Gotik-Mudejar tarzında inşâ edilmiş Belmonte Kalesi 500
Resim 5: 1085 Yılında Hıristiyanların eline düştüğünde katedrale çevrilen Tuleytula Ulu Câmii 501
Resim 6: İşbîliye'de (Sevilla) Muvahhidler döneminde inşâ edilen Burcu'z-Zeheb (La Giralda) 501
Resim 7: Barselona (Katalonya) Bölgesinde, Akdeniz kıyısında bir İspanyol kalesi 501
Resim 8: Leon Krallığında Vâdî İbnü'l-Velîd (Valladolid, Simancas) Kalesi 501
Resim 9: Doğu Endülüs bölgesinde Müslüman-Hıristiyan karışımı yapı tarzına sahip el-Meriye (Almeria) Kalesi Alcazaba ... 501

Resim 10: Muvahhidler ile Hıristiyanlar arasında yapılan İkâb Savaşı'ı tasvir eden bir resim (Francisco de Paula van Halen, Madrid Senato Sarayı) 502
Resim 11: Bugün korunmakta olan tipik Endülüs târihî evleri ve sokakları 502
Resim 12: Endülüs'te bir arada yaşama biçimini sembolize eden bir minyatür (Alfonso X el Sabio, *Libro de los juegos*, Escurial Kütüphanesi) 503
Resim 13: Endülüs Emevileri döneminde inşâ edilen Kurtuba Ulucâmii'nden bir kesit 503
Resim 14: Endülüs tarzı hat örneği 503
Resim 15: İkâb Savaşı sonunda İspanyalıların eline geçen, ipek kumaş üzerine nakışlı Muvahhid sancağı (Huelgas Manastırı, Burgos-İspanya) 503

KISALTMALAR

a.m.	aynı müellif
a.y.	aynı yer
AÜDTCFD	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bkz.	Bakınız
BRSGM	Boletin de la Real Sociedad Geografica de Madrid
çev.	Çeviren (Türkçe'ye)
DGBİT	Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
dğr.	Diğerleri
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DMA	Dictionary of the Middle Ages
ed.	Editör
Est.	Establecimiento
haz.	Hazırlayan
IGAIW	Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften
İA	MEB İslam Ansiklopedisi
İBBKİDBY	İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları
İÜEF-TAM	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi
JESHO	Journal of The Economic and Social History of The Orient
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society
KR.	Krallığı
krş.	Karşılaştır
nşr.	Neşreden
ty.	Tarih yok
Univ.	University
vd.	ve devamı
TVYY	Tarih Vakfı Yurt Yayınları
yv.y.	Yayınevi yok
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

Tarih ilmi, dünyanın ibretlerini gösteren ve
insanoğlunun basiretini artırandır.
Kişiyi geçmiş zamanların olaylarına vâkıf olmakla
tecrübe sahibi
ve toplumsal işlerde tedbir sahibi eder.
Faydasına sınır yoktur.

Nev'î Efendi*

* Nev'î Efendi, **İlimlerin Özü "Netâyicü el-Fünûn"**, haz. Ömer Tolgay, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 85

A. Endülüs Üzerine Güncel Bilgi ve Değerlendirmeler

Endülüs Tarihi Çalışmalarının Günümüz Dünyası İçin Önemi

Müslüman-Hıristiyan ya da İslam-Avrupa ilişkileri tarihi içerisinde Endülüs, çok özel bir yere sahiptir. Çünkü o, toprakları üzerinde Hıristiyanlar dâhil pek çok farklı din ve ırkı barındıran diğer İslam devletlerinden farklı olarak, Hıristiyanların hâkim unsur olduğu Avrupa'yı kendisine mekân edinmişti. Hatta, Müslümanlar ilk üç asır içerisinde öylesine büyük askerî performans gösterdiler ki, Batı Avrupa'dan doğuya doğru fetihlerini sürdürerek (P.K. Hitti gibi Batılı araştırmacıların tespitlerine göre) Paris'e 234 veya 31 km. kadar ilerlemeyi başardılar. Frankların ordusuyla karşılaşmak için Poitiers'e geri çekildiler ve orada yenildiler (732). Fakat, Güney Fransa'daki varlıklarını bu savaştan sonra da onlarca yıl boyunca sürdürdüler. Yani, bu savaş Avrupa için bir ölüm-kalım savaşı değildi. Bu açıdan bakıldığında Endülüs, Müslüman milletler için her zaman bir ibret ve gurur kaynağı olmuştur.

Müslümanların İslam fetihleri sonucunda Orta-Yeniçağlarda sahip oldukları ve genel olarak 11 asır süren (632-1800)

dünyanın hâkim siyasi-medeni gücü ve efendisi olmaları ve bunu nasıl değerlendirdikleri olgusuyla, 1800'lerden bu yana dünya üzerinde iyiden iyiye baskın bir hegemonya kuran Batılıların sahip oldukları bu gücü nasıl kullandıkları gerçeğini mukayese etmekte bugünün insanlığı için çok önemli sonuçlar ve hayat kurtaracak ilkeler çıkarılabileceğine inanıyoruz. İslam-Batı ilişkileri genel tarihi bağlamında bilimsel platformlarda yapılacak bu mukayese çalışması sonunda siyasi, toplumsal ve kültürel verileri sıralayarak tahlil etmek elbette ki bu çalışmanın konusu değildir.[1] Ancak, konunun sadece Endülüs tarihi kısmının değerlendirmesini bu kitapta bulabileceksiniz.

İslam-Batı ilişkilerinin bugün vardığı vahim noktada, yaşayan nesillerin dünyalarını ya da geleceklerini düşünme noktasında kendinde bir insanî sorumluluk hissedebilen her dinden-kültürden bütün insaflı ve aydın insanlar için bu çalışmadan çıkarılabilecek önemli dersler olacağı kanısındayız. Mesela, bu kitapta Endülüs İslam toplumunun hem kendi içindeki Gayri Müslim topluluklarla ve hem de dışarıdaki Hıristiyanlar ile sağladığı siyasi, toplumsal, kültürel iletişim ve etkileşimin ayrıntılarıyla ortaya konması, aslında Endülüs'te gerçekleşmiş olan **insanî değerlere bağlı olarak birarada yaşama sanatı = convivencia**nın mahiyeti ve ayrıntılarını okuyucuya sunma imkân vermiş olmaktadır. Multikültürel

1 Bu türden mukayeseli çalışma örnekleri pek çoktur. Kitabımızın genellikle Avrupa ile ilgili bilgi ve değerlendirmelerin verildiği kısımlarında bu kitaplardan istifade ettiklerimizin adları görülebilecektir. Burada ayrıca kayda değer gördüklerimize yer verelim: Huzurlu bir toplum için öngörülen "el-Hamrâ Modeli" değerlendirmesiyle orijinal bir çalışma Ingmar Karlsson, **İslam ve Avrupa: İnanç Ayrılığı Yaşam Birliği**, çev. Gülseren Ergün, İstanbul, Cem, 2000; Ali İzzetbegoviç, **Doğu ve Batı Arasında İslam**, çev. Salih Şaban, İstanbul, Nehir, 1999; Richard W. Southern, **Ortaçağ Avrupasında İslam Algısı**, çev. Ahmet Aydoğan, İstanbul, Yöneliş, 2000; M. Valsan, **İslam Maneviyatı ve Batı**, İstanbul, İz, 1996; Perviz Manzur, **İslam ve Batı**, İstanbul, İnsan, 1990; Bernard H. Lewis, **Müslümanların Avrupa'yı Keşfi**, çev. Nimet Yıldırım, Erzurum, Birey, 1997; B.S. Turner, **Oryantalizm, Kapitalizm ve İslam**, İstanbul, İnsan, 1995; Rana Kabbani, **Avrupa'nın Doğu İmajı**, çev. Serpil Tuncer, İstanbul, Bağlam, 1993; Ahmet Turan Alkan, **Doğu ve Batı Karşısında Cemil Meriç**, Ankara, Akçağ, 1993; Muhammed Esed, **Yolların Ayrılış Noktasında İslam**, çev. Hayreddin Karaman, İstanbul, İz, 1997; Kadir Çüçen, **Ortaçağ Felsefesi Tarihi**, İstanbul, İnkılâp, 2000

yapısıyla "insanî değerlere bağlı olarak birarada yaşama sanatı = convivencia"yı büyük ölçüde gerçekleştirmiş bir toplum olması yönüyle bugün özlediğimiz demokrasi kültürünün ve adaletli demokratik ortamın oluşturulması çabalarına kaynaklık edebilecek nitelikte bir tarih alanıdır Endülüs. Dinî-kültürel karışımın arttığı ve fakat bir o kadar da ayrışan yanlarını muhafaza ettiği bugünün global enformasyon çağında, hangi millet ya da kültür grubundan olursa olsun, perde arkası karanlık güçlerin geleneksel-kronik yıkıcı planlarına karşı bilinç ve özgüven sahibi bireylerin birarada yaşama kültürünü öğrenmeleri, bunun tarihte özellikle Endülüs'teki uygulamasını kendi toplumları için model olabilecek değerde görerek benimsemeleri, kendi milli değerlerini özenle muhafaza ederek diğer kültürlerle müsbet etkileşime girmelerinin teşvik edilmesine, toplumsal barış ve adaletin sağlanmasına oldukça önemli katkılar sağlayabilir. Aynı şekilde, Endülüslülerin bilim ve medeniyet alanlarında sergilemiş oldukları her zaman örnek gösterilecek gayret ve gelişmeler de bu kitabın konuları arasında yer almaktadır.

Günümüzde Batı dünyası, ulaştığı teknik üstünlük sayesinde dünyanın kendisi dışında bütün millet ve kültür gruplarını dejenere edici hatta, yok edici etkisi altına almış durumdadır. Bu gruplar içerisinde Batı, en çok da İslam dünyasıyla yakından ilgilenmektedir. Çünkü, tarihte 10-11 asır kadar dünyaya hakim olmuş olan Doğu-İslam dünyası,[2] bugün hem Batı'ya oranla daha az gelişmiş ve Batılıların desteğine muhtaç ve hem de Batı teknik medeniyetinin varlığını sürdürebilmesi için şart olan dünyanın en zengin yer altı kaynaklarına sahip durumdadır. Dolayısıyla, Batı'nın Müslümanlarla bir tarihî sürecin devamı veya rövanşı mahiyetinde cereyan eden ilişkileri ya da mücadelesinde, oyunun kural ve araçları bugün önceki çağlara nispetle çok değişmiştir. "Batı'nın dünyadaki varlığı, neredeyse tanım gereği bir tür karşılık yaratmaya mahkûm bulunuyor. Bugün, pekçok gözlemcinin zihninde, dünyanın büyük bölü-

2 Bu hususta destekleyici bilgi-değerlendirmeler için bkz. Southern, s. 21 vd.

münde Batı'nın çıkarlarına karşı bundan sonra yürütülecek muhalefetin en muhtemel adayı İslam'dır, Müslümanlardır"[3] ve Batılılar, o uzun asırlar boyunca başlarındaki papazlar tarafından kasıtlı şekilde içlerine yerleştirilmiş, âdeta genlerine kadar işlemiş Müslüman (Arap, Türk, Tatar) korkusundan bugün kurtulabilmiş değillerdir.[4] Haddizatında, bu korku olgusu üzerine hesaplar yapan Batılı karanlık güçler, Doğu-Batı medeniyetleri şekline iki kutuplu bir dünya mücadele alanını canlı tutmaya çalışmaktadırlar.[5] Bu yüzden, dünyanın her yerindeki Müslümanca yaşama endişesi taşıyan cemaat ve bu cemaatlerin bulunduğu ülkeler üzerinde çağdaş entrikalar çevirmektedirler. Öyle ki, Müslüman toplumlar için üzerlerine çöken felâketlerden âdeta bütün kurtuluş yolları tıkanmış gibi görünmektedir. Peki Batılılar bunu nasıl yapmaktadırlar?

Bu sualin cevabı olarak bugün Müslüman toplumların içine düştüğü son derece tehlikeli çıkmaz bizce belki kısaca şöyle ifade edilebilir. Modern çağ öncesi usul ve araçların aksine bugün Batı, her çeşit korkunç silah ve tekniği kullanarak dünya halkları üzerinde ezici-yıkıcı bir karanlık güç durumuna düşmüştür. Kendi içinde insan hakları ve demokrasi, aynı zamanda bilim ve teknoloji alanlarında eriştiği zirve gelişmişlik seviyesi, onda artık dünyanın sonunun geldiği dü-

---

3 Graham E. Fuller-Ian O. Lesser, **Kuşatılanlar: İslam ve Batı'nın Jeopolitiği**, çev. Özden Arıkan, İstanbul, Sabah, 1996, s. 1, 3

4 Karlsson, s. 11; Kabbani, s. 14-15, 21-33, 81; Jacques le Goff, **Ortaçağ Batı Uygarlığı**, çev. Hanife Güven-Uğur Güven, İzmir, Dokuz Eylül, 1999, s. 108, 114

5 Tarih ilminin Batılılar tarafından ondokuzuncu yüzyılda yapılan ve bugün bütün dünyaya kabul ettirilmiş durumda olan şekli sorgulanmaya muhtaçtır. Özellikle ülkemizde tarih öğretimi yönteminin kendi milli kültürümüze uygun bir tarza dönüştürülmesi konusu, zihinlere yerleştirilen evrensel öncelikler, milletler- medeniyetler arası üstünlük kabulleri ve özgüvenle dünyaya-geleceğe bakışımız açısından büyük önem arz etmektedir. Bu alanda **Dünyanın Bilgi-Hikmet Hazinesini Sunan Eserler** adıyla, bütün bir dünya tarihinde insanlığın şimdiye kadar olan bilgi-hikmet birikimini kendi milli bakış açımızla ele alacağımız bir usul kitabı hazırlığındayız. Fakat, bu alanda yazılmış bazı kitaplar da mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır: Taha Akyol, **Tarihten Geleceğe**, Ankara, Ocak, 1983; Marshall G. S. Hodgson, **Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek**, çev. Ahmet Kanlıdere-Ahmet Aydoğan, İstanbul, Yöneliş, 2001; Oral Sander, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e**, Ankara, İmge, 2001

şüncesini doğurmuştur. Dolayısıyla, bu son gerçekleşene kadar bir daha Doğu-İslam dünyasının Batı'ya karşı kalkış-yükselişini gerçekleştirememesini sağlayacak şekilde dünya üzerinde Batı hâkimiyetinin pekiştirilmesi ve özellikle Müslüman toplumların millî dinamizminin yok edilmesi hedefine dönük hareket etmektedir. Bu amaçla bugün Batı, zaten siyasi-iktisadi-kültürel sömürgesi durumunda tutmaya özen göstermekte olduğu İslam milletlerinin içerisinde kendi öz dil, din ve kültürlerine özenle sahip olma gayretinde olan insan ve toplulukların üzerine uzun vadeli ve sinsi planlarla yürümektedir. Diğer taraftan, bu tarz bir mücadele ya da sosyo-kültürel savaş karşısında Batılı değerler ve dayatmalara direndikleri için büyük haksızlıklara-zulme ve bazı bölgelerde katliama maruz kalan Müslümanlar, kendi kültürel değerleriyle yaşamaları gereken demokratik ortam ve şartlarda hakları teslim edilmeyip adaletli muamele göremeyince, âciliyet arz eden hakkını alma hareketlerine de artık ne yazık ki terörizm damgası vurulmaktadır. Bu çıkmazdan kurtulmanın tek yolu ise, kesinlikle **şuurlu, nitelikli ve etkili birliktelikler kurmak olsa gerektir. Bu sayede, işgal edilen bilinçler milli değerlerle arındırılabilir**. Dahası, Batılı izmlerle sekülerleştirilen Müslüman toplumların profanlaşan, yani insanî değerlerden uzaklaştırılarak sadece vahşice tüketen birer hayvana dönüştürülen kişiliklerinin, fizikî ihtiyaçlar yanında metafizik duyarlılıklara da cevap verebilmeleri sağlanabilir kanısındayız.

Kitabımızın içeriğiyle, bugünkü Batı'nın içinde bulunduğu toplumsal durumla ilgili dünyada ve ülkemizdeki aydınların her vesileyle ortaya koydukları tespitler birleştirildiğinde, İslam-Batı ilişkilerinin alacağı yeni şekil konusunda öngörüde bulunabilmek bizim için nispeten mümkün görünmektedir. Özellikle, kitabımızın okunması sonucunda bu ilişkilerin geleceğine yönelik kafalarda belirecek sorulara yanıt olarak bir tarihçi bakışı ortaya koyabiliriz. Bu bakışı, genel tarihî realitelerden hareketle şekillendirelim. Buna göre, Orta-Yeniçağlarda İslam Batı'yı (orta ve kuzey Avrupa hariç) or-

dularla dışarıdan fethetti ancak, Batılı insanı içten fethedemedi. Çünkü, insanların dinine, diline, kültürel hayatına her ne şekilde olursa olsun müdahale edip zorla değiştirmek İslam dininde yasaklanmıştır. Fethedilen yerlerdeki Batılıların, özellikle Endülüs'tekilerin büyük çoğunluğu İslamlaşmasına rağmen, sonradan o toprakların kaybedilmesiyle o insanlar da kaybedildi, yani eski dinlerine geri döndüler.

Buna karşın, Yeniçağ sonlarıyla Yakın ya da Modernçağ'da Batılılar bu kez İslam dünyasını ordularla önce dışarıdan işgal ettiler. Ancak, Müslümanların yaptığından farklı olarak, onlar bu işgali kalıcı kılmak için Müslümanları içten dönüştürme yoluna başvurdular. Bunu da Müslüman toplumların dil, din ve kültürlerini dejenere ederek yaptılar ve bu süreç halen devam etmektedir. Bize karşı bunu yaparken, Batı'nın kendi içindeki insan sağlamlığını ya da insanlığını koruduğunu söyleyebilir miyiz? Hayır. Yani, Batı bir nevi arı misali konduğu yeri sokar-zehirlerken, aynı zamanda kendi sonunu da hazırlamaktadır. Daha açıkçası, bugün Batı'nın kendi insanı artık insan olmaktan çıkmıştır ve Batı, önce toplumsal sonra siyasal varlığını koruma telaşına düşmüştür. Dolayısıyla, onların gelecekleri karanlık görünmektedir. İşte, bu noktada bugün Batı'nın kendi geleceğini kurtarmak için çözüm düşüncesinin devreye girdiğini düşünebiliriz.

Eğer tahminlerimizde yanılmıyorsak, bu çözümün esası bir hastanın tedavi edilmesi düşüncesine dayanmaktadır. Yani, ölümcül bir hastalığa düşmüş bir insan, sevmediği ve aşağıladığı ezelî bir düşmanı da olsa, karşı komşudan ilaç isteyecektir. Bugün, Batı toplumlarının kendi geleceğini garanti altına alacak insanî değerler manzumesi, yani ilaç sadece İslâmiyet'te bulunmaktadır. Bunu doğulu-batılı pek çok düşünür dile getirmektedir. Dolayısıyla, biz Batı'nın kendi hastalığının çaresi olacak bu ilacı Müslümanlardan almak durumunda kaldığına inanıyoruz. Tarihin ezelî akış kanunları dikkate alındığında, önce İslam'ın ve ardından Batı'nın karşı

tarafı içine alma hareketinin yönü, bizce bugün Doğu'dan Batı'ya doğru yönelmiş bulunmaktadır. Doğu, yani Müslümanlar bundan sonra kaçınılmaz olarak Batı'ya yöneleceklerdir ve zaten görünen de budur. Bu durumda, Müslümanlara ihtiyacı olan Batı'nın, bu yönelişi kendi tedavisini gerçekleştirecek bir sürece dönüştürmesi gerektiği inancını benimsemeye başladığını düşünebiliriz.

Bu tedavide esas aranan doktor ise, İslam ahlâkının güzelliklerini kişiliğinde ve hayatında yaşatan Müslüman tipidir. Bugün İslam ülkelerinde, siyasal İslam'ın kişiyi ahlâkî-insanî değerlerden uzaklaştırabilen özelliği ve ortamından, yaşantısıyla halka örnek olmayı temel alan bir Müslümanlık anlayışının daha çok benimsenmeye başladığına şahit olmaktayız. Toplumsal dönüşümün ibresi daha çok bu yöndedir. Bu anlayışta Müslümanların çoğalması, aslında hemen her kesim tarafından memnuniyetle karşılanmaktadır. Çünkü, bu ideal Müslüman tipinden hiç kimseye bir zarar gelmeyeceği genellikle kabul edilmektedir. Sonuç olarak, bizim görebildiğimiz kadarıyla bugün, arzu edilen bu Müslüman tipinin yaygınlaştığı bir İslam ülkesinin, Avrupa ya da Batı tarafından benimsenmesi, hatta içine (Avrupa Birliği) alınması çok makul ve mantıklı, aslında Batılılar açısından zorunlu gibi görünmektedir. Dolayısıyla, eğer bu minval üzere olaylar gelişirse Türkiye'nin ve hatta ileride diğer bazı İslam ülkelerinin Avrupa Birliği bünyesine alınabileceğini düşünmek, dikkate alınmayacak bir ihtimal olmasa gerektir.

Bizler bu öngörünün gerçekleşmesi ihtimalini, hem fert ve hem de toplum olarak artık Batı'yı düşünmeden sadece kendimiz için üreteceğimiz toplumsal çözüm modellerinin uygulanamayacağı gerçeğinden hareketle, sürekli vurguladığımız "insanî değerlere bağlı olarak birarada yaşama sanatı = convivencia"nın gerçekleşebileceği umuduna dönüştürebiliriz. Kimbilir, güneşin Batı'dan doğuşu beklentisi belki de bu şekilde gerçekleşebilir.

Endülüs'ün Tarihî Temel Özellikleri

Kitabın çeşitli yerlerinde verilen bilgiler ışığında, Endülüs'ün tarihî temel özelliklerini özetleyelim:

1. Coğrafî ve kültürel konum itibarıyla Avrupa, Kuzey Afrika ve Orta Doğu ile doğrudan ilişkili olması.

2. İslâmiyet'in siyasi-askerî güç ve medeniyet bakımından Ortaçağ'da ulaştığı zirve ve Batı Aydınlanmasının ya da insanlığın değer kaynağı ve aracısı.

3. Avrupalı İslam.

4. İçerisinde 7 civarında ırk ve 3 büyük semavi din mensuplarını barındıran multikültürel yapısıyla bir hoşgörü medeniyeti.

5. Bu sebeple, 8 + 1 asırlık (711-1492+1609) Endülüs tarihinin mükemmel bir şekilde araştırılması ve anlaşılması için şunların iyi bilinmesi şarttır: a) Ortaçağ-Yeniçağ Orta Doğu-Kuzey Afrika ve Avrupa Tarihi, b) Arapça, Berberice, Latince, İspanyolca, Katalanca, Portekizce ve Fransızca gibi 7 lisan.

6. İslam Dünyasına karşı Avrupa'da Haçlı düşüncesinin doğuşu ve seferlerinin başlamasına sebep olmuş bir Müslüman devleti. Bu açıdan, Doğu-Batı veya İslam-Hıristiyanlık Mücadelesi Tarihinin Ortaçağ dilimindeki en önemli safhası.

7. Hıristiyanlık ve Kilisenin gerçek yüzünü insanlığa gösteren tarihî vesika.

8. Müslümanların geleneksel, siyasi, dinî ve ekonomik zaaflarını ortaya koyan bir ibret sahnesi.

9. Coğrafya-iklimsel özellikleriyle bir tabiat harikası.

10. Kaybından sonra Osmanlı Devletinin Batı Akdeniz ve Kuzey Afrika'da hâkimiyet kurması ve bu hâkimiyetini pekiştirmesinde son derece etkili olması.

Endülüs Hakkında Yapılan Değerlendirmeler

□ Dönemin Müslüman İspanyolları, Avrupa'da hiçbir zaman görülmemiş en parlak medeniyetin mirasçıları olduklarının bilincindeydiler. (Rodrigo de Zayas)

□ Endülüs Medeniyetinin temel dinamiklerini kavramak, insanlığın ebedî olarak muhtaç olduğu ortak değerlerin anlaşılması ve kazanılmasında önemli bir fonksiyon icra edecektir. (Mehmet Özdemir)

□ Endülüs tefekkürü, çok yönlü ve derinliğine bir tefekkür olup, Batı'ya da tesirleri o derece derin olmuş ve âdeta Batı'nın kaynağını teşkil etmiştir. (S. Hayri Bolay)

□ Kurtuba Camii Müslümanlara verilse de imar edilse ve şenlendirilse.. (Suat Yıldırım)

□ Bizler yeni Müslüman oluyor değiliz, aslımıza dönüyoruz. (Endülüslü İspanyol Müslüman Abdurrahman Medina)

□ Batı, hikmeti kaybettiği için gayesini de kaybetmiştir. Dengeli ve ideal medeniyetin numunesi Endülüs Medeniyeti olmuştur. (Roger Garaudy)

□ Elhamra, Müslüman cenneti.. (Washington Irwing)

□ Endülüs, fetihten itibaren İslam kültür ve medeniyetinin filizlenip boy saldığı ve geliştiği en başta gelen merkezlerden birisi olmuştur. Gerek Yahudi gerek Hıristiyan ve gerekse Avrupa'nın muhtelif bölgelerinden gelen kimseler için bir eğitim merkezi rolünü oynamıştır. Bu bölgede yaşayan Yahudiler ve Hıristiyanlar, kısa zamanda Arapça öğrenerek Müslümanlar gibi yaşamaya ve düşünmeye başlamışlardır. Bir süre sonra bunlar Araplaşmış anlamına Mozarap (Müsta'rip) adıyla anılacak büyük bir kitle haline gelmişlerdir. (Bekir Karlığa)

□ Endülüs, İspanyolların yıkımına kadar Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi kültürlerin dinamik bir tarzda alış verişte bulundukları bir medeniyetler bileşkesini asırlar boyu sürdürmüştü. (Ahmet Davudoğlu)

□ Tarihte ilk defa olmak üzere dünya, çok kutuplu, çok medeniyetli bir yapıya bürünmektedir. İnsanlar, bana göre artan bir şekilde kendi medeniyetlerine ait kimlik bilincini geliştirmektedirler ve gelecek dönemde en büyük problem, çeşitli medeniyetlerin barış içinde bir arada yaşayabilmesini sağlayacak ve ekonomik kalkınmaya yardımcı olabilecek yeni düzenlemelerin müzakeresidir. (Samuel P. Huntington)

□ Endülüs Medeniyeti, bir kitap medeniyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Endülüs tarihine dair kaynak eserlerde, bu ilkede yetişen Müslüman âlimlerin binlerce eser kaleme aldıkları belirtilmektedir. Bağnazların sebep olduğu tahripler veya başka nedenlerle maalesef bu kitapların büyük bir bölümü yok olmuş, kayıplara karışmış, dolayısıyla da günümüze ulaşamamıştır. Kitap sevgisinin tabii neticesi olarak Endülüs'te çok sayıda kütüphane kurulmuştur. Endülüs'ün muhtelif şehirlerinde kitap çarşıları bulunuyordu. Endülüs kütüphanelerindeki kitapların bir kısmı, iç karışıklıklar esnasında yağmalanıp satılmış ve önemli bir bölümü de Kuzey Afrika'ya götürülmüştür. Arta kalanlar ise, Hıristiyan işgali esnasında ve sonrasında bazı papazların hışmına uğramıştır.

Bütün bunlara rağmen, Endülüs İslam medeniyetinin ilim, kültür ve sanat hayatı, Batı ve İslam dünyasında unutulmaz tesirler meydana getirmiştir. Endülüs Medeniyetinin ilim ve kültür hayatının temel dinamiklerini kavramak, insanlığın ebedî olarak muhtaç olduğu ortak değerlerin anlaşılmasında önemli bir fonksiyon icra edecektir. (Mehmet Özdemir)

□ Endülüs İslam dünyası, İslam medeniyetinin yeni bir hamle, yeni bir dinamizm kazandığı yerdir. Sekizinci asırdan itibaren parlamaya başlayan İslam medeniyeti, hamleci gücünü Doğu'da kaybetmeye yüz tutunca Endülüs'te canlanma imkanına kavuştu. Tıpta, eczacılıkta, astronomide, fizik ve matematikte dünya çapında bilginler yetişti. Bu ilmî ortamda fikir hayatı da çok gelişti. Bunlar arasında büyük fikir adamları ve filozoflar yetişti. İbn Tufeyl (Abentofol, 1106-1186), İbn

Bâcce (Avenpace, Avempace, 1160?-1138) ve İbn Rüşd (Averroes, 1126-1198) bu mütefekkirlerin en büyükleri ve en meşhurlarındandır. Endülüs tefekkürü, Doğu'daki Müslüman düşünürlerin bir taklidi ve tekrarı olmaktan kurtulmuş, özgünlüğü olan bir düşüncedir. Endülüslü Müslüman mütefekkirler özgünlükleri ile Endülüs'te İslam tefekkürüne ve medeniyetine hamle kazandırmışlardır. (Süleyman Hayri Bolay)

□ İspanya'da yenilenme, Barbar kavimler vasıtasıyla kuzeyden değil, Müslüman fâtihler vasıtasıyla güneyden geldi. Bu gelişme, bir fetih olmanın çok daha ötesinde bir medeniyet hamlesiydi.. Bu sayede İspanya'da VIII-XV. yüzyıllar arasında bütün Ortaçağ boyunca Avrupa'nın bilinen en zengin ve en parlak medeniyeti doğup gelişti. Bu dönemde kuzeydeki halklar din savaşları yüzünden parçalanmakta ve kana susamış vahşi (barbar) sürüler halinde hareket etmekte iken, Endülüs toplumu otuz milyonu aşmakta, o dönem için çok büyük olan bu nüfus yapısı içinde her ırk ve din grubu ahenk içinde hareket etmekte ve toplum çok canlı bir nabız atışı sergilemekteydi.

Bu verimli atmosfer içinde bütün fikirler, bütün gelenekler ve yeryüzünde o ana kadar ortaya konmuş olan bütün buluşlar, sanatlar, bilimler, endüstriler, yenilikler ve klasik dönemin disiplinleri bir arada bulunuyordu. Bu farklılıkların birbiriyle karşılaşmasından yeni buluşlar ve yaratıcı yeni enerjiler doğmaktaydı. (Blasco Ibanez)

□ 1492 Yılında Müslümanların Endülüs'e veda etmelerinden bu yana bu ülke için çok ağlandı, Ali el-Cârim'in deyişiyle "belki hiçbir ölünün kabri başında bu kadar gözyaşı dökülmedi". Fakat bu gözyaşları Endülüs'ü diriltmeye yetmedi. Doğrusu, asıl önemli olan Endülüs'e ağlamak değil, onu anlamaktı. Bunun için de gerekli olan, gözyaşı değil göz nuru dökmekti. Batılı zihin, Endülüs'ü anlamak suretiyle ondan yeni bir medeniyete temel oluşturacak malzemeyi çıkarmasını bildi. Ya bizler..? Söyleyen ne güzel söylemiş: "Ol mâhîler ki, derya içredür deryayı bilmezler" (Mehmet Özdemir)

□ Müslümanlar, Suriye ve Mısır halkının siyasi hayatını ıslah ettikleri gibi, İspanya halkının idaresini de düzelttiler. Onların mallarını, kilise ve kanunlarını kendi inisiyatiflerine bırakarak kendi kanunları uygulayacak hâkimleri aralarından seçme hakkını verdiler. Buna karşılık yıllık olarak eşraftan bir, kölelerden yarım dinarı bulan cizyeden başka bir yükümlülük yüklemediler. İspanyollar bundan son derece memnun oldular. Hiçbir mukavemet göstermeksizin Müslümanlara itâat ettiler. Böylece Müslümanlara büyük toprak sahibi aristokratlarla mücadele etmekten başka meşgale kalmamıştı.

Müslümanlar Endülüs'e büyük bir medeniyet mesajı ile girdiler. En az bir asır, ölü araziyi mümbit hale getirmek, harabe haldeki şehirleri imar etmek, görkemli binalar yapmak ve ticareti geliştirmek için uğraşıp durdular. Bunu başardıktan sonra da ilmî ve edebî çalışmalara, Yunanca ve Latince eserlerin tercümesine ve uzun zaman Avrupa'da kültürün kaynağı ve beşiği olacak olan üniversitelerin inşâsına yöneldiler.

Birkaç asır zarfında İspanya'yı ekonomik ve kültürel yönden geliştirmeyi başardılar. Onu bütün Avrupalı milletlerin çok ilerisinde bir medeniyet seviyesine ulaştırdılar. Müslümanların İspanya'da yapmış oldukları yenilikler sadece bu iki hususa münhasır kalmadı.

Onlar cemiyetin ahlâkî karakterleri üzerinde de son derece etkili oldular. Onlara insanlığın ve milletlerin görebileceği en kıymetli müsamaha anlayışı ile muamele ettiler. Bu yüce müsamahadan başka, onlar örnek bir davranışla zayıflara acıyor, mağluplara şefkatle muamele ediyor ve onların problemleriyle yakından ilgileniyorlardı. (Gustav le Bon)

□ Endülüs, bir taraftan Avrupa kıtasında Müslüman hâkimiyeti demekti, öte taraftan baştan beri hızla muhtelif coğrafyalara yayılan İslam'ın Hıristiyanlardan kazandığı büyük bir ana kara idi. Müslüman fetihleri başlangıçtan itibaren genellikle putperest ülkelere doğru gelişti. Hıristiyanlardan ge-

niş araziler fethedilmedi.Bunun iki önemli istisnası, Endülüs ve Anadolu'dur. Anadolu'nun fethi, Endülüs'ten yaklaşık üç buçuk asır (360 sene) sonradır. Anadolu'nun fethinden sonra Türkler haçlı seferlerine maruz kaldılar ve Avrupalıları Anadolu'dan püskürttüler ve daha batıya doğru akınlarını sürdürdüler, Avrupa'nın ortalarına (Viyana) kadar ilerlediler.

Endülüs'ün beş (küsür) asır önce Müslümanlardan temizlenmesi yanında, batı Hıristiyan dünyasının hedeflerinden diğeri de Türkleri önce Avrupa'dan atmak, ardından da Hıristiyanlardan fethedilmiş olan Anadolu'daki varlıklarına son vermektir. Çünkü, Anadolu Hıristiyanlardan elde edilmiş bir arazidir, dolayısıyla (onlara göre) tekrar Hıristiyanlara dönmelidir.

Bu, ham hayal veya fanatik bir düşünce olarak görülebilir. Fakat büyük bir medeniyet ortaya koyan İspanya'nın (Endülüs) Müslümanlardan temizlenmesi de böyle bir düşünce (olarak görülüyor) idi. (Ne yazık ki) 8 asır sonra bu fanatik düşünce sonuca ulaştı (gerçek oldu). Türkiye için de bu fanatik sonuca, bir fırsat düştüğünde ulaşılmayacağını kim söyleyebilir? Birinci Dünya Savaşı sonunda yaşananları, daha savaş öncesinde tezgahlanan Sevr projesini unutabilir miyiz?

İspanya'nın Müslümanlardan temizlenmesi "garp meselesi" olmalı ki, Osmanlıların bulundukları topraklardan tasfiyesi "şark meselesi" olarak adlandırılmıştır.

Türkiye, 21. yüzyılın eşiğinde batıya yaranmada en ileri aşamadayken, Fransız Parlamentosu'nun sözde "Ermeni katliamı"nı tanıyan kararıyla karşılaştı. Bu kararın alındığı gün çok anlamlıydı: 29 Mayıs 1998. Yani İstanbul'un fethinin 545. yıldönümü. Bu bir tesadüf olabilir miydi? Bu soruya biz cevap vermekte güçlük çekmiyor ve tereddüt etmiyoruz. Elbette tesadüf değildir!

Türkiye için ikinci Endülüs süreci geçen yüzyılda başlamıştır. Bugün üzerinde bulunduğumuz topraklar, belki de Endülüs'teki son topraklar olan Gırnata'dır (781 yıllık bir siyasi ömre sahip olmuş Endülüs'ün 256 senelik son parçası;

Akın-fetihleriyle Paris'e 234, hatta 30 km. mesafelere kadar genişleyerek İberya Yarımadası + Güney Fransa'ya hâkim olan Müslümanların, 7 asır içinde geri çekile çekile kısılıp kaldığı son kara dilimi, L.Ş.). Gırnata düşürüldüğü an Endülüs tarihi sona erer. Müslümanlar artık bu 8 asırlık diyarında Müslüman kimlikleriyle var olamazlar. Dinlerini öğrenemez ve öğretemezler, inandıkları gibi yaşayamazlar, dinlerinin emirlerini yerine getiremezler.. İslamî görünürlük tamamen ortadan kaldırılır.. *"Kendi yurtlarında bey idiler, şimdi küfür ülkesinde uşak! Ululuğun doruğundan eziliş uçurumuna yuvarlanan bu halka acıyan yok mu?"* (D. Mehmet Doğan)

□ Türkiye'nin bayındırlık eserleri, sanayi ürünleri, ticaret hacmi yönünden 1920'lere göre hayli ilerde olması elbette sevindiricidir. Ancak, geleceğimiz yönünden, bekâmız yönünden büyük bir önemi yoktur. Endülüs Emevi Devleti, dokuz yüzlü yıllarda Avrupa'nın en medenî ülkesi, kültür ve bayındırlık yönünden en önde gelen devleti iken, elli-atmış (yıkılış dönemi: 1008-1031=23, L.Ş.) yıl içinde tarihe karıştı. Dolayısıyla, Türkiye'nin geleceği yönünden sahip olmamız gereken tarih şuurunun mihenk taşlarının neler olacağını iyi tespit etmek gerekmektedir. (Nuri Yücel Mutlu)

□ İspanya'daki İslamî kalıntıların ihtişamı karşısında hayran kalanlar, İspanya Müslümanlarının Ortaçağ Avrupa'sı üzerindeki büyük etkisi.. İslam tarihinde seçkin bir yeri olan bu etki.. Şüphe götürmez ve inkar edilemez bir gerçektir ki, IX. yüzyıl Avrupa'sında, medeniyetin ilerlemesi yolunda İspanya Müslümanları, büyük ve istikrarlı başarılara sahiptirler.

Şayet kültür tarihinin en sağlam kaynaklarından birinin kelime bilgisi (vocabulary) olduğu doğruysa, Avrupa dilleriyle Arapça malzemelerin bir mukayesesi, bu iddiamız için en güvenilir delil olacaktır. Bilimsel teknik terimlerden idari ve hatta ticari terminolojiye kadar, Asya ve büyük ölçüde Arapça menşeli birçok kelimenin Avrupa'nın kültürel ve sosyal hayatında ne kadar önemli bir yeri olduğunu biliyoruz.

Bu kelimelerin, Mağribîlerin (Müslümanların) İspanya'dan çıkarılmasından sonra Avrupa lügatında kuvvetli bir şekilde yerleşmiş olması, Müslümanların Latin halkları üzerindeki manevi egemenliğini ve bu halkların da tüm Avrupa kültürünün tekâmülü üzerindeki kuvvetli etkisini açıkça göstermektedir.

Batı İslamının (Mağrib: K.Afrika-Endülüs) mensupları, genelde kendilerini tüm Doğu İslamından ayırt edecek birçok özelliklere sahiptirler.. Dördüncü hicri asrın (10. miladî) meşhur Doğulu Müslüman seyyahı İbn Havkal bile, İspanya Müslümanlarının karakterini sevmeyen biri olarak, ahlâkî konularda onlara Doğu Müslümanlarından daha üstün bir mevki vermektedir: "Onların ülkelerinde gezen herhangi biri, Doğu'da olduğu kadar çok günahkârlığa, çirkin davranışlara ve dinsizliğe rastlayamaz". (Ignaz Goldziher)

□ Avrupa kıtasında İslam'ın varlığı (Endülüs), Avrupa'nın yok olmasına neden olmadığı gibi Müslüman, Hıristiyan ve Musevi halklar arasında ender rastlanan verimli bir birliktelik oluşturarak bilimde, felsefede, kültürde ve sanatta daha önce eşi görülmeyen bir kalkınma sağladı.. (Müslümanların fethi sayesinde) İspanya'da, tam 800 yıl yaşayacak parlak ve çok kültürlü bir toplumun temelleri atılmış oldu.. Hıristiyanlar Müslümanları taklit ettiler.. onların müzik ve edebiyatlarından büyük ölçüde etkilendiler.. Daha zarif bir yaşam tarzı için gösterilen bu çabaların izlerini bugün Avrupa dillerinde Arapça'dan alınan kelimelerde görmekteyiz.. Dinler arasında Kuran'ın "kutsal kitaptan" sayılan halklar için koyduğu kurallardan hareketle bir hoşgörü hâkimdi.. Günlük yaşamda beş dil kullanılmaktaydı (Endülüs Arapçası, Roma Lehçesi/İspanyolca, Klasik Arapça, İbranice ve Latince).. Gırnata, dünyanın bu en güzel kenti.

Bu kent, "convivencia" adıyla Hıristiyan, Musevi ve Müslümanların birlikte yaşayabileceğini gösteren bir sembol oldu. Uzun yıllar alan istila (Reconquista hareketi) döneminde Hıristiyan işgalciler üstün bir medeniyetle karşılaştılar. İslam

daha fazla kentleşmiş, teknikte ileri, ruhsal olarak gelişmiş, dünyaya açık bir medeniyet idi.. Avrupa'da Arap (İslam) nüfuzunun birçok alana yayılması günümüzde olsaydı, kültür emperyalizmi şeklinde adlandırılabilirdi. Bunun ispatı, Arapça'dan Avrupa dillerine geçen kelimelerdir.. Hıristiyanların, Müslümanlara amansızsa (merhametsizce) muamele etmelerinin altında biraz da bu entelektüel aşağılık duygusu yatmaktaydı. Kardinal Ximenes 1499'da Granada'da 80.000 Arapça kitabı meydanlarda yaktırmıştı.. Bu tarihten üç yıl sonra da Müslümanları, Hıristiyanlığı kabul etmek, iltica veya ölüm seçenekleriyle karşı karşıya bırakmıştı. Hıristiyan olmayı reddeden yarım milyon Musevi de sürgün edilmişti. Günümüzde Bosna'nın yakalandığı ırkçılık çılgınlığına, (Hıristiyan) İspanya o tarihlerde yakalanmıştı.. 1258'de Moğolların Doğu'da ve Bağdat'ta yaptıkları tahribat ve ayrıca Hıristiyanların Müslümanları İspanya'dan sürgün etmeleri (yani Endülüs'ün kaybı), İslam dünyasının hala acısını çektiği ekonomik ve kültürel duraksamanın başlangıcıdır..

Modern Avrupa, normal olarak hayal edemeyeceğimiz ölçüde İslam kültüründen etkilenmiştir. Avrupa, Doğu-Batı kültürleri bileşimidir.. İslam'ın yeşil rengi ve İslam öğesi olmayan bir Avrupa Birliği düşünmek artık mümkün değildir. (Ingmar Karlsson[6])

□ Endülüs, insanlığa kendini tanıma, başkalarıyla barış, uzlaşma ve yardımlaşma içinde kardeşçe yaşama tarzını öneriyor. (Lütfi Şeyban)

Bugünkü Endülüs'te İslâmiyet

Sekiz asır İslam medeniyetine yataklık etmiş olan Endülüs topraklarında bugün, zamanında zorla Hıristiyanlaştırılmış olan İspanyol ailelerin evlatları, kendi asıl kimlikleri/dinleri olan İslam'ı hatırlamakta ve ona dönüş yapmaktadırlar. Özellikle İspanya'nın güney bölgesinde yaygınlaşan İslam'a

6 İslam ve Avrupa, s. 227-243

dönüş hareketini, bizim ülkemizden oraya giderek bizzat gözlemleyen Profesör Suat Yıldırım ve Profesör Ersin Gürdoğan gibi değerli ilim adamları da vardır.

Profesör Ersin Gürdoğan'ın değerlendirmelerine göre, İspanyol Endülüslüler için tarihî Endülüs medeniyeti büyük bir rüya. Onlar bir ölçüde İslam ile içiçe yaşıyorlar. Çünkü, tarihî İslam izleri herşeye rağmen hâlen canlı durumda. Gırnata'nın en eski mahallelerinden biri olan Elbeycin (Albaicin), çiçeklerle bezeli bahçelerin ortasında havuzu ve fiskiyeleriyle, dışa ve gösterişe kapalı ama kendi içinde bağımsız evleriyle Müslüman geleneğini sürüdürüyor. Elbeycin'de dolaşırken kendinizi Bursa'da veya Cidde'de bir Müslüman mahallesinde sanırsınız. İspanya'nın pekçok yerinde en güzel yapıların İslâmî dönemde yapılmış olduğunu görürsünüz. El-Hamrâ Sarayının güzelliği karşısında nefesi kesilmeyecek hiç kimse olamaz. Eğitim düzeyi ne olursa olsun herkes onun karşısında âdetâ büyülenir. Müslümanların ne kadar derin, ne kadar ince, ne kadar duygulu bir hayata sahip oldukları, El-Hamrâ'nın her köşesinde açıkça gözlenir. Endülüslüler, bugün özlemle anımsadıkları İslamî dönemde erişmiş oldukları medeniyet düzeyine tekrar yükselebilmek için aslında Müslüman olmaktan başka seçenekleri de yok. Çünkü, Hıristiyanlar Endülüs'te Müslümanların beşyüz yıl önce ulaştıkları uygarlık seviyesinin çok gerisindeler. Sonuçta, İspanyol Müslümanlar beşyüz yıl süren bir baskı ve korku döneminden sonra Avrupa için yeni bir umut olarak doğuyorlar. Çünkü, Batı gibi 'kutsal'dan, metafizikten, ruhtan, duygudan, sevgiden ve merhametten arınmış bir dünyanın varlığını sürdürmesi imkânsızdır, insanın ve tabiatın yaratılış kanunlarına aykırıdır.[7]

Profesör Suat Yıldırım'a göre Endülüs, her nedense şimdi olduğu gibi, Anadolu Müslümanlarının tarihinde gözden ırak olduğu için gönülden ve fikirden de ırak olmuştur. Günümüzde, İspanya adını duyduğunda orayı Müslüman

7 Ersin Gürdoğan, Hicaz'dan Endülüs'e, İstanbul, İz, 1993, s. 122-123, 153-165

kimliğiyle, Endülüs ile hatırlayan çok az insan çıkmaktadır. Bunun sebebi ise, kendi değer ölçülerini ve kabullenmelerini empoze edip ona aykırı kimlikleri/kültürleri unutturan 'Batı kültür emperyalizmi'dir. Sekiz asır boyunca Müslümanların hâkim olduğu koca bir ülkenin ve orada yetişmiş onbinlerce âlimin, orada kurulmuş muazzam medeniyetin ve bugünkü vârislerinin durumu elbette böyle olmamalıdır. Bugün İspanya'daki Endülüs insanları, İslam'a girmeyi diğer Batılıların telâkki ettiği gibi kendi ülkelerinde bulunmayan bir hâdise saymayıp, epeyce uzak kalmış oldukları köylerine dönüş saymaktadırlar. Çünkü, hakikatın devamlı surette gizlenmesi imkânsızdır. İspanya nüfusunun yaklaşık beşte biri Endülüs (Andalucia) özerk bölgesi/devletinde yaşamaktadır. Resmi adı Endülüs olan bu devletin iki yeşil şerit arasında beyaz bir şeritten ibaret bayrağı, İslâmî motifler taşıyan millî marşı vardır. 1989 yılında İspanya Federal Devleti, İslam'ı resmen bir din olarak tanımış ve Müslüman cemaatin kendi içinden seçtiği bir temsilciyi tanımış yani, günümüz İspanya'sında Müslümanlığın hukukî statüsü sağlamlaşmıştır.[8]

İslam toplumu temsilcisi İspanyol Endülüslü Müslüman Prof.Dr. Abdurrahman Medina, 1-3 Eylül 1989 tarihinde yapılan I. Uluslararası Endülüs İslam Medeniyeti Kongresi sonuçlarını özetlerken şöyle der: "Biz sadece İslam ümmeti vasfını taşıyoruz. Başka mensubiyetimiz yoktur: Ne Arap, ne Endülüs, ne de başka bir ırk asabiyeti. Belirli bir fıkıh veya tasavvuf meşrebine de münhasır değiliz. Kitap ve Sünnetin genişliği içindeyiz. Ne kral, ne şeyh, ne başkan, ne emîrimiz var, idarede şûrâ meclisimiz yetkilidir. Gizli değil, kültürel faaliyetleri olan âşikâr bir cemiyetiz. İslâmî bir cemiyetiz. İslam'ı tebliğ edip gönüllü olarak kabul edilmesini sağlamak suretiyle etrafımızı şuurlandırma faaliyetini tercih ediyoruz. Maddî gelir temininden ziyade, kardeşlerimizin durumlarına

8 Suat Yıldırım, "İslam Hâkimiyetinin Sona Ermesinin Beşyüzüncü Yılında Endülüs'te İslam", Endülüs'ten İspanya'ya, Ankara, TDV, 1996, s. 92

özen gösteriyoruz. Arapça'yı öz dilimizcesine öğrenmek istiyoruz. İmkânlarımız azdır, herhangi bir devletten yardım almıyoruz. Fakat, fertlerden veya İslamî cemaatlerden şartsız yardım kabul edebiliriz. Hemşehrilerimizin çoğu, asıllarının Müslüman olduğunu bilmiyorlar. Bizler yeni Müslüman oluyor değiliz, aslımıza dönüyoruz. Kıyafete bakmayın, iman kalptedir. Rasûlüllah insanları tedrîcen irşad etti. Biz de geniş düşünüyoruz. O, bizi dinde aşırı gitmekten sakındırıyor. Amelsiz lafa önem vermiyoruz."[9]

Ünlü Fransız düşünür Roger Garaudy, İspanya'nın Cordoba (Kurtuba) şehrinde, İslamî devirden kalma Kal'a denilen bir kale harabesinin düzenlenmesiyle oluşturduğu İslam Medeniyeti Müzesi gibi çalışan bir merkez vasıtasıyla Endülüs medeniyetini örnek medeniyet gösterme gayreti içerisindedir. Onun temel fikrine göre, Rönesans sonrası Batı bilimi Endülüs yoluyla İslam medeniyetinden yararlanırken, bilimi alırken hikmeti almamış, bundan ötürü de kendisi çıkmaza girdiği gibi, insanlığı da peşinden sürüklemiştir. İnsanlığa mutluluk getirememiştir. İnsanlığın gerçek mutluluğu, akıl yoluyla olan bilimsel ve teknolojik ilerlemenin, peygamberlerden gelen hikmetin rehberliği ışığında yol almasıyla mümkündür. Batı, hikmeti kaybettiği için gayesini de kaybetmiştir. Dengeli ve ideal medeniyetin numunesi, Endülüs medeniyeti olmuştur. Yapılacak iş, onu örnek almaktır. Garaudy, yaptığı çalışmalarla medeniyetler arası diyalog arayışı içindedir.[10]

Bütün dünyada kabul edildiği gibi, bugün "Endülüs kelimesi, Müslümanların kafasında geçmişin ihtişamını ve şânını canlandırır. Fakat, aynı zamanda da Ortaçağ'da İslamiyet'in gücünün doruğunda olduğu günlerin geride kaldığını hatırlatarak hüzün doğurur. İspanya'daki 800 yıllık Müslüman yönetimi, Müslüman-Hıristiyan-Yahudi kültürlerinin yanyana geliştiği zengin bir kültürel, düşünsel, ticarî hayat

9 Suat Yıldırım, "Endülüs'te İslam", s. 93-94
10 Suat Yıldırım, "Endülüs'te İslam", s. 94

meydana getirerek bütün Avrupa'da uygarlığın doruk noktalarından biri olmuştu".[11]

Büyük tarihî ve kültürel öneme sahip olan Endülüs konusuna ülkemizde pek ilgi gösterilmemektedir.[12]

Bugün Endülüs İçin Yapılabilecekler

Bu tespitler sonucunda oluşan duygu ve düşüncelerin etkisiyle, bugün Endülüs için yapılabilecekleri belirlemeye çalışalım:

1. Kültürel Dayanışma: İçlerinde İslam cevherine sahip binlerce İspanyol Endülüslü'ye İslam'ın yanlış anlatılmasına engel olmak, mümkünse doğrusunu anlatarak onları kazanmak

2. İspanya ile Tarih-Turizm Alanlarında İşbirliği: a) İspanya Devletinin Endülüslüler'e yapmış olduğu tarihî tehcir ve soykırımı kabul edip özür dilemesini sağlamak, b) Karşılıklı tarih-turizm kolaylıkları-işbirliğini geliştirmek, c) İspanyolların Türkiye ve Türkçe'yi tanıma-öğrenmeye özendirici faaliyetler gerçekleştirmek suretiyle İspanya'da ülkemize ilgiyi artırmak

3. Dinî Alanda Dayanışma: Kurtuba Camii'nin Müslümanlara verilmesini ve ibadete açılmasını temin etmek

4. Türkiye'de ve Dünyada: Endülüs kültürü-medeniyetinin anlaşılmasına, ihyasına ve tanıtımına gayret etmek[13]

---

11 Fuller, s. 29

12 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Lütfi Şeyban, "Türkiye'de Endülüs'e İlgi", **Endülüs Tarihi ve Turizmi Web Sitesi**, (Çevrimiçi) http://www.endulus.net/turkend.html, Adapazarı, 2002; Beşir Ayvazoğlu, "Edebiyatımızda Endülüs", **Endülüs'ten İspanya'ya**, Ankara, TDV, 1996, s. 79-85

13 Referans bilgileri için bkz. Lütfi Şeyban, "Endülüs'ün Tarihî Temel Özellikleri & Bugün Endülüs İçin Yapılabilecekler & Endülüs Hakkında Yapılan Değerlendirmeler", **Endülüs Tarihi ve Turizmi Web Sitesi**, (Çevrimiçi) http://www.endulus.net/ozellik.html, Adapazarı, 2002

B. Kitabın Konusunun Geri Planı

Kitabın içerisinde geçen yer ve şahıs isimlerinin yazımında uyguladığımız prensibimiz şudur: Eğer bir isim Arapça menşeli veya bir yer Müslümanlarca fethedilmişse, o ismin Arapça şekli dışta ve İspanyolca şekli parantez içinde yazılmıştır, Cebelitârık (Gibraltar) ve Yusuf (Yuçaf) gibi; eğer bir isim İspanyolca menşeli veya bir yer Müslümanlarca fethedilmemişse, o ismin İspanyolca şekli dışta ve Arapça şekli parantez içinde yazılmıştır, Oviedo (Ubît) ve Alfonso (Ezfûnş) gibi. Bu iki kalıba uymayan üçüncü bir şekil daha vardır. O da, adını sınırları dâhilindeki bir kentin adından alan Hıristiyan İspanya devletlerinin yazımıdır. Eğer o kent Müslümanlarca fethedilmişse, kentten bahsedilirken Arapça söylenişi dışta, İspanyolcası parantez içinde yazılır. Devletten bahsederken ise, tersi şekilde yazılır. Liyûn (Leon) ve Kaştâle (Kastilya) kentleri, Kastilya (Kaştâle) ve Leon (Liyûn) devletleri gibi. Eğer o kent Müslümanlarca fethedilmemişse, o zaman hem kentten ve hem de devletten bahsederken İspanyolcası dışta ve Arapçası parantez içinde yazılmıştır. Asturias (Aştûrîş) ve Navar (Nebra) devletleri gibi.

Yılların yazımında esas aldığımız prensip de şudur: Metin içinde sadece milâdî olanı, metin içinde ve parantezli olunca

(hicrî/milâdî), yüzyıl yazımı ise II./VIII. şeklindedir. Ancak, hükümdar listeleri gibi sıralamalarda hacmin artmaması için parantez içine hicrî yıl konmamıştır.

Endülüs Adının Menşei

Endülüs, bugünkü güney Batı Avrupa'yı oluşturan İberya Yarımadası'nın fethinden sonra Araplar tarafından bu topraklar için kullanılan coğrafî bir isimdir. Eskiden İberya (Iberic, Iberia, İbâriye)[14] adıyla anılan ve Cebelitârık[15] (Gibraltar)-Atlas Okyanusu'ndan (el-Bahru'l-Atlasî) Pirene dağlarına (el-Bürt, el-Bürtât, Pirineos, Pyrenees) kadar uzanan bu bölgeye Yunanlılar tarafından "Baetica", "Hispania" [16] (Spania, İspanya) adı verilmiştir.[17]

Endelüs adı, Hispania'nın karşılığı olarak ilk kez İslam fethinden sonra 716 yılında basılmış bir sikke üzerinde görülmüş ve beşinci yüzyılda İspanya'nın güneyinde kısa süre yerleşmiş olan Vandallar'ın (Vandalus) adından yani, Vandallar'ın yurdu anlamına gelen Vandalucia'dan türemiştir. İberya Yarımadası'nda Müslümanların fethettikleri bütün topraklar (bugünkü İspanya, Portekiz ve güney Fransa), "Müslüman İspanya" kastedilerek Endelüs adıyla anılırken, Hıristiyanların etkili olarak 1085 tarihinden itibaren gerçek-

14 C.F. Seybold, "Endülüs", **İA**, IV, 270-271; Tâhir Ahmed Mekkî, "Endelüs, târîhu ismin ve tatavvuruhû", **Dirâsât Endelüsiyye**, Kahire, Dâru'l-Maârif, 1987, s. 9-10; Hallâk, Hasan Ali, **el-Alâkâtü'l-hadâriyye beyne'ş-şark ve'l-garb fi'l-usûri'l-vüstâ: el-Endelüs-Sikilliye-eş-Şâm**, Beyrut, Darü'l-Camiiyye, 1986, s. 15

15 Mehmet Özdemir, "Cebelitârık", **DİA**, VII, 187-88

16 İsmet Parmaksızoğlu, "İspanya", **Türk Ansiklopedisi**, XX, 323-339

17 Muhammed b. Abdülmün'im Himyerî, **er-Ravdu'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr**, nşr. İhsan Abbâs, Beyrut, Mektebetü Lübnan, 1984, s. 32; Ahmed b. Muhammed Makkarî Tilemsânî, **Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikri vezîrihâ Lisâniddîn İbni'l-Hatîb**, nşr. Yusuf Muhammed Bukâî, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1998, I, 117 vd.; Monje Silense, "Cronicon del Monje Silense", "Las Cronicas Latinas de Reconquista", ed. A. Huici Miranda, **Estudios Practicos de Latin Medioeval**, II, Valencia, Establecimiento Tipografico Hijos de F. Vives Mora, 1913, II, 1; Reinhart Dozy, "Endülüs Tarihi", **DGBİT**, çev. Heyet, Konya, Esra, 1994, IV, 25; Mekkî, "Endelüs", s. 11; Kemal Beydilli, "İspanya", **DİA**, C.XXIII, 161

leştirmeye başladıkları Reconquista, yani Endülüs'ü Müslümanlardan geri alma hareketiyle birlikte toprak kaybı hızlandıktan sonra sadece İslam hâkimiyetindeki yerler bu isimle anılır olmuştur.[18]

İberya Yarımadası'nda İslam hâkimiyetinin Gırnata'da[19] (Granada) Nasrîler'in ortadan kaldırılmasıyla sona ermesinden (897/1492) sonra Endelüs ismi, bugün İspanya'da Andalucia şeklinde ülkenin güneyindeki el-Meriye (Almeria), Gırnata, Ceyyan (Jaen), Kurtuba (Cordoba), İşbiliyye[20] (Sevilla), Velbe (Huelva), Mâlega (Malaga)[21] ve Kâdis (Cadiz) vilâyetlerini içine alan bölgenin adı olmuştur. İslam dünyasında ise, İslam fâtihlerinin fethetmiş oldukları bütün batı Avrupa toprakları halen Endelüs adıyla bilinmektedir.

Kelimenin farklı dillerde farklı söyleniş şekli vardır. En başta Arapça'da ya da İslam kaynaklarında "el-Endelüs", "Cezîretü'l-Endelüs" (Endülüs Adası), "Cezîretü İşbânya", "Cezîretü'l-Arab" veya kısaca "el-Cezîre",[22] "İsbânyâ Müslime", batı dillerinde "Al-Andalus", "Espana Musulmana",

---

18 Endülüs, İspanya ve İberya adlarının menşei, İberya Yarımadası'nın fiziki coğrafyası hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ebû Abdullah Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-buldân**, nşr. F. Wüstenfeld - Ed. Fuad Sezgin, Mısır, IGAIW, 1994, III, 376 vd. (Fransa adı ise İslam kaynaklarında genellikle "İfrance" şeklinde kayıtlıdır. Yâkût'ta olduğu gibi, a. y.); Abdülvâhid b. Ali Merâküşî, **el-Mu'cib fî telhîsi ahbâri'l-Mağrib**, nşr. M. Sa'îd 'Uryân, Kahire, Dâru'l-Beydâ', 1963, s. 400; Himyerî, s. 32-33, 50; Ebû Abdullah Muhammed Şerîf İdrîsî, **Nüzhetü'l-müştâk fî'h-tirâkı'l-âfâk**, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1989, I, 525; Makkarî, **Nefh**, I, 117 vd.; krş. Emîr Şekîb Arslan, **el-Hulelü's-Sündüsiyye fî'l-ahbâr ve'l-âsârî'l-Endelüsiyye**, Kâhire, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1936, I, 22 vd.; Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 15 vd.; Muhammed Abdullah İnân, **Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs**, Kâhire, Mektebetü'l-Hâncî, 1997, I, 50-51 (2 no'lu dipnot); S. Muhammed Imamüddîn, **Some Aspects of the Socio-Economic and Cultural History of Muslim Spain 711-1492**, Leiden, Brill, 1965, s. 1-9; A. Alî Haccî, **Târîhu'l-Endelüsî**, Dimaşk, Dâru'l-Kalem, 1997, s. 37; Antonio Arribas, **The Iberians**, London, Thames and Hudson, 1965, 30 vd.; Mehmet Özdemir, "Endülüs", **DİA**, XI, 211; Selahaddin Müneccid, "Mu'cemü eşhüru'l-müdüni'l-Endelüsiyye", **Revue de L'Academia Arabe**, C.XXXXVII, (Dımaşk) 1972, s. 294-303

19 Mehmet Özdemir, "Gırnata", **DİA**, XIV, 51-57

20 E. Levi-Provençal, "İşbiliye", **İA**, V/2, 1226-30

21 E. Levi-Provençal, "Malaga", **İA**, VII, 219-20

22 Himyerî, s. 32

"Andalucia Musulmana", "Muslim Spain and Portugal", Türkçe'de ise "Endülüs" şeklinde söylenmektedir. "Hıristiyan İspanya" deyimiyle, fetihten sonra yarımadanın kuzey şeridinde Müslümanlara karşı "Reconquista" hareketiyle mücâdeleye başlayarak Endülüs topraklarını geri alan Hıristiyanlar veya İberya Yarımadası devletleri kastedilmektedir. Batı dillerindeki ifadesi "Espana Cristiana", "Christian Spain", "The Christian Kingdoms", "Reyes Catolicos" veya "Reyes Cristiana" şeklindedir.

Fetihten Önce İberya Yarımadası ve Avrupa

Akdeniz havzasında yer alan ülkelerle hemen aynı kaderi paylaşmış, yüzyıllar boyunca birçok kavim ve kültürlerin karşılaşma-kaynaşma sahası olmuş, M.Ö. IV. yüzyılda Fenikeliler, sonra Grekler, ardından da Romalıların istîlâsına uğramıştır. Yerli halk arasında Hıristiyanlık ve Lâtince'nin yayılması, Roma hâkimiyeti döneminde gerçekleşmişti. M.S. IV. yüzyıl sonlarında Roma İmparatorluğunun merkezî otoritesinin zayıflamasıyla İspanya bu kez Sueviler (Suevos), Vandallar (Vandalus, Vandals), Alanlar (Alanos) ve Vizigotlar (Godos, Visigodos)[23] gibi barbar Germen kavimlerinin istîlâsına mâruz kalmıştı. Bunlar içinde **Vizigotlar,** gelişlerinde 200 bin nüfüsa sâhip oldukları halde 468 tarihinde ülkenin büyük bölümünü ele geçirerek Tuleytula (Toledo)[24] merkez olmak üzere bir devlet kurmuşlardı. Ancak, Vizigotlar'da devlet tecrübesi olmadığı için farklı dinleri ve etnik unsurları bir arada yaşatabilme yeteneğine de sâhip değillerdi. Bu sebeple, kuruluşundan yıkılışına kadar (468-711) geçen 240 yıl içerisinde genelde istikrarlı bir yönetim oluşturamamışlardı.[25]

---

23 Himyerî, s. 518; Makkarî, **Nefh**, I, 126, 213

24 E. **Levi-Provençal**, "Toledo", **İA**, XII/1, 427-30

25 Himyerî, s. 34-35, 58 vd.; Makkarî, **Nefh**, I, 126, 199, 212 vd.; Dozy, s. 25, 27. Geniş bilgi için bkz. Arribas, s. 40-151; Stephen McKenna, **Paganism and Pagan Survivals in Spain up to the Fall of the Visigothic Kingdom**, Catholic University of America Press, 1938, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 7 vd.; Stanley G. Payne, **A History of**

586 tarihinde Visigotlar, ülke bölünmüşlüğünün ancak Katolikliğe girmekle mümkün olabileceğine karar vererek topluca mezhep değiştirdiler. Böylece Katolik Hıristiyanlık, bütün İspanya'nın resmî dinî hâline gelmiştir. Kilisenin bu başarısından sonra ezilen halk tabakalarının kurtuluş umudu hâline gelen din adamları, yeni statülerinin sağladığı avantajları halkın lehine değil de kendileri için kullanınca ülkede yine hayal kırıklığı ve ardından huzursuzluklar hüküm sürmeye başladı. Ayrıca, Katolik idârecilerin ülkede yaşamakta olan **Yahudileri** dinî birleşmenin önündeki tek engel olarak görmeye başlamaları, Yahudilerin 694 tarihinde çıkartılan bir kanunla toptan köle statüsüne düşürülmeleri, zorla Hıristiyanlaştırılmaları, İspanya ticaret ve ekonomisindeki üstün durumlarının sarsılması ve dolayısıyla ülke ekonomisinin zayıflaması sonucunu doğurdu. Toplumsal, dinî ve ekonomik olumsuzluklara ilâveten, ülke yönetimi konusunda çıkan anlaşmazlıklar, yani taht kavgaları da iç çekişmelere ve karışıklıklara neden olmaktaydı. Toplam 33 Vizigot kralından 11 tanesi bu çatışmalar sonucu öldürülmüştü. Krallığın son birkaç senesine de bu hal üzere girildi. 709 tarihinde kral Witiza öldüğünde, yerine çocuk yaştaki oğlu Achila (Aşîl) tahta oturtuldu. Bu durumda, yönetim muhâlifi devlet adamları tarafından 710 tarihinde Rodrigo (Rodric) isimli general kral ilân edildi. Mağdur olan Witiza'nın oğulları ise, tahtı yeniden ele geçirebilme arayışına girdiler. İşte, bütün bu olumsuz şartlar İspanya'yı adım adım İslam fethine hazırlayan etkenlerden sayılmaktadır.[26]

Spain and Portugal, Wisconsin, 1973, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2002, I, 8 vd.; Silense, s. 9-14; Joseph F. O'callaghan, **A History of Medieval Spain**, Cornell Univ. Press, Ithaca 1975, s. 37 vd.; İdris Bostan, "Akdeniz-Tarih", DİA, II, 231-34; Payne, I, 6; S. P. Scott, (ed.-çev.), The Visigothic Code (Forum iudicum), Boston, 1910, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 3 vd.; Hallâk, s. 15-16

26 Konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Himyerî, s. 518-19; Silense, s. 13-18; Dozy, s. 27-28; Imamüddin, **Aspects**, s. 9-15; Sopena, **Historia de Espana**, Barcelona, EMEGE, 1994, s. 60-82; Cresta, **Spain**, s. 43-50; Hugh Kennedy, **Muslim Spain and Portugal: A Political history of al-Andalus**, London, Long-

Avrupa kıtasının tamamı Kuzey yarı kürede Norveç'in Kuzey doğusundaki Nord Kapp Burnu, İspanya'nın güneyindeki Tarifa ucu ile Portekiz'in batısındaki Roka Burnu ve Ural Dağları hattı arasında yer alır. Kıtanın adı, Grek mitolojisindeki Fenike Kralı Agenor'un kızının adı olan Europe'den alınmıştır. Grekçe olmadığı bilinen bu kelimenin Sâmî dillerde "güneşin batışı", "akşam" anlamını taşıyan "ereb"den geldiği ve Yunanlılar'a Fenikeliler'den geçtiği sanılmaktadır. Bu isim uzun süre yalnız Ege denizinin batısında kalan ülkeler için kullanılmış olup, ancak yakın çağlarda bugünkü anlamını kazanmıştır.[27]

Avrupa kavramı, tarihî ve felsefî anlamıyla çok geniş ve zamanla artan bir içerik zenginliğiyle bugüne ulaşmış bir terimdir. İlkçağlardan farklı anlamlar kazanarak gelmiş, milattan sonra 400'lü yıllarda Akdeniz havzasının yazılı kaynaklarında "Roma İmparatorluğunun Akdeniz bölgesinin Kuzey kısımları" için kullanılmış, VI. yüzyılda Galya-Kuzey Alpler havzasını tanımlamış ve Roma-Hıristiyan dünyasını tehdit eden barbarlara karşı gösterilen direnişler Avrupa kavramının gelişmesinde etkili olmuştur. Kelime, sadece ve belki ilk defa Büyük

---

man, 1996, s. 1-3; Haccî, s. 29-34; Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları-1**, Ankara, TDV, 1994, s. 1-7; Payne, I, 13 vd.; Henry J. Chaytor, **History of Aragon and Catalonia**, London, 1933, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 5 vd.; S. Muhammed Imamuddin, **Endülüs Siyasi Tarihi**, çev. Yusuf Yazar, Ankaral, Rehber, 1990, s. 17-26

27 Himyerî, s. 32-33; Ahmet Ertek, "Avrupa, Fiziki ve Beşeri Coğrafya", **DİA**, III, 127

Ortaçağ Avrupa tarihiyle ilgili bilgi almak için bkz. Jacques le Goff, **Ortaçağ Batı Uygarlığı**, çev. Hanife Güven-Uğur Güven, İzmir, Dokuz Eylül, 1999; Frederick B. Artz, **Orta Çağların Tini 200-1500**, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, idea, 1996; Hasan Karaköse, **Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı**, Ankara, Nobel, 2002, s. 245-307; Saîd Abdülfettâh Âşûr, **Hadâratü ve nuzumü Avrubbâ fî'l-Usûru'l-Vüstâ**, Beyrut, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, (ty); C.Warren Hollister, **Medieval Europe**, N.York, John Wiley and Sons Inc., 1964; H.A.L. Fisher, **A History of Europe**, London, Edward Arnold Co., 1936; Edgar N. Johnson-J.W. Thompson, **An Introduction to Medieval Europe: 300-1500**, N.York, 1937; Richard Barber, **The Penguin Guide to Medieval Europe**, N.York , Penguin Books, 1984; Henri Pirenne, **Economic and Social History of Medieval Europe**, N.York, Harcourt, 1956; Kürşat Demirci, "Avrupa-Din", **DİA**, IV, 132-135; William H. McNeill, **Dünya Tarihi**, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara, İmge, 1994, s. 284 vd.

Karl (Karolus Magnus, 768-814) zamanında üstün bir rol oynamıştır. Sonuçta Avrupa, Roma İmparatorluğunun enkazı üzerine kurulan Katolik Hıristiyan dinine mensup, kuzeyden gelen ve Akdeniz kültürüne giren muhtelif kavimlerin karışımıyla oluşan bir küçük devletler dünyası olarak ortaya çıkmıştır.[28] Bernard H. Lewis'e göre ise, "Avrupa" adının tarih sahnesinde ilk kez ortaya çıktığı yer, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında yaşanan Puvatye (Poitiers) savaşıdır.[29]

Ortaçağlar boyunca olduğu gibi 711 yılına kadar yani VII. yüzyılda Avrupa toplumları, genelde zor ve kötü hayat şartları altında kalmıştır.[30] Cehâlet, anarşi, geri kalmışlık, toplumsal kargaşa ve adâletsizlikler yaygınlaşmış, uzun süren iç ve dış savaşlar bu durumun hem sebebi ve hem de sonucu olmuştur.[31] Kültürü, az gelişmiş ve daha çok ilkel vahşi insanların hayat tarzlarına daha yakın görünümdeydi.[32] Bunun delillerini Avrupa tarihi üzerine tarafsızca yazılmış olan eserlerde açıkça görmek mümkündür.[33] İslâmiyet'in Avrupa ile ilk teması ise, İspanya'nın fethiyle olmuştur.[34] Bu fetihten itibaren yüzyıllar boyunca İslam, Bizans'a ve Latin Batıya hem bir gözdağı ve hem de bir ticaret ve medeniyet kaynağı olmuştur.[35]

---

28 Kemal Beydilli, "Avrupa, Tarih", **DİA**, III, 135-136

29 Bkz. Bernard H. Lewis, **Müslümanların Avrupa'yı Keşfi**, s. 16

30 Avrupa kavramı, Avrupalılar'a göre Ortaçağ ve Ortaçağ Avrupası kavramlarıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Barber, s. 29 vd.; Hişam Cuayyıt, **Avrupa ve İslam**, çev. Kemal Kahraman, vd., İstanbul, İz, 1995, s. 201 vd.

31 J.T. Reinaud, **Muslim Colonies in France, Northern Italy and Switzerland.**, Lahore, 1964, s. 223. İslam öncesi Batı Avrupa tarihi konusunda geniş bilgi için bkz. Henri Pirenne, **Hz.Muhammed ve Charlemagne**, Çev. M.Ali Kılıçbay, Ankara, Birey ve Toplum, 1984, s. 1 vd.

32 Avrupa kültürünün nitelikleri konusunda geniş bilgi için bkz. Cuayyıt, s. 216 vd.

33 Bu türden eserlere en ilginç örnek, Jess Wells'in **Kadın Gözüyle Batı Avrupa'da Fahişeliğin Tarihi** (çev. Nesrin Arman, İstanbul, Pencere, 1997) adlı kitap olmalıdır. Yazar Wells, kitabın "Ortaçağlar" ile ilgili kısmında, başta Papa ve zengin Avrupalı elitlerin sayesinde kadınların nasıl fahişeliğe sürüklendiklerini ve bundan kimlerin ne gibi çıkarlar sağladığını, kısaca Müslüman kadınların birer hanımefendi olarak yaşadıkları çağda Avrupalı pek çok kadının nasıl sefalet ve fuhuş bataklığında hayvanca bir yaşama mahkum olduğunu gözler önüne seriyor.

34 Rıza Kurtuluş, "Avrupa, Kıtada İslâmiyet", **DİA**, III, 151; el-Haccî, s. 19-28

35 Artz, s. 114. Avrupa iktisat tarihi konusunda geniş bilgi için bkz. Herbert He-

İslam Fetihleri, İspanya'nın Fethi ve Endülüs İslam Devleti

Hz. Muhammed'ın 632 yılında vefatının ardından Müslümanlar Arap Yarımadasından dışarıya doğru açılmaya başladılar. Ortadoğu'yu aralarında paylaşmış iki büyük güç olan Pers (Sasânî, Fârisî) ve Bizans (Rûm) İmparatorluklarının topraklarına doğru ilerleyerek onların topraklarını ele geçirdiler. Bu ilk dönem İslam fetih harekâtı sonucunda Irak, İran, Suriye, Filistin ve Mısır daha ilk iki halîfe Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer zamanında (632-644) fethedildi.[36] Daha sonra sırasıyla Trablusgarb (27/647), Kıbrıs (29/649, 33/653), Hind sınırına kadar olan bölge (650-652) ve Rodos Adası'nın (33/653) fethi; Sicilya (Sikilliye) çıkarması (49/668);[37] kuzey batı Afrika'nın Ukbe b. Nâfi tarafından fethi ve Kayrevan'ın kurulması (50/670), komutan Hassân b. Nu'mân tarafından kuzey Afrika'nın yeniden fethi ve Tunus şehrinin kurulması (79/698), kuzey batı Afrika'nın Emevi halîfesi Abdülmelik b. Mervân zamanında Musâ b. Nusayr tarafından tam bir vilâyet olarak İslam devletine bağlanması (86/705) sağlanmış ve Müslümanların Tarîf b. Mâlik ile ilk İspanya çıkarması 91 (710) tarihinde halîfe Velid b. Abdülmelik devrinde gerçekleşmişti.[38]

Müslümanlar, fetih hareketleriyle insanları Bizans'ın veya İran'ın hâkimiyetinden kurtarıp kendi egemenliklerine tâbi kılmak gayesiyle ortaya atılmamışlardır. Onların gayesi, in-

---

aton, **Avrupa İktisat Tarihi**, Çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara, Teori, 1985; Pirenne, **Medieval**, s. 189 vd.; Pirenne, **Hz. Muhammed**, s. 177 vd.

36 İslam fetihleri hususunda geniş bilgi için bkz. Hasan, I, 276-409; Norman Daniel, **The Arabs and Medieval Europe**, London, Longman, 1979, s. 1-22; Ira M. Lapidus, **A History of Islamic Societies**, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1991, I, 37 vd.; Ahmet Özel, "Cihad", **DİA**, VII, 527-531

37 Fikret Işıltan, "Sicilya" **İA**, C.X, 591

38 Ahmed b. Yahya Dabbî, **Buğyetü'l-Mültemis fî târîhi ricâli ehli'l-Endelüs**, nşr. İdâretü İhyâi't-Türâs, Kahire, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, 1967, s. 4 vd.; Himyerî, s. 33, 224; Makkarî, **Nefh**, I, 187 vd.; krş. Dozy, s. 15 vd.; H.U.Rahman, **İslam Tarihi Kronolojisi 570-1000**, çev. Abidin Büyükköse, İstanbul, Birleşik, 1995, s. 43-127; krş. İnân, I, 23, 14 vd.

sanları kula kul olmaktan kurtarıp sadece Allah'a kul olma şerefine yükseltmekti. Nitekim, Müslüman elçi Rebî' b. Âmir İran Kisrası Yezdücerd'in huzuruna çıktığında aynı hususu dile getirmiştir: "Allah bizi, insanları kula kul olmaktan kurtarıp sadece Allah'a kul olma şerefine ulaştırmak; dünyanın sıkıntı ve meşakkatlerinden rahatlığa çıkarmak, dinlerin zulmünden İslam'ın adaletine kavuşturmak gayesiyle göndermişti." Onların nazarında bütün milletler eşittir. Bütün insanlar Hz. Âdem'den, Âdem de topraktandır. Arabın Arap olmayana doğuştan hiçbir üstünlüğü olmadığı gibi, Arap olmayanın da Araba hiçbir şekilde üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takvâ iledir. Bu husus, Kuran'da (Hucürât Sûresi, 13) böyle ortaya konmuştur. İslam tarihi boyunca Müslümanların hâkimiyetinde yaşayan milletlerden yeryüzünün yıldızları, insanlığın asil şahsiyetleri ve dünyanın gözbebeği olan faziletli insanlar, vezirler, hükümdarlar, kumandanlar yetişmiştir. Bunlar İslam'ın gereklerini yerine getirmede, şahsiyet ve dehâda, mürüvvet ve fazilette eşsiz insanlardır. Sayılarını da ancak Allah bilir.[39]

Fetih (92-95/711-715) ve Vâliler Dönemi (95-138/715-756)

İlk İslam fetihlerinin son halkasını teşkîl eden İspanya'nın fethi, 710 yılına kadar kuzey Afrika'nın hemen tamamını ele geçirmiş olan Müslümanlar için doğal bir hamlenin sonucu olarak değerlendirilebilir. Emeviler'in Kuzey Afrika vâlisi Musâ b. Nusayr, halîfe Velîd b. Abdülmelik'ten aldığı izinle Tarîf b. Mâlik komutasında 500 kişilik bir birliği 710 yılının ilkbaharında keşif amacıyla İspanya'nın güney kıyılarına yolladı. Tarîf'e[40] (Cezîretü Tarîf, Tarifa, Isla de la Palmas) yapılan bu küçük çıkarmadan olumlu sonuç alınınca fetih hazır-

39 Bu hususta daha fazla değerlendirme için bkz. Ebu'l-Hasen en-Nedvî, **Müslümanların Çöküşüyle Dünya Neler Kaybetti**, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, Bir, 1986, s. 185-210

40 Himyerî, s. 392

lıklarını yaptı ve 5 Receb 92 (28 Nisan Salı 711) tarihinde Berberî âzâtlısı Târık b. Ziyâd[41] komutasında 7000 asker gücüne sâhip orduyu, ardından 5000 asker takviyesiyle İspanya'yı fethe sevketti. Bu arada, kitabımızın içeriğinde önemli yere sahip olan Berberî ırkı konusunda kısa bilgi verelim.

"Berberî" kelimesi, Araplar tarafından İfrîkiye'nin yerli halkı yani, Berka şehrinden Atlas Okyanusuna kadar olan bölge sâkinlerini tanımlama için kullanılan bir isimdir. Eski Yunan kaynaklarında "barbaroi", Latin kaynaklarında "barbari" (barbar) olarak geçmektedir. Yunan ve Latin dünyasının dışında oldukları için kuzey Afrika'da yaşayan halk bu adla anılmıştır. Romalılar, bölgeyi işgalleri sırasında ciddi bir mukavemetle karşılaşmışlar, hâkimiyet ve medeniyetlerini kabul etmemekte direnen bölge halkına "barbaros" demişlerdir. Araplar, bu bölgeye geldiklerinde Bizanslılar'dan duydukları barbaros kelimesini "berber" olarak telaffuz etmişler ve kelimenin bu şekli yaygınlık kazanmıştır. Berberîler'in menşei ve anayurtları ile Berberî dilinin aslı konuları halen ilim âlemince tartışılmaktadır.[42]

Bu sırada İspanya'da hâkim olan Vizigot krallığı, daha önce anlatıldığı gibi, taht kavgaları, toplumsal-dinî çatışmalar sebebiyle gücünü yitirmiş durumdaydı. İslam ordusu kolaylıkla İspanya'ya geçti. Bunda, Vizigotlar ile arası bozuk olan Sebte[43] (Ceuta) vâlisi Julianos'un yardımlarının çıkarmada kolaylık sağladığı söylenmektedir. İspanya'nın güney ucundaki Cebelü Târık veya Cebelü'l-Feth dağında karargâh kuran İslam ordusu, ilk hamlede el-Cezîretü'l-Hadrâ'yı[44] (Algeciras) ele geçirdi. Kısa süre sonra kral Rodrigo komutasındaki Vizigot ordusunun, Şerîş (Xeres, Jerez) ve Şezûne (Sidonia) şehirleri arasında kalan Ferentîre (Frontera) ovasındaki Vâdî Lekkü (Vâdî Lekke, Vâdî Bekke, Guadalbeca, Rio Barbate)

41 Târık b. Ziyâd hakkında geniş bilgi için bkz. Dozy, s. 32
42 Bkz. Yıldız, H. Dursun, "Berberîler", DİA, V, 478-83; Basset, Rene, "Berberîler", İA, II, 525-34; G. Yver, "İfrîkıye", İA, V/2, 939-40
43 Himyerî, s. 303
44 Himyerî, s. 223

nehri kıyısında cereyân eden savaşta yenilmesiyle (92/711) artık fethin önünde ciddi bir engel kalmamış oldu.[45]

Zafer sonrasında farklı şehirlere doğru fetih için görevlendirilen komutanlar kısa sürede ve mevcut yönetimden hoşnutsuz durumda bulunan halkların yardımıyla Mâlega, İlbîre (Elvira) ve Kurtuba'yı ele geçirirken, Târık da İsticce (Ecija) ve peşinden Vizigotlar'ın başşehri Tuleytula'yı fethetti.[46] Böylece Târık, 711 yılının ilkbahar aylarında ordu komutanı olarak başlattığı bu fetih yürüyüşünü, yaz ayları biterken İspanya'nın yarısını alıp İslam'a açmış bir fâtih olarak neticelendirdi.[47] 712 tarihinde Musâ b. Nusayr da çoğunluğu Araplardan müteşekkil 18000 mevcutlu orduyla İspanya'ya geçerek İşbiliye (Sevilla), Karmûne (Carmona), Leble[48] (Niebla) ve Mâride'yi (Merida) fethettikten sonra Tuleytula'da Târık ile buluştu. Ülkenin kuzey istikâmetine doğru yapılan harekât sonucu 713 tarihinde Liyûn (Leon), Cıllîkıye (Galicia) bölgesi, Lâride[49] (Lerida), Berşelûne[50] (Barcelona, Barselona), Sarakusta (Zaragoza, Saragossa) şehirleri fethedildi ve hatta Pireneler aşılarak VIII. yüzyılda "Avrupa'nın en kuvvetli devletine sahip"[51] Franklar'ın topraklarına girildi.[52] İslam fetihleri-

---

45 Bu savaşın adı konusunda farklı kullanımlar söz konusudur. Meşhur olanı ise, Vâdî Lekkû Savaşıdır. Savaşın ayrıntıları ve Rodrigo'nun âkıbeti konusunda geniş bilgi için bkz. Muhammed b. Ebû Nasr Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti'l-Endelüs**, nşr. İdâretü İhyâi't-Türâs, İstanbul, Mektebetü'l-İrşad, 1966, s. 3-7, 338; Makkarî, **Nefh**, I, 212; Silense, s. 33 vd.; Dozy, s. 38 vd.; Philip K. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi**, çev. Salih Tuğ, İstanbul, Boğaziçi nşr., 1989, III, 775-777; O'Callaghan, **History**, s. 91 vd.; Payne, I, 16-17

46 Himyerî, s. 393. Fetih öncesi Tuleytula tarihi konusunda bilgi için bkz. Abdülmecîd Na'naî, **İslam fî Tuleytula**, Beyrut, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, (ty), s. 11 vd.

47 Hitti, III, 779-780

48 Himyerî, s. 508

49 Himyerî, s. 507

50 Mehmet Özdemir, "Berşelûne", DİA, V, 521-22

51 Endülüs Müslümanlarının Franklar ile mücadeleleri konusunda bilgi için bkz. Işın Demirkent, "Franklar", DİA, C.XIII, 173; M.M. Mersâ Şeyh, **Devletü'l-France ve alâkatühâ bi'l-Ümeviyyîn fi'l-Endelüs**, İskenderiye, Müessesetü's-sekâfeti'l-câmiiyye, İkinci Basım, 1990, eserin tamamı.

52 Silense, s. 41 vd.; güney Fransa'nın Endülüs ile ilgili tarihi konusunda geniş bilgi için bkz. Hasan A. Mahmud, **Müslimûn fi'l-Endelüs ve alâkatühüm**

nin yayılma hızı ve alanı konusunda Hitti'nin şu tespiti dikkat çekicidir: "Hz. Muhammed'in vefâtından yüz yıl sonra onun yerine hükumet eden ve Dimeşk'te oturan İslam Halîfeleri, Çin'den Fransa içlerindeki Gauller ülkesine kadar uzanan bir imparatorluğa başkanlık ediyorlardı".[53]

714 tarihinde halîfe Velid'in emriyle Musâ, Endülüs'ün idâresini oğlu Abdülaziz'e bırakıp Târık'la birlikte Dımaşk'a döndü. Böylece Endülüs'te vâliler dönemi (asru'l-vülât) başladı. 756 yılına kadar 21 vâlinin görev yaptığı bu dönemde fetih hareketleri Avrupa içlerine kadar götürüldü. Mürsiye (Murcia,[54] Tüdmîr, Teodomiro), Arbûne (Narbona) bölgelerinden sonra Paris'e kadar yaklaşıldığında Tours veya Poitiers (Balâtüşşühedâ) savaşında Müslümanlar Franklar'a yenildiler. Bu savaş, Batılı müsteşrık Robert G. Latham tarafından "dünya tarihinde önemli on beş büyük savaş" arasında değerlendirilmiştir. Işın Demirkent'e göre, eğer Müslümanlar bu savaşı kazanabilselerdi, İslam fütûhatını durduracak hiçbir engel kalmayacak ve dünya hâkimiyeti Bizans üzerinden değil Batıdan ilerleyerek ele geçirilebilecekti. Ancak, her ne kadar bu yenilgi kuzeye doğru yapılan fetih hareketlerini durdurmuş ve belki de o zamanlar gerçekten düşünülmüş olan Batıdan İstanbul'a ulaşma planına son vermişse de, Müslümanların güney Fransa topraklarındaki hâkimiyetini X. yüzyıla kadar devam ettirmesini engelleyememiştir.[55] Bundan sonra daha çok iç savaş-karışıklıklarla uğraştılar. Buna karşın, aynı dönemde kuzeyde dar bir şerite sıkışmış vaziyette olan Hıristiyanlar, yeni devletleşme oluşumunu başlattılar.[56]

---

bi'l-Fransa, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1986; Abdurrahman A. El-Hajji, **Andalucian Diplomatic Relations with Western Europe during the Umayyad Period**, Beirut, Dar Al-Irshad, 1970, s. 119 vd.; Faruk Bilici, "Fransa-Ülkede İslamiyet", **DİA**, XIII, 187-90

53 Bkz. Hitti, III, 789-790

54 Himyerî, s. 539; E. Levi-Provençal, "Mürsiye", **İA**, VIII, 810-12

55 Ayrıntılı bilgi için bkz. Robert G. Latham, **The Fifteen Decisive Battles of the World**, London, Thomas Nelson and Sons Ltd., 1913, s. 201-213

56 Fethin ayrıntılı bilgisi ve genel olarak Fetih ve Valiler Dönemi hakkında geniş bilgi için bkz. Dabbî, s. 7 vd., 457; Makkarî, **Nefh**, I, 187 vd., 216 vd.; Silense, s. 33 vd., 41 vd.. Krş. Dozy, s. 29 vd., 63 vd.; Hitti, III, 775-793; Jean-Paul Ro-

Endülüs Emevileri Dönemi (Emîrlik Dönemi 138-316/756-929; Hilâfet Dönemi 316-422/929-1031)

Abbâsîler tarafından Emeviler'in sona erdirilmesiyle Afrika'ya kaçan ve 755 tarihinde Endülüs'e geçen halîfe Hişam'ın torunlarından Abdurrahman b. Muâviye, o sırada vâli seçimi meselesi sebebiyle küskün bulunan Yemenliler, Berberîler ve Mevâlî'nin desteğiyle kısa sürede mevcut yönetime karşı başarılı oldu. Başşehir Kurtuba'ya girerek bağımsız emîrliğini ilân etti (138-172/756-788). Vefâtından iki yıl evvel Kurtuba Ulucâmii'nin inşâsını başlattı. Kendisinden sonrakilerce bu câmi tamamlandı ve yeni ilâveler yapıldı.[57] Arkasından hüküm sürenler sırasıyla şöyledir: I.Hişam (172-180/788-796), I.Hakem (180-206/796822), II.Abdurrahman (206-238/822-852), I.Muhammed (238-273/852-886), Münzir (273-275/886-888), Abdullah (275-300/888-912), Halîfe III.Abdurrahman (300-350/912-961), II.Hakem (350-366/961-976), II.Hişam (366-399/976-1009, ikinci kez (400-403/1010-1013), Muhammed el-Mehdî (399/1009), Süleyman (399/1009) ve (403-407/1013-1016), Hammûdîler (1018-1022), V.Abdurrahman (414/1023-1024), III.Muhammed (414-4161024-1026), yine Hammûdîler (1025-1027) ve III.Hişam (420-422/1027-1031). Kurtuba'da hâkim olan idarî karmaşa karşısında halk, hilâfeti lağvederek Endülüs Emevileri hânedânını sürgün ettiler ve yeni yönetimi eşrâftan oluşan şûrâ heyeti üstlendi. Böylece Endülüs Emevi Devleti de sona ermiş oldu (422/1031).[58]

---

ux, **L'Islam en Occident: Europe-Afrique**, Paris, Payot, 1959, s. 25 vd.; Chaytor, s. 13 vd.; Thomas F. Glick, **Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages: Comparative Perspectives on Social and Cultural Formation**, Princeton, 1979, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 16 vd.

57 Hitti, III, 801

58 Endülüs Emevileri konusunda geniş bilgi için bkz.; Makkarî, **Nefh**, I, 258 vd., II, 103 vd.; Dozy, s. 117 vd.; İnân, I, 140 vd., 288 vd., II, 372-588; Hitti, III, 795-830; Ahmed Muhtâr el-abbâdî, **Fî târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, Beyrut, Dâru'n-nehdati'l-Arabiyye, ty.; Endülüs Devleti'nin vardığı en geniş sınırlar için bk. Himyerî, s. 50

Mülûkü't-Tavâif Dönemi (422-483/1031-1090)

Endülüs devletinin yönetiminde ortaya çıkan otorite boşluğunun doğal bir sonucu olarak her bölgede irili ufaklı hânedânlar bağımsızlıklarını ilân ettiler. Bunların önemlileri şunlardır: İşbiliye (Sevilla) civarında Abbâdîler (1023-1091), Sağru'l-A'lâ bölgesinde Tücîbîler ve Hûdîler (1040-1142), Cehverîler (1031-1069), Tuleytula'da Zünnûnîler (1016-1085), Batalyevs[59] (Badajoz) bölgesinde Eftasîler[60] (1022-1094), Gırnata'da Zîrîler[61] (1010-1090) ve diğerleri.

Bu dönemde Endülüs siyasî hayatının bâriz özelliği, emîrlikler arasında yaşanan kıyasıya çatışmalar oldu. Bu durum Müslümanların zayıf düşmesine sebep olurken, Hıristiyan İspanya devletlerinin de güçlenmesine, dolayısıyla Reconquista'nın hızlanmasına sebep oldu. Nitekim 1085 tarihinde Kastilya (Castile, Castilla, Kaştâle, Kaştîle)[62] kralı VI.Alfonso (el Bravo, 1072-1109), Endülüs'ün en önemli ikinci büyük kenti olan Tuleytula'yı işgal etti (1 Safer 478/28 Mayıs 1085). Ancak bunun üzerine Müslümanlar Reconquista hareketinin farkına varabildiler. Kendilerini kurtarması için kuzey Afrika'da (Mağrib) bir imparatorluk kurmuş olan Murâbıtlar'ın hükümdarı Yusuf b. Taşfîn'den yardım istediler.[63]

---

59 Rıza Kurtuluş, "Batalyevs", **DİA**, III, 137

60 Mehmet Özdemir, "Eftasîler", **DİA**, X, 479-80

61 Zîrîler hakkında bilgi için bkz. E. Levi-Provençal, "İspanya Zîrîleri", **İA**, XIII, 576-77

62 Himyerî, s. 483

63 Endülüs'te Mülûkü't-Tavâif Dönemi ve bu dönemde Reconquista hareketi ile ilgili geniş bilgi için kitabın sıradaki alt başlığından başka bkz.; Silense, s. 20 vd.; Makkarî, **Nefh**, I, 338 vd., II, 129; Aschbach, s. 30 vd., 49 vd.; Hitti, III, 849-856; R. I. Burns, "Spain: Muslim Kingdoms", **Dictionary of the Middle Ages**, New York, 1989, XI, 381-389; O'Callaghan, **History**, s. 193 vd.; Richard A. Fletcher, **The Episcopate in the Kingdom of Leon in the Twelfth Century**, Oxford, 1978, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 5 vd.; Glick, s. 25 vd.; Reilly, **VI.Alfonso**, s. 85 vd.

Endülüs'te Murâbıtlar Dönemi (483-540/1090-1147)

Kuzey Afrika'dan Endülüs'e gelerek Hıristiyanları bozguna uğratan, ardından Endülüs'teki emîrlikleri tek tek merkezî idâreleri altında birleştiren ve ülkeyi Kuzey Afrika merkezli devlete bir eyâlet olarak bağlayan Murâbıtlar'ın, Endülüs'teki hâkimiyetleri döneminde Yusuf'tan (1106) sonra şu hükümdarlar idâreye geldi: Ali b. Yusuf (1143) ve Taşfîn b. Ali (1146 veya 1149). Murâbıtlar'ın yıkılışıyla Endülüs'te siyasî birlik tekrar bozuldu, İkinci Mülûkü't-Tavâif Dönemi diye adlandırılan devreye girildi ve Hıristiyanlar Reconquista'yı gerçekleştirmek için yeniden harekete geçtiler.[64]

Endülüs'te Muvahhidler Dönemi (540-645/1147-1238)

Murâbıtlar gibi onların ardından Kuzey Afrika'dan gelerek Endülüs'teki kötü gidişâta bir süre daha dur diyen Muvahhidler'in Endülüs'te hâkim olan hükümdarları şunlardır: Abdülmü'min (1147-1163), Yusuf b. Abdülmümin b. Ali (1184), Yakub el-Mansûr (1199), Muhammed en-Nâsır (1214), Yusuf el-Müstansır (1222), Abdülvahid b. Yusuf ve İbnü'l-Mansûr el-Âdil (1228), İdris el-Me'mun (1232), Abdülvâhid er-Reşîd (1242), Ali Saîd (1248) ve Mürtezâ li Emrillah (1267). Kuzey Afrika'daki devletleri iyice zayıflayan Muvahhidler, kendilerine karşı oluşan isyanlarla uğraşırken dağıldılar ve yerine yeni devletler kuruldu. Endülüs'te bunu değerlendirenler ise, Hıristiyan İspanya devletleri oldu.[65] Endülüs'te Muvahhidler'in hâkimiyeti, 1238 tarihinde İbnü'l-Ahmer'in Endülüs topraklarına hâkim olmasıyla bilfiil, 1242 tarihinde Halîfe Abdülvâhid er-Reşîd'in ölmesiyle şeklen de sona ermiştir.[66]

---

64 Endülüs'te Murâbıtlar Dönemi dış ilişkileri yanında, iç olaylar ile ilgili geniş bilgi için bkz. Kennedy, s. 161 vd.

65 Endülüs'te Muvahhidler Dönemi dış ilişkileri yanında, iç olaylar ile ilgili geniş bilgi için bkz. Makkarî, Nefh, I, 342 vd.; Aschbach, s. 195 vd.

66 Endülüs'ün kısa siyasi tarihi için bkz. Mahmud Makki, "The Political History of al-Andalus", The Legacy of Muslim Spain, Leiden, Brill, 1992, s. 1-98; Özdemir, "Endülüs", 211-225

Gırnata Benî Ahmer Emîrliği (Nasrîler) Dönemi (636-897/1238-1492)

Hıristiyan devletlerinin hızlı işgal hareketlerinden, Muhammed b. Nasr sayesinde ancak Endülüs'ün Güney doğusundaki İlbîre'den Rûnde'ye (Ronda)[67] kadar uzanan sâhil şeridi kurtulabildi. Çok ağır siyasî şartlara rağmen, iki buçuk asrı aşkın bir süre Endülüs'te İslam hâkimiyetini temsil eden Nasrîler, bu varlıklarını esnek bir diplomatik siyâset takip etmeleri sayesinde koruyabildiler. Ancak, son zamanlarında iç karışıklıklara sürüklenince, onlar da yok olmaktan kurtulamadılar. 1479 yılında Kastilya-Leon kraliçesi I.Isabel (La Catolica, 1474-1504) ile Aragon (Ergûn) kralı II.Fernando'nun (el Catolico, 1479-1516) evlenmesiyle İspanya birliği sağlandı ve Hıristiyan yayılması hızlandı. Sonuçta, 2 Ocak 1492 tarihinde Gırnata'daki son Müslümanlar da teslim olmak zorunda kaldılar ve böylelikle Endülüs Yarımadasında Müslümanların siyasî hâkimiyetleri sona ermiş oldu.[68]

Endülüs'te İslam Hâkimiyetinin Sona Ermesinden Sonra Hıristiyan Hâkimiyeti Altında Kalan Müslümanların (Moriskolar, Müdeccenler, Moors, Moriscos) Durumu (1267-1492-1609)

1492 yılının ardından İspanya'da kalan Müslümanlar ve Yahudiler, zorla Hıristiyanlığı kabul edenler de dahi olmak üzere, büyük sıkıntı ve işkencelere mâruz bırakıldıktan sonra en son 1610 yılında tamamen İspanya'dan çıkarıldılar.[69] Bu tarihî olayın o günden bugüne Müslümanlar üzerinde derin etkileri olmuş ve Endülüs'ün kaybı, ilk zamanlardan bu yana

---

67 E. Levi-Provençal, "Ronda", İA, IX, 758-59

68 Gırnata'da Nasrîler Dönemi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Makkarî, **Nefh**, I, 344; İnan, VI, 16-306, 434 vd.. Ayrıca, Endülüs topraklarının kaybı karşısında ve kaybedilen topraklarda kalan Müslümanların duyguları konusunda bilgi için bkz. M. Faruk Toprak, "Edebî Kaynaklara Göre Son Dönem Endülüs Müslümanlarının Durumu", **Endülüs'ten İspanya'ya**, Ankara, TDV, 1996, s. 1-6

69 Mahmud A. Makki, "The Political history of al-Andalus", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 1-98. Endülüs'ün kaybından sonra orada kalan Müslüamanların durumu hakkında geniş bilgi için bkz. İnan, VI, 308-432;

İslam edebiyatının çeşitli dallarında sıkça işlenen konulardan birisi hâline gelmiştir.[70]

Endülüs'ün fethinden sonraki yıllarda İslam dünyasında Avrupa'ya karşı yapılan seferler sadece Endülüs ile sınırlı kalmadı. İslam orduları Konstantiniye'de yenilmelerine rağmen, devlet merkezlerinin hem doğusundan ve hem de batısından ilerlemelerini sürdürdüler. Varabilecekleri en son fizikî-coğrafî noktalara kadar ulaştılar. Doğuda Hint ve Çin sınırlarında durdurulabilmelerine karşın, batıda Endülüs üzerinden Pireneler aşılarak Güney Fransa fethedildi ve yarım yüzyıldan fazla elde tutuldu. Hatta, Müslüman akıncıların Paris'e 31 km.'ye kadar sokuldukları ve İslam ordularının Avrupa'yı bir baştan öte başa aşarak doğuya devletin merkezi Şam'a ulaşma hedeflerinin olduğu bilinmektedir. Bu esnada, İslam dünyasının bir başka gücü Abbâsîler Bizans'ın elindeki Anadolu'yu sıkıştırıyorlar ve Konstantinopolis'i (İstanbul) alabilmek için seferler tertip ediyorlardı. Diğer bir Müslüman devleti Tunus'lu Ağlebîler de İtalya üzerine seferler düzenlemekle meşgullerdi. 846 yılında ciddi şekilde Sicilya üzerinden Roma'yı kuşattılar. Bundan bir asır kadar sonra ise Sicilya'ya egemen oldular ve sık sık Roma'yı tehdit ettiler ve bir arar iki yıl kadar Papayı haraca bağladılar.

Bu fetih hareketleri gösteriyor ki, batıda Endülüs, doğuda Anadolu ve Konstantinopolis, güneyde de Sicilya ve Roma üzerinden Avrupa Hıristiyan dünyası, Müslümanlarca üç

Henry Charles Lea, **A History of the Inquisition in Spain; el-Arab ve'l-Müslimûn fi'l-Endelüs ba'de sukûti Gırnata**, Çev. H.Saîd el-Kermî, Beyrut, Dâru Lübnan, 1988, s. 29-212; Chejne, **Islam and the West**; E. **Levi-Provençal**, "Moriskolar", **İA**, VIII, 427-28; Ercüment Kuran, "Cezayirli Türklerin Endülüs Müslümanlarını Kuzey Afrika'ya Nakli ve Neticeleri", **Endülüs'ten İspanya'ya**, Ankara, TDV, 1996, s. 63-68. Ayrıca, Endülüs'te İslam hâkimiyeti konusunu ele alan çeşitli dillerde yüzlerce eser mevcuttur. Bunlara çeşitli ortamlarda İslam Tarihi ve Medeniyeti, Endülüs, İspanya, İberya Yarımadası tarihi gibi ana başlıklardan ulaşmak mümkündür.

70 R.A. Nedevî, "Sukûtu'l-Endelüs: Dürûs ve 'iber", **el-Ba'sü'l-İslâmî**, Lucknow, C.XXXIX (1994), S. 5, s. 55-62; Arslan, **el-Hulel**, II, 402 vd.; Sezai Karakoç, **İslam'ın Şiir Anıtlarından**, İstanbul, Diriliş, 1995, s. 85-90. Ayrıca, İspanya'nın bu dönemlerdeki siyasî tarihi konusunda geniş bilgi için bkz. Sopena, s. 206 vd.; Helen Nader, **The Mendoza Family in the Spanish Renaissance**, Rut-

yandan kuşatmaya alınmıştı. Fakat, İslam dünyasında başgösteren iç kargaşalar gücü zaafa dönüştürmeye yetti ve böylece X. yüzyılda ilk İslam fetih hamlesi sona ermiş oldu. İkinci dönem İslam fetih hamlesi ise, İslâmiyet'i kabul ederek onun sancaktarlığını üstlenen Türkler tarafından başlatıldı ve 1529 yılında Viyana'ya kadar Avrupa toprakları fethedildi. Osmanlılar'dan biraz önce Karadeniz'in kuzey bölgelerine hâkim olmuş olan Moğol-Tatarlar'ın İslamlaşmasıyla da Moskova'ya kadar bütün topraklar İslam hâkimiyetine girmiş ve böylelikle Avrupa kıtası, Osmanlı'dan önce doğusundan kuşatılmış oldu.[71]

Son olarak, yönetimde kalan farklı hükümetlerin süreleriyle birlikte Endülüs'ün siyasi ömrüne bir göz atalım:

Endülüs > 711-1492+ 1609 = 781 + 117 = 898 yıl / 9 Asır

- Σ Fetih Yılları > 711-715 = 4 yıl
- Σ Valiler Dönemi > 715-756 = 41 yıl
- Σ Endülüs Emevileri Dönemi > 756-1031 = 275 yıl
- Σ Mülûkü't-Tavâif Dönemi > 1031-1090 = 59 yıl
- Σ Murâbıtlar Dönemi > 1090-1147 = 57 yıl
- Σ Muvahhidler Dönemi > 1147-1238 = 91 yıl
- Σ Gırnata Emîrliği Dönemi > 1238-1492 = 254 yıl
- Σ Düşüş Sonrası Engizisyon, Soykırım ve Sürgün Yılları > 1492-1609 = 117 yıl

İslâmiyet'te İnsan Hakları

İslam hukukunun teşkili, tedvini ve tarihî uygulamaları sayesinde insan hak ve onurunun korunması yolunda büyük gelişme kaydedilmiştir. Aristo'nun, "insanlar iki grup halin-

---

gers University Press, 1979, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 7 vd.

71 Ayrıntılı bilgi için bkz. Bernard Lewis, **Müslümanların Avrupa'yı Keşfi**, s. 14 vd.; a.m., **Çatışan Kültürler**, s. 1-17

de doğarlar, birisi hizmet edilenler yani hürler, diğeri ise hizmet edenler yani hizmetçiler ve kölelerdir" sözünden ilham alan Batı medeniyetine karşın, insanı en güzel şekilde (ahseni takvim) ve yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak değerli bir varlık kılan İslam medeniyeti, doğru uygulama alanı bulduğu yerde ve zamanda tüm çağlar için insana saygı ortamını yaratmış ve dünyayı insanlar için yaşanır kılmanın örneğini vermiştir. Bugün siyasi düşünce tarihi ve kamu hukuku kitaplarında anlatılan, insanların hak ve hürriyetlerine ait gelişmeler ve hatta 1215 tarihli İngiliz Magna Carta'sı ile 1789 tarihli Fransız insan hak ve hürriyetleri beyannamesinin bu açıdan arz ettiği önem, sadece İslam medeniyetini tanımamış olan devletler ve toplumlar için geçerli sayılmalıdır. Çünkü, Batıda ve tüm Gayri Müslim dünyada çok zor tarihi şartlar altında elde edilen insan hak ve hürriyetleri, uygulayıcılardan kaynaklanan konu dışı örnekler bir kenara bırakıldığında, başından beri İslam medeniyetinde zaten mevcuttu.[72]

İslam on dört yüzyıldır insan haklarını bütün derinliği ve kapsamıyla kabul ve ilan etmiş, insan haklarının korunması için bütün koruyucu tedbir ve müesseselerini ortaya koymuş ve İslam toplumunu da bu hakları teyit edecek temel esas ve prensiplerle tanzim etmiştir. İslam'da insan hakları, kaynağı ilahî olan hükümlerle kesin olarak kabul edilen fıtrî haklardır. Bu sebeple, hiçbirisi inkar edilemez, ortadan kaldırılamaz, çiğnenemez, bu haklara tecavüz edilmesine müsâmaha ile bakılamaz ve bu haklardan asla vazgeçilemez.

Son senelerde İslam'da insan hakları konusu üzerinde yapılan çalışmaların neticesi olarak 23 maddelik bir beyanname hazırlanmış ve bu beyanname tüm İslam ülkeleri tarafından onaylanmıştır. Beyannamenin maddeleri kısaca şöyledir:

Madde 1) Hayat Hakkı: İnsan hayatı mukaddes ve dokunulmazdır.

---

72 Ahmet Akgündüz, İslam'da İnsan Hakları Beyannamesi, İstanbul, 1997, s. 15-16

Madde 2) Hürriyet Hakkı: Doğal bir haktır, doğumla birlikte var olur ve dokunulmazdır. Ölünceye dek devam eder. Hiçbir milletin bir diğer milletin hürriyetine tecavüz etmesi caiz olamaz.

Madde 3) Eşitlik Hakkı: Bütün insanlar kanun (şerîat) önünde eşittir. Bütün insanlar insan olmak bakımından eşittirler. Fertler arasında cinsiyet, ırk, renk, dil, din esasına göre ayrım yapan her fikir, nizam ve yasama faaliyeti, İslam'a tezat teşkil eder. Her fert, kamuya ait maddi kaynaklardan eşit yararlanma hakkına sahiptir.

Madde 4) Adalete Başvurma Hakkı: Her fert, şerîat önünde hak arama hürriyetine sahiptir ve sadece İslam hukuku hükümlerine göre yargılanmayı talep etme hakkına maliktir. Her fert, zulme karşı müdafaa hakkına sahiptir. Her ferdin, sırf Allah rızası için ve istenmeden diğer fertlerin ve cemaatin yani kamunun haklarını müdafaa etmesi hem hakkı ve hem de görevidir. Hiç kimse İslam hukukuna aykırı bir emre itaat etmesi için bir Müslümanı zorlayamaz.

Madde 5) Âdil Bir Yargılanmayı Talep Hakkı: Asıl olan ferdin suçsuzluğudur. İnsan başkasının suçundan dolayı yargılanamaz.

Madde 6) Yüksek Otoritenin Zulmünden Korunma Hakkı: Her fert yürütme, yasama ve yargı gibi yüksek otoritelerin tecavüzlerinden korunma hakkına sahiptir.

Madde 7) İşkenceden Korunma Hakkı: Sanık veya suçlu bile olsa hiç kimseye işkence edilemez, suçu itiraf etmeye zorlanamaz.

Madde 8) Irz ve Namusunu Koruma Hakkı: Ferdin ırz, namus ve özel hayatı muhteremdir, dokunulmazdır.

Madde 9) Sığınma Hakkı: Zulme maruz kalan her Müslüman, İslam ülkesi sınırları içerisinde güvende olabileceği bir yere sığınma hakkına sahiptir. Mekke-i Mükerreme'deki Beytü'l-Harâm, bütün insanlar için bir eman yeridir.

Madde 10) Azınlık Hakları: Azınlıkların dini meselelerin-

de Kuran'ın "dinde icbar yoktur" prensibi hakimdir. Azınlıkların medenî ve şahsi hallerinde ise, eğer İslam hukukunun uygulanmasını isterlerse İslam hukuku, bunu istemezlerse ilahî bir kaynağa dayanmak şartıyla kendi dini hukuklarına göre muamele görürler.

Madde 11) Kamu Hizmetlerine Katılma Hakkı: İslam ümmetinin her ferdi, kamu maslahatı bulunan kamuya ait işlerden haberdar olma hakkına sahiptir. İslam ümmetinin her ferdi, şer'î şartları haiz olması halinde kamu hizmet ve makamlarına ehil kabul edilir. Şûrâ prensibi, idareci sınıf ile İslam ümmeti arasındaki ilişkilerin esasını teşkil eder.

Madde 12) Fikir, İnanç ve Fikir Açıklama Hürriyeti ve Hakkı: Her şahıs, İslam hukukunun kabul ettiği genel sınırlar içerisinde kaldığı sürece, kimsenin müdahale ve engellemesi olmaksızın, fikir, inanç ve bunu ifade etme hürriyeti mevcuttur. Her düşünce sadece bir hak değil, aynı zamanda bir görevdir. Gayrimüslimlerin dinî değerlerine saygılı olmak Müslüman'ın ahlakındandır.

Madde 13) Din Hürriyeti: Her şahıs inanç hürriyetine ve itikadına uygun olarak ibadet etme hürriyetine sahiptir.

Madde 14) Davet ve Tebliğ Hakkı: Her ferdin maruf ile emredip münkerden nehyetmesi, iyilik ve takva üzerine yardımlaşmayı temin gayesiyle, fertlere bu sorumluluğun altından kalkacak fırsatları doğuran müesseseleri tesis etmelerini toplumdan istemesi hem hakkı ve hem de görevidir.

Madde 15) İktisadi Haklar: Her insan rızk elde etmek üzere meşru yollardan çalışıp helal kazanç elde edebilir. Özel mülkiyet meşrudur ve her insan çalışması ve gayretiyle kazandığını elde eder. Kamu mülkiyeti de meşrudur ve bütün milletin maslahatı için kullanılır. Fakirlerin, zenginlerin mallarında mukarrer bir hakları mevcuttur ve bu zekat müessesesiyle tanzim edilmiştir. Aldatma, ihtikar, riba/faiz ve yalancılık haram kılınmıştır.

Madde 16) Mülkiyet Hakkı ve Korunması: Helal kazanç neticesi elde edilen mülkiyet hakkı, kimsenin elinden alınamaz.

Madde 17) İşçinin Hakkı ve Görevi: Eksiksiz ve geciktirmesiz olarak gayret ve emeğine denk bir ücret almak, işçinin hakkıdır. İşi sağlam ve eksiksiz yapmak da işçinin görevidir.

Madde 18) Hayati olan ihtiyaçları temin hakkı.

Madde 19) Aile Kurma Hakkı: İslamî çerçevede evlenme her ferdin hakkıdır. Karı-kocanın birbiri üzerinde ve çocuklarına karşı, çocukların da ana-babaya karşı İslam hukukunun tespit ettiği karşılıklı hak ve ödevleri vardır.

Madde 20) Kadının koca üzerinde sahip olduğu haklar.

Madde 21) Terbiye Hakkı: Eğitim ve terbiye görme, toplumun tüm fertlerinin hakkıdır. Bilen, bilmeyene öğretmekle yükümlüdür.

Madde 22) Ferdin gizli sırlarını koruma hakkı.

Madde 23) Seyahat ve ikâmet hürriyeti hakkı.[73]

İslam toplumunda Gayri Müslimlerin temel haklarına gelince, öncelikle bunlar tâbiiyet (uyruk) bakımından ikiye ayrılırlar: İslam ülkesinde daimî ikâmet hakkına sahip olarak ülke vatandaşı olana zimmî, İslam ülkesinde geçici ikâmet etme hakkına sahip olana müste'men denir. Bunlara tanınan temel haklar şu başlıklarda toplanmıştır: Şahsi hürriyetler, seyahat ve yerleşme hürriyeti, konut dokunulmazlığı, manevi hürriyetler, dinî müsâmaha, mâbetlerin korunması, ibadet hürriyeti ve dinî sembollerin kullanılması, kutsal günlerinin tanınması, düşünce açıklama hürriyeti, eğitim-öğretim hürriyeti, dinî liderlerini seçme hürriyeti, kamu irtifak hakkı ve hazine yardımı, iktisadi ve toplumsal haklar ve yasal haklarını kullanma hakkı.[74]

---

73 İslâmiyet'te insan hakları konusunda geniş bilgi için bkz.: Akgündüz, **İnsan Hakları**, s. 97-129; Heyet, **İslam ve İnsan Hakları**, İstanbul, 1995; Servet Armağan, **İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler**, Ankara, 1987; Takiyyüddîn İbn Teymiyye, **es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye fî ıslâhi'r-râ'î ve'r-ra'iyye**, Beyrut, 1988; Etem Levent: **Belgeler Işığında İnsan Hakları**, İstanbul, Babıali Kültür, 2002

74 Bu konuda geniş bilgi için bknz.: Osman Şekerci, **İslam Ülkelerinde Gayrimüslimlerin Temel Hakları**, İstanbul, Nûn, 1996; Mustafa Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler**, İstanbul, İFAV, 1989; Yusuf el-Kardâvî, **Gay-**

Müslüman-Hıristiyan Kavramları ve İslam Hukukunda Uluslararası İlişkiler

Müslüman veya Müslim kavramı, Arapça sulh yapmak, teslim, selâmette olmak, itâat etmek anlamındaki 'silm' kökünden gelir. Terim anlamı, "İslam dinini kabul eden kimse"dir. Müslüman veya Musulmân kelimesinin kaynağı da kendisine Farsça 'ân' sıfat eki ilâve edilmiş olan 'Müslim'dir.[75] Hıristiyan kavramı ise, öncelikle sözlükte Îsevîlik veya Hıristiyanlık akidesini kabul eden kimseye 'Hıristiyan denmektedir. Arapça karşılığı olan 'Nasrî' (çoğulu 'Nasârâ'), Süryânice 'Nasrâyâ'dan gelmekte ve Yunan-Garp Hıristiyanlarına delâlet eden 'Rûm' ve 'İfrenc' kelimelerinden farklı olarak, "Müslüman hâkimiyeti altında bulunan Şark kiliselerinin mensupları Hıristiyanlar" anlamında kullanılır bir tabirdir.[76]

Ortaçağ tarihi içerisinde, **Müslüman veya Müslümanlar denince,** sadece bir İslam dini mensubu kimse anlaşılmamakta, terimin ayrıca bir uluslararası boyutu da bulunmaktaydı ki, o da hangi ırktan olursa olsun bir Müslüman vatandaş olarak Müslüman bir devlet çatısı altında yaşayan insanlar topluluğunu veya aynı dâvâ etrafında birleşen Müslüman toplulukları ifade etmesidir. Özellikle Endülüs gibi pek çok toplumsal unsurdan müteşekkil bir devlette bu anlam daha da kuvvetlenmektedir. Aynı şekilde, Hıristiyan veya Hıristiyanlar deyince de, ırkı ne olursa olsun Hıristiyan bir devlet çatısı altında veya aynı Hıristiyanî amaçlar uğrunda birleşen toplumlar anlaşılmaktadır. Bir Ortaçağ tarihi çalışması olan bu kitapta da Müslümanlardan maksat Endülüsler ya da Müslüman Endülüs Devleti ve Hıristiyanlara karşı onlara yardım için İberya Yarımadası'nda bulunan Murâbıtlar ile Muvahhidler; Hıristiyanlardan maksat da İspanyollar-

---

ru'l-Müslimîn fî'l-müctemai'l-İslâmî, Kahire, 1992; Armağan, **Hak ve Hürriyetler**; Bedrân Ebu'l-Ayneyn Bedrân, **el-Alâkâtü'l-ictimâiyye beyne'l-Müslimîn ve gayri'l-Müslimîn fî'ş-Şerîati'l-İslâmiyye ve'l-Yehûdiyye ve'l-Mesîhiyye**, İskenderiye, 1995; Goldziher, "Ehlülkitab", **İA**, IV, 208-209

75 A.J. Wensinck, "Müslim", **İA**, VIII, 821

76 A. S.Tritton, "Nasârâ", **İA**, IX, 77

Portekizliler ya da Hıristiyan İspanya Devleti ve bazen de Müslümanlara karşı onlara yardım için İberya Yarımadası'na gelen Fransızlar ve İtalyanlar yani, diğer Hıristiyanlardır. Bunlar birbirleriyle karşılıklı siyasî ve dinî bir mücâdele içinde olan iki millet veya devlet olarak algılanmalıdır.[77] Nitekim, bu zihniyet hemen aynen Hıristiyan kaynaklarının müelliflerince de benimsenmiş görünmektedir. Hıristiyan İspanyol kaynaklarında Müslümanlar kastedildiğinde, genelde "Los Sarracenos", "Las Barbaras", Endülüs Müslümanları kastedildiğinde "Los Moros", "Los Mahometanos", "Los Andaluzes"; Hıristiyanlar için ise "Los Cristianos", seyrek olarak da İspanyollar anlamında "Los Hispanos", Portekizliler anlamında "Los Portuguesos" terimleri kullanılmaktadır.[78]

İslam bir inanç ve ahlâk sistemi olması yanında dünya hayatına ilişkin düzenlemeler de getiren bir din olmuş ve bu sebeple toplum için bir siyasî organizasyonun varlığını öngörmüştür. Teoride bu organizasyon devlettir ve üç temel unsura sâhiptir. Bunlar belli bir toprak parçası (vatan, dâr), bir idâre düzeneği ve insanların boyun eğecekleri bir otoritedir. İslam hükümleri ilke olarak evrenseldir ve nerede olursa olsun Müslümanı bağlayıcıdır. Bu açıdan İslam'a göre dünyada iki temel ülke mevcuttur: 1. İslam ülkesi (Dârülislam) ve 2. Harp ülkesi (Dârülharp). Eğer bir beldede Müslümanlar kayıtsız şartsız emniyet içinde bulunuyorlarsa orası Dârülislam'dır. Çünkü, hükümler İslam veya küfre değil, emniyet ve korkuya göredir.

Genişçe târifiyle Dârülislâm, İslam kültür, medeniyet ve kimliğini devam ettiren, herhangi bir şekilde devlet fonksiyonları Müslümanların elinde bulunan yerdir. Müslümanlara karşı açık düşmanlık ve tecâvüz sebebiyle İslam ülkesiyle aralarındaki barış hâli sona eren ülkeye de Dârülharp den-

77 Krş. Bernard Lewis, **Müslümanların Avrupa'yı Keşfi**, s. 236 vd.
78 Bkz. R. Menendez Pidal, **Primera Cronica General de Espana**, Madrid, 1955, II, 558; Silense, s. 21, 25, 29, 37, 77

mektedir. İlâveten, Dârülislâm ve Müslümanlar ile ilişkileri tarafsızlık ilkesine dayanan Gayri Müslim[79] devletlere dârü'l-hiyâd, hiç ilişkisi olmayanlara dârü'l-küfr, ilişkileri dostâne olanlara ise dârü's-sulh denmektedir. İslam hukukçularının ana kaynaklar ve asr-ı saâdet ile Râşid Halîfeler devri uygulamalarını temel alarak geliştirdikleri "siyer" veya "siyâset-i şer'iyye" kavramı, İslâm'ın uluslar arası ilişkileri düzenleme prensiplerini konu almakta ve iki esas üzerinde şekillenmektedir. Bunlar İslam'ın - Müslümanların izzeti ve dünya barışıdır. Dolayısıyla İslâmî devletin uluslararası politikaları İslam'ın izzetinden taviz vermemek şartıyla dünyada sükun, barış ve huzurun temînine mâtûf olmalıdır. Bu sebeple, İslam hukuku devletler arası anlaşma imzalama, diplomatik ve kültürel her çeşit yararlı ilişkiler kurma gibi ilişkilere kendi anlayış ve hukuk düzeni içerisinde yer vermektedir.

Bu hukuk düzeninde, İslam'ın ve Müslümanların lehine bir politikanın belirlenmesi hususu, idârecilerin inisiyatifine bırakılmaktadır. Bunun için Hz. Peygamber ve idarî uygulamalarına hukukî değer atfedilen Râşit Halîfeler dönemlerindeki uluslararası ilişkiler prensipleri, genel itibarıyla konunun değişmez ve ideal hükmü olarak değil, şer'î siyâsetin bir gereği olarak düşünülmektedir. Böylelikle, uluslararası politikaları belirlemede yöneticilere bir genişlik ve hareket alanı sağlanmış olmaktadır. Diğer taraftan, İslam hukukunda gelişmiş olan emân müessesesi sayesinde ticarî, sınaî, kültürel ve diplomatik ilişkiler belli bir hukukî düzen içerisinde mümkün olmaktadır. Devletler arası anlaşmalarda asıl belirleyici olan nokta, uygulamanın yapılacağı zamanın konjonktürel durumu ile kuvvetler arasındaki güç dengesi iyi hesaplanarak devlet ve halkın lehine en uygun seçeneğin iltizâm olunmasıdır. Bu konudaki prensipleri vazeden Kuran âyeti şöyledir:

"Allah sizi din hakkında sizinle savaşmayan ve sizi yurdunuzdan çıkarmayan insanlara iyilik etmekten, onlara âdil

79 Ahmet Özel, "Gayri Müslim", **DİA**, C.XIII, 418-27

davranmaktan menetmez. Çünkü Allah âdil olanları sever. Allah sizi, ancak sizinle dinî sebepten savaşan, sizi yurdunuzdan çıkaran ve bunu yapanlara destek olanlara yardım etmekten men eder. Kim onlarla dost olursa, işte zâlimler onlardır" (Mümtehine, 60/8-9).[80]

İspanya'nın Fethine Kadar İslam Tarihinde Müslüman - Hıristiyan İlişkileri

Konu uluslararası ilişkiler çerçevesinde daha çok İslam'ın Hıristiyanlara bakışı ve Müslümanların tutumları ile Hıristiyanlığın Müslümanlara bakışı ve tutumları açısından ele alınacaktır. Müslümanların fetih harekâtı neticesinde İslam hakimiyeti altına giren Gayri Müslim milletler içerisinde Hıristiyanlar büyük bir kitleyi teşkil etmiştir. Bu yeni durum karşısında her iki tarafın birbirlerine karşı konumları, bakış açıları ve tutumları önemli olmaktadır. İspanya'nın fethine kadar süregelen ilişkilerin hakim niteliği, savaşlara dayanmasıdır. Miladi 622 yılında Hz. Muhammed'in Medine'ye hicret etmesiyle birlikte İslamiyet'in bir devlet düzenine erişmesinden 92/711 yılına kadar olan 89 yıl içinde Müslümanlar dünyanın o zamana kadar eşine pek ender rastlanabilecek bir fetih harekâtını gerçekleştirmişlerdir. Kısaca, o zamanın iki büyük ve güçlü devletleri olan Sâsânîler ile Bizanslıların aleyhine olarak ve onlardan çok daha güçlü bir şekilde ortaya çıkmışlardı. Buna bağlı olarak, çağdaş Hıristiyanların kendilerinden daha güçlü durumdaki Müslümanlar ile münasebetleri, bir zayıf-güçlü ilişkisi şeklinde cereyan etmiş ve bu ilişkide hakim taraf daima Müslümanlar olmuştur. Dolayısıyla, bu dönemde insani açıdan asıl önem arzeden konu Hıristiyanların Müslümanlara karşı tavırlarından çok, Müslümanların Hıristiyanlara karşı muameleleri olmaktadır.

İslam'a göre Hıristiyanlık, başlangıçta bir hak din iken sonradan Kutsal Kitap İncil'de yapılmış olan bir takım tahrifat

80 Ahmet Yaman, İslam Hukukunda Uluslararası İlişkiler, Ankara, Fecr, 1998, s. 355-361

sebebiyle aslından uzaklaştırılmış ve Hz. Muhammed'in nübüvveti ile de içindeki hak nüvelerini İslam dinine aktararak Allah katındaki geçerliliğini kaybetmiştir.[81] Hıristiyanlar, Allah tarafından Hz. İsa vasıtasıyla kendilerine gönderilen İncil'i tahrifata uğratarak orijinalitesini kaybetmesine sebep oldukları halde Kuran'da "Kutsal Kitap sahibi" (Ehl-i Kitâb) sayılmışlardır.[82] Bu kabulden başka, yine Kuran'da Hıristiyanlar kutsal kitap sahibi Gayri Müslimler içerisinde Müslümanlara sevgice en yakın olanlar diye nitelendirilerek imtiyazlı kılınmışlardır.[83] Ancak, tarih içinde Hıristiyanların Müslümanlara karşı takındıkları tavırları ele alan Kuran, esas itibarıyla onları memnun etmenin mümkün olmayacağını, onlarla gerçek bir dostluk kurulamayacağını, dolayısıyla Müslümanların onları dost kabul etmemeleri gereğini vurgulamaktadır.[84]

Hz. Muhammed'in peygamberlikle vazifelendirildiği VII. yüzyılın başında Arap Yarımadasında Hıristiyan toplulukların bulunduğu bilinmektedir. Bunlar Tağlib, Gassân-Kudâa, Eyle, Dûmetü'l-Cendel, Tayy kabilesinin yaşadığı bölgeler ve güneyde Necrân gibi merkezlerde yaşıyorlardı. İslamiyet'in doğduğu şehir olan Mekke'de ise az da olsa Hıristiyan mevcuttu.[85] Hz. Muhammed'in kendi zamanında pek sorun teşkil etmeyen, ilişkilerin antlaşmalarla tanzim edildiği Hıristiyanlar ile münasebetleri dostâne olmuştur. Mecûsî İran'a karşı Hıristiyan Bizans'ın –Kuran kaynaklı- desteklenmesi, Hıristiyan Habeşistan ile iyi ilişkiler kurulması ve Medine döneminde özellikle Necranlı Hıristiyanlarla kurulmuş olan ilişkiler göstermektedir ki, Hz. Muhammed devrinde Müslüman-Hıristiyan ilişkilerine hakim olan, müsâmaha ve sevgi ruhudur.[86]

---

81 Kuran-ı Kerim, 4/46-47
82 Kuran-ı Kerim, 4/171
83 Kuran-ı Kerim, 5/82
84 Kuran-ı Kerim, 2/120; 5/81; Hıristiyanlık hakkında güvenilir ve geniş bilgi için bknz.: Suat Yıldırım, **Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık**, Ankara, 1988
85 İbn Hişâm, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, Kahire 1936, I, 237; Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, I, 4; Tritton, "Nasârâ, 77
86 Hamidullah, I, 415

Sonraki dönemlerde yani Dört Halife ve Emeviler dönemlerinde Hıristiyanlarla ilişkiler genel olarak aynı müsâmaha havası içerisinde yürütülmüştür. Ancak, farklı devletlerin ve buralarda yaşayan farklı toplulukların karşılıklı ilişkilerinde doğal olarak muhtelif anlaşmazlıklar da görülmüştür. O zaman da karşılıklı savaşlar ve çatışmalar söz konusu olmuştur.[87] Müslüman Türklerin Hıristiyanlar ile ilişkileri ise, daha çok Selçuklu devletleri zamanlarında Bizanslılar ile süregiden çatışmalar ve Haçlı seferleriyle doğuya gelerek Kudüs merkezli küçük devletler kuran Avrupalı Hıristiyanları da Ortadoğu'dan ve Anadolu'dan çıkarma çabaları şeklinde olmuştur. Son asırda ve günümüzde Müslümanların Hıristiyan dünyaya dönük bakış açısı ise, ayrı çalışmanın konusudur.[88]

Hıristiyanların Müslümanlara karşı bakış ve tutumlarına gelince, İslamiyet'in yayılmasıyla 633-650 yılları arasında Hıristiyanlığın doğduğu topraklar olan Filistin, Suriye ve Mezopotamya bölgesi İslam hakimiyeti altına girmiştir. Hıristiyan topraklarında İslamiyet, bir yandan Sâsânî-Bizans mücadelesi ve diğer yandan Yakûbîlik ve Nestûrîlik mezheplerinin Bizans resmi mezhebiyle çatışmaları gibi etkenlerle hızlı bir şekilde yayılmıştır. 634 yılında Müslümanların Bizanslılar ile yaptıkları Ecnâdeyn savaşında Hıristiyan Arap kabilesi olan Gassânîler, 636 yılında Müslümanların bu sefer Sâsânîler ile yaptıkları Kadîsiye savaşında da Hıristiyan Lahmîler, tâbi oldukları krallılarla değil Müslümanlarla işbirliği yapmışlardır.[89] Bizans topraklarında İslamiyet'in zaferini kolaylaştıran bir unsur da o topraklarda yaşamakta olan Hıris-

87 Bu ilişkilerin ayrıntıları için, mezkûr dönemlerin 'İslam-Avrupa siyasi ve dinî tarihlerine dair eserlere müracaat edilebilir. Ayrıca, İslam tarihinde zimmîlerin durumu ile ilgili geniş bilgi için bknz.: Tritton, **The Caliphs and their Non-Muslim Subjects**, London, 1970; Tritton, "Nasârâ", **İA**, IX, 77-81; Osmanlı İmparatorluğu içindeki tarihî durum için ise: J.H.Kramers, "Nasârâ", **İA**, IX, 81-84

88 Son asırda Müslümanların Hıristiyan dünyaya ya da Batı'ya dönük bakış açısı konusunda bilgi için bkz. Ahmet Harputlu, "İslamcıların Batı Tahayyülü", **Bilgi ve Düşünce Dergisi**, Yıl: 1, S. 1, Ekim 2002 (İstanbul), s. 23-27

89 Mustafa Fayda, **Allah'ın Kılıcı Hâlid b. Velîd**, İstanbul 1992, s. 382-387; Hasan İbrahim Hasan, **İslam Tarihi**, İstanbul 1991, II, 282-284

tiyan halkın İslimî idareyi kendiliklerinden arzulamış olmalarıdır. Çünkü, İslam dini onların haklarının korunmasında her türlü düzenlemeyi getirmiş ve özellikle Hz. Ömer devri ve sonrasındaki tatbikatta görüldüğü gibi, onların rahat ve güven içerisinde yaşamaları temin edilmiştir. Bu nedenle onlar İslam idaresi altına girdikten sonra kendi dinlerini rahatça yaşamışlar ve onlara Müslüman olmaları için bir baskı uygulanmamıştır. Zaman içinde bir kısmı kendi iradesiyle İslam'ı seçmiş, fakat çoğunluğu kendi dininde kalmıştır.[90]

Doğu Hıristiyanlarının dışında Batı Hıristiyanlarının Müslümanlara bakış açısı ise, daha sonraki yüzyıllarda gerçekleşen Batı'daki İslam fetihleriyle şekillenmiştir. Birinci bölümde değinileceği üzere, uzun Orta-Yeniçağlar boyunca Avrupa'yı âdeta bir hilâl kıskacına almıştı Müslümanlar. Paris-Viyana-Roma-Moskova arasında kalan orta ve kuzey Avrupa dışında Avrupa kıtası İslam fetihlerine hedef olmuştu. "Arap saldırganlığıyla ilgili bu tarihî tecrübe, Ortaçağ Batılı dimağının İslam'ı algılama tarzında temel belirleyici faktör olarak rol oynadı ki, bu esas olarak düşmanlıktan ibaretti. Fakat, yüksek Ortaçağlar boyunca Batı, kendi dar ufkuna hapsolmuştu. Dengeli ve makul bilgilere dayanan bir İslam görüşü ortaya çıkaramadı.."[91] Avrupa Hıristiyanlarının İslam'a ya da Müslümanlara bakış açılarını, konunun uzmanı bir yazar olan Hişam Cuayyıt'tan verelim:

"Şarlman Rönesansı İslam ile ilgilenmedi. Fakat, Ortaçağ kültürü kalıplaştığında ve Hıristiyan Avrupa Haçlı Seferleriyle kendini dış dünyaya attığında, artık bu ayrı bir hikâyeydi.

Burada, popüler İslam kavramıyla skolastik olanı birbirinden ayırmak zorundayız. İlki, Haçlı Seferlerinin bir sonucudur. İkincisi, İspanya'daki İslam-Hıristiyan çatışmasının. Biri muhayyileye, ikincisi akla seslenir. Popüler kültürde Müslümanlar pagan'dı. Muhammed ise bir büyücü, tefessüh etmiş

90 Levent Öztürk, **İslam Toplumunda Hıristiyanlar**, İstanbul, İz, 1998, s. 51-56; M. Rıza Hakîmî, **İslam Bilim Tarihi**, İstanbul, İnsan, 1999, s. 47-48, 61

91 Cuayyıt, s. 20

bir toplumun tefessüh etmiş bir lideriydi. Destanî konular ve aşırı fantaziler üreten Chanson de Roland, İslam akıncılarını putperest ve Tervagaunt'a tapan insanlar olarak sunar. Buna karşılık, bilginlerin İslam görüşü bir kısım sahih bilgiyi de içerir. *Corpus Cluniense* (1143) ve Ketton'un Kuran tercümesi sayesinde skolastik tartışmacılar bu kaynaktan içtiler. Büyük Peret, Toledo'lu Mark Ricoldo, Raymond Martin, Jacques de Virtry ve daha sonra Raymond Lully ve Cusa'lı Nikolas, İslam'ın doktrinlerini çok iyi biliyorlardı. Kuşkusuz burada İslam karşıtı tartışmaları İslam felsefesinin büyük skolastik yazarlar üzerindeki etkisinden ayrı tutmak zorundayız. Fakat bir ölçüde tartışma bir savunma şeklidir ve polemiklere katılan entelektüeller bir bakıma, kendi mahallîliklerinden bıkan açık-görüşlü kimselerdi. Saint Bernard, Büyük Peter'e göre dış dünyaya son derece kapalıydı. Gurur ve kendini kandırmanın zararlı olması şart değil; o, düşmanı büyüleyerek de etkili olabilir.

Felsefi ve bilimsel gelişmeleri nedeniyle İslam, bütünüyle düşünce tarihine anahtar bir katkı olarak kabul edilmiştir. Fakat, bir yanda böyle kabul edilirken diğer yanda –bütün unsurları dikkate alınmakla beraber- bir din ve ahlak sistemi olarak inkâr edilmiştir. Bu yüzden Batı, Arap düşünürlerin başarılarını, İslam'ın değeri üzerine olan yargısından ayrı tutar. Bu durum, onikinci yüzyılda oluşturuldu, onüçüncü ve ondördüncü yüzyılda genişletildi ve spesifik hale getirildi ve onsekizinci yüzyıla kadar pratikte bir değişikliğe uğramadan öylece kaldı. Bazı öğeleri koloni çağına kadar sürdü. Bu yaklaşımın hareket noktası, "yalancı peygamberliği"yle, insanlığı Hıristiyanlığa doğru götüren evrensel evrim sürecini engelleyen İslam peygamberine duyulan derin öfkedir. Birbirinden oldukça farklı olan Raymond Martin, Ricoldo, Toledo'lu Mark ya da Roger Bacon gibi insanların hiçbiri, Hz. Muhammed'in bir "yalancı peygamber", bir "sahtekâr" ve "iki yüzlü" olduğundan kuşku duyacak bir kapasiteye sahip değildi. Bu peygamberin mesajı kişisel, dünyevî duyguların karanlık çerçevesinden kaynaklanan, sadece beşerî bir mesaj-

dır ve Kuran, İncil'den alınarak "yazarı" tarafından bozulan hikâyeler mecmuasıdır. Peygamberin suçu sadece kitlelerin saflığını sömürmek değildir, o hayatı boyunca tam bir duygusallık, saldırganlık ve ahlâk dışılık örneği vermiştir. Kendisini izleyen halklara da aynı damgayı vurmuştur.

Aşırı olmalarının yanında bu yargılar, başlangıçta reddedilmeyen İslam'ın, Hıristiyanî hakikatin bünyesine alınması ihtimalinden kaynaklanmıştır. Hıristiyan ilâhiyatçılar, İslam'ın kilise kanunlarına göre yanlış olduğunu göstermek, Peygamberin gerçek peygamberlik iddiasını yalanlamak ve Tanrının kelâmının İncil olduğunu kanıtlamak istediler. Bu nedenle, onlara göre Allah Tanrıydı –ve modern sosyal bilimlerin kabul ettiği gibi barbar ve özellikle de Arap Tanrısı değildi- fakat, Muhammed'e vahiy göndermemişti. Başka bir deyişle bu, İslam ile ilgili tüm modern değerlendirmelerin kaynağı olan bir öncel (a priori), sınır ötesi red değildi. Fakat, gerçek ama henüz gerçekleşmemiş bir ihtimalin sonradan (aposteriori) reddiydi. Aslında bu, tek bir sistemin duvarları içinde dönen bir kavgaydı.

Yüzyıllar boyu Hıristiyan gelenek İslam'a, Hıristiyanlıkla aynı sahalarda hak iddia ettiği için böylesine acı bir tutku uyandıran, rahatsız edici ve türedi bir hareket gözüyle baktı. Başarıları ne olursa olsun, bu kötü silahlanmış, ilkel bir misafirden başka bir şey değildi. Bütünüyle basit ve gelişmemiş doktrinlere sahipti. Dünyadaki başarısı hakikatinin delili değil, fakat hakikate rakip oluşunun deliliydi. Nüfuz edilemeyen hikmetleriyle Tanrıyı da içine alan ebedi bir skandaldı. Silahlandırarak, eğiterek şeytanın ve yalanın zaferini hazırlamıştı..

Avrupalılar İslam'ı seks, şehvet düşkünlüğü ve hayvanî içgüdülerin taşkın vahşîlikleriyle dolu bir din olarak tasavvur ediyorlardı. Kuran'ın mesajı ve Peygamberin hayatıyla birlikte İslam öğretileri ve kurumları, Ortaçağ Hıristiyanlarının gözünde Müslümanların şehevîliği düşüncesini teyid ediyordu.

Cinselliğin yanında, Ortaçağ Batısında çok üzerinde durulan bir diğer konu saldırganlık, kuvvet ve yıkıcılıktır. Daniel bize şöyle söyler: 'Kuvvet kullanma, neredeyse evrensel bir şekilde İslam dininin temel özelliklerinden birisi sayılıyordu ve açık bir yanlış işaretiydi.' Böylesine derinden şikâyet edilen bu Müslüman saldırganlığı aslında Batı'nın kendi saldırganlığının İslam'a yüklenmesinden ibaretti; kadîm terörlerin kolektif bilinç altına akın etmesi ve olası bir gerçek saldırganlığın (abartılmış da olsa) âfâkî korkusuydu. Düşüncelerini mantıklı bir düzlemde ifade eden Hıristiyan yazarlar, havârîlerin dine girişleri ve örnek ıstıraplarıyla propagandası yapılan Hıristiyanlık ile, dünyayı dâru'l-İslam ve dâru'l-harb olarak ikiye bölen ve bu bölünmenin gerektirdiği şekilde saldırgan hâkimiyetin bütün o ideolojisini ve mistiğini ortaya atan İslam arasında büyük bir tezat çizerler. Nihayet, bu yazarlar bir halkın ya da dinin ruhu gibi genel bir konudan, iddia edilenlere delil olabilecek pratik davranışlara dönerek, Peygamber tarafından kendisini takip edenlere dünyaya egemen olmak için uyguladığı baskı rejiminden söz ederler. Bu rejim, kiliseye baskı yapılması, Tanrının kiliselerinin kirletilmesi ya da camiye veya 'şeytanın sinagogları'na dönüştürülmesi ve Hıristiyanlığın Arap işgaliyle parçalanması üzerinedir. Hepsinden sonra İslam'ın aklî bir müzakereye (disputatio) giremeyeceğini, ya da açıkça söylemek gerekirse, Hıristiyan davetçiler tarafından yürütülen din değiştirme çabalarına direndiğini öne sürdüler."[92]

İslam topraklarında yaşayan Hıristiyan müellifler Müslüman meslektaşlarıyla yapmış oldukları yazışmalar ve yazdıkları eserlerde kendi dinlerini savunarak İslamiyet'i tenkit etmişlerdir. Ancak, tartışmayı bilimsel çerçeve ve seviyenin dışına taşımamışlardır. Bu müelliflerden bazıları şunlardır: S.J. Damascene (675-750), Theodore Ebu Kurrâ (750-825), Timothee I (728-823), Ebu Râita (IX.yüzyıl), Yahya b. Adiy

92 Cuayyıt, s. 20-25; krş. Southern, **Ortaçağ Avrupasında İslam Algısı**, s. 12 vd.

(893-974), İbn Zür'a (943-1008) ve Paul d'Antioche (XII.yüzyıl).[93] Buna karşın, Nicetas de Byzance (842-912), Evode (IX.yüzyıl), G. Hamartolos (IX.yüzyıl), E. Zigabene (IX.yüzyıl), T. le Confesseur (IX.yüzyıl) ve B. d'edesse gibi Bizanslı Hıristiyan müellifler, Müslümanlarla devamlı savaş halinde olmalarının etkisiyle İslam'a ve Müslümanlara karşı daha küstah ve saldırgan bir tavır sergilemişlerdir. Ortaçağ Batı Avrupa'sında İslam'a ve Müslümanlara karşı olan tavır ise, Bizans'ta olduğundan farklı değildi. Avrupalı Hıristiyan din bilginleri İslamiyet'i ancak VI/XII. yüzyıldan itibaren incelemeye başlamışlardır.[94]

Bundan sonra Hıristiyan dünyada İslam ile ilgili olarak gelişen ve yerleşen fikirlerin ya da İslamiyet'e karşı Hıristiyan polemiğinin genel karakteristikleri kısaca şöyle belirlenebilir: Arabistan'ın kuraklığı sebebiyle kabilelerin Hz. Muhammed'e tâbi oldukları motifi, Hz. Muhammed'in halkçı bir reformcu olduğu iddiası, Hz. Muhammed'in hasta olduğu düşüncesi gibi din dışı izahlar, Hz. Muhammed ve İslam'ı şeytanî bir menşee bağlama, İslam'ın Hıristiyanlığın râfizî bir mezhebi olduğu safsatası, İslam'ın Hz. İsmail vasıtasıyla Hz. İbrahim'in varisi olduğu tespiti[95], Hz. Muhammed'in peygamberî karizmaya sahip olduğu fikri[96] ve son olarak da İslam'ın monoteist büyük dinlerden birisi olduğu görüşü gibi gerçeğe uygun düşen düşünceler[97] Hıristiyan dünyanın İslam'a ve dolayısıyla Müslümanlara bakış açılarını yansıtmaktadır.

---

93 Ömer Faruk Harman, "Hıristiyanlar'ın İslam'a Bakışı", **Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri**, İstanbul, İSAV, 1993, s. 98-99

94 Harman, s. 99-102

95 St. Jean Damascene, Müslümanları 'Hâcer'e mensup olanlar (Agareniens)' diye tanımlamaktadır, Harman, s. 107

96 Nestûrî patriği Timothee I'den bu yana bu görüşü savunanlar mevcuttur, Harman, s. 108.

97 Harman, s. 106-108

Endülüs'te Murâbıtlar Dönemine Kadar Müslüman-Hıristiyan İlişkileri ve Hıristiyan İspanya Krallıklarının Oluşumu (Reconquista'nın İlk Dönemi 711-1085)

Müslüman veya Müslim kelimesi, Arapça sulh yapmak, teslim, selâmette olmak, itâat etmek anlamlarına gelen 'silm' kökünden gelir. Terim anlamı ise, "İslam dinini kabul eden kimse"dir. Müslüman veya Musulmân kelimesinin kaynağı da kendisine Farsça 'ân' sıfat eki ilâve edilmiş olan 'Müslim'dir.[98] Sözlükte İsevîlik veya Hıristiyanlık akidesini kabul eden kimseye ad olan 'Hıristiyan' ise, Arapça karşılığı 'Nasrî' (çoğulu 'Nasârâ'), Süryânice 'Nasrâyâ'dan gelmekte ve Yunan-Garp Hıristiyanlarına delâlet eden 'Rûm' ve 'Efrenc' kelimelerinden farklı olarak, "Müslüman hâkimiyeti altında bulunan Şark kiliselerinin mensupları Hıristiyanlar" anlamında kullanılır bir tabirdir.[99]

Ortaçağ tarihi içerisinde, **Müslüman veya Müslümanlar denince,** sadece bir İslam dini mensubu kimse anlaşılmamakta, terimin ayrıca bir uluslararası boyutu da bulunmaktaydı ki, o da hangi ırktan olursa olsun bir Müslüman vatandaş olarak Müslüman bir devlet çatısı altında yaşayan insanlar topluluğunu veya aynı dâvâ etrafında birleşen Müslüman toplulukları ifade etmesidir. Özellikle Endülüs gibi pek çok toplumsal unsurdan müteşekkil bir devlette bu anlam daha da kuvvetlenmektedir. Aynı şekilde, **Hıristiyan veya Hıristiyanlar denince** de ırkı ne olursa olsun Hıristiyan bir devlet çatısı altında veya aynı Hıristiyanî amaçlar uğrunda birleşebilen toplumlar anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada Müslümanlar kavramı, Endülüslüleri olduğu kadar Müslüman Endülüs Devletini ve Hıristiyanlara karşı onlara yardım için İberya Yarımadası'nda bulunan Murâbıtlar ile Muvahhidler'i; Hıristiyanlar kavramı ise, İspanyalılar ve Portekizlileri olduğu kadar, Hıristiyan İspanya Devleti

98 A.J. Wensinck, "Müslim", İA, VIII, 821
99 A. S.Tritton, "Nasârâ", İA, IX, 77

ile Müslümanlara karşı onlara yardım için İberya Yarımadası'na gelen Fransızlar ve İtalyanlar'ı ifade etmektedir. Bunlar birbirleriyle karşılıklı siyasî ve dinî bir mücâdele içinde olan iki millet veya devlet olarak algılanmalıdır. Nitekim, bu zihniyet hemen aynen Hıristiyan kaynaklarının müelliflerince de benimsenmiş görünmektedir. Hıristiyan İspanyol kaynaklarında Müslümanlar kastedildiğinde, genelde "Los Sarracenos", "Las Barbaras", Endülüs Müslümanları kastedildiğinde "Los Moros", "Los Mahometanos", "Los Andaluzes"; Hıristiyanlar için ise "Los Cristianos", seyrek olarak da İspanyalılar anlamında "Los Hispanos", Portekizliler anlamında "Los Portuguesos" terimleri kullanılmaktadır.[100]

İspanya'nın fethinden sonra kendi dinlerinde kalan Yahudi ve Hıristiyanlara, bütün İslam dünyasında olduğu gibi "zimmet ehli", "zimmîler", "muâhidûn" veya "kitap ehli" denmiştir.[101] Müslüman fâtihlerin, İberya Yarımadası'nda Gayri Müslimlere[102] karşı geçerli kıldıkları uygulamalar, daha evvel fethedilmiş ülkelerin yerli halklarına yapılandan farklı bir karaktere sâhip değildi. Halkı İslam'a girmeye zorlamamışlar ve onları kendi dinlerinde serbest bırakmışlardır. Hatta din ve inanç özgürlüğü ile güvenliklerini sağlayarak dinî hayatta güzel bir hoşgörü ortamının oluşmasını sağlamışlardır. Dinî hayatları yanında Gayri Müslimler, örf ve âdetlerini de muhâfaza etme hakkına sâhip olmuşlardır. Dinî hayat açısından, sulhla fethedilen topraklarda yaşayan Gayri Müslimler ile savaşla fethedilen topraklarda yaşayanlar arasında ciddî bir farklılık tespit edilememiştir.

Hıristiyan ve Mûsevîler'den Cizye adı altında baş vergisi alınırdı ki, bunun nisbeti mükellefin ekonomik durumuna göre yılda 20 ile 48 dirhem arasında değişirdi. Kadın, çocuk,

---

100 Bkz. **Primera Cronica General de Espana,** nşr. R. Menendez Pidal, Madrid, Espasa Calpe, 1955, II, 558; Silense, s. 21, 25, 29, 37, 77

101 İbn Sehl, Kâdî Îsa Ebû'l-Asbağ, **Vesâik fî ahkâmi kadâi Ehli'z-zimme fi'l-Endelüs müstahrece min mahtûti'l-Ahkâmi'l-Kübrâ,** nşr. M. Abdülvehhâb Hallâf, Kahire, 1980, s. 3 (Takdîm'den).

102 Ahmet Özel, "Gayri Müslim", **DİA,** C.XIII, 418-27

yaşlı, müzmin hastalıklı, din adamı, muhtaç ve fakirler cizyeden muâf tutulurdu. Ekilip biçilen topraklardan elde edilen mahsûlün yılda ortalama %20'sinden ibaret olan Harâc vergisi ise, aynı şekilde zimmîlerden alınan bir arazî vergisiydi. Cizye, İslam'a giriş ile kalkar fakat, harâc kalkmazdı. Bununla birlikte, yerel halkın ekserîsi Vizigotlar'ın kendilerine sağlayabildiği geçim seviyesinin çok üstünde bir hayat tarzına sâhip olan Müslümanlardan doğal olarak etkilenmişler ve yeni gelen fâtihlerin dilini konuşmaya ve onların yaşam tarzını benimsemeye başlamışlardır. Bu durumdaki zimmîlere "müsta'ribler (mozarabes, mozaraplar) denmiştir.[103]

Zimmîler, dinî hayatlarında cemaat teşkîlâtıyla iç yönetimlerini sağlıyorlar ve "Kâdî'n-Nasârâ", "Kâdî'l-Yehûd" veya "Kâdî'l-Acem" adı verilen dinî liderleri vâsıtasıyla Müslüman hükûmetle olan işlerini yürütüyorlar, hukukî anlaşmazlıkları çözebiliyorlardı. Ayrıca, onlar dinî hayatlarında olduğu gibi, toplumsal, iktisadî ve kültürel alanlarda da tam bir özgür ortamda yaşıyorlardı. Ancak, bütün bunlara rağmen IV./X. yüzyılın ortalarında Eulogius, Perfectus, Isaac ve Flora gibi Kurtubalı bazı müfrit ve mutaassıp Hıristiyanların başlattıkları İslâmî değerlere ve Müslümanlara karşı hakaret ederek sonuçta "Martir" (Hıristiyan şehidi) olma yarışı da görülmüştür.[104] "İberya toplumu"nun[105] Müslümanlar ile olan ilişkilerinde gördükleri her çeşit hürriyet ve güvencenin tarihî delilleri de mevcuttur. Bunları en başta Fransisco Simonet, Isidore de las Cagigas, A.Gonzalez Palencia, Amador de los Rios, Millas Vallicrosa ve Burns gibi tarihçiler vesîkalarıy-

103 E. Levi-Provençal, "Mozaraplar", **İA**, VIII, 431-32; Hitti, III, 803-804; Burns, "Relations", XI, 375; Mehmet Özdemir, "Gayr-ı Müslimlerin Dinî Hayatı Açısından Müslüman Fatihlerin Endülüs'teki Uygulamaları", **AÜİFD**, C.XXXIII, (Ankara) 1992, 237-238; Payne, I, 22

104 Hitti, III, 812-815; Martirler konusunda geniş bilgi için bkz. Daniel, **Medieval**, s. 23-48; K. Baxter Wolf, **Christian Martyrs in Muslim Spain**, Cambridge, Cambridge University Press, 1988, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

105 Anwar G. Chejne, "Islamization and Arabization in al-Andalus", **Islam and Cultural Change in the Middle Ages**, Wiesbaden, University of California, 1975, s. 61

la ortaya çıkarmışlar, daha sonra Müslüman araştırmacılar da İslam kaynaklarını tahkik ve neşrederek bu konuya eğilmişlerdir.[106] Bazı batılı araştırmacıların, Endülüs'te Müslümanların Gayri Müslimler ile yaptıkları antlaşmalara ve bu çerçevede onların dinî haklarına saygılı davranmadıkları şeklindeki iddialarının, son senelerde konunun aslî kaynaklarına dayanılarak yapılan ciddî tetkikler sonucu zayıf delillere müstenit ve önyargılı olduğu anlaşılmıştır. Nitekim, bu saygı ve vefâ sebebiyledir ki, sekiz yüzyıllık İslam hâkimiyeti boyunca Endülüs'te Yahudi ve Hıristiyan varlığı hep devam etmiştir.[107]

Endülüs tarihi boyunca Müslümanlar ile Hıristiyan İspanya arasındaki ilişkiler daha çok askerî boyutlarda gerçekleşirken, uzun süren barış dönemleri de elbette yaşandı. Taraflar arasında özellikle Mâride, Tuleytula ve Sarakusta gibi sınır bölgelerinde savaşlar yaşanıyordu.[108] Çatışmanın sebebi ve hedefi ise, her bir taraf için de İberya Yarımadası'na hâkim olmaktı. Aslında, düzensizlik ve adâletsizliğin getirdiği karmaşa ve sefâlet içinde kalmış bir İberya Yarımadası'na fetihle gelen Müslümanların fetihle güttükleri amaçları, girdikleri ülke halkına düzen, adâlet ve medeniyet getirmekti.[109] Hıristiyan İspanya tarafının amacı ise, ellerinden alınan İspanya hâkimiyetini Hıristiyanlar olarak yeniden ele geçirmek ve Müslümanları oradan çıkarmak (Reconquista) olarak özetlenebilir.[110]

---

106 Bkz. Mekkî, "Takdîm", s. 4-6; Hitti, III, 804-805, 812-816; Roux, s. 79 vd.; Özdemir, "Gayr-ı Müslimler", C.XXXIII, 203 vd.. Konu ile mukayese amacıyla İslam dışındaki dinlerde din özgürlüğü konusunda bilgi için bkz. Ömer F. Harman, "Din-Din ve Vicdan Hürriyeti-Diğer Dinlerde", DİA, C.IX, 320-22

107 Burns, "Relations", XI, 375; Özdemir, "Gayr-ı Müslimler", C.XXXIII, 238; S. Abdülaziz Sâlim, **Fî târîhi ve hadârati'l-İslam fî'l-Endelüs**, İskenderiye, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1985, s. 176 vd.; Payne, I, 33

108 Himyerî, s. 91

109 "İslam'da siyaset" konusunda geniş değerlendirme için bkz. Cuayyıt, s. 170 vd.; en-Nedvî, s. 185 vd.

110 Manzano Moreno, s. 89; Charles J. Bishko, "The Spanish and Portuguese Reconquest: 1095-1492", **A History of the Crusades**, Ed. Harry W. Hazard, University of Wisconsin Press, 1975, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, III, 1; Glick, s. 16 vd.; Payne, I, 21, 26, 32

Başlangıçta Fransa içlerine kadar ilerleme hamlelerinden de anlaşılacağı üzere, Müslümanların İspanyalılar ile ilişkilerindeki asıl amaç, Hıristiyanları kendi hâkimiyetleri altında huzur içinde yaşatmaktı. Bunun için de kendilerinin İberya Yarımadası'ndaki hâkimiyetleri kalıcı olmalıydı.[111] Ancak, zamanla İspanyol direnişi güçlenip toprak kazandıktan ve coğrafî şartların yardımıyla belirlenen sınırlar içerisinde mücâdele kızıştıktan sonra, Hıristiyanlara karşı Müslümanların mücâdelesinde onların ülkelerini yok etmek veya kendilerine katmak amaç olmamış, sadece iki toplum barış ve huzur içinde yaşasın diye sınırlarda barış ve sükûneti sağlamak esas hedef olmuştur. Nitekim, Emeviler dönemi başlarından itibaren bu politikanın zamanla yerleşmeye başladığını, cereyân eden ilişkilerin tarihi seyrinden anlamak mümkündür. Bu zamandan sonra ise, savaşların sebebi genellikle İspanyalıların Endülüs topraklarına karşı her fırsatı değerlendirerek saldırıya geçmeleri olmuştur.

Müslümanlar kendi içinde istikrarlı oldukları zamanlarda Hıristiyanlara karşı seferleri yoğunlaştırmışlar ve onlara âdetâ göz açtırmamışlardır. Hatta, ilk yıllarda Emevi Emiri Muhammed (852-886), Hıristiyan oluşumunu kökünden kazımak üzere hareket ederken içerde kargaşa çıkması üzerine bundan vazgeçmek zorunda kalmıştı. Diğer taraftan, Hıristiyanlar da kendilerini güçlü hissettikleri ve Müslümanların da iç kargaşalar sebebiyle zayıf düştükleri zamanlarda derhal İslam topraklarına karşı saldırıya geçmişler ve bunu yüzyıllar boyunca sürdürerek İspanya'yı geriye almışlardır.[112]

---

111 Bu fikri destekler nitelikte bir kavram var, o da "sağr"dır (çoğulu suğûr). "Düşmana yakın sınır" kelime anlamıyla Arapça olan bu kavram, İslam tarihçileri tarafından "Müslümanların yurdu (Dâru'l-İslam) ile Gayri Müslimlerin yurdunu (Dâru'l-Harb) birbirinden ayıran şerit" anlamında kullanılmıştır (Ibn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, Beyrut, Dâru Sâdır, 1990, s. 103). Bu yüzden, suğûrun öteleri Müslüman idâreciler için bir kutsal savaş yani cihat alanları olarak telâkki edilmiştir. bkz. E. Manzano Moreno, "Christian-Muslim Frontier in Al-Andalus: Idea and Reality", **The Arab Influence in Medieval Europe**, ed. Dionisius A. Agius-Richard Hitchcock), Lebanon, Ithaca Press, 1994, s. 88

112 Değerlendirmeye kaynak bilgi için bkz. Glick, s. 28 vd.

Reconquista, fethedilen yerleri geri alma, istirdât anlamında İspanyolca bir kelimedir. Kavram olarak, Müslümanların İspanya'yı 711 tarihinde fethetmelerinden sonra, mağlup Vizigot ordusundan artakalan bir grup asker tarafından, kuzey İspanya'daki Asturias (Aştûrîş, Astures, Asturya) bölgesinde bulunan Kantabria (Cantabria) dağlarında, bu dağlardaki Covadonga (Kufadunka) ve Cangas (Çâga) mağarasında, 718 yılında başlatılan ve İspanya'yı Müslümanlardan geri almayı hedefleyen hareketin adıdır[113] (Reconquista, The Reconquest of Spain, el-Hareketü'l-İstirdâd el-İsbâniyye). Yaklaşık olarak sekiz yüzyılda neticelenmiş olan Reconquista'yı üç aşamada değerlendirmek mümkündür. Birinci aşama, 718 yılından Tuleytula'nın düşüşüne (1085) kadar olan süreyi kapsar ve Reconquista'nın temellerinin atıldığı bir oluşum devresidir. İkinci aşama, Tuleytula'nın düşüşünden (1085) Muvahhidler'in Endülüs'teki hâkimiyetlerinin bilfiil sona erişine (1238) kadar olan süreyi kapsar ve Reconquista'nın hız kazanarak büyük başarılar elde ettiği asıl önemli büyüme devresidir. Üçüncü ve son aşama ise, Endülüs'te kalan topraklara Nasrîler'in sâhip olmalarından hâkimiyetlerinin sona erişine (1238-1492) kadar geçen süreyi kapsar ve Reconquista hareketinin kolayca neticelendirildiği bir işi tamamlama devresidir.

İberya Yarımadası'nda Müslümanlara karşı Hıristiyanların başlattıkları bu hareketin geri planında, ezelî Doğu-Batı, daha sonra İslam-Avrupa ya da hilal-haç çekişmesinin yer aldığını söylemek yanıltıcı olmayacaktır. Bu kitabın konusunu teşkîl eden İberya Yarımadası'nda Müslümanlara karşı gerçekleştirilen Reconquista hareketi de, gerçekte Batının Doğuya karşı yaptığı meşhur Haçlı Seferleri'nin düşünce kaynağı ve başlangıç devresini oluşturmaktadır. Yani, Hıristiyan din adamları ve özellikle Papalığın[114] teşvik ve kışkırtmalarıyla

113 Sopena, s. 101; Chaytor. s. 18; Kinder-Werner Hilgemânn Kinder, Atlas historico mundial, Madrid, ISTMO, 1996, s. 192-193

114 Avrupa tarihinde Papalık konusunda geniş bilgi için bkz. Richard Kieckhefer, "Papacy", DMA, New York 1987, IX, 363 vd.

bir Haçlı hareketine dönüşen Reconquista, Doğuya yapılan Haçlı seferlerinin bir çeşit ateşleyicisi fonksiyonuna sâhip olmuştu. Konuyu, kitabın birinci bölümünde, "Hıristiyan Dünyasında Endülüs'e Karşı Haçlı Düşüncesinin Doğuşu ve Saldırıların Başlaması" başlığı altında ayrıntılı şekilde ele almış bulunmaktayız.

Endülüs Müslümanlarına karşı Hıristiyan Reconquista hareketinin başlamasıyla Endülüs'te ilk kayıp meydana geldi: Aşturga'nın (Astorga) düşüşü (136/753). Ancak, 753 yılına kadar da bazı olaylar yaşandı. İlk yıllarda Müslümanlar Reconquista'nın doğuşunu ve gelişimini, ancak kendilerine karşı düzenli bir güç belirtisi göstermeye başladığında fark edebilmişlerdi. Vâdî Lekkü savaşında yenilen ve komutanları kral Rodrigo'nun ölmesi üzerine dağılan Vizigot ordusundan kalan bir grup asker, ülkenin kuzeyindeki (önünde İslam yayılmasının durduğu) Kantabria dağlarının arkasına kaçmışlar ve oluşumu orada başlatmışlardır. Bunlar özellikle kuzey doğudaki Navar (Nabârre, Bilâdü'l-Beşkens, Beşkûnye, Nebre, Navarre) bölgesinde bulunan Kantabria tepesi ile kuzey batıda yer alan Galicia bölgesinde bulunan Asturias'taki Covadonca dağının Cangas tepesini mekân tutmuşlardı. Bu Hıristiyan gruplar, ırk olarak Gotlar ve yerli İberyalılardan oluşmuştu ve kuzey doğuda Dük Petrus liderliğinde Kantabria Hıristiyan Düklüğü, kuzey batıda ise Palagios veya Vavila oğlu Pelayo (699-737) önderliğinde Asturias Düklüğü adıyla organize olmaya başlamışlardı.[115]

Kantabria ve Asturias Düklüğü (Galicia krallığı 718-911) adını alan oluşum, Dük Petrus önderliğinde Navar bölgesinde 713 yılında oluşmaya ve 718 yılında belirgin hale gelmeye başladı. Mevkii itibarıyla Pirene dağlarının batı yanında ve Navar-Bask ovalarına düşmesi sebebiyle, Müslümanların ilk dönemlerde hemen her yıl düzenledikleri (60 küsür yıl süren)

---

115 Geniş bilgi için bkz. Silense, s. 45-55; Hüseyin Mûnis, "Pelayo ve mîlâdü Asturias ve kıyâmü hareketi'l-mukâveme Nasrâniyye fî şimâli İspanya", **Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb**, C.XI/1, (Kahire) Mayıs 1949, s. 57-83; Chaytor. s. 18 vd.; Payne, I, 30 vd.; Kinder-Werner, s. 192 vd.

Fransa yönündeki seferleri sırasında saldırıya mâruz kaldılar. Buna rağmen, oluşum engellenemedi. Asturias Düklüğü ise, Pelayo (718-737) tarafından Asturias dağlarındaki Covadonga sarp kayalığı altında kalan büyük mağarada, Müslüman fâtihlerin uğramak istemeyecekleri bir yerde oluşumunu başlattı. Sonradan Müslümanlar bu tehlikeli oluşumu geç fark etmenin karşılığını, kuzey yerleşim yerlerinde meydana gelen ve Endülüs vâlilerini çok uğraştıran Hıristiyan isyanları olarak görmüşlerdir.[116]

98 (718) tarihinde Endülüs vâlisi el-Hür b. Abdurrahman es-Sakafî, bölgeye bir sefer düzenleyerek Bask ve Asturias Hıristiyanlarını kuşattı. İşleri bitti düşüncesiyle geri çekildi. Yanında bulunan eski Vizigot kralı Vitiza'nın kardeşi Opas'ı, Pelayo'yu teslim olmaya iknâ etmesi için gönderdi. Fakat, Pelayo teslim olmayı kabul etmeyerek büyük Covadonga dağı altındaki mağaraya sığındı. Bunun üzerine Müslümanlar bu dağı kuşatarak düşmanı uzun süre desteksiz bıraktılar. Bu esnada düşmanlar açlıktan ölmeye başladılar ve birkaç yüz kişiden sadece 30 erkek ve 10 kadın sağ kaldı. Kötü hava koşulları ve tepelerin sarp olması yüzünden Müslümanlar, artık bunların işi bitmiştir üçbeş kişiden bir şey çıkmaz diye düşünüp düşmanı küçümseyerek bölgeden geri çekildiler. Bundan sonra Pelayo grubu yeni katılımlarla kısa sürede büyüyerek güçlenmeye başladı ve Hıristiyan halk Pelayo'yu bir kahraman belleyerek onu kendilerine kral yaptılar. Bu fırsatı iyi değerlendiren Pelayo da hâkimiyetini sağlamlaştırmak ve Müslümanlardan yeni toprak kazanmak için Endülüs topraklarına her fırsatta akınlar tertip etmeye başladı ve bilhâssa

116 Reconquista kavramı ve tarihî önemi konusunda daha geniş bilgi için bkz. Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 27 vd.; Roux, s. 33 vd.; Kennedy, s. 54 vd.; F.A. Hidalgo, "Reconquista", (Çevrimiçi), **Espana Medieval**, http://home.earthlink.net/~frankalva/cristianamed.htm, s. 1-12; Hüseyin Mûnis, **Fecru'l-Endelüs**, Cidde, Dâru's-Suûdiyye, 1985, s. 308 vd.; J. M. Minguez, **Reconquista**, Madrid, 1989; Daniel, **Medieval**, s. 80-112; W. Montgomory Watt, **The Influence of Islam on Medieval Europe**, Edinburgh, Edinburgh Univ. Press, 1972, s. 44-57; Chaytor, s. 18 vd.; Glick, s. 28 vd.; Sopena, s. 103 vd.; Bernard Lewis, **Çatışan Kültürler: Keşifler Çağında Hıristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler**, İstanbul, TVYY, 1999, s. 1-17

iç karışıklıkların nüksettiği zamanlarda Müslümanlar için önemli bir tehlike hâline gelmeye başladı.

116 (734) tarihinde göreve gelen vâli Ukbe b. Haccâc, Hıristiyan saldırılarına son vermek amacıyla Galicia bölgesine bir sefer düzenledi (118/735 veya 736), bazı yerleri istîlâ etti. Ancak, Hıristiyanlar her zamanki gibi dağlara çekilince vâli geri çekildi. Bundan sonra yine Müslümanlar arasında toplumsal yapıdan kaynaklanan iç çatışmaların ortaya çıktığı zamanlarda Hıristiyan grupların İslam topraklarına doğru saldırıları artarak devam etti. Buna karşın Kurtuba İslam hükûmeti içişleriyle meşgûliyetinden bölgeye yardım gönderemedi. Haddizâtında, merkezî hükûmetin bölgedeki hâkimiyeti oldukça zayıftı.[117] Bunun sebepleri arasında bölgenin merkezden uzak olması ve sarp dağlardan oluşması yanında, bölgede iskân edilmiş olan Müslüman halkın çoğunluğunun, kendilerinin Araplar tarafından ikinci sınıf vatandaş muâmelesine lâyık görüldüklerine inanan ve bu sebeple Araplar'a karşı kızgın olarak sık sık isyan edip ayaklanan Berberîler'den meydana gelmesi, ayrıca İslam arazîsinde oturan Hıristiyan halkın da saldırgan gruplara destek vermesi gibi etkenler vardır.

Sonuçta, elverişli ortamda oluşumunu sürdüren Hıristiyan devleti, gittikçe güçlenerek büyümeye başladı. Dokuz küsür yıl Galicia'da liderlik yapan Pelayo, 737 tarihinde ölünce yerine oğlu Favila geçti, fakat Favila'nın ömrü 739 yılına kadar sürdü. Aynı yıl Kantabria dükü Petrus da öldü ve yerine oğlu Alfonso yönetime geçti. Oluşumlarından bu yana geçen zaman içinde iki düklük arasındaki işbirliği arttı ve Alfonso'nun, Pelayo'nun kızı Ermesinda (Ermûzende, Hürmüzende) ile evlenmesi aradaki bağları kuvvetlendirdi.[118]

Favila öldüğünde Galicialılar kendilerine yeni dük olarak Alfonso'yu seçtiler, böylece Asturias ve Galicia düklükleri I.Alfonso idâresinde birleşti. Yeni oluşumun adı ise, "**Galicia**

117 Haccî, s. 270
118 Mûnis, Fecr, s. 309 vd.; Sopena, s. 104

Krallığı" oldu. Krallığın sınırları, artık doğuda Bask bölgesinden batıda Atlas Okyanusuna, kuzeyde Bask Körfezinden güneyde Duero Nehrine kadar uzanan ve Müslüman hâkimiyetinden uzak dağlık bölgeleri içine almıştı. Alfonso'nun son zamanlarında ise İberya Yarımadası'nın dörtte birini kapsar duruma geldi.[119]

Hıristiyan İspanya'nın gerçek kurucusu ve Endülüs'e karşı Reconquista hareketinin gerçek başlatıcısı sayılan I.Alfonso'nun krallık dönemi (739-757), kendi açısından parlak bir devre oldu. Çünkü, onun zamanında Endülüs'ün kuzeybatı sınır bölgesindeki eyâletler Berberîler'in ayaklanması (741-742) sebebiyle karmaşaya sürüklendi ve Alfonso bunu iyi değerlendirerek İslam topraklarına karşı 740 yıllarında saldırılar yaptı, Müslüman halka katliâm uyguladı. Yöredeki Hıristiyanları ise daha kuzeye kendi bölgesine sevk etti.[120] 750 tarihinde Endülüs'te ortaya çıkan kıtlık zamanında kuzey batı İslam eyâletlerinde bunun etkisi daha fazla hissedildi. Fırsattan istifadeyle Franklar da Arbûne'yi işgal ettiler (751).[121] Sonuçta, oradaki Müslüman halkın çoğu güneye göç etmek zorunda kaldı ve bu da Hıristiyanların bölgedeki durumlarının sağlamlaşması, hatta bölgenin Alfonso'ya bağlanması sonucunu doğurdu. Alfonso bölgeye girerek Aşturga ve çevresini işgal etti (136/753). Öte yandan I.Alfonso, krallığın doğu yani Kantabriya kısmının idâresini kardeşi Froila'ya devretti. Kendisi gibi Froila da İslam topraklarına karşı saldırılarını sürdürdü. Vâli Abdurrahman el-Fihrî'nin kuzey eyâletlerindeki bir Hıristiyan ayaklanmasını bastırmakla uğraşmasını fırsat bilen Alfonso, kuzeydeki Müslüman kalesi

119 Sopena, gös. yer

120 Empieza, "La Cronica de Alfonso el Emperador", 1-2, "Las Cronicas Latinas de Reconquista", Ed. A. Huici Miranda, **Estudios Practicos de Latin Medioeval**, II, Valencia, Establecimiento Tipografico Hijos de F. Vives Mora, 1913, II, 171 vd.; Nâdiye Mürsâ Seyyid Sâlih, **Memleketü Aragon ve alâkatühâ bi'l-müslimîn fî ahdi'l-Melik Alfonso el-Evvel "el-Muhârib" (1104-1134/498-528)**, Herem, Ayn li'd-Dirâsât ve'l-bühûsü'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye, 2000, s. 173 vd.; Chaytor. s. 30 vd.

121 Watt, **The Influence**, s. 64

Lük'ü (Lugo) işgal etti. 765 tarihinde I.Alfonso ölünce yerine oğlu I.Froila geçti.[122]

Endülüs Emevileri Döneminde (756-1031), karşılıklı savaşlar olmakla birlikte Müslümanlar toprak kaybına izin vermedikleri gibi, eskiden kaybedilen bazı yerleri de geri aldılar. İlk Emevi Emîri I.Abdurrahman'ın, İbn Muğîs ayaklanmasıyla meşgul olduğu sırada Froila harekete geçerek Lük, Burtugal (Portekiz), Şelemenka, Şekûbiye, Âbile (Avila), Semmûre ve Kaştâle bölgelerini işgal etti. Bu şehirler iki yüzyıl kadar sonra ünlü Hâcib el-Mansûr İbn Ebû Âmir tarafından geri alınıncaya kadar Hıristiyanların elinde kaldı. Ancak, tehlikenin büyüdüğünü fark eden I.Abdurrahman, krallığa karşı 148 (766) tarihinde birlikler gönderdi, yapılan çarpışmalarda Hıristiyanlar sadece mal-insan kaybettiler. 150 (767) tarihinde Müslüman ordusu, Hıristiyanların elindeki Elbe ve'l-Kılâ' (Castella y Alava) beldesini fethedip cizyeye bağladılar.

I.Aurelio, krallığın ancak doğusuna yani daha evvel babasının yeri olan Navar-Bask bölgesine hükmedebildi, batısına ise I.Alfonso'nun kızı Adosinda'nın kocası Silo hâkim oldu. Böylece krallık ikiye bölündü, ancak bunlar kendi aralarında çatışmadılar. Aurelio ölünce yerine geçen Silo, iki düklüğü yeniden birleştirdi ve Müslümanlar ile sulh yaptı. Silo 784 tarihinde öldüğünde, çıkan taht kavgası sonucunda yerine I.Alfonso'nun bir Arap câriyeden olan gayrı meşrû çocuğu Mauregato geçti. Batı Galicia'ya hâkim olan Mauregato, krallığın doğusuna hükmeden Alfonso yanlılarına karşı Müslümanlar ile antlaşma yaptı. 788 tarihinde ölen Mauregato'nun yerine el Diacono lakaplı I.Bermudo tahta geçti. I.Hişam'ın kendisine karşı sefer hazırlığını öğrendiğinde Bermudo, doğu hâkimi Alfonso'yu ordu komutanlığına atadı, daha sonra da krallıktan ferâgat etti. Böylece Hıristiyan krallığı, II.Alfonso liderliğinde yeniden birleştirmiş oldu (175/791).[123]

---

122 Derek W. Lomax, **The Reconquest of Spain**, N.York, Longman, 1978, s. 25; Haccî, s. 271; Chaytor. s. 31

123 Sopena, s. 104; Payne, I, 33

Asturias kralı el Casto (Afîf, Namuslu) lakaplı II.Alfonso'nun son zamanlarında, Hıristiyan İspanya'nın kaderinde etkili olacak bir dinî olay meydana geldi. Efsaneye göre, Kudüs'te kral tarafından öldürüldükten sonra cesedi deniz yoluyla Galicia bölgesine gelen **Aziz Yakub'un (St. Jakop)** zamanla kaybolmuş olan mezarı, 835 tarihinde Keşiş Theodemir tarafından bulundu. Kral tarafından mezar bir kubbe ilâvesiyle türbe hâline getirildi. Olay İspanyalılar ve Avrupa Hıristiyanları arasında yayılınca, türbe Hıristiyanların hac için yoğun olarak gelmeye başladıkları bir yer hâline geldi ve türbe çevresinde süratle yerleşim meydana geldi. Şehrin adı ise Medînetü Şente Yâkub Mukaddese (Santiago de Compostela, Mukaddes Aziz Yakub'un Şehri) oldu.[124] Daha sonra türbenin yanına bir de büyük bir kilise veya katedral inşâ edildi.

Bu gelişmenin İspanyol ve Avrupa milliyetçiliği ve dindarlaşması yolundaki etkileri büyük olmuştur. Nitekim Aziz Yakub, artık İspanya'nın kutsal hâmisi oldu, türbesi de zamanla tüm Avrupa Hıristiyanlarının ziyaretgâhı hâline geldi. Bu münâsebetle Avrupa ve İspanya Hıristiyanları arasında görüşme başladı. Bu görüşmeler karşılıklı etkileşimlere, çeşitli âdetlerin gelişmesine ve Müslümanlara karşı bir şuur birliği oluşumuna zemin teşkîl etti. Bugün dahi Santiago, Hıristiyan İspanya'nın hatta Avrupa'nın en meşhur hac mahalli olarak bilinmektedir. İslamî dönemde şehir, Hâcib el-Mansûr tarafından 387 (997) tarihinde fethedilerek tahrip edildi. Sadece Aziz Yâkub'un mezarına dokunulmadı. Galiçya kralı II.Bermudo, XI. yüzyıl başında şehri Müslümanlardan geri aldı.[125]

Bu oluşumu güçlendiren diğer bir faktör de, Hıristiyan İspanya devletlerinde yaşayanların kendilerini Gotlar'a mensup saymalarıdır. Kendilerini Got olarak adlandırarak ve hükûmet işlerini de Got geleneklerine göre düzenleyerek eski devletlerini ihya etme fikrini geliştirmeye başladılar. II.Alfonso ile Endülüs Emevi emîrleri I.Hişam, I.Hakem ve II.Abdur-

124 Himyerî, s. 348; Arslan, **el-Hulel**, II, 46 vd.
125 E. Levi-Provençal, "Santiago", **İA**, C.X, 195-196; Chaytor. s. 7

rahman arasında şiddetli savaşlar oldu ve karşılıklı istilâlar yaşandı. Ancak, bunda etkili olan taraf Müslümanlar oldu. Bu durum, Endülüs Emevileri'nin yıkılışına kadar sürdü.[126]

Oviedo (Ubît) şehrini kendisine başkent yapan Alfonso, yarım yüzyıl kadar süren hâkimiyeti döneminde krallığı her yönden olgunlaştırmaya çalıştı. Ancak, Müslümanlara karşı genelde başarısız oldu. Meselâ, 179 (795) Sahra Savaşı ve 193 (810) Vâdî'l-Hicâre Savaşı'nda Alfonso yenildi. 208 (823) tarihinde de Liyûn şehri Müslümanlar tarafından tahrip edildi. Alfonso öldüğünde yerine oğlu I.Ramiro (Rezmir) geçti. I.Ramiro (842-850) da zamanını Müslümanlar ile mücâdele ederek geçirdi. İçte önemli düzenlemeler yaptı ve kiliseler inşâ ettirdi. 850 tarihinde öldüğünde yerine Ordono kral oldu. I.Ordono (850-866), Müslümanların iç karışıklıklarla uğraşmalarından yararlanarak Duero nehrini geçti, bazı şehirleri işgal etti ancak, karşı ataklar sonucu geri çekilmek zorunda kaldı ve döneminde Hıristiyanların sürekli hezimete uğramasına engel olamadı. 766 tarihinde öldüğünde yerine 14 yaşındaki oğlu el Magno (Büyük) lakaplı III.Alfonso (866-911) geçti.[127]

III.Alfonso, krallığı güçlendirmek için çok çalıştı ve bunda da başarılı oldu. Sınırlarını doğuda Pireneler'den güneyde Duero ile Tâcu (Taco) nehrini geçerek aşağılara doğru genişletti. Bunu yaparken defalarca İslam topraklarına saldırılar düzenledi. Mâride (Merida), Kulumriye (Kulunbîre, Kulumbriye, Coimbra), Bâzu, Kûriye ve Şelemenka şehirlerini tahrip etti. Kendi sınır şehirlerini Müslümanlara karşı tahkîm ederek, içeride idarî ve toplumsal düzenlemeler gerçekleştirdi. 911 tarihinde iktidarı bırakmak zorunda bırakıldıktan sonra yerine geçen oğlu Garcia ile birlikte artık krallığın adı Leon krallığı olarak anılmaya başlandı. Krallığın başşehrini Oviedo'dan Liyûn'a nakletti. Böylece, Asturias ve Kantabria Düklükleri bir krallık çatısı altında birleşti ve **Leon (Liyûn) krallığı (911-1230)** ortaya çıktı. Ancak, VII.Alfonso'dan sonra

126 Burns, "Relations", XI, 375
127 Chaytor. s. 23

birbirinden ayrıldılar. IX.Alfonso'dan (1188-1230) sonra ise iki krallık tekrar birleşti.[128] Galicia krallığının önemli merkezlerinden birisi de Semmûre (Zamora)[129] idi. 938 tarihinde bu şehir Müslümanlar tarafından fethedildi.[130]

Pirene dağlarının güney batısında kalan **Navar bölgesi**, İspanya'nın fethinden itibaren Franklar ile Müslümanlar arasında yapılan savaşlara bir meydan teşkîl etti. Bölgenin sâkinleri, II./VIII. asrın sonlarına kadar Frank Krallığına tâbi iktâ sâhiplerinin emrinde çalışan Basklılar idi.[131] Önemli kenti olan Benbelûne (Pamplona), sekizinci yüzyıl sonlarında Müslümanlardan geri alınmıştı. Asturias-Galicia kralları, bölgeyi kendi topraklarına katmak için çok uğraşmışlar ancak, Basklılar'ın iistiklâle düşkün olmaları yüzünden bunu başaramamışlardı. 799 tarihinde çıkan Osvar adındaki dük, kendisini bağımsız Navar dükü ilân etti ve böylece bir krallık daha doğdu: **Navar krallığı (810 veya 820-1512).** 810 veya 820 yılından 851 yılına kadar Dük Inigo Arista tarafından idâre edilen devlet, 870 yılına kadar da I.Garcia Iniquez tarafından yönetildi. Onun yerine Fortun Garces (el Tuerto) geçti ve 905

---

128 Geniş bilgi için bkz. Silense, s. 97 vd.; Joseph Aschbach, **Târîhu'l-Endelüs fî Ahdi'l-Murâbıtîn ve'l-Muvahhidîn**, çev. M.Abdullah İnân, Kahire, Matbaatü Lecneti't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1940, s. 11 vd., 23 vd.; Lipskey, s. 7 vd.; I.Fernando'nun Reconquista hareketindeki başarıları için bkz. Na'naî, s. 122, 149 vd.; Bernard F. Reilly, **The Kingdom of Leon-Castilla under Queen Urraca 1109-1126**, Princeton, Princeton University Press, 1982, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 5 vd.; Bernard F. Reilly, **The Kingdom of Leon-Castilla Under King Alfonso VII: 1126-1157**, Pennsylvania, 1998, s. 9 vd.; Bernard F. Reilly, **The Kingdom of Leon-Castilla Under King Alfonso VI: 1065-1109**, Princeton, 1988, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 5 vd.; VII.Alfonso ve dönemindeki olayların ayrıntıları için bkz. Empieza, 171 vd.; Glenn Edward Lipskey, **The Chronicle of Alfonso the Emperor**, The Library of Iberian Resources Online, 2000, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, California 2001, s. 25 vd.

129 E. Levi-Provençal, "Zamora", **İA**, XIII, 463-64

130 Geniş bilgi için bkz. Himyerî, s. 324-25; Silense, s. 44 vd., 55 vd.; Arslan, **el-Hulel**, II, 44 vd.; A. Ross Lewis, **The Development of Southern French and Catalan Society 718-1050**, Austin, University of Texas Press, 1965, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 10 vd.; Chaytor. s. 56 vd.

131 Kennedy, s. 61-62

yılına kadar idârede kaldı. Sonra gelen I.Sancho Garces (el Grande), kral adıyla anılan ilk yönetici olduğu için Navar krallığının gerçek kurucusu sayılmaktadır (905-925).[132]

Kuzey İspanya'da, batıda Leon krallığı ile doğuda Navar krallığı arasındaki arazîde bir diğer Hıristiyan İspanya krallığı oluştu: **Kastilya krallığı (930-1217)**. Önceleri Berdolia adıyla anılan bölgenin adı, içinde çok kale bulunduğu için sonradan Kastilya oldu. Arap kaynaklarında bu kaleler Kılâ' adıyla geçer. Elbe (Alava) şehrine nisbetle Elbe ve'l-Kılâ' adıyla anılması daha yaygındır. Bölge sâkinleri, Elbeliler ve Basklılar'dan oluşur. Bölge önce Leon krallığına bağlıydı ve başkenti Burgos idi. Kastilya kontları, Leon krallarına karşı uzun yıllar bağımsızlık mücâdelesi verdiler. Sonunda Fernan Gonzalez, Leon kralı II.Ramiro'ya karşı sürdürdüğü savaşı kazandı ve IV./X. yüzyıl sonlarında bağımsız krallığını kurdu. Bundan sonra krallık, Müslümanlar ve çevre Hıristiyan devletler aleyhine olarak sürekli genişledi. İlk kez Kastilya kralı olarak anılan I.Fernando zamanında Leon krallığı ile birleşildi ve **Birleşik Leon-Kastilya krallığı (1037-1157 ve 1217-1504)** ortaya çıktı. Ancak, VII.Alfonso'dan sonra iki krallık ayrıldılar. I.Enrique zamanında ise Leon ile tekrar birleşme oldu.[133]

Berşelûne bölgesine gelince, burası Endülüs'te Müslümanların kaybettikleri ilk yerdi. Hakem b. Hişam zamanında Franklar'ın kralı Şarlman (Büyük Karl 768-814) tarafından işgal edilmişti (190/801).[134] Şarlman burayı güney sınırlarını güvenceye almak için sınır eyâleti olarak tahkîm etmişti. Frank Devletine bağlı Got veya Frank asıllı kontlar tarafından idâre edilirdi. Daha sonra Frank Devleti iç kargaşaya düştüğünde kendilerini güçlü addeden kontlar bağımsızlıklarını ilân ettiler. Bölgede oluşan küçük kontluklar içerisinde en

132 Geniş bilgi için bkz. Silense, s. 73 vd.; Arslan, **el-Hulel**, II, 50 vd.; Sopena, s. 105-110; Kennedy, s. 61

133 Geniş bilgi için bkz. Silense, s. 111 vd.; Chaytor, eserin tamamı Aragon ve Katalonya devletleri ile ilgilidir; Kennedy, s. 150

134 Chaytor, s. 15; Kennedy, s. 54

güçlüsü Barselona Kontluğu (...?-1137) idi. X. yüzyıl sonlarında kontluğa Borrel hânedânı hükmediyordu. O zaman kontluğun toprakları, el-Mansûr İbn Ebû Âmir tarafından tahrip edildi (375/985). Âmirîler'in hâkimiyeti kaybetmesiyle Endülüs içinde meydana gelen çatışma ortamında Endülüslü Sakâlibe (Slav asıllı köle sınıfı), Kont Ramon Borrel'den yardım istedi ve kontluk güçleri pek çok çatışmaya katıldı (400/1010). Daha sonraki zamanlarda Aragon krallığı ile birleşerek Müslümanlara karşı daha da etkili oldu. Aragon Prensi IV.Ramon Berenguer zamanında Aragon Kontluğu ile birleşildi ve Birleşik Barselona-Aragon krallığı oldu.[135] **Aragon (Ergûn)[136] Kontluğu (809-1137),** I.Azanar Galindo ile bir kontluk olarak doğdu ve gelişmeye başladı. II.Ramiro zamanında Barselona ile birleşti ve **Birleşik Aragon-Barselona krallığı (1137-1516)[137]** ortaya çıktı.

Bu Hıristiyan devletler, Müslümanlara karşı ortak menfaatleri söz konusu olduğunda birleşebiliyorlar, ancak bunun dışında bazen kendi aralarında toprak savaşlarına da girişiyorlardı. Bu uğurda, bazen Kurtuba İslam hükümetinden birbirlerine karşı yardım istedikleri de olurdu. Ancak, içeride âsâyişi sağladıkları ve Hıristiyan komşularına karşı endişelerinin kalmadığı zamanlarda, derhal Müslümanlar ile olan antlaşmalarını bozarak saldırıya geçerlerdi.[138]

---

135 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Aschbach, s. 28 vd.; John C.Shideler, Medieval Catalan Noble Family: the Montcadas 1000-1230, Berkeley, University of California Press, 1983, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 3 vd.; Watt, The Influence, s. 65 vd.

136 Himyerî, s. 27

137 Buna daha sonraki zamanlarda Büyük Aragon krallığı da denmiştir. bkz. Chaytor, s. 20

138 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Arslan, el-Hulel, II, 211 vd.; Aschbach, s. 171 vd.; İnân, I, 207vd., 353vd.; II, 588vd.; III, 231vd., 376vd.; IV, 476vd.; V, 582-614; VI, 16; Silense ile Empieza'nın kronikleri (eserlerin tamamı daha çok Hıristiyan İspanya devletlerin iç olaylarına yer vermektedir); A. Zennûn Tâhâ, "Kıyâmü'l-Memâliki'l-İsbâniyye ve alâkâtühâ maa'l-Arab fî İsbanya", Mecelletü'l-Evrâq, C.V-VI, 89-98, (Madrid) 1982-83; "Spain in the Middle Ages", (Çevrimiçi) http://www.camelotintl.com/heritage/mus.html, 1997, s. 1-26; Haccî, s. 266-288; Sopena, s. 101 vd.; Kennedy, s. 149 vd.; Kinder-Werner, s. 72 vd.

Mülûkü't-Tavâif Döneminde (1031-1090), tarafların birbirlerine karşı güç dengeleri Müslümanlar aleyhine olarak değişmeye başladı. Endülüs'e karşı bütün Hıristiyan İspanya devletleri Frank kontluklarıyla birlikte ortak hareket ettiler ve içlerinde oluşan Haçlı ruhu ile Haçlı saldırıları gerçekleştirdiler. Bölünmüş Endülüs Müslümanlarına karşı burada başarı sağlanınca, bunun vermiş olduğu cesaretle Avrupa ülkeleri Orta Doğu Türk İslam dünyasına karşı sistematik şekilde Haçlı Seferleri başlattılar (488/1095). Papalık, İspanya Hıristiyanlarına doğuya yapılan seferlere katılmayı yasak etti. Çünkü, onlar Endülüs'ü Müslümanlardan arındırmalıydılar. Mülûkü't-Tavâif döneminde yani, Murâbıtlar'ın Endülüs'e gelişlerine kadar özellikle Kastilya krallığı ile Reconquista hareketi ivme kazandı ve pek çok Endülüs toprağı kaybedildi. Bunların önemlileri Mecrît (Madrid 1083) ve Tuleytula'dır (Toledo 1085).[139]

Karşılıklı savaşlarla birlikte, taraflar arasında cereyân eden **diplomatik ilişkiler** de oldu. I.Abdurrahman devrinde Kastilya krallığı ile olduğu gibi, Hıristiyan İspanya devletleriyle sağlam temelli olmasa da, sulh antlaşmaları yapıldı. Emevi Emîrliği döneminde pek belirgin olmayan ilişkiler, hilâfet zamanında gelişti. III.Abdurrahman ile devletin siyasî durumu çok parlak bir konuma geldi. Bizans Devleti dâhil, diğer Avrupa ve Afrika devletleriyle diplomatik ilişkiler kuruldu. Bazen de ittifak antlaşmaları yapıldı. Meselâ, II.Abdurrahman devrinde Navar krallığı ile yapılan ittifak antlaşmasına göre, Müslümanlar Navar'ı her çeşit dış tehdide karşı koruyacaklar, buna karşın onlar da Müslümanların Pirene dağları ötelerine Fransa içlerine doğru yaptıkları seferlere katkıda bulunacaklardı. Ancak, bu türden diplomatik antlaşmalara Hıristiyan devletleri, bilhâssa kendilerini güçlü ve Müslümanları da zayıf gördükleri zamanlarda sâdık kalmamışlardır.[140]

---

139 Onuncu yüzyıl boyunca Hıristiyan İspanya tarihi konusunda geniş bilgi için bkz. Sopena, s. 111 vd.; Na'naî, s. 103 vd.; Chaytor, s. 6 vd.

140 Na'naî, s. 119 vd.

Siyasî ilişkiler yanında, taraflar arasında evlilik ilişkileri de görüldü. Meselâ, ilk Endülüs vâlisi Abdülaziz b. Musâ, son Vizigot kralı Rodrigo'nun kızı Ermele ile evlenmişti. Diğer yandan, I.Alfonso'nun bir Arap câriyeden gayrı meşrû çocuğu olduğu kabul edilen ve büyüdüğünde batı Galicia'ya hâkim olan Mauregato (783-788), Müslümanları severdi ve Hıristiyan kızlarını Müslümanlar ile evlenmeye teşvik ederdi. Endülüs sınır bölgesinde yaşayan Müvelled[141] Kasîoğulları ile Navar liderleri arasında evlilikler olmuş ve bu münâsebetle âile, yeri geldiğinde Müslümanlara karşı Hıristiyanlar ile işbirliği yapabilmiştir. Emîr Abdullah b. Muhammed, Navar kraliçesi Iniga ile evlenmiştir. Daha evvel Aznar Sanchez adlı Navar prensiyle evlenerek ondan Toda adında bir kızı olan Iniga'nın Abdullah ile evliliğinden ise, III.Abdurrahman'ın babası Emîr Muhammed doğmuştur. Emîr Muhammed'in kardeşi ve III.Abdurrahman'ın halası olan Prenses Toda, büyüdüğünde Navar kraliçesi olmuştur. Bu tür sihrî münâsebetler, taraflar arası ırkî ve kültürel karışım-etkileşimlere zemin teşkîl etmiştir.[142]

Son olarak, Endülüs topraklarında ortak yaşam süren toplumlar (societies in symbiosis)[143] arasında meydana gelen kültürel ilişkilere gelince, bu konuda karşılıklı etkileşimlerin toplumsal ve kültürel hayatın temelini oluşturduğu bilinmektedir. İster Endülüs toprakları içerisinde isterse Hıristiyan İspanya devletleri içerisinde olsun, bütün Hıristiyan halk ile Müslüman halk arasındaki karışma ve kaynaşma (Convivencia = Endülüs'te Birarada Yaşama Sanatı), hem harp hem de sulh zamanlarında meydana gelen sürekli bir olguydu. Karşılaşan iki milletten, medenî bakımdan daha üstün durumda olanın aşağı durumdakine tesir ettiği gerçeğinden ha-

---

141 Müvelledler konusunda bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, "Müvelledûn'un Endülüs Emevileri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri", **AÜİFD**, C.XXXIV, (Ankara) 1993, s. 175-208

142 Burns, "Relations", XI, 375; Kennedy, s. 56-57, 64-65; Chaytor, s. 17

143 Robert I. Burns, **Muslims, Christians, and Jews in The Crusader Kingdom of Valencia**, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1967, s. i.

reketle, Hıristiyanların Müslümanlardan her bakımdan etkilenmiş olduklarını gözlemlemek mümkündür.

Tam burada, Günümüz dünyası için hayatî önem arzeden **Convivencia ya da Endülüs'te Birarada Yaşama Sanatı** konusuna da değinmemiz, özellikle bu alanda araştırma yapacaklar için yararlı olacaktır. Konuyla ilgili oldukça ayrıntılı ve tatmin edici bir katalog, 1992 yılında hazırlanmıştır. Kataloğa katkıda bulunan araştırmacılar şunlardır: Jerrilynn Dodds, Eduardo Fresneda Padilla, Thomas Glick, Anna Maria Lopez Alvarez, Vivian B. Mann, P. Marinetto Sanchez, Claudia Nahson, Raymond Scheindlin, Gabrielle Sed-Rajna, Maria Paz Soler Ferrer, Jaime Vicente Redon. Katalog şu bölümlerden oluşmaktadır: Biblical Manuscripts; Prayer Books; Science, Law, and Philosophy; Poetry Manuscripts; Documents; Printed Books; Architectural Elements; Ceramics; Ivory and Wood; Metalwork; Stone; Textiles. Ayrıca History, Literature, Art and Architecture ve Manuscripts and Printed Books kısımlarından müteşekkil seçme bir Bibliyografya, kataloğu hazırlayanlar tarafından, içinde katalogdan başka Convivencia = Endülüs'te Birarada Yaşama Sanatı konusunda makalelerin de yer aldığı **Convivencia: Jews, Muslims, and Christians in Medieval Spain** (ed. Vivian B. Mann-Thomas F. Glick-J.D. Dodds, New York, George Braziller, 1992) adlı kitabın sonuna eklenmiş durumdadır. Bu eserden başka, yine Convivencia konusunda hazırlanmış başka bir kitap daha vardır. **Christians, Muslims, and Jews in Medieval and Early Modern Spain** (ed. Mark D. Meyerson-Edward D. English, Indiana, Notre Dame Press, 1999) adını taşıyan kitap, ne yazık ki ismiyle müsemmâ olmayıp sadece Yahudilere dönük hazırlanmış gibidir. Konunun üçüncü önemli eseri ise, Robert I. Burns'ün **Muslims, Christians, and Jews in The Crusader Kingdom of Valencia** adındaki kitabıdır. Convivencia kavramını büyük ölçüde **Tolerans** terimiyle ifade ettiğini gördüğümüz bir diğer eser de bizden birine, Hüseyin Batuhan'a aittir: **Batıda Tolerans Fikrinin Gelişmesi**, I, İstanbul, Anıl, 1959. Kitapta ayrıntılı bilimsel tahlillerle tolerans dü-

şüncesinin Doğu ve Batı dünyasında nasıl algılandığı ele alınmaktadır. Bu arada bir dergiden de söz edelim: "Dinlerin Gelecek Tasarımı" (Bahar-1994/6) ve "Modern Dünyaya Karşı Üç Tutum: Çatışma, Uyum ve Aşma" (Güz-1994/8) sayılarıyla **Bilgi ve Hikmet Dergisi**. Son olarak ülkemizde sempozyum bildirilerinden oluşan bir kitap, sanıyorum şimdiye kadar yapılanların en seçkini durumunda: **Osmanlı'da Hoşgörü: Birlikte Yaşama Sanatı**, haz. Mustafa Armağan, İstanbul, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı, 2000. Kitapta yer alan bildirilerden özellikle kitabımızın konusunun bir nevi temellerine de ışık tutar mahiyette olanlar, Prof. Mehmet S. Aydın, Prof. Bekir Karlığa, Prof. Kenan Gürsoy, Prof. Kemal Karpat ve Prof. İlber Ortaylı'ya ait olanlardır.

Hıristiyanların eline geçen İslam topraklarında kalan Müslümanlara müdeccen (mudejar) denmiş ve bunlardan özellikle zanaatkarlar ve kültür erbâbı muhâfaza edilmiş, bizzat Hıristiyan krallar tarafından ülkenin iktisadî menfaati için kollanmışlardır. Bunlar sayesinde Müslümanların bilimsel birikimleri kuzeyde İspanya halklarına, oradan da Avrupa içlerine intikal etmiştir. Özellikle VII.-VIII/XIII.-XIV. yüzyıllarda müdeccenlerin iki toplum arası kültürel ve ekonomik alışverişte büyük rolleri olmuştur. Endülüslü yöneticilerin sahip olduğu hoşgörü sayesinde sağlanan barış ve huzur ortamında, dinler-milletler arası kültürel alışveriş sağlıklı işlemiş ve toplumsal gelişmeye sebep olmuştu. Bu bilindiği için, günümüzde Endülüs tecrübesinden yararlanarak kültürler-dinler arası diyalog çalışmaları hızlanmıştır.[144]

Endülüs topraklarında İslam hâkimiyeti altında yaşayan Hıristiyanlar yani **müsta'ribler** (mozarabes) de, iki tarafın dilini bilerek ve serbestçe göç imkanına sâhip olarak, İslam

144 Zafranî, Haim, "Dialugues Between Religions in Andalusia", (Çevrimiçi) http://www.unesco.org/culture/al-andalus/html_eng/zafrani.htm, 24 Şubat 2000, s. 1-6; Chaytor, s. 20 vd.. Bu konuda bilgi için bkz. V.V. Barthold, **Asyanın Keşfi: Rusyada ve Avrupada Şarkiyatçılığın Tarihi**, çev. K.Bayraktar-A.Meral, İstanbul, Yöneliş, s. 44-45 (Önsöz, Yuri Bregel); **Kültürlerarası Diyalog Sempozyumu**, İstanbul, **İBBKİDBY**, 1998; Roger Garaudy, **İnsanlığın Medeniyet Destanı**, çev. Cemal Aydın, İstanbul, Pınar, 1995, s. 189

medeniyeti öğelerinin İspanyalılara ve Avrupa'ya naklinde etkili olmuşlardır. Bu yolla Endülüs'te kullanılan idarî ve askerî teşkîlât usul ve kanunları da İspanyalılara geçmiştir. Bu arada Arapça isimler ve kavramlar, eski İspanyol dili olan Romance dâhil, İspanyalıların diline yerleşmiştir. Mimârî alanda ise, kilise kubbesi, köprü yapımı, çömlekçilik, camcılık, altın tezyînâtı ve süslemede Müslümanların Hıristiyanlar üzerindeki etkilerinin bâriz bir şekilde görüldüğü bilinmektedir. Haddizatında, İslam dünyasının Batı Avrupa'ya etkileri asıl olarak Endülüs kanalıyla olmuştur. Sicilya ve Haçlı seferleri vasıtasıyla gelen etkiler ise ikinci planda kalmıştır.[145]

Endülüs'ün Abbâsîler ve Fâtımîler ile ilişkilerinin Reconquista'ya Etkileri

750 Yılında İslam devleti içinde hanedan değişikliği oldu ve iktidar Emeviler'den (661-750) Abbâsîler'e (750-1258) geçti. Bu arada Abbâsîler'in Emevî kıyımından kurtulan Abdurrahman b. Muâviye (756-788) Kuzey Afrika'ya sığındı. Oradan da Endülüs'e geçerek yönetime sahip oldu ve Endülüs Emevileri'ni kurdu. Abbâsî halifeleri, başlangıçtan itibaren güçlü oldukları dönemlerde kendi idarelerinden ayrılmış olan Endülüs'ü tekrar kendi devletlerine bağlama çabasına giriştiler. İçte merkezî idareye karşı isyanlarla, dışta İspanyol-Portekiz Reconquista savaşlarıyla, Reconquista'ya sürekli fiilî ve moral destek sağlamakta olan Fansızlar ve diğer Avrupalılar ile zaten bir var oluş mücadelesi içerisinde olan Endülüs'ün, Doğu'da Abbâsîler ve özellikle Afrika'da Fâtımîler (909-1171) ile de ayrıca uğraşmaları gerekecekti.

---

145 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Sopena, s. 101 vd.; İnân, I, 207, 353 vd.; II, 588 vd.; III, 231, 376 vd.; IV, 476 vd.; V, 582-614; VI, 16; Tâhâ, s. 89-98; Brown, s. 1-58; Watt, **The Influence**, s. 17; Receb Muhammed Abdülhalîm, **'Alâkât beyne'l-Endelüsi'l-İslâmiyye ve İsbânyâ Nasrâniyye fî asri Benî Ümeyye ve Mülûki't-Tavâif**, Kâhire, Dâru'l-Kütübi'l-İslamiyye, (ty); "Spain in the Middle Ages", s. 1-26; Haccî, s. 266-288; Hajji, **Andalusian**, eserin tamamı Endülüs'te Murâbıtlar dönemine kadar olan ilişkileri kapsamaktadır; Kinder-Werner, s. 193 vd.

Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde (754-775) yoğun şekilde başlayan Endülüs-Abbâsî mücadelesi, daha çok Kuzey Afrika merkezli cereyan etti. Çünkü, Endülüs hâkimiyetinin yolu, doğal olarak oradan geçmekteydi. Bunun için Kuzey Afrika'da yaşayan kabilelere ve onların kurdukları emîrlikler ya da devletlere hâkim olabilmek için iki taraf arasında çeşitli savaşlar yaşandı. Bu savaşlar sonucunda bazen Abbâsîler ve bazen de Endülüs Emeviler'i bölge üzerinde söz sahibi oldu. Ancak, birbirini yok etmek üzere hırs ve kinle dolu olan iki taraftan her biri, bölgeye hâkim olduğu dönemde hasmının üzerine doğrudan gitme imkanı bulamamıştır. Bir kere, coğrafî şartlar buna izin vermemekteydi. Çünkü, Endülüs Bağdat'a çok uzaktı. Bu sebeple, doğrudan değil de dolaylı ilişkilerle mücadele içine girdiler.

Abbâsîler, Kuzey Afrika'daki kendilerine tâbi liderleri Endülüs'e sokmak ve böylece içerde isyanlara sebep olmak suretiyle idareye sahip olma girişimlerinde bulundular. Ayrıca, Endülüs'ün düşmanı ve Avrupa'nın en büyük gücü olan Franklar'ın krallarıyla [(Pepin (751-768) ve Büyük Karl (768-814)] diplomatik ilişki kurarak anlaştılar ve böylelikle Endülüs'ü hem güneyden ve hem de kuzeyden kuşatma yoluna gittiler. Şarlman'ın Abbâsîler'e yardım etmesinin sebebi, sadece iki tarafın da ortak hedefi olan Endülüs'ü almak değildi. Aynı zamanda, Hıristiyan dünyaya hâkim olma mücadelesi içinde olduğu Bizans İmparatorluğu'na karşı Abbâsîler'i destekleme düşüncesi de bunda etkiliydi. Nitekim, Şarlman bu anlaşma uyarınca Endülüs üzerine sefer düzenledi, ancak başarılı olamadı. İkinci seferinde ise kısmen başarı sağlayarak Berşelûne'yi aldıysa (801) da, beklenen sonucu yine alamadı.[146]

Endülüs ve Bizans'a karşı Abbâsî-Frank ittifakı harekete geçerken, buna karşı Endülüslü idareciler de boş durmadılar

146 Kennedy, s. 34-35,37; Watt, **The Influence**, s. 64; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", **DİA**, C.I, 37; Abdülaziz Fîlâlî, **el-Alâkâtü's-siyâsiyye beyne'd-Devleti'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs ve düveli'l-Mağrib**, el-Cezâir, el-Müessesetü'l-vataniyye li'l-kitâb, 1983, s. 75, 79 vd.

ve aralarında hasımlarına karşı işbirliği için anlaşma yaptılar.[147] Endülüs'te Emevî idaresinin sona erdiği 1031 yılına kadar ilişkiler daha çok bu düzeyde seyretti. Bu tarihten sonra zaten içte zayıflayıp parçalanmaya yüz tutan Abbâsîler'in Endülüs ile uğraşacak halleri pek kalmadı. Abbâsî halifesine bağlılık arz eden Murâbıtlar'ın,[148] ayrıca 1229 yılında Endülüslü lider Muhammed b. Hûd'un[149] Endülüs'e hâkim olmasıyla ise, dolaylı ve şeklen de olsa Abbâsîler Endülüs'e hâkim olmuş sayılabilirler. Ancak, bu kez de Abbâsîler'i Endülüs'e hâkim olmaya sevk eden Emevî unsuru zaten ortadan kalkmış bulunuyordu.

909 yılında kurulan Fâtımîler'e gelince, bunlar Şiî oldukları için en başta bu yüzden Sünnî olan Endülüslüler ile anlaşmaları zordu. Sonra, Hz.Ali ile Muâviye arasında cereyan eden Sıffîn Savaşı (657) sonrasında meydana gelen acı olaylar nedeniyle Fâtımîler, Emeviler'i ezelî bir hasım olarak görüyorlardı. Kendi Şiî ideolojilerini İslam dünyasına yayma çabasına giren Fâtımîler'in ilgi alanları içinde Endülüs de vardı. Dolayısıyla, oraya da seçkin propagandacılarını (dâî) salarak dinî ve siyasi nitelikte gizli faaliyet içine girdiler. Halk arasında özellikle Emevî idaresinin meşrû olmadığı fikrini yaymaya çalıştılar.[150] Bu arada, Kuzey Afrika üzerinde hâkimiyet kurma mücadeleleri, tarafların ilişkilerinde en belirgin yanı teşkil etti.

Abbâsîler ile olandan farklı olarak Fâtımîler ile yapılan Kuzey Afrika hâkimiyeti mücadeleleri, bazen dolaylı ve fakat bazen de doğrudan kanlı savaşlar şeklinde cereyan etti. Bu arada, III.Abdurrahman Fâtımîler ile yaptığı mücadelesi çerçevesinde kendisini "halife" ilan etti. Dinî-siyasî bir sembol olarak değeri büyük olan halifeliğin, Fâtımîler'e karşı olduğu kadar

147 Fîlâlî, s. 85 vd.; Hallâk, s. 75 vd.

148 M. Hüseyin Şendeb, **el-Hadâratü'l-İslamiyye fî Bağdâd fi'n-nısfı's-sânî mine'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî (467-516)**, Beyrut, Dâru'n-nefâis, 1984, s. 130 vd.

149 el-Merrâküşî, s. 418 vd.

150 Özdemir, **Müslümanlar-1**, s. 107-108; Fîlâlî, s. 127 vd.; Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", **DİA**, C.XII, 230-232

Abbâsîler'e karşı da Endülüs'ün bağımsızlığını ve üstünlüğünü ifade etmesi bakımından etkileri büyük oldu. Sonuçta, Endülüslüler ile başa çıkamayacağını anlayan Fâtımîler Kuzey Afrika'da tutunamadılar ve dikkatlerini Mısır'a çevirdiler.[151]

İslam dünyasının o zamanki iki büyük devleti olan Abbâsîler ve Fâtımîler'in Endülüs ile özetlenen tarzda gerçekleşen ilişkilerinden biri olumlu, diğeri olumsuz iki türlü sonuç çıkarmak mümkündür. Birincisi, bu iki devletin Endülüs'e karşı yürüttükleri yok etme ya da kendine katma siyasetleri sayesinde, bağımsızlık yolunda daha yeni olan Endülüs Devleti bir anda kendisini o zamanki İslam ve Batı dünyasının en büyük devletleriyle amansız bir mücadelenin içerisinde buldu. Bu mücadeleler, Endülüs'ün karada ve denizde bağımsız ve hasımları gibi büyük bir güç olarak doğmasının ana sebeplerinden birisi oldu.

İkincisi, yukarıda ana hatlarıyla belirtilen ilişkiler göz önüne alındığında bu iki devletin Endülüs'e karşı yürütülen Reconquista hareketine, Hıristiyanlar lehine katkı sağladıkları gerçeğidir. Bunun en somut göstergesi, Şarlman'ın iki kez Endülüs üzerine saldırması ve Berşelûne'nin kaybıdır. Genel etkileri ise, birkaç maddede özetlenebilir. İlk olarak, Endülüs Devleti kendi içinde zaafa düştüğü zamanlarda bir darbe de bu İslam devletlerinden yemiş ve Hıristiyan devletler yanında onlarla da uğraşmak zorunda kalmıştır.

Genel Olarak Endülüs Medeniyeti, Tesirleri ve Tarihî Önemi

Medeniyet, biriken ve miras bırakılan irfandır. Hem sürekli hem değişmekte olanı bünyesinde barındırır. Kültürel malları hem ithal eder hem ihraç eder.[152] İster doğu ve ister-

151 Kennedy, s. 96-97; H. İbrahim Hasan, "Fâtımîler", DGBİT, V, 218 vd.; Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, **Fî't-târîhi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî**, İskenderiye, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1987, s. 315 vd.

152 Fernand Braudel, **Medeniyet ve Kapitalizm**, çev. Mustafa Özel, İstanbul, İz, 1996, s. 15

se batı medeniyetlerinde olsun, bu prensibin işeyişine şahit olmaktayız.

Endülüs, Müslüman ve Gayri Müslim vatandaşlarının ortak çalışmaları sayesinde büyük bir medeniyetin gelişimine beşiklik ettiği bilinmektedir. İslam'ın ilk yüzyılı fetih ve egemenlik, ikincisi bu gerçeği hükmü altında bıraktığı insanların özlemlerine olduğu kadar, ideolojik-dinsel gerçeklere uyarlama yüzyılıydı.[153] Bu ilk iki yüzyıl boyunca Doğu İslam dünyasında doğup yükselen İslam medeniyetinin, özgün bir toplumsal ortamda son ve en büyük hamlesini gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. Hz. Muhammed'in vefâtını izleyen iki yüzyıl boyunca Müslümanlar, Batı'da Pireneler'den Doğu'da Filipinler'e dek yayılan yeni ve özgün bir kültür alanı üretmişlerdir. Genel olarak **İslam'ın altın çağı şeklinde adlandırılan VIII-X. yüzyıllarda medenî dünyanın çoğu bölgelerinde bir pax islamica** (dünya islam barışı) kurulmuştu. Bilimsel, felsefî, edebî ve sanatla ilgili çalışmalar insanlık tarihinde benzeri pek az görülebilen doruklara yükseldi.[154]

IV./X. Asırdan sonra gelen duraklama çağlarının ardından ise, bu sefer İslâmiyet sancağını omuzlayan Türk milleti olmuştur. Murâbıtlar'ın Endülüs'ü Hıristiyanlara karşı korumak için gittikleri yıllarda Türkler de Anadolu'yu fethetmişler ve üzerlerine gelen aynı Hıristiyan Haçlı tehlikesini bertaraf etmekle meşgullerdi. Batıda Endülüs'ün Müslüman-Hıristiyan ilişkileri açısından yaşadığı durumun biraz benzerini doğuda Türkler de yaşıyordu. Dolayısıyla, Endülüs ile aynı çağlarda Avrupalılar ile ilişkiler vasıtasıyla Müslüman-Türk bilim-kültürünün Batı'ya etki ve katkıları söz konusudur.

---

153 İslam medeniyetinin nitelikleri konusunda geniş bilgi için bkz. Cuayyıt, s. 162 vd.

154 Bu dönemlerle ilgili bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Artz, s. 126, 146-147; A. Muhtar el-Abbâdî, "et-Te'sîru'l-mütebâdil fî'r-rivâyeti't-târîhiyye el-Arabiyye el-İsbâniyye", **Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mısrî**, el-Kısmü'l-Arabî, C.XXIV, (Madrid) 1987-90, s. 31; Sachiko Murata-William Chittick, **İslam'ın Vizyonu**, çev. Turan Koç, İstanbul, İnsan, 2000, s. 453; en-Nedvî, s. 185-210

İslam medeniyeti unsurlarından bazılarının Avrupa'ya aktarıldığını tespit ederken, bu medeniyetin asıl kaynağı olan Doğu-İslam dünyasının (el-Meşrık), kendi Batı'sı yani Kuzey Afrika ve Endülüs (el-Mağrib ve'l-Endelüs) ile sürekli doğrudan ilişki içerisinde olduğu gerçeğini hiçbir zaman unutamayız. Asr-ı Saadet'ten beri kazanılan toplumsal ve kültürel birikim, daha çok talebe ve âlim kişilerin Doğu'dan Endülüs'e gelerek yerleşmeleri veya seyahatleri yoluyla Batı'ya taşınmıştır.[155] Özellikle ilk dönemlerde Endülüslülerin kendi medeniyetlerinin kaynağı olan Doğu'ya ilim tahsili ve seyahat maksadıyla yoğun şekilde gidip gelmeleri ise, Doğu-İslam kültürü birikimlerinin Endülüs'e taşınmasında en önemli kanallardan birisi olmuştur. Ayrıca, karşılıklı siyasi-askeri ilişkilerin yoğunluğunu da göz önüne almalıyız.

Orta ve Yeniçağlar boyunca Batı dünyasına geçen İslâmî-insanî değerler ve bilimsel katkılara ayrıntılı şekilde bu kitapta yer veriyoruz. Ancak, bu katkıların kaynağını tespit edip adlandırırken özenle seçtiğimiz kavramlar, "Doğu-İslam Dünyası" veya bunun yerine bazen "Müslümanlar"dır. Bunun nedeni, tarihte İslam dünyasının elde ettiği ve Batı'ya da aktardığı medeniyet unsurlarının sadece Arapların malı olmayıp Arap, İranlı, Türk, Berberî, hatta Doğu ve Endülüs Hıristiyanları ile Yahudileri gibi pekçok milletin katkılarıyla oluşan ortak bir medeniyet olduğunu vurgulamaktır. Yani, "Doğu" kavramıyla biz İslam öncesi bilim-hikmet birikimini, "İslam" kavramıyla da hangi milletten olursa olsun Müslümanları kastediyoruz. "Doğu-İslam" şeklinde ise, iki kavramdan doğan bütünü anlatmak istiyoruz. Dolayısıyla, biz Türkler'in İslâmiyet'in ve İslam medeniyetinin gelişmesine olan katkıları mahfuzdur ve bunu kimse inkâr edemez. Bu günden sonra da eğer İslam dünyasında Batı'ya karşı bir medeniyet hamlesi olacaksa, bunu yapabilecek olan da yine Sel-

155 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ali Diyâb, "İntikâlü'l-ulûmi'l-Arabiyye mine'ş-Şark ile'l-Garb ve te'sîruhâ fî Avrubbâ, **el-Endelüs: Kurûn mine't-takallübât ve'l-atâât**, Riyad, 1996, III, 109 vd.

çuklu ve Osmanlı'nın mirasçısı olan Türkiye Cumhuriyeti insanı olacaktır.

Endülüs ve Doğu-İslam medeniyetinin gelişmişliğine karşın, aynı çağlarda **Avrupa** dünyası dine aykırı kabul edildiği için bilim ve sanat faaliyetlerinin yasaklandığı karanlık çağını yaşamaktaydı. Burada "Hıristiyan dünyası" demek yerine sadece "Avrupa dünyası" dememizin nedeni ise, o çağlarda Doğu Hıristiyanlığının Batı'ya nispetle daha farklı bir medenî düzeye sahip olasıdır. "Hıristiyan Doğu, Batı'dan çok daha gelişmiş bulunmakla beraber, kendisine karşı belirgin bir şekilde hoşgörülü, ama kayıtsız da olmayan bir devletin parçası olarak yaşıyordu."[156] V./XI. yüzyılda Endülüs'e ve Doğu İslam dünyasına karşı Hıristiyanların yaptıkları haçlı seferleri, kendilerinin İslam medeniyetini tanımalarına fırsat vermişti. Bundan sonradır ki, Batılılar İslam medeniyetini anlama çalışmalarına başlamışlardı. Bu meyânda Arapça yazılmış bilimsel-felsefî eserlerin Latince'ye tercümesi başlamış ve bu faaliyetin merkezleri Sicilya ve daha çok Endülüs olmuştu.[157]

Haddizatında, "Batı kapitalizminde ithal kökenli ne varsa, mahreci Müslümanlardır: Kambiyo senedi (süftece), commenda adıyla bilinen sermaye ortaklığı (mudârebe), önden satış (muhatre), pirinç, ipek, şeker kamışı, kâğıt, pamuk, Arap rakamları, abaküs, Müslümanlar vasıtasıyla keşfedilen Yunan bilimi, barut, pusula.. Bu ödünçlerin varlığını kabul etmek Batı tarihinin, Batı'nın rasyonaliteye doğru giden yolda tek başına öncü dâhî ve hocasız mûcit olduğu tarzındaki geleneksel izahlarına sırtımızı çevirmek demektir. İtalyan şehir devletlerinin modern ticaret hayatının araçlarınıicat etmiş oldukları iddiasını reddetmek demektir. Ve bu, mantıken Roma İmparatorluğu-

156 Cuayyıt, s. 19

157 Geniş bilgi için bkz. Bekir Karlığa, "İslam Düşüncesinin Batı'ya Geçişinde Haçlı Savaşları, Endülüs ve Sicilya I-II", **Mavera**, C.XI, Ocak 1987, s. 16-22; Şubat 1987, s. 17-28; S. Steven Runciman, "Avrupa Medeniyetinin Gelişmesi Üzerindeki İslâmî Tesirler", çev. Nûşîn Asgarî, **Şarkiyat Mecmuası**, C.III, İstanbul (1969), s. 1-12; Hakîmî, s. 99 vd.

nun ilerlemenin beşiği olma rolünü reddetme noktasına kadar gider. İslam bir ticaret medeniyetiydi. Ama İslam da tıpkı Hıristiyanlık gibi ribâ duvarına çarpıyordu: Madenî paranın dolanımıyla bulaşan ve her tarafa yayılan bir hastalık olan ribâ. İslam dünyası dinar (altın para) ve dirhemleriyle (gümüş para) üstün bir iktisadi konumdaydı ve adeta sonraki asırların Avrupa ekonomisini haber veriyordu. Erken dönem Avrupa kapitalizminin uzun mesafeli ticareti Roma'nın mirası değildi. Onbir ve onikinci yüzyıllardaki büyük İslam çağından devralındı. İktisat alanında Avrupa, 1252 yılında altın paranın yeniden basmaya başlamasıyla çıraklıktan kurtulmuştur."[158]

V./XI. yüzyıldan itibaren Endülüs'ü ele geçirmeye başlayan İspanyollar, Endülüs medeniyetine hayranlıkları sebebiyle Arapça öğrenimini ve Arapça eserlerin Latince'ye tercümesini teşvik etmeye başlamışlardı. Nitekim, Müslümanların elindeyken olduğu gibi işgalden sonra da Endülüs'ün özellikle Kurtuba, İşbiliye ve Sarakusta gibi şehirleri Avrupalı öğrenciler için bir câzibe merkezleri olmaya devam etmişti. İslam medeniyeti birikimlerinin batıya aktarılması yönünde yapılan faaliyetlerden birisi, Tuleytula Başpiskoposu Raimund'un şehirde kurduğu akademiydi. Bağdad'taki Beytülhikme benzeri olan bu müessesede Arap dili ve edebiyatını öğrenen Müslüman ve Hıristiyan uzmanlar tarafından felsefe, astronomi, matematik, tıp, kimya, tarih, coğrafya ve edebiyat gibi dallardaki çok sayıda Arapça eser Latince'ye çevrilmişti. Bundan başka, VII./XIII. yüzyılda İşbiliyye ve Mürsiye'de de tercüme akademileri açılmıştı.

Müslüman filozofların din ile aklı uzlaştırma yönündeki fikirleri, Ortaçağ Avrupa'sında büyük yankı uyandırmış ve bir düşünce inkılabına neden olmuştu. Bu meyânda İbn Rüşd, Aristo üzerine yazdığı şerhleri ve *Tehâfüt* adlı eseriyle Avrupa'da kendisine en çok itibar edilen filozof hâline gelmiş, eserleri Paris ev diğer akademilerde XVI. yüzyıl sonuna kadar temel kitap olarak okutulmuştu. Adını İbn Rüşd'ten alan Averro-

158 Braudel, s. 15

ism, hâkim bir düşünce ekolü hâline gelmişti. İbn Rüşd'ü takip eden Endülüslü filozof Yahudi Musâ b. Meymun, Yahudi ve Hıristiyan teoloji çevrelerine tesir etmişti. İbn Meymun ve İbn Bâce'den etkilenenler arasında Albert Magnus, Duns Scottus, Spinoza ve Immanual Kant, Kastilya-Leon Kralı X.Alfonso (el Sabio, 1252-1284), Dante ve Bacon gibi düşünürler vardır.[159]

Tıp sahasında yapılan tercümeler sayesinde VI./XII. yüzyıla kadar Avrupa'ya hâkim olan 'hastalıkların insanın içine giren Şeytan'dan kaynaklandığı, bundan kurtulmak için de bir rahibin duâ ederek onu kovması gerektiği' şeklindeki anlayış, yerini modern temelli tedâvi usullerine bırakmıştı. Bugün Avrupa'da kullanılan Arap rakamları, Romen rakamlarının yerini almış, matematik ve astronomi alanındaki 'algebra' (el-cebr), 'betelgeuse' (beytü'l-cevze) ve 'cenit' (es-semt) terimleri, Müslümanlardan alınmıştı. XI.yüzyılda Zerkâlî'nin Tuleytula'da kurmuş olduğu rasathânenin çalışmaları da Avrupa'ya tesir etmiştir. Avrupa'da halkın doğu dünyası hakkındaki bilgilerinin kaynağı ise, Müslüman coğrafyacı ve seyyâhların eserlerine dayanmaktadır. Edebiyat alanında Avrupa'da 'fabl' türünün ortaya çıkışı, Endülüs'e has 'zecel' ve 'müveşşah' türündeki şiirlerin etkisiyle Kastilya halk şiirinde yılbaşı ilâhîlerinde kullanılan 'villancico' türünün doğması ve VI./XII. yüzyıl Fransa halk şâirlerinin 'troubadour baladları'nda zecel türünü örnek almaları gibi misaller Müslümanların etkilerini ispatlar niteliktedir. Ortaçağlarda Aragon ve Kastilya saraylarında Müslüman müzisyenler tarafından icrâ edilen musikinin etkilerini, bugünkü İspanyol müziğinde de bulmak mümkündür. Ayrıca, müzikte nota usulü kullanımının Endülüslü müzisyenlerin V./XI. yüzyıldan öncelerine dayanan bir buluşları olduğu ve batıya onlardan aktarıldığı da bilinmektedir.

Avrupa'ya tarım ve mimârî alanlarındaki Endülüs etkilerine gelince, pirinç, şeker kamışı ve pamuğu Avrupa'ya sokan-

159 Himyerî, s. 456 vd.; Artz, s. 126 vd.; Richard C.Dales, **The Intellectual Life of Western Europe in the Middle Ages**, Leiden, Brill, 1992, s. 235 vd.; Pierre P. Rey, "Al-Andalus: Scientific Heritage and European Thought", (Çevrimiçi) http://www.unesco.org/culture/al-andalus, s. 1-6

lar; suyun buharlaşarak azalmasını önlemek için yer altından kanallarla naklini gerçekleştirenler; kâğıdın Avrupa'ya intikalini sağlayanlar; palamut ve hurma ağaçlarından katran elde etmeyi öğretenler ve mimârîde VI./XII. yüzyıldan itibaren İspanya ve Portekiz saray yapımına, hatta Kuzey Afrika, doğu ve Amerika kıtası mimârîsine tesir edenler Endülüslü Müslümanlardır. Bu konuda sayısız araştırma yapılmıştır.[160]

Endülüs toplumunun en bâriz vasıflarından birisi, şüphesiz Araplar, Berberîler, Mevâlî, Müvelledler, Mozaraplar (Hıristiyan ve Yahudiler) gibi çok farklı toplumsal ve dinî unsurları bünyesinde barındırıyor olmasıydı. Bu özelliği sebebiyle, toplumda ilk dönemlerde toplumsal ve siyasî karışıklıklar meydana gelmişse de, onuncu yüzyıl ile birlikte sağlanan uzun süreli siyasî istikrar, ekonomik gelişme ve hepsinden önemlisi iç kargaşanın asıl müsebbibi sayılan asabiye yani, bir nevi ırkçılık ile yapılan başarılı mücâdele sayesinde, bir Endülüslülük ruhu ve Endülüslüler toplumu bilinci teşekkül etmeye başladı. Özellikle Murâbıtlar ve Muvahhidler dönemlerinde bu bilinç daha da

---

160 Endülüs-İslam kültür-medeniyeti ve Batı dünyasına tesirleri konusunda geniş bilgi için bkz.: Sâid el-Endelüsî, **Tabakâtü'l-Ümem**, Tahk. Hayat Bûalvân, Beyrut, Dâru't-Talîa, 1985, s. 50 vd.; Dozy, s. 117 vd.; 475 vd.; Angel Gonzalez Palencia, **Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî**, Çev. Hüseyin Mûnis, Kahire, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1955, eserin tamamı; E. Levi-Provençal, **el-Hadâratü'l-Arabiyye fî İsbânya**, Çev.Tâhir Ahmed Mekkî, Dâru'l-Maârif, Kâhire 1994, s. 9 vd.; Marguerite Brown, **Magnificent Muslims: The Story of Spain's Arab Centuries**, N.York, New World Press, 1981; Adam Metz, **el-Hadâratü'l-Arabiyye**, Çev. M. A. Ebu Reyde, Kahire, 1957; Necîb Zebîb, **el-Mevsûatü'l-âmme li târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, Beyrut, Dâru'l-Emîr, 1995, II, 361, 385; Dozy, s. 117 vd.; 387-392; Hitti, III, 883-938, 821-956; Âşûr, s. 259 vd.; Fisher, s. 137 vd.; M. L. Gomez, "The Mozarabs: Worthy Bearers of Islamic culture", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 171-175; Johnson, s. 168 vd.; Mehmet Özdemir, "Endülüs", XI, 216-224; Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları Medeniyet Tarihi**, TDV, Ankara 1997; Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları İlim ve Kültür Tarihi**, Ankara, TDV, 1997; Oleg Grabar, **İslam Sanatının Oluşumu**, Çev. Nuran Yavuz, İstanbul, YKY, 1998; Hamilton A. R. Gibb, "The Influence of Islamic Culture in Medieval Europe", **Bulletin of the John Rylands Library**, C.XXXVIII/1, (Manchester) 1955, s. 82-98; G. Fehervari, "Working in Metal: Mutual Influences Between The Islamic World and The Medieval West", **JRAS**, C.I, (London) 1977, s. 3-15; Americo Castro, **Hadâratü'l-İslâm fî İsbanya**, Çev. Süleyman Attâr, Kahire, Dâru's-Sekâfe, 1983; İslam sanatıyla mukayese imkânı için bkz. Engin Beksaç, **Avrupa Sanatı'na Giriş**, İstanbul, Engin, 2000

pekişti. Sebebi ise, kendileri gibi Müslüman da olsa, Mağribliler'in yabancı ve biraz da medenî ortam görmemiş idareciler olarak görülmeleriydi.[161] Ancak, her şeye rağmen olayın müsbet yanı daha dikkate şâyândır. Dışarıdan gelen yeni âdetler, mevcutlarıyla kaynaşarak Endülüs toplumunu Doğu İslam toplumlarından farklı kılan "Endülüs hayat kültürü/tarzı"nı meydana getirmişti. Yani, Endülüs'ü Doğu'dan ayıran kültür farkının kaynağı, çok kültürlü ortamda ortaklaşa hayat düzeni olmalıdır. Doğu İslam kültürünü İberya Yarımadası'na taşıyan Müslümanlar ile orada mevcut Hıristiyanların evlilik ve savaş gibi ana etkenlere bağlı yukarıda açıklanan kanallarla ilişki kurup kaynaşmaları sonucu, Endülüs toplumunun toplumsal karakteristikleri oluşmuştur. Arapça ağırlıklı Endülüs Acemiyesi, Endülüs kültürüne en güzel örnek olsa gerektir.

Endülüs kültürü, Avrupa coğrafyası üzerinde bir Müslüman kimliğiyle, buraya kadar sayılan etkileşim vâsıtalarıyla başta Hıristiyan kültürü olmak üzere çok çeşitli milletlerin kültürleriyle karşılaşmış, kaynaşmış ve sonuçları itibarıyla kendine özgü tarzını oluşturmuştu. Sade ve sert bir karaktere sâhip Mağrib kültürüyle Endülüs'e çıkan Murâbıtlar ile Muvahhidler ise, ilk zamanlar bu ortama karşı katı bir tavır takındılarsa da, zamanla Endülüs kültürünü benimsemişlerdi.[162]

Yarımadaya daha fetih yıllarında gelmiş olan Berberî kültürü, Murâbıtlar ve Muvahhidler vâsıtasıyla da işlenmiş, böylece kültürel karışım daha da perçinlenmişti. Dolayısıyla dinî hoşgörü, bilim, kültür ve medeniyet üzerine kurulmuş sekiz yüzyıllık bir tarih olan Endülüs, kendine has coğrafî, siyasî, askerî, toplumsal, kültürel ve medenî özellikleriyle,[163] birbirine karşı saygı ve hoşgörü çerçevesinde birarada yaşama sanatının en güzel modelini sunmuştur.

---

161 Özdemir, "İbn Rüşd", s. 13-14

162 Brignon, V, 337; Rebert I. Burns, "Spain: Christian – Muslim Relations", **Dictionary of the Middle Ages**, XI, New York, 1989, s. 374-375

163 Endülüslüler'in insan ve toplum olarak genel karakteristikleri ve diğer toplumlar ile karşılaştırması için bkz. Makkarî, **Nefh**, IV, 3-61, 84, 142, 160, 231, 338-39

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE MURÂBITLAR DÖNEMİNDE MÜSLÜMANLAR İLE HIRİSTİYANLAR ARASINDA SİYASÎ İLİŞKİLER

(Reconquista'nın Hızlanması 1085-1147)

A. Endülüs'te Murâbıtlar Döneminde Hıristiyan İspanya'nın Durumu (1085-1147)

Murâbıtlar'ın Kuzey Afrika'dan (el-Mağrib)[1] gelerek Endülüs'e hâkim oldukları V./XI. yüzyıl sonunda **İspanya'da üç Hıristiyan devleti** hüküm sürüyordu. Bunların içinde toprak ve güç bakımından en büyüğü **Birleşik Leon-Kastilya Krallığı** (Union de Leon y Castilla 1037-1157 ve 1217-1504) idi. Başında el Bravo lakaplı VI.Alfonso bulunuyordu. İkincisi, başında Navar kralı Sancho Ramirez'in bulunduğu **Aragon Krallığı** (Reino de Aragon 809-1137) idi. Üçüncüsü de başında II.Ramon Berenguer'in bulunduğu **Barselona/Katalonya Kontluğu** (Condado de Barcelona, Cataluna ...?-1137) idi. Eski Navar krallığı (Reino de Navarra 810 veya 820-1512) ise, 1076 tarihinde Kastilya ve Aragon devletleri arasında bölüşülmüş vaziyetteydi ve ancak 1134 tarihinde Aragon kralı I.Alfonso'nun ölümüyle istiklâline kavuşabilecekti.[2]

---

1 "Mağrib" ve "Garbü'l-İslamî" terimleri ile ilgili bilgi için bkz. Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 9 vd.

2 Bishko, "The Reconquest", III, 4. Geniş bilgi için bkz. Chaytor, eserin tamamı Aragon ve Katalonya devletleri tarihiyle ilgilidir; Powers, s. 21 vd.; Sopena, s. 112

V./XI. Yüzyılın ilk senelerinden itibaren Endülüs'te kargaşa hâkim olmaya başladıktan sonra, 1031 tarihinde Endülüs Emevileri hâkimiyetinin sona ermesiyle ortaya çıkan ve Endülüs siyasî birliğinin parçalandığı Mülûkü't-Tavâif (küçük emîrlikler, beylikler) döneminde, güçlenme yolundaki Hıristiyan İspanya devletleri Endülüs üzerine saldırılarını yoğunlaştırmaya başlamışlardı.

1. Birleşik Kastilya- Leon Krallığı: VI.Alfonso'nun (1072-1109) Tuleytula'yı İşgali ve Reconquista Hareketinin Hızlanması

Murâbıtlar'ın Endülüs'e hâkim olduğu dönemde Hıristiyan İspanya devletlerinden Birleşik Leon-Kastilya Krallığının başında bulunan VI.Alfonso, Hıristiyan İspanya'nın temel direği konumundaydı. İslam kaynaklarında VI.Alfonso "Tâğıyetü'r-Rûm A'zam Ezfûnş, Ezfenş b. Ferzelend" şeklinde anılmaktadır.[3] Alfonso, İslam topraklarına karşı sürekli saldırılar yapıyor ve başarı elde ediyordu. Bu başarılarından dolayı ise Hıristiyan kaynakları ona âit haberleri aktarırken kendisinden sitâyişle bahsetmektedirler.[4] Endülüs'ün önemli şehri Tuleytula'yı yedi yıl süren bir kuşatma hareketinin ardından işgal etmesi (478/1085), onun şöhretini tescil eden olaydır.

---

3 Ali b. Bessâm Şenterînî, **Zahîra fî mehâsini ehli'l-Cezîre,** nşr. S. Mustafa Bedrî, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, IV, 98; Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, **Vefeyâtü'l-A'yân,** nşr. İhsan Abbas, Beyrut, Dâru Sâdır, 1978, VII, 19, 115; Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn İzârî, **Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib,** Thk. İhsan Abbas, Beyrut, Dâru's-Sekafe, 1983, III, 50-52; İbnü'l-Esîr İzzeddîn Ebû'l-Hasan Alî b. Şeybânî, **Kâmil fî't-târîh,** Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1979, X, 142; Ebû'l-Hattâb Ömer İbn Dihye Kelbî, **Mutrib min eş'âri ehli'l-Mağrib,** nşr. İbrahim Ebyârî vd., Kahire, Matbaatü'l-Emîriyye, 1993, s. 26; Anonim, **el-el-Hulelü'l-mevşiyye fî zikri'l-ahbâri'l-Merrâküşiyye,** nşr. I.S.A. Allouche, Rabat, 1936, s. 38; Himyerî, s. 288

4 Empieza-1, 171 vd.; **Primera Cronica,** s. 537 vd.; Aschbach, s. 76, 82, 125-43; James F. Powers, **A society organized for war: The Iberian Municipal Militias in the Central Middle Ages 1000-1284,** Berkeley, Univ. of California Press, 1988, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 18 vd.

Tuleytula'nın işgal edilmesi üzerine, Endülüs emîrleri korkuya kapılarak Murâbıtlar'dan yardım istediler. Dâvete icâbet eden Yusuf, ordusuyla İberya Yarımadası'na geçti. Bu esnada Alfonso, Tuleytula'yı ele geçirmiş ve oradan, Emîr el-Müstaîn b. Hûd'u kendisine vergi vermeye zorlamak için Sarakusta'yı muhâsara etmişti. Ancak, Yusuf'un Endülüs'e geçtiğini haber alır almaz derhal onu karşılamaya hazırlandı. Taraflar arasında yapılan Zellâka (Sagrajas, Sacralias)[5] savaşıda Müslümanlar, Birleşik Hıristiyan ordusuna karşı parlak bir zafer kazandılar (12 Receb 479/23 Ekim 1086).[6]

Zellâka zaferi akabinde Yusuf Endülüs'ten ayrılınca Alfonso tekrar saldırıya hazırlandı. Gönüllü Franklar,[7] Normanlar ve diğer Hıristiyanların da iştirak ettiği ordu sayesinde Alfonso kendine güvenini tazelemiş oldu. Diğer taraftan, Endülüs emîrleri de zaferden sonra kendilerini Hıristiyanlara karşı güçlü hissetmeye başlamışlardı. Ancak aralarında birlik oluşturmayı düşünmedikleri bir yana, birbirlerine karşı daha önce olduğu gibi fırsat kollamaktaydılar. Sadece İşbiliye hâkimi İbn Abbâd, Tuleytula bölgesine saldırarak bazı yerleri geri alabildi.[8]

Yusuf Mağrib'e döndükten sonra Alfonso boş durmayarak Leyyit (Aledo) şehri ve çevresine saldırılarını artırınca emîrler tekrar Yusuf'tan yardım istediler. İkinci kez Endülüs'e geçen (481/1089) Yusuf, Leyyît'i kuşattı. Fakat emrindeki emîrlerden İbn Abbâd ile Mürsiye hâkimi İbn Reşîk[9] arasında çıkan anlaş-

---

5 Sopena, s. 112

6 VI.Alfonso ile Murâbıtlar arasında cereyan eden olaylar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Aschbach, s. 82 vd.; E.Levi-Provençal, **İslam fî'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, çev. A.Sâlim-S.Hilmî, Kahire, Dâru Nehdati Mısr, 1956, s. 119 vd.; B. Büstânî, **Meârikü'l-Arab fî'l-Endelüs**, Beyrut, 1987, s. 36 vd.; VI. Alfonso dönemi İspanya devletleri arasında cereyan eden olayların ayrıntıları için bkz. Empieza-1 ve 2, eserin tamamı; Reilly, **Urraca**, s. 11 vd.

7 Endülüs tarihiyle ilgili kaynaklarda Franklar denince, daha çok Batı Fransa topraklarında yaşayan ve Reconquista veya haçlı ruhunun İspanyalılar'a aşılanmasına önayak olan Hıristiyanlar anlaşılırken, bugün Franklar, "İslam dünyasında Katolik ve Protestan mezheplerine mensup Hıristiyan Avrupalılar'a verilen ad" olmuştur. bkz. Işın Demirkent, "Franklar", **DİA**, C.XIII, 173

8 Aschbach, s. 94-95

9 Lisânüddin Muhammed b. Abdullah Gırnâtî İbnü'l-Hatîb, **A'mâlü'l-a'lâm fî-**

mazlık yüzünden Yusuf geri çekildi ve şehir Alfonso'ya kaldı (482/1089). Bundan sonra Alfonso saldırılarını artırarak devam ettirdi. Belensiye'yi[10] (Valencia) kuşattı (485/1092) fakat Sid'e bıraktı. Tuleytula ve Kûnka çevresinde Murâbıtlar'a yenildi. Batı Endülüs şehirlerinden Şente Meriyyetü'l-Garb'ı (Şentemeriye, Ukşunuba,[11] Gârû, Santa Maria de Algarve, Ocsonoba) işgal etti (486/1093). VI.Alfonso'nun Müslümanlara karşı yaptığı son önemli savaş Uklîş'te (Ucles) yapılandı. Bir yıl önce Yusuf vefât ettiği için yerine geçen oğlu Ali'nin dönemine raslayan bu savaşta, İslam ordusuna Temîm Ebû't-Tâhir b. Yusuf komuta etti. Alfonso yaşlı olduğu için katılamadığı savaşta Hıristiyanlara Alfonso'nun (Endülüslü hanımı Zâide'den olduğu ileri sürülen) tek oğlu 11 yaşındaki Sancho komutanlık yaptı. Savaş sonunda Müslümanlar Zellâka benzeri büyük zafer kazanırken, yakın adamlarıyla birlikte oğul Sancho da katledildi (502/1109). Bu olaydan sonra Alfonso üzüntüden iyice fenalaştı ve 502 (1109) tarihinde öldü.[12]

VI.Alfonso zamanında, zamanla tüm Hıristiyan İspanya üzerinde derin etkileri görülen düzenlemeler de yapıldı. Papalığın devlet içindeki nüfuzunu artırıcı ve Hıristiyan İspanya üzerinde hâkimiyet kurmasına zemin teşkîl eden kanunların yürürlüğe konması, bu düzenlemeler içinde en önemli olanı sayılmaktadır. Zamanın en önemli global siyasî olayı ise, Avrupa Hıristiyanlarının doğuya yaptıkları 'Haçlı Seferleri'dir.

2. Sid (El Cid Campeador, Rodrigo Diaz de Vivar 1043-1099)[13]

Kastilyalı meşhur bir savaşçı şövalyedir. Asıl adı Rodrigo Diaz de Vivar'dır. Çoğu kez Hıristiyanlara karşı Müslümanların safında işbirliği yaptığı için Müslümanlar tarafından kendi-

---

men bûyia kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslam ve mâ yecürru zâlike min şücûni'l-kelâm, nşr. E. Levi-Provençal, Beyrut, Dâru'l-Mekşûf, 1956, s. 257

10 E. Levi-Provençal, "Valensiye", İA, XIII, 176-78; İbrahim Harekât, "Belensiye", DİA, V, 404-05

11 E. Levi-Provençal, "Ukşunuba", İA, XIII, 22-23

12 İbn İzârî, III, 52

sine Seyyid Kenbîtûr lakabı verilmiş, daha sonra kelimenin İspanyolca söylenişi Sid olmuştur. Çok cesur bir savaşçı olduğunu ifade eden el Campeador (savaşçı) lakabını ise daha sonra almıştır.[14] İslam kaynaklarındaki kaydı ise, "Tâğıye Lezrîk Nasrânî Kebyetûr" şeklindedir.[15] Tarih sahnesine çıkması **Leon-Kastilya kralı I.Fernando'nun 1065 tarihinde ölümünden sonra** olmuştur. Sid, Fernando'nun oğulları arasında çıkan taht kavgalarında sıkça saf değiştirdi. Hizmetinde bulunduğu Kastilya kralı Sancho öldürülünce VI.Alfonso'nun hizmetine girdi. Kralın elçisi sıfatıyla İbn Abbâd'a vergisini almaya gittiğinde onu savaş ortamında buldu ve Gırnata Emîri Abdullah'a karşı İbn Abbâd'a yardım etti, vergiyi de alıp döndü. Ancak, 1081 tarihinde aralarında çıkan bir anlaşmazlık nedeniyle Alfonso tarafından Kastilya topraklarından kovuldu. İşte bundan sonra onun hayatının en mâcerâlı dönemi başladı.[16]

Menfaati icâbı karşılığını almak şartıyla kendisini bazen Müslümanlara ve bazen de Hıristiyanlara kiraladı. Artık nerede bir ayaklanma ve savaş varsa Sid mutlaka orada olurdu. Çünkü zamanın İspanyası böyle bir karakter için uygun bir ortamdı. Hem Müslüman ve hem de Hıristiyan tarafta, hem kendi içinde ve hem de dışarıyla süregiden çatışmalar ve savaşlar söz konusuydu. Bu kez Sid, Hûdîler'in hâkim olduğu Sarakusta bölgesinde Emîr Muktedir b. Hûd'un hizmetine girdi. Lâride hâkimi olan kardeşi Muzaffer'e karşı ona yardım etti. 474 (1081) tarihinde İbn Hûd ölünce iki oğlu arasında iç savaş başladı. Aragon kralı Sancho Ramirez ile işbirliği yapan Münzir'e karşı Sid'in yardım ettiği Mü'temin savaşı kazandı ve Sid onun hizmetinde kaldı.[17]

---

13 Sopena, s. 114-116. **Primera Cronica**'da Sid'in adı, "Çid Roy Diaz" olarak yazılıdır. bkz. s. 532

14 **Primera Cronica**, s. 532; Aschbach, s. 111; Daha fazla bilgi için bkz. E. Levi-Provençal, "Sid", **İA**, X, 596-99

15 İbn İzârî, III, 31

16 Aschbach, s. 112

17 İbn İzârî, aynı yer; **Primera Cronica**, s. 532; Aschbach, s. 113; Cemal Abdülkerîm, "Sarakusta min hilâli'l-müellefâti'l-Arabiyyeti'l-Endelüsiyye", **Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb**, C.57/3, (Kahire) Haziran 1997, s. 141-142; Seyyid Sâlih, s. 76

Mü'temin 1085 tarihinde öldüğünde yerine geçen oğlu el-Müstaîn de Sid'i yanından ayırmadı. Münzir'e karşı Belensiye hâkimi Kâdir'e beraberce yardım ederlerken, Kâdir'in gizli anlaşma teklifi sonucu Sid, efendisine hıyanet etti. Menfaati icâbı Münzir ile anlaştı ve bu arada eski efendisi Alfonso'ya da bağlılığını bildirdi ve ona emrindeki kuvvetler ile kralın güçleri birleştiğinde Endülüs'ün doğu kısmının Müslümanlardan kolayca alınabileceğini yazdı. Bunun üzerine Alfonso istediği gibi Müslüman topraklarında dolaşabileceğine dâir Sid'e izin verdi ve ayrıca elde edeceği İslam topraklarını da verâsetle çocuklarına devredebileceği söyledi. Vazifesi uğrunda yola çıkan Sid, 1089 tarihinde Şente Meriyetü'ş-Şark hâkimi İbn Rezîn'in topraklarına saldırdı ve onu Alfonso adına vergiye bağladı. Artık Sid, tam bir çete reisi konumundaydı ve bölgedeki bütün emîrlik ve kontluklar kendisinden korkar hale gelmişti. Onu yok etme fırsatını kollayan liderler içinde Sid'e en çok düşman olanı Barselona Kontu II.Ramon Berenguer idi. Çünkü, daha evvel Berenguer Belensiye'yi kuşatmış fakat Sid ile giriştiği savaşta hezimete uğramıştı.[18]

Murâbıtlar, Mürsiye ve Dâniye'yi (Denia)[19] aldıktan sonra Belensiye'yi de iltihâk ettiklerinde (485/1092) bunu duyan Sid, gizlice kale komutanıyla anlaşarak Murâbıtlar'ın şehirden çekilmelerini ve Belensiye'nin Kastilya işgaline uğramasına sebep oldu. Kısa süre sonra da şehri teslim aldı (487/1094). Şehirdeki halkın ayak takımını yağma ve öldürme konusunda cesaretlendirerek şehrin ileri gelenlerinden fecî şekilde intikam aldı ve isyancı kadı İbn Cehhâf'ı, malının hepsini kendisine vermediğini düşündüğü için yakarak öldürttü. Belensiye'nin başına gelen bu felaket, aynen Tuleytula'nın düşmesinde olduğu gibi Müslümanları korkuttu ve Yusuf'tan yardım istemelerine sebep oldu.[20]

---

18 **Primera Cronica**, s. 533 vd.; Aschbach, s. 114 vd.; Bishko, "The Reconquest", III, 5

19 Himyerî, s. 539; C. F. Seybold, "Denia", *İA*, C.III, 526-527

20 İbn İzârî, III, 31-40; Kennedy, s. 165

Yusuf b. Taşfîn'den tekrar yardım istendiğinde, o Endülüs'e geçerek Belensiye'yi kuşattı (1094). Sid, Aragon kralı I.Pedro ve VI.Alfonso'dan destek isteyince Yusuf geri çekildi. 1097 tarihinde taraflar arasında gerçekleşen savaşta Müslümanlar mağlup oldu ve Sid Belensiye'de kaldı. Bundan sonra Murâbıt ordusu Kunsîcre (Consoicra) savaşında Kastilyalıları yendi. Bu savaşta Sid'in tek oğlu olan Don Diego katledildi. Mürsiye hâkimi İbn Âişe de Kastilyalılardan sonra Sid'in bir birliğini bozguna uğrattı. O günlerde zaten şiddetli bir hastalığa yakalanmış olan Sid, oğlunun ölüm haberiyle daha da fenalaştı ve 1099 yılının Temmuz ayında öldü. Yerine geçen hanımı iki yıl kadar Belensiye'ye hâkim olabildikten sonra 1102 tarihinde şehri VI.Alfonso'ya teslim etti. Ancak Murâbıt ordusuyla karşılaşmayı göze alamayan Alfonso, Hıristiyan halkı yanına alıp her yeri ateşe vererek şehirden ayrılınca, Murâbıtlar şehre hâkim oldu (Şaban 495/Mayıs 1102).[21]

Endülüs İslam kaynaklarında kendisine geniş yer verilen Sid, Hıristiyan edebiyatı ve bilhâssa Kastilya edebiyatında bir efsâne hâline getirilmiştir. Buna göre, o Hıristiyan İspanya'nın bir millî kahramanı, mezarına ziyaretler yapılan bir azizdir. Kendisiyle ilgili halk şiirleri, şarkıları, kasideleri her tarafa yayılmış, bir masal edebiyatı vücuda getirilmiştir.[22] Hıristiyan masal edebiyatı bir kenara bırakılıp gerçek hayatına bakarak Sid'in kişiliği hakkında söylenebilecek olan, onun iyi ve cesur bir asker olmasına karşın, maddî çıkarı için her türlü insanî meziyetleri çiğneyebilen birisi olduğudur. Mezarı önce San Pedro de Cardena kilisesindeyken daha sonra Burgos (Burgûş) belediye binasına nakledilmiştir.[23]

---

21 Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Ebbâr, **Mu'cem fî ashâbi'l-Kâdî İmâm Ebî Ali Sadefî**, Kahire, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, 1967, s. 108; İbn İzârî, III, 40-42; **Primera Cronica**, s. 532-657; Aschbach, s. 114-115; Seyyid Sâlih, s. 102-103

22 Sid hakkında yazılmış en meşhur kahramanlık romanı (melhame, malâhim), ölümünden kırk yıl sonra Medinetü Sâlim'de yazılan 'Mio Cid' (Seyyidî, Efendim) adını taşıyandır. bkz. Aschbach, s. 111

23 Konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. İdrîsî, I, 735; **Primera Cronica**, s. 532 vd.; Aschbach, s. 116-117; Levi-Provençal, **İslam**, s. 165 vd.; Hitti, III, 862-863;

3. Aragon Krallığı: I.Alfonso ile Kastilya Kraliçesi Urraca (1109-1126)

Aragon Krallığının doğuşu ve gelişimi konusu, kitabın giriş kısmında verdiğimiz için burada olaylara kronolojik sırasıyla kaldığımız yerden devam edeceğiz. 1063-1094 yılları arasında Aragon-Navar ortak kralı olan Sancho Ramirez, Navar'ın komşularıyla olan ilişkilerini güçlendirdi. Sarakusta hâkimi Hûdîler'i vergiye bağladı (462/1069), 1089 tarihinde Menteşûn'u (Monzon) işgal etti. Veşka'yı (Huesca) kuşattığı sırada ölünce yerine geçen oğlu I. Pedro, şehrin hâkimi Müstaîn'in yardımına koşan Kastilyalıları da yenerek işgali tamamladı (489/1096). 1097 tarihinde Pedro, emri altındaki Sid ile birlikte bir Murâbıt ordusunu yendi. Bu ikisinden başka, Müslümanlara karşı başarısıyla onları gölgede bırakacak olan birisi kral oldu: I.Alfonso. Endülüs İslam kaynaklarında "Tâğiye Ezfenş" adıyla anılan I.Alfonso, Kastilya krallığı üzerinde de etkili oldu. Şöyle ki, Kastilya kralı VI.Alfonso öldüğünde, tek oğlu savaşta öldüğü için yerine geçecek kimse konusunda anlaşmazlıklar çıktı. Alfonso ölürken, yerine kocası Kont Ramon Burgona 1107 tarihinde ölünce dul kalmış olan kızı Urraca'yı[24] vasiyet etmişti. Urraca'nın yanında güçlü bir erkek destekçisi bulunması için de kızının I.Alfonso ile evlenmesini öngörmüştü.[25]

Leon'da toplanan krallık ileri gelenleri bu vasiyeti kabul ettiler ve Urraca Alfonso ile evlenmeyi kendisinin Leon-Kastilya-Asturias kraliçesi olması, Ramon'dan olma küçük oğlu Alfonso Raimundez'e Kastilya'ya bağlı olarak Galicia krallığının verilmesi, kız kardeşi Teresa'nın kocası olan Kont Henri Burgona'ya Kastilya'ya tâbi olarak Portekiz (Burtugal)

Chaytor, s. 21 vd.; Halid Sûfî, **Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs**, Bingâzi, Câmiatü Karyûnus, 1980, I, 197 vd.; Hüseyin Mûnis, "Seyyid Campeador ve alâkatühû bi'l-Müslimîn", **Mecelletü't-Târîhiyye Mısriyye**, C.III/1, Mayıs 1950, pp. 175-189; Seyyid Sâlih, s. 81 vd.; Payne, I, 51 vd.

24 Urraca ile ilgili geniş bilgi için bkz. Aschbach, s. 158 vd.; Fletcher, S. **James**, s. 22 vd.; Reilly, **Urraca**, s. 11 vd.; Seyyid Sâlih, s. 134 vd.; Chaytor, s. 30 vd.

25 İbn İzârî, III, 50-52, 91-92; Empieza-1, 181 vd., 193; Sopena, s. 118

Kontluğu'nun verilmesi ve üçüncü olarak kendisinin kocasından önce ölmesi hâlinde Kastilya Krallığının oğlu Alfonso'nun yönetimine bırakılması şartlarıyla kabul etti. Evlilik 1109 tarihinde gerçekleşti.[26]

Ertesi yıl kraliçe Urraca, kocası Alfonso ile birlikte ordunun başında Sarakusta İslam bölgesi üzerine sefere çıktı. Şehri yeni ele geçirmiş olan Murâbıtlar'a karşı başarılı olamayan Alfonso ile hanımı arasında anlaşmazlık belirmeye başladı. İhtilâfın kaynağında saltanat konusunda aralarında çıkan çekişme vardı. Urraca, gururlu ve hırslı bir kadındı. Krallıkta ve tâbi memleketlerde bütün idâreye hâkim olmak, bütün idârecilere de boyun eğdirmek istiyordu. Bunun için diğerlerinin yerine kendisine bağlı adamlarını yönetimde önemli mevkilere yükseltmişti. Zaten Alfonso ile severek değil sırf devlet menfaati gereği evlenmiş, asıl sevdiği ise Kont Gomez de Candesbina idi. Bunları öğrenen Alfonso, bu duruma çok öfkelenmişti ve krallıktaki hiçbir hakkından vazgeçmeyeceğine dâir de kesin kararlıydı. İşte bu andan itibaren iki krallık arasında uzun yıllar sürecek olan iç savaş başladı.[27]

Alfonso, mücâdeleye bütün Kastilya kaleleri ve büyük şehirlerinin başına Aragonlu komutanlar atamakla başladı. Kraliçe Urraca'yı da yaptığı işlerle krallığın heybetini zedelemek ve ayaklanma çıkarmaya çalışmakla ithâm ederek Castellar (Kastalle) kalesine hapsetmekten çekinmedi (1111). Urraca, oğlunun kral ilân edileceği Galicia'ya haber salarak kendisini kraliçe kabul etmelerini istediyse de, Alfonso'dan çekinen Galicialılar buna yanaşmadılar. Bu arada Urraca hapsedildiği yerden kaçmayı başardı. Çevresinde Alfonso kırgınlarından kalabalık bir grup meydana geldi. Urraca artık özgürlüğün tadını çıkarırcasına **sorumsuz bir hayat yaşamaya başladı. Alfonso'yu kızdıracak her şeyi yapıyordu. Dolayısıyla iç savaş artık kaçınılmaz olmuştu.** Bu çatışmada Leon-Kastilya güçleri Urraca'nın, Aragon ve Kastilya tahtında gözü olduğu için

26 Empieza-1, 193 vd.; Payne, I, 52
27 Sopena, s. 144; Aschbach, s. 158 vd.; Seyyid Sâlih, s. 138 vd.; Payne, I, 52

Urraca'ya karşı Alfonso ile ittifak kuran Portekiz Kontu Henri'nin kuvvetleri de Alfonso'nun yanında yer aldı.[28]

Şekûbiye'nin beldelerinden Seybolevida yakınında ve 1111 tarihinde gerçekleşen ilk çarpışma Aragonlular'ın zaferiyle neticelendi. Aragon ordusu Kastilya topraklarına girerek tahribât yaptı. Bu arada, Urraca'dan çekinen Galicialılar, ona jest olarak oğlu Alfonso'yu kendilerine kral yaptılar ve yanına bir birlik vererek annesinin yanına Kastilya'ya gönderdiler. Bunu duyan Aragon kralı, birliğin yolunu kesti. Meydana gelen savaşta Galicialılar hezimete uğradılar fakat krallarını savaş meydanından kaçırmayı başararak onu önce annesinin bulunduğu Osuan kalesine, oradan da Şentemeriye şehrine götürdüler. Küçük Alfonso Raimundez'in hâmisi olan Piskopos Diego Gelmirez,[29] Aragon kralına karşı halkı kışkırtarak büyük bir güç oluşturdu[30] ve Urraca ile birleşti. Gelmirez aynı anda Portekiz Kontu Henri'yi kendi saflarına çekmeyi de başardı. Birleşik Kastilya ordusu, şehirde mahsur kalan Galicialılar'ı kurtarmak üzere Astorga'ya hareket etti. Bunu öğrenen Alfonso, Astorga'dan ayrıldı ve düşmanı atlatarak 1112 tarihinde memleketine dönmeyi başardı.[31]

Bu aşamada İspanya Hıristiyanlarının **üç siyasî gruba bölündükleri** görülmektedir. Bunlardan ilki ve en güçlüleri Aragon kralının taraftarlarıydı. İkincisi, kraliçe Urraca'nın sancağı altında toplanmış olan Kastilya grubuydu. Kastilya, Leon ve Galicia ileri gelenleri ve din adamları bu gruba des-

---

28 **Primera Cronica**, s. 534 vd.; Chaytor, s. 31

29 **St.** Diego Gelmirez'in hayatı ve zamanında cereyan eden önemli siyasî, sosoyal olaylar konusunda geniş bilgi için bkz. Richard **A.** Fletcher, **Saint James's catapult : The Life and Times of Diego Gelmírez of Santiago de Compostela**, Oxford Univ. Press, 1984, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 7 vd.; Sopena, s. 118

30 İspanya'da piskoposluk ve papazların gücü konusunda geniş bilgi için bkz. Fletcher, **The Episcopate**, eserin tamamı konuyla ilgilidir; Peter Linehan, **The Spanish Church and the Papacy in the Thirteenth Century**, Cambridge, 1971, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 5 vd.; Walter Ullman, **A Short History of the Papacy in the Middle Ages**, London, Methuen, 1972, s. 110, 147 vd., 164, 192

31 Fletcher, **S. James**, s. 24 vd.

32 Payne, I, 52

tek veriyordu. Üçüncü grup ise, ne Aragon ne Kastilya kralına, umutlarını sadece Alfonso Raimundez'e bağlamış olan eşrâf takımıydı. Bu arada, birbirlerine iyice düşman olan karı koca Urraca ile Alfonso'yu barıştırma çabaları da olmuyor değildi. Kastilya ileri gelenleri iki krallığı birleşmiş addederek kaleler ve şehirleri kral ile kraliçe arasında taksim ettiler. Ancak kısa süre sonra Alfonso, kraliçeye verilmiş olan yerleri istîlâ edince Kastilyalılar, Alfonso'yu değil de Urraca'yı legal liderleri sayarak kraliçenin arkasında Alfonso'ya karşı savaşa çıktılar. Alfonso'nun sulh isteğine eşrâf takımı olumlu baktı fakat **piskopos Gelmirez, barışa şiddetle karşı çıktı.** Kral ile kraliçe arasındaki nikahın geçersiz olduğunu Papalık vâsıtasıyla ilân ettirdi. Ancak, Aragon kralı Alfonso bu kararı tanımadı ve Kastilyalıların bu hareketini savaş sebebi sayarak Rioga kentini istîlâ etti. Bu arada, iki tarafta da fitne ve desiseler birbirini kovaladı. Kraliçenin Galicia'daki oğlu ve Portekiz'deki kız kardeşi ile de araları açıldı. Ancak, Gelmirez ana oğul arasını buldu ve onları barıştırdı.[32]

Bundan sonra oğlunu ziyarete giden Urraca, Şentemeriye şehrinde istenmediği için çıkan bir ayaklanmadan canını zor kurtardı. Buradan kardeşi Teresa üzerine yürüyen kraliçe, bu hareketinden de zararlı çıktı. Portekiz bölgesinde bazı şehirlerini kaybetti. Artık Galicia bölgesi ileri gelenleri ve din adamları ondan nefret ediyorlardı. Şente Yâkublular ile mücâdelesi esnasında kendi komutanı Matran Diego ile de arsında husûmet başlamıştı. Karşılıklı yaşanan çatışmalardan sonra geçici barış sağlanabildi.[33]

İspanya Hıristiyanları arasında devam edegelen bu çatışmalara bir son vermek isteyen Papalık, İberya Yarımadası Hıristiyan devletlerine pek çok elçi gönderdi ve toplantılar tertip etti. 1124 tarihinde yapılan toplantıdan olumlu netice çıktı ve kraliçe ile oğlu, kraliçenin babasından miras kalan topraklarda eşit olarak hükmetmek üzere anlaştılar. Ancak, eşrâf arasındaki anlaşmazlık devam etti. Bu arada, Urraca hayatı-

33 Seyyid Sâlih, s. 131 vd.

nın sonuna gelmişti. Nihayet, 1126 tarihinde öldüğünde İspanya'daki herkes derin bir nefes aldı. Kastilya tahtında **20 yıl kadar kalan Urraca**, babasından devraldığı güçlü devlet yapısını, kişisel emellerine düşkünlükle geçirdiği hâkimiyet yıllarında âdetâ çürütmüş ve bozmuştu. I.Alfonso ile krallık daha güçlensin diye evlenmişti ancak bu evlilik ülkenin parçalanmasına neden olmuştu. Urraca hakkında İspanyol tarihçilerin hepsi bu kanaati paylaşmazlar. Bazıları onu övmekten geri kalmaz ve diğer bazıları da tarafsız şekilde onun gerçek yüzünü ortaya koymaya çalışmaktadırlar.[34]

Bu arada **el Batallador lakaplı I.Alfonso hakkında** söylenebileceklere gelince, onun Ortaçağ boyunca Hıristiyan İspanya krallarının en büyüklerinden olduğu hususu pekçok tarihçi tarafından ifade edilmektedir. Çünkü o, 30 yıllık iktidar döneminde, Urraca'ya rağmen krallığını diğerleri içinde en güçlü seviyeye yükseltmeyi başarmıştı. Her ne kadar Kastilya kraliçesi Urraca ile evlenmesi başına bazı iç gâileler açtıysa da o, buna rağmen zamanının çoğunu Müslümanlara karşı yaptığı savaşlarla geçirdi. Sonuçta Sarakusta bölgesini Hûdîler'den (520/1127) alması, Endülüs'ün savunmasını çok zayıflatmıştı. Bundan sonra Endülüs, kuzey doğudan gelen Hıristiyan saldırılarına neredeyse karşı koyamaz hale gelmişti. Reconquista hareketi onun sayesinde parlamaktaydı. İslam tarihi kaynaklarında "Hıristiyan krallar (mülûkü'l-Efrenc)[35] içerisinde Müslümanlara karşı savaşta en sabırlı ve en sert olanı" diye nitelendirilmektedir.[36] Hıristiyan kaynaklarından Aragon menşeli olanlar onu dinine bağlı, din adamlarının ve kiliselerin hukukuna riâyetkâr bir millî kahraman olarak tanımlarken, Kastilya kaynakları, (büyük ihtimalle Urraca taraftarlığının etkisiyle) bunun tersine onun gaddar, zâlim, dinsiz, kiliselere saygısız, Hıristiyanlar ile yaptığı savaş-

34 Aschbach, s. 171 vd.

35 Demirkent, "Franklar", 173

36 Meselâ, İbnü'l-Esîr'de I.Alfonso 'İbn Rüdmîr' adıyla zikredilir ve yukarıdaki ifade de ona âittir: İbnü'l-Esîr, XI, 33-34; İbn İzârî'de ise 'İbn Rüdmîr' ile birlikte bazen 'Ezfenş' adıyla geçer: İbn İzârî, III, 91, 93

larda din adamları ve kadınları bile öldürten, askerlerinin işlediği günah ve suçlardan onları alıkoymayan birisi olduğunu yazmışlardır.[37] Bilhassa Haçlı Seferlerinde ve tâbi ki Endülüslülere karşı mücâdelede etkili olan Hıristiyan tarikat topluluklarından Templier (ed-Dâviye, Mabet Şövalyeleri) ile Hospitalier (el-İsbitâriyye) onun zamanında İspanya'da da aktif hale gelmişlerdi.

I.Alfonso'nun ölümünden sonra Aragon krallığı, kendisinin ilginç vasiyeti sebebiyle zaâfa uğradı. Navarlılar fırsattan istifâde ederek istiklâllerini ilân ettiler. Kralları da el Restaurador lakaplı IV.Garcia Ramirez oldu. Aragon tahtına ise, ileri gelenlerin teklifiyle râhip Ramiro, (daha sonra el Monje lakabı alarak) II.Ramiro adıyla geçti.[38]

4. I.Alfonso ile Leon-Kastilya Kralı VII. Alfonso Raimundez (1126-1157) ve Büyük Aragon Krallığının (1137-1516) Kuruluşu

Urraca ölünce, yerine VII.Alfonso adıyla oğlu Leon-Kastilya kralı oldu. Yeni kralın önünde acilen halletmesi gereken iki problem vardı. Birincisi, Aragon ile aranın düzeltilmesi, ikincisi memlekette başkaldırmaya alışmış grupların itâat altına alınmasıydı. Aragon konusunda başarı sağlaması pek mümkün görünmüyordu. Çünkü, daha kraliçe öldüğünde I.Alfonso Kastilya topraklarına girmiş ve önceden kaybetmiş olduğu bazı kaleleri ele geçirmişti. Buna karşı koymaya çalışan VII.Alfonso ile aralarında çatışma başlamıştı bile. Büyük çarpışma Palensia'da olacaktı ki, piskoposlar araya girerek anlaşmayı sağladılar (1127). Ancak, Aragon kralı anlaşmaya uymadığı gibi, iki yıl sonra tekrar Kastilya üzerine saldırdı. Almasan'da karşılaşan iki ordunun arasına yine piskoposlar girdi ve yine barış yapıldı. Fakat, bu barış da kısa ömürlü oldu. Bu kez Kastilya kralı Aragon toprağına girerek stratejik

37 Aschbach, s. 175; Chaytor, s. 30 vd.

38 I. Alfonso dönemiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Aschbach, s. 144 vd., 171 vd.; Seyyid Sâlih, s. 117 vd.

öneme sâhip bir kaleyi işgal etti. Yine meydan savaşı çıkacaktı ki, piskoposlar devreye girdiler ve bu kez kralları Müslümanlara karşı savaşmaya yönlendirdiler. Papazların girişimi başarılı oldu ve iki kral arasında bir barış antlaşması yapıldı (1130).[39]

VII.Alfonso, önündeki ikinci büyük meselede yani annesi zamanında isyan etmiş olan bazı ayrılıkçı gruplarla mücâdelede ise, etkin bir başarı sağladı. Artık önünde sadece Portekiz kraliçesi olan teyzesi Teresa'nın işgal etmiş olduğu toprakları geri alma işi vardı. Bu amaçla ordusuyla Galicia üzerinden Portekiz seferine çıktı. Eşraftan ve isyancı gruplardan karşısına çıkanları ezdi geçti ve Portekiz bölgesini krallığına bağlayarak muzaffer şekilde geriye döndü. Bu arada kral, Barselona Kontu III.Ramon Berenguer'in kızı Dona Berenguela ile evlendi (1128). Bu evlilik, Barselona Kontluğu menfaatlerinin kollanmasında ve Barselonalılar'ın Kastilya sarayında nüfuz sâhibi olmalarında önemli bir etken olmuştu. Kral, daha sonra 1133 tarihinde Kont Pedro Diaz'ın kızı Riquilda ile evlendi ve ondan Urraca ile Sancha adlı iki kızı dünyaya geldi.[40]

1134 tarihinde Aragon kralı I.Alfonso öldü ve yerine II.Ramiro geçti. Navar krallığı ise, IV.Garcia Ramirez liderliğinde bağımsız oldu. Dolayısıyla, Aragon krallığı küçüldüğü için eski gücünü kaybetti. Bu durumu yakından dikkatle takip eden Kastilya kralı, kendisi için en kârlı olacak planlar yapmaya başladı. Büyük bir orduyla sefere çıkarak İbru nehri kıyısında bulunan Kalahürre (Calahorra) ve Najera şehirlerini ele geçirdikten sonra, Murâbıtlar'dan korumak bahanesiyle Sarakusta'ya girdi. Şehri teslim aldı ve İbru nehrinin sol yakasındaki bütün toprakları kendi sınırlarına ilhâk etti. Aragon ve Navar kralları ona karşı çıkmaya cesaret edemediler. Bu durumda VII.Alfonso Aragon'un kendi krallığına tabi, ayrıca kendisinin Aragon'un da kralı olduğunu ilân etti. Buna

39 Sopena, s. 120; VII.Alfonso, Endülüs İslam kaynaklarında "Rezrîk" veya "Süleytîn b. Redmîr" adıyla geçmektedir: İbn İzârî, III, 86

40 **Primera Cronica**, s. 658; Sopena, s. 146; Chaytor, s. 31

karşı yapacak bir şeyi olmayan Barselona ve çevresindeki kontlar ile Navar kralı Alfonso'ya giderek kendisiyle antlaşma yaptılar ve himâyesine girdiler. Böylece **Kastilya kralı VII.Alfonso, dedesi VI.Alfonso gibi Hıristiyan İspanya devletlerinin tek efendisi hâline geldi ve 1135 tarihinde resmen 'İmparator' lakabını aldı.** Bunun için Leon'daki büyük kilisede yapılan resmî törenden iç düzenlemelere dönük önemli kanunlar da çıktı. Ülke hukuk ve kanunlarının krallık toprakları ile bağlı krallıklarda uygulanmasının öngörüldüğü Buenos Fueros denen kararlar içinde, eşrâf kesimine tanınan eski imtiyazların kaldırılması, krallık sınırlarında Müslümanlara karşı yerli halktan 'silahlı sınır ihtiyat birlikleri' oluşturulması ve son olarak da, kimliği ve makamı ne olursa olsun suç işleyen herkesin eşit şekilde cezalandırılması hususları vardı. Ancak, sadece gücün hâkim olduğu bir çağda son kararın uygulanamayacağı açıktı.[41]

Bundan sonra kral, Navar krallığının güçlenmesinden endişelendiği için 1136 tarihinde Navar üzerine çıktığı seferden, Portekiz kralı Alfonso Henriquez'in Galicia bölgesine girmesi ve Müslümanların da güneyden saldırması üzerine başarısız olarak geriye dönmek zorunda kaldı. Bu arada ilginç bir gelişme yaşandı. Aragon kralı râhip Ramiro, kendisine yönetimde vâris kıldığı kızına güvenerek uzlete çekildi. Bu durumda krallık ileri gelenlerinin kararıyla, Ramiro'nun kızı Petronila Barselona Kontu IV.Ramon Berenguer ile evlendi. Ramiro tahttan ferâgat etti ve 1154 tarihinde öldü. Böylece, VII.Alfonso'nun da onayıyla IV.Ramon, Aragon kraliçesinin kocası olarak iki krallığı 1137 tarihinde birleştirmiş oldu. Aragon tahtında yine kraliçe Petronila bulunuyordu. Aragon krallığı, artık eski en büyük İspanya krallığı olma yolundaydı. Barselona veya Katalonya Kontluğu için çok şey yapan başarılı kont el Grande lakaplı III.Ramon Berenguer'den sonra gelen **el Santo lakaplı IV.Ramon Berenguer, Aragon-Katalonya birleşmesinden oluşan Büyük Aragon**

41 Sopena, s. 120-121, 164; Payne, I, 53 vd.; İnân, IV, s. 495-497

krallığını 1137-1162 yılları arasında hanımı Petronila ile birlikte yönetmişlerdir. Bu arada VII.Alfonso, kendisini endişelendiren Portekiz krallığı üzerine sefere hazırlanırken papazların teşebbüsüyle barış sağlandı ve Portekiz kralı Henriquez, Alfonso'nun himâyesine girmeyi kabul etti (1137).[42]

5. Kastilya Kralı VII.Alfonso ve Diğer Hıristiyan Krallıklar

Kastilya kralı ve Hıristiyan İspanya'nın efendisi olarak VII.Alfonso, Müslümanlar ile yapması gereken savaşı da unutmuş değildi. Bu iş, annesi Urraca zamanında iç savaşlar sebebiyle ihmal edilmişti. Bu esnada Murâbıtlar Aragon kralı I.Alfonso ile Doğu Endülüs ve Kuzey Endülüs sınırında (Sagru'l-A'lâ) sürekli mücâdele hâlindeydiler. Bilhassa, Endülüs'ün yeni Murâbıt Emîri Ali b. Yusuf b. Taşfîn'in 1128 tarihinde yönetime geçmesinden sonra Müslümanlar Kastilya topraklarına doğru da ilerlemeye başlamışlardı. Kral, 1130 tarihinde Palencia'da kutsal savaş için meclisini topladı ve karşı saldırılara başladı.[43]

Orta Endülüs'ün güneyinde cereyân eden çarpışmalarda Hıristiyan ordusu Ceyyan (Jaen), Beyâse (Baeza) ve Übbede (Ubeda) bölgesinde katliâm ve tahribât yaptı. Murâbıtlar bunu engelleyemediler. Ancak, Vâdî'l-Kebîr (Nehru'l-A'zam, Guadalquivir) nehrini geçen birlikleri Murâbıtlar tarafından kendi gözü önünde yok edilen kral, öfke içinde Tuleytula'ya döndü (533/1138) ve intikam için Kûriye'yi kuşattıysa da başarılı olamadı. 1139 tarihinde kral, en güçlü Müslüman sınır kalelerinden biri olan Ernebe'ye (Orelya, Oreja) saldırdı ve teslim aldı.[44] Bundan sonra VII.Alfonso, Navar üzerine saldırmak ve topraklarını paylaşmak üzere Katalonya kontu ile bir anlaşma yaptı. Bu emel uğruna saldırıya geçen Katalonya

42 Konunun ayrıntıları için bkz. Arslan, el-Hulel, II, 193 vd., 199 vd.; Aschbach, s. 168 vd., 178 vd.
43 Empieza-1, 227 vd.; Sopena, s. 120-121
44 Aschbach, s. 178 vd.

kontu, Navar kralı IV.Garcia Ramirez karşısında başarılı olamadı. Alfonso ise, başkent Benbelûne'ye kadar girmeye muvaffak oldu. Ancak, Tulûşe Kontu Jordan ve papazların araya girmesiyle barış yapıldı. Navar krallığı Kastilya'ya tâbi hale geldi ve Garcia, kızı Blanca'nın Alfonso'nun oğlu Sancho ile evlenmesini kabul etti. Ancak, bu anlaşma diğer taraftaki Aragonlular'ı kızdırmıştı. Navar'a karşı saldırıya geçen Aragon Kontu Ramon yenildi ve Garcia pek çok Aragon toprağını ele geçirdi. Bundan endişelenen Alfonso, anlaşmayı bozarak Ramon'u kurtarmak üzere tekrar Navar üzerine harekete geçti. 1143 tarihinde birleşik Kastilya-Katalonya güçleri saldırıya geçtiğinde Garcia teslim olmayı kabul etti. Yapılan antlaşmadan sonra Garcia Alfonso'nun dul kızı Urraca ile evlendi (539/1144).[45]

1140 tarihinde Murâbıtlar, Tuleytula'nın güney kıyısında kalan Mûre kalesini ele geçirerek burasını Kastilya topraklarına karşı yapılan seferler için bir üs hâline getirdiler. Kral, kaleyi geri almak için komutanlarına görev verdi ve kendisi Kûriye kalesine saldırarak ele geçirdi (537/1142). Kal'atü Rebâh'ta (Calatrava la Vieja)[46] gerçekleşen başka bir savaşta Kastilyalılar yenilince kral bunun intikamını almak için 1144 tarihinde çıktığı seferde Kurtuba, İşbiliyye ve oradan da Gırnata, el-Meriye bölgelerine çok büyük zarar vererek bol ganîmetle geriye döndü. Bundan sonra Endülüs'te Hıristiyan saldırılarını durduramadıkları için olsa gerek, **Murâbıtlar'a karşı isyanlar** başladı. Emîrler, Murâbıt boyunduruğundan kurtulmak ve başına buyruk olmak istiyorlardı. Vaziyetten istifâdeyle Alfonso, İbn Hamdîn ve İbn Hûd gibi isyancılara kucak açtı. Bu arada, **Afrika'da Muvahhidler Murâbıtlar'a son vermek üzereydiler ve Muvahhid ordusu Endülüs'e geçmişti.** Alfonso, bu durumda Murâbıt lider İbn Gâniye'ye[47] de yardım etti. **Alfonso zamanında Endülüs'e indirilen en büyük darbe, birleşik Hıristiyan ordusu tarafından el-Meriye şeh-**

45 Empieza-1, 211 vd.; Empieza-2, 297 vd.; Sopena, s. 120
46 Himyerî, s. 469; Kennedy, s. 57
47 Alfred Bel, "İbn Gâniye", İA, C.V/2, 734-35

rinin işgal edilmesi oldu (542/1147). On yıl Hıristiyanların elinde kalan şehri Muvahhidler 1157 yılı sonlarında kurtarabildiler. Peşinden Turtûşe (Tortosa[48] 543/1148), Lâride (544/1148), İfrâğa ve Miknâse gibi büyük sınır şehirleri birer birer Hıristiyanların eline geçti. Bu arada, Alfonso içerde dinî idarî meseleleri halletmek için de çaba gösterdi ve 1149 tarihinde hanımı Berenguela ölünce oğullarından Sancho'ya Kastilya kralı, Fernando'ya da Leon kralı unvanını verdi. Ortaçağda hâkim olan monarşinin her ülkede geçerli olan bu "mülkün hükümdar oğulları arasında taksim edilmesi" prensibi, eski Türk ülkelerinde olduğu gibi Hıristiyan İspanya devletleri arasında da sürekli iç savaşlara sebebiyet vermişti.[49]

1150 tarihinde Navar kralı el Restaurador lakaplı Garcia Ramirez öldü ve yerine oğlu el Sabio (Âlim) lakaplı VI.Sancho geçti. Durumu Navar krallığını paylaşmak için fırsat olarak gören Alfonso ile eski müttefiki Kont Ramon, önceden yapmış oldukları paylaşım planını Müslümanlardan alınan toprakları da paylaşmak üzere birlikte uygulamaya koydular. Ancak, bu kez Navar krallığını kötü âkıbetten, krallıklar arasında yapılan evlilikler kurtardı. Kastilya veliahdı Sancho'nun Navar kralının kız kardeşi Blanca ile Kastilya, Aragon ve Navar krallarının huzurunda yapılan nikah töreniyle evlenmesi (546/1151), aynı sene içinde dul İmparator Alfonso'nun Polonya kralı Ladislao'nın kızı Riquilda ile, Navar kralı Sancho'nun Alfonso'nun kızı Sancha ile ve 1154 tarihinde de Alfonso'nun kızı Constanza'nın Fransa kralı VII.Louis ile evlenmesi (548/1153) Navar'ı kurtaran gelişmeler oldu.[50]

Kral Alfonso'nun ömrünün sonlarında Muvahhidler ile yaptığı en önemli savaş, el-Meriye'de gerçekleşeniydi. Muvahhidler, Kurtuba ve Gırnata'ya hâkim olduktan sonra Hıristiyanların eline düşmüş olan el-Meriye'yi kurtarmak üzere harekete geçtiler (542/1147). Onları karşılamaya çıkan Alfon-

48 E. Levi-Provençal, "Tortosa", **İA**, XII/1, 444-45
49 Bilgi için bkz. İdrîsî, I, 562, 733, 734; **el-Hulel**, s. 99; İbnü'l-Hatîb, **A'lâm**, s. 252 vd.; Empieza-1-2, 231, 321 vd;
50 Sopena, s. 120; İnân, IV, 509-511

so'nun yanında Doğu Endülüs Emîri İbn Merdenîş[51] de vardı. Ancak, Alfonso'nun çabaları işe yaramadı ve Hıristiyanlar 552 (1157) yılı sonunda el-Meriye'yi Muvahhidler'e teslim etmek zorunda kaldılar. Yenilgiye çok üzülen Alfonso, dönüş yolunda Mîrtele (Mârtile, Mertola) yakınlarında öldü (21 Ağustos 1157).[52]

VII.Alfonso'nun ölümünden sonra krallık iki oğlu arasında paylaşıldı. Tuleytula merkezli Kastilya tahtına, Navar ve Aragon devletleri kendisine tâbi olarak III.Sancho otururken, Leon-Galicia-Asturias krallığına da, Portekiz krallığı kendisine tâbi olarak II.Fernando geçti. **Büyük Kastilya krallığının bu yeni taksimiyle Hıristiyan İspanya beş devletten müteşekkil hale geldi.** Bunlar **Birleşik Aragon-Katalonya** krallığı (başında Petronila ile IV.Ramon Berenguer), **Navar** krallığı (başında VI.Sancho), **Kastilya** krallığı, **Leon** krallığı ve **Portekiz** krallığı (başında Alfonso Henriquez) idi. Bu kez iki kardeş arasında iç kavga başladı. Sebebi, Leon kralı Fernando'nun zulmünden kaçan eşrâfın, Sancho'ya sığınarak yardım istemeleriydi. Leon üzerine sefere çıkan Sancho, kardeşine boyun eğdirmeyi bildi. III.Sancho'nun dileği, Hıristiyan İspanya içinde bilhâssa Kastilya topraklarını tehdit eden Muvahhidler'e karşı bütün devletlerin anlaşarak ortak karşı koymalarıydı. Ancak, ölüm onun bu emeline mâni oldu (553/1158). Vasiyeti gereği iki yaşındaki veliahd oğlu Alfonso kral oldu (VIII.Alfonso, el Bueno). Vasîsi olarak seçmiş olduğu güçlü Castro âilesi reisi Kont Gotera Fernandez ise fiilen idâreyi ele aldı. Bu durum eşrâftan pek çok âileyi, bilhâssa Lara âilesini rahatsız etti. Bu iki Kastilya âilesinin hâkimiyet merkezli mücâdeleleri uzun süre devam etti. Ancak, VIII.Alfonso'nun tahtına bir zarar vermedi.[53]

---

51 C.F. Seybold, "İbn Merdenîş", İA, V/2, 769

52 VII.Alfonso ve savaşları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aschbach, s. 178 vd.; Chaytor, s. 30 vd.

53 Empieza-2, 297 vd.; Aschbach, s. 237 vd.

6. Şövalye Tarikatlarının Kurulması

VI./XII. yüzyılın ilk yarısı Hıristiyan İspanya devletleri için her bakımdan bir yükselme dönemi olmuştu. VI.Alfonso ve VII.Alfonso gibi iki büyük kral, kendileri açısından mühim ilerlemelere imzasını atmıştı. Dönemin önemli bir gelişmesi de birer savaşçı Hıristiyan tarikatı olan Templier ve Hospitalier'in kurulmasıydı. **Templier Tarikatı (ed-Dâviye),** 1119 tarihinde Haçlıların eline düşmesinin ardından Kudüs'te (Beytü'l-Makdis), oraya gelecek Hıristiyan hacıların yollarını emniyet altına almak amacıyla kurulmuştu. Kendilerine kralın sarayında bir yer tahsîs edildiği gibi, ayrıca bir de özel mabede sâhiptiler. Bu sebeple "Mabet Şövalyeleri" adıyla da anılmışlardır. Sonradan temel amaçlarına Müslümanlar ile savaşmayı da eklemişler, her milletten saflarına katılan Hıristiyanlar ile büyük güç oluşturmuşlar ve Orta Doğu'daki Haçlı-Müslüman savaşlarında uzun yıllar etkili bir role sâhip olmuşlardı. **Bu tarikatın İspanya'daki uzantısını 1120 tarihinde Aragon kralı VI.Alfonso Monreal kalesini onlara tahsîs ederek oluşturdu,** peşinden bir başka şubesini de Barselona Kontu III.Ramon Berenguer kurdu. Hospitalier Tarikatı (el-İsbitâriye) ise, dinî bir topluluktur. İlk tarikatın peşinden aynı zamanlarda kurulmuştur. Templier kadar olmasa da onlar da Orta Doğu üzerine yapılan Haçlı savaşlarında olduğu kadar İspanya'da Müslümanlara karşı Reconquista hareketi içerisinde yer alarak da etkili olmuşlardır.[54]

Aragon kralı IV.Ramon Berenguer zamanında, bu tarikatların temsilcileriyle kraliyet arasında Papalık ve kraliyet ileri gelenlerinin şâhitliğinde yapılan anlaşmaya göre, tarikat mensuplarına muayyen vergilerini toplama yetkisiyle birlikte pek çok kale veriliyor, ayrıca Müslümanlardan alınan Veş-

54 Templier Tarikatı'nın İspanya'da Aragon krallığındaki faaliyetleri konusunda geniş bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, "Dâviye ve İsbitâriyye", **DİA,** C.IX, 19-21; Alan J. Forey, **The Templers in the Crown of Aragon,** London, Univ. of Durham, 1973, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001; Empieza-2, 303 vd.; Chaytor, s. 65; Watt, **The Influence,** s. 70-71

ka, Berbeşter, Serakusta ve Kal'atü Eyyûb gibi yerlerin vergi ve gelirlerinden belirli bir kısmı, tarikat üyelerinin bu bölgelerde hayatlarını Hıristiyanları ve Hıristiyanlığı korumaya vakfetmeleri şartıyla veriliyordu. Böylece, tarikatların Aragon ve Katalonya'da yerleşmeleri sağlanıyordu. İspanya'da bunlardan biraz farklı olarak ortaya çıkan ve **Kal'atü Rebâh Şövalyeleri** adıyla anılan bir grup daha oluştu. Muvahhidler'e karşı koyamayan Templiers tarikatı üyelerine karşın Râhip Ramon, kraldan izin alarak Kal'atü Rebâh'ı Muvahhidler'den alabileceğini söyleyerek oluşturduğu 20 bin kişilik bir gönüllü ordu oluşturdu. İşte bu ordu, kendilerini Hıristiyanlık uğruna adayan askerler olarak Kal'atü Rebâh Şövalyeleri adıyla yeni bir tarikat/cemiyet, ilk reisi de **Râhip Ramon** oldu (557/1161). Kal'atü Rebâh'ı Müslümanlardan geri alarak ilk sınavlarını da başarıyla verdiler. Papa III.Alexander'ın (1159-1181)[55] onaylamasından sonra kendisine bir harp nizamı edinen bu tarikat, süratle gelişti ve Müslümanlara karşı büyük bir şevkle Reconquista savaşına girişti.[56]

Tarikatın ilk reisi olan Raimundo 1163 tarihinde ölünce yerini Navarlı Râhip Garcia aldı. Cemiyete yeni bir düzenleme getirdi. Daha sonra, Papa III.Innocent (1198-1216)[57] bu tarikatı kendi himâyesi altına aldı (596/1199). Bundan üç sene sonra bu kez **Galicia'da Aziz Yakup Cemaati** adıyla yeni bir tarikat oluştu. Amacı, kendi dinlerinin düşmanları olarak gördükleri Müslümanlarla savaşmak ve Aziz Yakup ziyaretçilerinin yol emniyetlerini sağlamak olan topluluk, Aziz Augustin prensipleri doğrultusunda tanzim edilerek kendisine savaşçı bir hüviyet edindi. Kal'atü Rebâh Şövalyelerinden farklı olarak üyelerine evlenme izni verilmişti. Yapılan büyük miktarlardaki hibelerle bu tarikat da kısa sürede gelişti ve Hı-

55 Kieckhefer, "Papacy", IX, 369; Münir Abdurrahman: **Papaların Tarih Boyunca İslam-Türk Düşmanlığı**, İstanbul, Yağmur, 1967, s. 54

56 Forey, s. 17 vd.; Paul H. Freedman, **The Diocese of Vic: Tradition and Regeneration in Medieval Catalonia**, Rutgers Univ. Press, 1983, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 15 vd.

57 Kieckhefer, "Papacy", IX, 369; Abdurrahman, s. 56

ristiyanlar ile Müslümanlar arsında devam eden savaşta açık ve etkili bir rol oynamaya başladı.

Portekiz kralı Alfonso Henriquez, bağımsızlık savaşlarında etkili olan şövalye tarikatlarının önemini anladığı için onları desteklemeye başladı. Daha evvel kurulmuş olan Templier ile Aziz Yuhanna Şövalye Tarikatları, 1158 tarihinde Müslümanlara karşı yapılan savaşta etkili olmuşlardı. Alfonso, kendisi yeni bir tarikat kurdu: Nova Militia, yani Yeni Savaşçı Topluluğu. Başlarına da kardeşi Don Pedro'yu reis yaptı. Askerî bir düzende oluşturduğu bu topluluğun üyelerinin evlenmeleri yasaktı ve **tek amaçları Hıristiyanlık uğrunda Müslümanlara karşı savaşmaktı.** 1166 tarihinde bu topluluk mensupları, **Giraldo Sempavor** komutasında Yâbüre şehrini Müslümanların elinden aldıklarında kendilerine **Yâbüre Şövalyeleri** denildi. Daha sonra kral II.Alfonso kendilerine 1211 tarihinde Afs kalesini verdiğinde **Afs Şövalyeleri** adıyla anılmışlardır.[58]

7. Portekiz Krallığının Kurulması (1109) ve Kral I.Alfonso Henriquez (1128-1185)

Portekiz krallığı İberya Yarımadası'nın batı kıyısında kuruldu. Halkı, Lusitanyalılar olarak anılırdı.[59] Lusitania bölgesi, VI. yüzyıl sonlarında Gotlar tarafından ele geçirilmiş ve altı Vizigot eyâletinden birisi olarak teşkîlâtlanmıştı. Müslümanlar yarımadayı fethettiklerinde bölgeye dokunmamışlar, başkenti yine Mâride olarak Kulumriye (Coimbra), Üşbûne, Şentere ve Şenterîn şehirlerinden müteşekkil bir eyâlet hâlinde kalmıştı. Emeviler zamanında Tuleytula gibi Mâride de isyancı yerliler Müvelledlerin önemli merkezlerindendi. Galicialılar orada ayaklanmışlar ve bir asır kadar bağımsız olmuşlardı. Lusitanya'nın güney kısmı ise, Müslümanların elinde kalmış ve Batı Endülüs Eyâleti olarak tanınmıştır. Mü-

58 Empieza-2, 297 vd.; Geniş bilgi için bkz. Lomax, s. 107-111; Freedman, s. 18 vd.

59 Payne, I, 9

lûkü't-Tavâif döneminde bölgeye Eftasîler hâkim olmuş ve Batalyevs (Badajoz) merkezli emirlik, zamanla peyderpey Hıristiyanların eline geçmişti. Bunda rol oynayan önemli isim, Kastilya kralı I.Fernando idi.[60]

Fernando, son parçasını 456 (1064) tarihinde ele geçirdiği bölgeyi, Duero nehrinin döküldüğü yerdeki Porto Calle'den türetilen "Portugal" adıyla ve Kulumriye merkezli müstakil bir eyâlet hâline getirmiş, başına da (İslam kaynaklarında Şeşnend adıyla geçen) Müsta'rib veziri Kont Sesnendo Dafides'i atamıştı. Fernando'nun, ölümünden az evvel oğlu Garcia'ya bıraktığı eyâlet, Galicia krallığına katılmıştı. Bu arada bölge halkı Lusitanyalılar veya Portekiz Hıristiyanları, sosyolojik özellikleriyle İspanyalılardan biraz farklılık arz eden bir milletti. Galicia kralı Garcia'ya karşı bağımsızlık ayaklanması yapmışlar (567/1071), ancak başarılı olamayınca uzun yıllar Kastilya-Galicia'ya bağlı yaşamışlardı. Murâbıtlar, Endülüs'e geçip Hıristiyanları Zellâka'da yendikten (12 Receb 479/23 Ekim 1086) sonra bölgeyi geri aldılar. Ancak, Fransa'dan gelerek VI.Alfonso'nun hizmetine giren Kont Ramon, Portekiz'in şehirleri Şentere, Şenterîn ve Üşbûne'yi işgal edince Alfonso tarafından bölgenin idârecisi olarak atandı. Alfonso Raimundez zamanında Kont Ramon öldüğünde (487/1094) yerine amcasının oğlu Kont Henri de Loren geçti ve ülkeyi Kastilya'ya tâbi olarak yönetti.[61] Hanımı Teresa, VII.Alfonso'nun teyzesiydi. Kendisini kraliçe olarak nitelendiriyordu. Onun zamanında kontluğun başşehri Kulumriye olduğu için kontluk idârecilerine İslam kaynaklarında 'Sâhibü Kulumriye' denmiştir. **1109 tarihinde artık Portekiz krallığı, ismen ve şeklen Kastilya krallığına bağlı görünüyor ancak bağımsız duruma da gelmiş oluyordu.**[62]

---

60 İbn Bessâm, II, 378; İdrîsî, I, 726, 545, 550; Himyerî, s. 61; Silense, s. 19; Empieza-1, 177 vd.; krş. Fâlih Hanzal, **Arab ve'l-Burtugâl fî't-târîh: 711-1720**, Abu Dabi, Menşûrâtü'l-Mecmai's-Sekâfî, 1997, s. 39 vd.; Sopena, s. 167 vd.

61 Endülüs'te Murâbıtlar dönemine kadar Portekizliler ile ilişkiler konusunda daha fazla bilgi için bkz. Hanzal, s. 22-40; Chaytor, s. 30-37

62 İdrîsî, I, 726 vd.; Himyerî, s. 471; Empieza-1, 223 vd.

Kraliçe Teresa, ülkesinin topraklarını Müslümanlar aleyhine olarak genişletmeye de muvaffak oldu. Ancak, 1117 tarihinde Murâbıtlar'ın Junyo'ya girmelerine engel olamadı. Çetin geçen savaştan sonra Murâbıtlar, diğer bölgelere gitmek zorunda kaldıkları için şehri ellerinde tutamadılar. Bu arada, ülkede kraliçenin yönetiminden hoşnut olmayan halkın ileri gelenleri Teresa'nın oğlu etrafında toplandılar. Ana-oğul arasında çıkan savaşı kraliçe kaybedince ülkeden sürüldü ve yerine oğlu Alfonso Henriquez kral oldu (522/1128).[63]

Yeni kral Kastilya bağımlılığını kabul etmediğini ilân etti. Bunun üzerine VII.Alfonso ile aralarında güney Galicia'da uzun süren savaşlar cereyân etti. Sonunda kral, Kastilya'ya karşı Navar ile ittifak kurdu. Kastilya Navar'a saldırınca Alfonso da Galicia bölgesine girerek zafer kazandı. Ancak, Murâbıtlar'ın gelişiyle geri çekildi. Murâbıtlar gidince tekrar girdi, bu kez fecî bir yenilgiye uğradı, kendisi de yaralandı. Bu ortamda papazların da tavassutuyla Kastilya ile anlaşma yaptı (533/1138). 1143 tarihinde ise, Alfonso Henriquez büyük bir adım atarak krallığını ilân etti. Kraliyet meclisini toplayarak eşrâf ve din adamlarının huzurunda piskoposun elinden taç giydi ve meclis kendisine 'kral' lakabını uygun gördü. Bundan sonra Portekiz krallığı Alfonso'nun erkek neslinden krallarla verâset usulüyle idâre edilecekti. Aynı mecliste önemli idarî, adli düzenlemelere dâir kanunlar da çıkartıldı. Böylece, yeni krallık küçük bir kontluktan bu günlere geldi ve bundan sonra ise Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki savaşta yeni bir güç olarak yerini aldı.[64]

---

63 Sopena, s. 168; İbn Dihye, s. 24

64 İdrîsî, I, 726 vd.; Himyerî, s. 615. Portekiz krallığı'nın kuruluşu ve gelişmesi konusunda daha fazla bilgi için bkz. Aschbach, s. 247 vd.; Hanzal, s. 25, 47 vd.; Chaytor, s. 30-37; Payne, eserin tamamı konuyla ilgilidir.

8. Endülüs ile İspanya Krallıkları Arasındaki Çatışmada Endülüslü Hıristiyanların Rolleri

İberya Yarımadası'nda Müslümanlar ile Hıristiyan İspanya devletleri arasında cereyân eden hâkimiyet mücâdelesine, Endülüs vatandaşı olan veya vatandaşken daha sonra kuzeye İspanyol hâkimiyetindeki bölgelere göç eden "Endülüs Hıristiyanları" (Nasârâ'l-Endelüs, Müâhidûn, Müsta'ribûn, Müsta'ribler) pek çok kez taraf olmuşlardı. Doğal olarak din kardeşlerinin safında yer alıyorlar fakat böyle yaptıklarında göç etmiş olanlar vefâsızlık, vatandaş olanlar ise Endülüs devletiyle olan zimmet akdini bozarak hâin oluyorlardı.

Endülüs Devletinin ilk dönemlerinde, Müslümanlar içerisinde huzurlu bir hayat yaşarken kuzeye Hıristiyan idaresindeki bölgelere göç eden Endülüs Hıristiyanları olmuştu. Bunun sebebi olarak, onların Müslümanlardan baskı ve sıkıntı görmelerini göstermeye çalışan yazarlar olmuşsa da, E. Levi Provençal gibi Endülüs araştırmalarının önde gelen isimlerinin de tespitleri doğrultusunda, bu tür iddiaların doğru olmadığı anlaşılmıştır. Nitekim, fethin akabinde Endülüs'ten göç edenlerin ekserîsi Müslümanların müsâmaha ve adâletli yönetimleri hususunda mutmain olduktan sonra yurtlarına geri dönmüşlerdir.[65]

Daha sonraki asırlarda da Endülüs'ten kuzeye Hıristiyan göçleri görülmüştür. Bu göçmenlerin bazılarının amacı, sadece Hıristiyanların yerleştiği ve Gayri Müslim bir idâreye sâhip bölgede oturmaktı. İslamî idâre altında dinî gereklerini yerine getirmede hür bırakılmalarına rağmen bu yönde hareket etmeleri, herhalde onların birer mutaassıp dindar olmalarıyla izâh edilebilir. Nitekim, Hıristiyan İspanya topraklarında inşâ edilen büyük kiliselerin büyük bir kısmının Endülüs göçmenlerinin öncülüğünde yapılmış olması bu fikri destekler mâhiyettedir. Bu kiliselere örnek ise Sahagun, San Miguel de Escalada ve San Martin de Castanedâ kiliseleridir. Ayrıca,

65 Ubâde A.R. Kühayle, **Târîhü'n-Nasârâ fi'l-Endelüs**, Kahire, 1993, s. 239

bazı Leon ve Kastilya vesîkalarında Mâlik, Hişâm ve Hilâl gibi Arap isimli râhiplere de rastlanmaktadır.[66]

Kuzeye göç eden Hıristiyanların diğer bir kısmı da kendiliklerinden değil, **tehcîr siyâseti** neticesi bu duruma düşmüşlerdir. Tehcîr siyâseti ise, yerli Hıristiyanların devlete karşı hıyanet ve isyan içine düşmeleri sebebiyle uygulanmıştır. Endülüs'te ne zaman bir büyük fitne-iç kargaşa dönemi yaşansa, sükûnetin sağlanmasının hemen ardından devlet eliyle genellikle kuzeye bir Hıristiyan tehcîri yapıldığı görülmektedir.[67]

Göçlerin bir diğer nedeni de, Hıristiyan kralların Müslümanlardan aldıkları ve savaş sebebiyle tahrip olmuş şehirlerin imarı için, ayrıca Endülüslü Hıristiyanların Müslümanlardan kazandıkları görgü ve medeniyet birikimlerinden istifâde etmek için yapmış oldukları teşvikler olsa gerektir. Bu konuda Endülüslü Hıristiyanlar, krallardan pekçok ayrıcalık ve ikram vaat eden mektuplar alıyorlardı. Nitekim, bu dâvetlere icâbetle göç eden Müsta'riblerden kale, siper ve hatta sağlam şehir yapımında istifâde edildiği bilinmektedir.[68]

Endülüslü Hıristiyanların, konumlarını değerlendirerek kendi komşuları ve hâmîleri durumundaki Müslümanlara karşı işledikleri en büyük cürüm, şüphesiz zaman zaman girişmiş oldukları hıyanet ve isyan hareketleri olsa gerektir. İspanyalıların herhangi bir Endülüs şehrini kuşatmaları esnasında düşmana bilgi sızdırmak ve klavuzluk etmek hatta, Müslümanların durumlarını ümitsiz gördükleri zamanlarda kale içerisinde isyan hareketi gerçekleştirmek gibi hareketleriyle Müslümanları çok zor duruma düşürdükleri zamanlar olmuştur. Meselâ, 330 (942) tarihinde Leonluların Tuleytula saldırıları sırasında düşmana açıktan yardım etmişler, savaşta pekçok Müslümanın ölmesine sebep olmuşlar, ancak sonuçta Müslümanların gâlip gelmesiyle hayatlarından da olmuşlardı. Yine benzer bir isyan örneği, Murâbıtlar dönemin-

66 Chaytor, s. 12, 16
67 Chaytor, s. 25
68 Chaytor, s. 14; Kühayle, s. 241

de Aragonlular ile yapılan Gırnata savaşları esnasında yaşanmış ve sonuçta Gırnatalı Hıristiyanlar ölüme değil de tehcîre tâbi tutulmuşlardı.[69]

1120 tarihinde gerçekleşen Ketunde yenilgisi, Endülüs'ün istikbâli açısından büyük bir felâket ve Murâbıtlar için ise bir askerî güç zaafının başlangıç göstergesi olmuştu. Nitekim, durumu farkeden Müsta'rib Gırnata Hıristiyanları, Murâbıtlar'a karşı isyana cesaret edebildiler. I.Alfonso'nun başarısından sonra kendisine mektuplar göndererek Murâbıtlar'ın Endülüs'teki başkentleri olan Gırnata'yı işgal etmeye teşvik ve dâvet ettiler. İçlerinden 12 bin erkeğin isminin geçtiği mektuplarında Müslümanlara karşı yapılacak savaşa bedenî ve malî her çeşit katkıyı yapmaya hazır olduklarını yazdılar. Bu dâvete dayanarak Alfonso, 25 bin kişilik ordusuyla 519 yılının Şaban ayında (Eylül 1125) Sarakusta'dan hareketle önce doğuya, ardından güneye yöneldi. Belensiye içlerine kadar girdi ve geçtiği her yeri tahrip etti. Yürüyüşü esnasında kendisini işgale çağıran Endülüslü Hıristiyanların katılımlarıyla ordusunun adedi sürekli artmaktaydı. Bu Hıristiyanlar aynı zamanda Alfonso'ya Müslümanların sırlarını ve zayıf noktalarını da ifşâ ediyorlardı (26 Zilhicce 520/12 Ocak 1127).[70] Ancak, Alfonso'nun harekâtı neticesiz kaldı.

Alfonso'nun giriştiği bu harekâtta Endülüslü Hıristiyanların rolünün büyük olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. İspanya'nın fethinin ilk yıllarından itibaren Müslüman hükûmetlerden adâletli ve güzel muâmele görmelerine rağmen, devlet ile olan zimmî antlaşmalarını bozmuşlar, isyan etmişler ve böylelikle artık Müslümanlar için gizli değil açık bir tehlike timsâli hâline gelmişlerdi. Artık onlar Müslümanlar ile savaşma ve İspanya Hıristiyanlarını Endülüs'e saldırtma hususunda her fırsatı değerlendirir olmuşlardı. Bu duruma

---

69 Chaytor, s. 20

70 el-Hulel, s. 91; Sa'dûn Nasrullah, **Târîhu'l-Arabi's-siyâsî fî'-Endelüs**, Beyrut, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1998, s. 305

kesin bir çare arayan Müslümanlar, içlerinden bir heyeti Merakeş'e[71] Hükümdar Ali'nin yanına gönderdiler. **Gırnata Kadısı Ebû'l-Velîd İbn Rüşd liderliğindeki heyet,** boğazı geçerek Ali'ye geldi. Endülüslü Hıristiyanların yaptıklarını kendisine anlattılar. Yapılan durum değerlendirmesi sonunda İbn Rüşd, Gırnata Hıristiyanlarının sürgün edilmesi yönünde fetvâ verdi. Ali de bu fetvâ ile amel ederek onları Mağrib şehirlerine sürgün ettirdi (521/1127).[72] Bir diğer örnekte ise, 1125 yılında yine Aragon kralı I.Alfonso'nun bu kez Belensiye'ye yaptığı saldırı sırasında Müsta'ribler düşmana klavuzluk etmişti. Bu konudaki örnekler ilk dönemlerden son zamanlara kadar aralıklarla görülmüştür.[73]

Şimdiye kadar belirlenen olumsuz durumlar ve örneklere karşın, Endülüs Hıristiyanları Müsta'rib topluluklar içerisinde Müslümanların kendilerine gösterdiği güzel muâmeleye sevgi ve vefâ ile mukâbele edenler de yok değildi. Meselâ, VI.Alfonso'nun veziri olan Müsta'rib Sisnando, Tuleytula'nın işgali sırasında (478/1085) Müslümanlara iyi davranmıştır.[74] Daha evvel kuzeye göçmüş bulunan bazı Müsta'rib topluluklar, Murâbıtlar'ın çökmesi ve Muvahhidler'in Endülüs'e hâkim olmasından sonra Müslümanların hoşgörüsüne sığınarak Endülüs'teki yurtlarına geri dönmüşlerdir. Kendileri Müslümanlardan iyi muamele görmüşler ve Tâcu vâdîsine yerleştirilmişlerdir. Bunlardan bazıları kendiliklerinden İslam'a girmişler, ancak 897 (1492) tarihinde Endülüs'te İslam hâkimiyeti sona erdiğinde pek çoğu eski dinlerine geri dönmüşlerdir.[75]

---

71 Pierre de Cenival, "Merakeş", İA, VII, 738-51
72 İbn İzârî, III, 79 vd.; Empieza-2, 395 vd.; krş. Haccî, s. 433-34; Nasrullah, s. 306
73 Geniş örnekleme için bkz. İdrîsî, I, 569; el-Hulel, s. 91-97; Empieza-2, 303 vd.; Kühayle, s. 240-245
74 Kühayle, s. 246
75 Payne, I, 22 vd.; Kühayle, s. 247

9. Hıristiyan Dünyasında Endülüs'e Karşı Haçlı Düşüncesinin Doğuşu ve Saldırıların Başlaması

Haçlı savaşları ya da Haçlı seferleri tarihinin pek bilinmeyen ve ilk cephesi Reconquista ya da "İberya Haçlı seferleri" (Iberian crusade)[76] adı altında Avrupa Hıristiyanlarının saldırılarına maruz kalan Endülüs'tür.[77] Daha Endülüs'ün fethinin ilk yıllarında, fâtihlerin Avrupa üzerinden başkentleri Dımaşk'a ulaşma niyetleri ve bunu açığa çıkaran güney Fransa akınları karşısında Avrupalı Hıristiyanların kendileri üzerine gelen büyük bir güce karşı koyma düşüncesini geliştirmelerine sebep olmuştur.

Tam burada İslam-Avrupa mücadelesi tarihinin satır başlarını bilmek, Endülüs'e karşı uygulanan Reconquista'nın mâhiyetinin kavranması açısından çok önemlidir. Bu konuda Bernard Lewis'in şu tespitleri âdeta bir özet niteliğindedir:

"Kabaca bin yıl boyunca yani, Müslüman orduların VII. yüzyıl başlarında Doğu Akdeniz'deki Hıristiyan topraklarına yönelik ilk fetih hareketinden, Türk ordularının 1683 yılında ikinci ve son kez Viyana surları önünden geri çekilmesine değin geçen sürede Hıristiyanlık âlemi İslamiyet'in sürekli ve yakın tehdidi altında yaşadı. İlk islâmî yayılma, büyük ölçüde Hıristiyanların zararına gelişti: Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika bütünüyle Hıristiyan Bizans'ın hâkimiyetinde bulunan, fakat halkının ekseriyeti putperest olan ülkelerdi. Bu süreçte toprakları fetihçi İslam ordularının eline geçerken, halkları da fâtihlerin savaşçı dininin safında yer aldı.

Müslüman ilerleyişi yalnız bir kez değil, üç kez Avrupa içlerine kadar sürdü. Avrupa'ya yönelik Müslüman yayılmasının birinci dalgası VIII. yüzyılın ilk yıllarında başladı ve bir süre için İspanya, Portekiz, güney İtalya ve hatta Fransa'nın bazı

---

76 Bishko, "The Reconquest", III, 1; Chaytor, s. 15

77 Mehmet Özdemir, "Haçlı Ruhunun Endülüs'de Birarada Yaşama Tecrübesine Menfi Tesirleri", **Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri**, İstanbul, İÜEF-ŢAM, 1998, s. 73. Müsta'ribler ile ilgili geniş bilgi için üçüncü bölüme bakınız.

kesimlerini girdabı içine aldı (Endülüs-Sicilya). Batı Avrupa topraklarındaki son Müslüman devletin yenilgiye uğratılıp yok edildiği 1492'ye değin de etkisi sürdü. İkinci dalga ise, Rusya ve Doğu Avrupa'nın büyük bir bölümü üzerinde egemenlik kurmuş olan Altınordu Moğollarının İslamiyet'i kabul etmesi ve Moskova ile öteki Rus prensliklerini Müslüman bir efendinin hükümdarlığını tanımak zorunda bırakmasıyla Doğu Avrupa'yı vurdu. Bu durum Hıristiyanların bir yeniden fetih (Reconquista) hareketine girişmesine ve Müslümanlaşmış Tatarlar'ın Rusya'dan çekilmesine yol açan uzun ve amansız bir mücadeleyle son buldu. Üçüncü dalganın başını çeken Selçuklu ve ardından Osmanlı Türkleri, Bizans İmparatorluğu'ndan Anadolu'yu aldıktan sonra Avrupa'ya geçtiler ve Balkan Yarımadasında kudretli bir imparatorluk kurdular. Bu ilerleme sürecinde Türk orduları Konstantinopolis'i ele geçirir ve Viyana'yı iki kez kuşatırken, Berberî korsanların gemileri denizdeki cihadı Britanya Adaları'na ve hatta bir keresinde İzlanda'ya kadar taşıdılar. İki din ve iki uygarlık arasında gerçek dönüm noktası, İkinci Viyana Kuşatması ve yenilgiye uğrayan Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmesi oldu. Avrupa'ya yönelik Müslüman tehdidi, askeri ve dini olmak üzere iki yönlü, yani fethe ve din değiştirmeye dönük bir tehditti."[78]

Bu bilgiler ışığında şöyle bir sonuca varılabilir. Orta ve Yeniçağlarda Müslüman milletlerin Avrupa'yı fetih ülküsüyle ulaştıkları 4 durak olmuştur: 1. Paris (Endülüslüler 732), 2. Roma (Ağlebîler 846), 3. Viyana (Osmanlılar 1529, 1683), 4. Moskova (Altın Ordalılar 1480).

Bir dünya haritasında bu dört kentten aşağıya doğru o çağlarda İslam dünyasının yayıldığı Endülüs'ten Hindistan'a kadar geniş coğrafyaya bakıldığında, bu coğrafyanın kabaca büyük bir hilâli andırdığı, bu hilâlin ucunda ya da kıskacı arasında ise Avrupa'nın sadece orta kısmının kaldığı görülecektir. Yani, Avrupa tam bir hilâl kıskacına alınmıştı. Fakat ilâhi güç

78 Bkz. Lewis, **Çatışan Kültürler**, s. 5-6. Benzer değerlendirmeler için ayrıca bkz. Watt, **The Influence**, s. 1-14; Fuller, s. 15 vd.

o hilâlin dolunay olmasına, bir başka deyişle hilâlin haçı yutmasına izin vermemiştir. Az sonra da ifade edileceği gibi, İslam fetihleriyle ele geçirilen Hıristiyan topraklarını Müslümanlardan geri alma yani Reconquista fikri, daha Bizans'ın ilk döneminde doğmuş ve uygulanmaya çalışılmıştır. Ancak, Müslümanların Orta ve Yeniçağlarda dünya çapında bir siyasi-medenî üstünlüğe sahip olmalarıyla bu Reconquista fikri pek uygulama alanı bulamadı. Aksine, Müslümanların Bizans-Avrupa üzerine fetih yürüyüşü hızla ve asırlar boyunca devam etti. Ne zaman ki, Müslüman devletler Hıristiyanlara göre genel olarak bir güç zaafı göstermeye başladı, işte böylesi zamanlarda Hıristiyanlar, Reconquista ideallerini gerçekleştirmek için harekete geçmişlerdir. XX. Yüzyıla gelindiğinde ise, bu hareketin sadece Anadolu dışında nerdeyse tamamen başarıya ulaştırılmış olduğunu görüyoruz. Nasıl mı? Yukarıda verdiğimiz bilgilere göre, Müslümanların Hıristiyanlardan almış olduğu 5 bölgeyi (1. Suriye-Filistin-Kuzey Afrika, 2. İberya Yarımadası/Endülüs, 3. Güney Avrupa/Sicilya-Roma, 4. Anadolu-Viyana, 5. Karadeniz'in Kuzey Bölgesi-Moskova) tek tek ele alırsak, sorunun cevabını bulabiliriz.

Bu 5 bölgeden birincisi İngiliz-Fransız Reconquistasıyla (fiilî işgaller ve İsrail'in kurulmasıyla, daha sonra ise bugünkü modern işgal tarzıyla), ikinci bölge İspanyol-Portekizli-Frank Reconquistasıyla, üçüncüsü Norman-İtalyan Reconquistasıyla, dördüncüsü Anadolu'ya kadar Birleşik Avrupa Haçlı Reconquistasıyla, beşincisi ise Rus Reconquistasıyla Müslümanlardan geri alındı. Şimdi sadece dördüncü bölgenin ikinci ayağı yani Anadolu kalmış durumdadır. Ancak, Anadolu da kültürel-ekonomik sömürüye maruz kalarak modern işgal altındadır. Acaba Batılılar bununla yetinirler mi? Ya da Orta-Yeniçağlardaki durumlarını unuturlar mı? Yani, o çağlarda olduğu gibi yeniden yükselecek ve doğal olarak da Batı'ya yönelecek bir İslam ilerleyişi fikri Batılıların, en azından aydın ve yönetici kesimin zihninde hep varolmuş ve varolmaya devam edecektir. Bunun sebeplerini onların tarihlerinde aramak gerekmektedir.

Reconquistanın bugününden Endülüs'teki tarihine tekrar dönelim. Bazı araştırmacılara göre, Reconquista hareketi daha ilk başladığı anda bir haçlı savaşı karakteri taşımaktaydı. Çünkü, 718 yılında bu hareketi gizlice, **740 yıllarından itibaren de Endülüs topraklarını işgal ederek başlatanlar Müslümanlara karşı Hırsitiyanlığın müdafaası uğrunda kutsal bir savaş verdikleri bilinci içindeydiler.** Aynı fikrin izlerine eski Hıristiyan kroniklerinde de rastlamak mümkündür. Bu kroniklerde, Reconquista'nın ilk başlatıcıları "mütecâviz düşmanı İspanya'dan sürme ve ülkeyi tekrar eski Hıristiyan kimliğiyle restore etme mücadelesi veren savaşçılar" olarak nitelendirilmektedirler.[79] Diğer yandan, İspanya'da Endülüs'e karşı Hıristiyan direnişi başlatanların daha çok Basklılar olduğu ve onların da bunu dinî duygularla değil haşin karakterli ve bağımsızlıklarına düşkün, bir otorite altında yaşamaya alışmamış olmaları sebebiyle yaptıkları da iddia edilmektedir.[80]

İslâmiyet'in ilk fetih hamlesi, doğal çevre şartları gereği önce Bizans ve Pers İmparatorluğu üzerine, daha sonra batıda İspanya ve Frankların ülkesine yönelmişti. İslam-Hıristiyanlık karşılaşmasının bu ilk aşamasında (VII.-VIII.IX. yüzyıllar) aslî varlığını büyütmek, yeni benimsediği davasını yeryüzüne yaymak ve komşu devletlerden gelebilecek tehditlerden emin olmak amacıyla yapılan İslam fetihlerinin gösterdiği gibi, baskın taraf genellikle Müslümanlardı. Buna karşı Hıristiyan dünyası ise savunma pozisyonundaydı. Her ne kadar V./XI. yüzyılın ikinci yarılarına kadar Hıristiyan dünyasında Müslümanlara karşı toptan bir haçlı seferi düşüncesi olmadığı kanaati yaygınsa da, Hz. Muhammed'ten hemen sonra başlayan İslam fetihlerinin yöneldiği Hıristiyan bölgelerinin tarihi İslam-Bizans ve İslam-Avrupa ekseninde kronolojik olarak incelendiğinde, bu düşüncenin ilk İslam-Bizans mücadelesi dönemlerine kadar uzandığı görülür. Nite-

79 Özdemir, "Endülüs'de Birarada Yaşama", s. 88
80 Watt, The Influence, s. 66-67

kim, Suriye'nin kuzey kesimini Müslümanlardan geri alan **Nikephoros Phokas'ın**[81] (963-969) Müslüman cihadının gücünü kavradığı ve Hıristiyanlıkta da buna denk bir şeyin olmasını arzuladığı bilinmektedir.[82]

Bizans'tan ziyade, bir Hıristiyan kutsal savaşı düşüncesi Batı Hıristiyan âleminde daha olumlu bir yankı uyandırdı. **Roma ve Ostia'ya karşı Tunus merkezli Ağlebîler tarafından 846** yılında bir baskın gerçekleştirildi. Aslında, Müslümanlar Sicilya'nın fethine 827 yılında Ağlebîler'in bayrağı altında başlamışlardı. Fakat, hareket Kayrevan'da dinamik bir idarenin olmaması ve Hıristiyanların sıkı bir şekilde direnmeleri sebebiyle yavaş ilerliyordu. 846 yılında Müslümanlar Sicilya'nın bir kısmına hâkim durumdayken, güney İtalya'dan ana karaya saldırdılar ve Ostia'yı ele geçirerek Roma kalesi önlerinde göründüler. Fakat, fiziki şartlar uygunsuz olduğu için geri çekildiler. Takip eden yıllarda Roma tekrar kuşattılar, fakat ele geçiremediler. Müslümanlar, her ne kadar güney İtalya'nın hiçbir bölgesini kalıcı olarak kontrollerine alamamışlarsa da, burası için IX-X. yüzyıllarda sürekli bir tâciz ve saldırı kaynağı oldular. Ana karadan sadece birkaç mil genişlikteki Messina Boğazı ile ayrılan Sicilya'dan başka, İslam medeniyeti İtalya'da hiçbir iz bırakmadı.[83]

Ağlebîler'in Roma kuşatmasının ardından Fransa'da bir sinod toplandı ve Hz. İsa'nın düşmanlarına karşı savaşmak üzere Franklar'ın önderliğinde birleşik bir Hırstiyan ordusu oluşturmaları için Hıristiyan âleminin krallarına yönelik bir çağrı kararı alındı. **Papa IV.Leo** (847-855),[84] belki de Müslüman düşüncesinden etkilenerek, böyle bir savaşta ölecek

81 Bizans İmparatoru II.Romanos'un (959-963), arkasında iki küçük oğul bırakarak ölmesi ardından bu çocukların koruyucusu sıfatıyla N. Phokas, dul İmparatoriçe Theophano ile evlendi ve tahta sahip oldu. bkz. Işın Demirkent, "Bizans", **DİA**, C.VI, 236

82 Lewis, **Çatışan Kültürler**, s. 11; Watt, **The Influence**, s. 70; Josef Nesîm Yûsuf, **el-İslam ve'l-Mesîhiyye**, Azarîta, Dâru'l-fikri'l-câmiî, 1986, s. 153 vd.

83 Daha fazla bilgi için bkz. Işıltan, "Sicilya", 589-596; Rahman, s. 223-224

84 Kieckhefer, "Papacy", IX, 368; Abdurrahman, s. 49

olan herkese cennet vaadinde bulundu.[85] Birkaç onyıl sonra **Papa VIII.John** (872-882),[86] piskoposların bir başvurusuna cevap verirken, Tanrının kutsal kilisesini, Hıristiyan devlet ve dinini savunma uğruna çarpışanlara ve putperest kâfirlere karşı zahmetli mücadele sırasında ölenlere günahlarını bağışlama sözü verdi. Avrupa Hıristiyanlığında bu türden çağrılara tepki yavaş gelişti. Doğu'da Bizans'ın başarılarından sonra Endülüs'te Tuleytula'nın (1085), peşinden Sicilya'nın (1091) geri alınması, Hıristiyan âlemini Müslümanlara karşı cesaretlendiren ve Doğu-Batı denkleminde tarihî dönüşümü hızlandıran temel taşlarını teşkil etmiştir. Özellikle Endülüs'e karşı gerçekleştirilenden başka, diğer İslam ülkelerine karşı büyük seferler, ancak V./XI. yüzyılın ikinci yarısında başladı. Dönemin Müslüman tarihçilerinin "Franklar" kelimesiyle ifade ettiği Haçlılar tabiri, Doğu'da ilk kez Osmanlılar tarafından Fransızca "Croisades" kelimesinin karşılığı olarak "Ehl-i Salîb", Araplar tarafından da "es-Salîbiyyûn" şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Endülüs'tekinden sonra başlayan ve bugün bilinen şekliyle "Haçlılar" kavramı, XI. yüzyılın sonlarında Avrupa dünyasının "Kudüs'ü kurtarma" sloganıyla, Türkler'i Anadolu'dan atmak ve bütün Ortadoğu'yu ele geçirmek için başlattığı siyasi amaçlı askerî harekâta katılanlara verilen adtır. Haçlı seferlerine katılanlara, giysilerinin üstünde haç işareti taşıdıkları için bu ad verilmiştir. 1096 yılında başlayan Doğu Haçlı seferleri, 1291 yılında Latin Hıristiyanların Doğu'da son merkezi olan Akkâ'dan çıkarılmasına kadar süren yaklaşık iki yüzyıllık bir dönemi kapsar. Bu dönem içinde dokuz büyük sefer yapılmış, bunlar arasında bazı küçük girişimler de olmuştur. Daha sonra Türk-İslam dünyasına karşı yapılan bütün savaşlar da Haçlı seferleri olarak değerlendirilmiştir. Batı dünyası, Haçlı seferlerinin asıl etkeninin dinî unsurlar olduğu kanaatindedir. Halbuki, Ortaçağ Avrupa toplumunu bu seferlere

85 Papalığın Reconquista ve Haçlı seferlerine katkıları konusunda geniş bilgi için bkz. Watt, **The Influence**, s. 70-80

86 Kieckhefer, "Papacy", IX, 368

zorlayan unsurlar aslında siyasî, toplumsal ve ekonomik sebeplerdir. [87]

III./IX. ve IV./X. Yüzyıllara kadar İspanyalıların diğer Hıristiyan ülkelerle pek ilişkileri mevcut değildi. Ancak, bu yüzyıllarda Pireneler bölgesi ve Leon krallığı içindeki bazı gelişmeler, İspanyalıların izolasyonunu kırdı ve ilişkiler başladı. Bunda temel etken, 830 veya 835 yılında **Şente Yâkub'ta (Santiago) Aziz Yakup'un türbesi**nin bulunması ve buranın kısa süre içinde bütün Hıristiyan dünyada meşhur olmasıydı. Şente Yâkub'a gelip giden hacılar[88] sebebiyle yollar yapılmış ve İspanyalıların toprakları mamur hale gelmişti.[89] Yani, uydurulmuş kutsal hac mahalli, Avrupa Hıristiyanlarına Endülüs/İspanya topraklarının İslam fethinden önce bir Hıristiyan toprağı olduğu, dolayısıyla onlardan geri alınması gerektiği inancını aşılamış ve bu inancı canlı tutmuş, âdeta Reconquista'nın manevi ateşleyicisi, dinamizm kaynağı olmuştur. Özellikle Fransa içlerinden gelen bu tür hacılarla İspanyalıların artan temasları, içlerinde Endülüs Müslümanlarına karşı Reconquista duygularını geliştirmişti. Özellikle mezkür mezarın bulunduğu Liyûn kentinin 990 yıllarında birkaç kez Hâcib el-Mansûr tarafından fethedilmiş olması, bu tür hislerin oluşumunda etkili olmuş olsa gerektir. Şente Yâkub'a Avrupa'nın her yanından gelen hacılar vâsıtasıyla İspanyol Reconquista hareketine dâir haberler Fransa ve diğer Hıristiyan ülkelere yayılıyor ve oralarda sevinç meydana getiriyordu.[90] Doğal olarak bu durum İspanya kralları içindeki Reconquista ateşinin parlamasına yarıyordu.

Tam burada, Batılıların Anadolu Reconquistası idealini gerçekleştirme planları çerçevesinde uydurulduğunu düşün-

---

87 Ayrıntılı bilgi için bkz. Işın Demirkent, "Haçlılar", C.XIV, 525; Lewis, **Çatışan Kültürler**, s. 11; Daniel, **Medieval**, s. 122; Chaytor, s. 2-5, 9-29

88 İdrîsî, I, 728

89 İdrîsî, I, 728; krş. Himyerî, s. 348; Lomax, s. 55

90 Payne, I, 32; John Dagenais, "A Medieval Pilgrimageto Santiago de Compostela on the Information Highway", **The Pilgrimage to Compostela in the Middle Ages**, ed. M. Dunn-L.K. Davidson, New York, Garland Publishing, 1996, s. 143

düğümüz Meryem Ana Kilisesi'ne gönderme yapmak yerinde olacaktır sanıyoruz. Aynen İspanyol Reconquistasında olduğu gibi, bu kilisenin de bir Hıristiyan hac yeri olduğu fikri zihinlere yerleştirilmiş, Efes'e bu kiliseyi ziyarete Avrupa'nın her yanından Hıristiyanlar gelmeye başlamış ve devam etmektedir. Böylelikle, Anadolu topraklarının aslında bir Hıristiyan ülkesi olduğu ve dolayısıyla Müslüman Türkler'den geri alınması gerektiği fikri canlı tutulmaya çalışılmaktadır. Endülüs'te o mezarın ortaya çıkarılmasından sonra 250 yıl kadar bir zaman zarfında Endülüs topraklarının çoğu kaybedilmişti. Batı'nın kültürel-ekonomik işgali altında bulunan Anadolu'da ise, eğer millî bir tavır geliştirilerek hâkim güç olması ve bu topraklara sahip olması gerçekleştirilemezse, bugünden on yıllar sonra veya bir-iki asır içerisinde ne gibi tarihî olayların gelişebileceğini kestirmek zor olmasa gerektir.

İspanyalıların diğer Hıristiyan ülkelerle bağlantısını sağlayan başka bir etken de, **Fransız kontluklarıyla Hıristiyan İspanya devletleri arasında yoğunlaşan karşılıklı evlilikler**di. Özellikle Barselona Borrell kontları (940-1035) Fransız Auvergne, Carcassonne ve Gascony kontlarının kızlarıyla evlenmişlerdi. V./XI. yüzyılda bu tür evlilikler ilk kez Pireneler'in aşağılarına Aragon'a da yayıldı. Oradan da Liyûn bölgesine yayılmasıyla birlikte ticaret, hacılık, dostluk ve vassallik gibi sebeplerle karşılıklı geliş gidişler artış gösterdi. Bu tür etkenler, bütün kuzeyli soylu hânedânlar arasındaki ilişkileri ilerlettiği gibi, ortak düşmanlarına karşı ittifak hareketlerini de gündeme getirmişti. Bu yolla güneyli ve kuzeyli Fransız kontlar, diğer baronlar ve şövalyeler gibi Reconquista hareketini gördüler ve Endülüs Müslümanlarına karşı savaşmak için İspanya krallarının yardımına gelmeye başladılar.[91]

---

91 Lomax, s. 56; Ayrıca Fransızlar'ın İspanyol Reconquista'sına katkıları ve Avrupalılar için Haçlı Seferleri'nin anlamı konusunda geniş bilgi için bkz. Lomax, s. 55-64; krş. Watt, **The Influence**, s. 31 vd., 54 vd.; El-Hajji, s. 119 vd.; Kenneth Setton M. (ed.), **A History of the Crusades**, Madison, The Univ. of Visconsin, 1985, I; T. N. Bisson, **Medieval France and her Pyrenean Neighbours: Studies in Early Institutional History**, London, Hambledon Press, 1989; Mutvî, s. 188 vd.; Chaytor, s. 9-29

Karşılıklı evliliklerden daha önemli olan şey ise, İspanya'da yayılmakta olan **Benedict Tarikatı** idi. **910 tarihinde Cluny'de** Burgondian Manastırı'nda resmen faaliyete başlayan tarikat, yaklaşık 953 yıllarında Katalûnya'ya ulaştı. 1025 yılından sonra ise Aragon, Navar ve Leon topraklarına yayıldı. Bunun anlamı, İspanyalı papazlarının Fransız manastırlarında yetiştirilmeleriydi. Papalığın tercihiyle İspanya'da görevlendirilen Fransız din adamları ve onların İspanyol talebeleri vâsıtasıyla İspanya manastırları Cluny'ye bağlandı. Bu manastırlar birkaç yılda bir bizzat Cluny başrahibi tarafından teftiş ediliyordu. Zamanla Cluny etkisi İspanyol manastırları dışına da yayıldı ve bazı büyük papazlarca benimsendi. Meselâ, bazı papazlar piskoposluk görevine atanarak kilise yaşamı ve din eğitimi hakkında bir resmî genel reform açıklayarak uygulamaya soktular. Bu tür papazlara örnek, Bernard de Sedirac, Sahagun rahibi ve Tuleytula'nın işgalinden sonraki ilk başpiskoposu Bernard'tır. Clunylerin temel özelliği ise, papalığa bağlı olarak hareket etmeleriydi. Onlar, İspanya'da Roma Kilisesi'nin din-dünya görüşünü yayıyorlar, haçlı savaşlarına hem teşvikçi oluyor hem bizzat iştirak ediyorlardı.[92]

Endülüs Emevileri'nin V./XI. yüzyıl başındaki çözülmelerinden sonra **1031 yılı itibarıyla ülkede Mülûkü't-Tavâif'in oluşmasıyla,** Müslümanlar artık eski güçlerini yitirmiş hale düştüler. Bunu gören **Papalık,** özellikle Papa IX.Leo (1049-1054)[93] ile birlikte dikkatlerini Endülüs üzerine yoğunlaştırdı. Bu ilginin geri planında iki olgu vardı. Birisi, Müslümanlar tarafından fethedilen bütün Hıristiyan topraklarını geri almak için harekete geçme zamanının geldiği şeklindeki Papalığın inancı, diğeri Endülüs topraklarının mülkiyetinin Papalığa ait olduğu kanaatiydi. Zira, papaların iddiasına göre Roma İm-

92 **Primera Cronica**, s. 540 vd.; Silense, s. 31; Lomax, s. 56; Bishko, "The Reconquest", III, 2; Özdemir, "Endülüs'de Birarada Yaşama", s. 90-91; Vicente Cantarino, "The Spanish Reconquest: A Cluniac Holy War Against Islam", **Islam and the Medieval West**, Albany 1980, s. 84; Payne, I, 104

93 Kieckhefer, "Papacy", IX, 369; Abdurrahman, s. 50

paratoru Büyük Konstantinos (324-337)[94] İspanya topraklarının tamamını Roma Kilisesi'ne bağışlamıştı. İşte bu kanaatlerle harekete geçen Papalık makamı, değişik tarihlerde çıkardığı fermanlar aracılığıyla Endülüs'ün geri alınmasının dinî bir görev olduğunu vurgulayarak Avrupalı yöneticileri Reconquista'ya destek vermeye çağırmışlardır.[95] Nitekim, Papalığın Hıristiyan İspanya krallarıyla ilişkilerindeki en belirgin özellik, onları kendilerine tâbi hale getirmek ve diğer Hıristiyanlar ile birlikte Müslümanlara karşı haçlı savaşını ara vermeden sürdürmelerini sağlamaya çalışmak olmuştur.[96]

Endülüslülerin birlikten uzaklaşmaları, şüphesiz İspanyalıların Reconquista düşüncesine canlılık kazandırdı ve **Reconquista'nın ilk dönemi** olan **718-1085 yılları** arasında bazı başarılar elde ettiler. Leon-Kastilya kralı **I.Fernando'nun** (1037-1065) Aragon kralı I.Ramiro'ya (1035-1063) karşı kendisine tâbi Endülüs Sarakusta Emîri Muktedir'e yardım amacıyla, oğlu Sancho ve komutanı Rodrigo Diaz komutasında sevk ettiği ordunun başarılı olması üzerine, Papalığın etkisiyle Aquitania, Burgunia, Norman ve Urgel kontlukları ile Katalanlar'dan oluşturulan bir ordu Pireneler'i aşarak Endülüs'ün **Berbeştru (Barbastro) şehrini işgal etti (456/1064).** Bundan bir yıl sonra Muktedir şehri geri aldıysa da, Hıristiyanların bu saldırısı Avrupalıların ilk Haçlı Seferi sayılmıştır.[97] Bununla beraber, Levi-Provençal'ın tespitiyle Endülüs'e karşı ilk Haçlı hareketinin çok daha erken tarihlerde (408/1017) başladığını söylemek mümkündür. Çünkü, bu tarihte Burgonyalılar Endülüs topraklarına karşı saldırıya geçmişlerdir.[98] Bu konuda kendisini destekleyen Titus Bruck-

94 Büyük Konstantinos'un bu tür konularda kilise tarafından öne sürülmesinin sebebi, onun imparatorlukta Hıristiyanlık dinine ilk büyük desteği veren yönetici olmasındandır. bkz. Işın Demirkent, "Bizans", **DİA**, C.VI, 243

95 Özdemir, "Endülüs'de Birarada Yaşama", s. 88

96 Watt, **The Influence**, s. 71; Seyyid Sâlih, s. 82-83; **J.N.** Yusuf, s. 178 vd.

97 İdrîsî, I, 730; Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 121; Lomax, s. 58; Watt, **The Influence**, s. 72; Mehmet Özdemir, "İbn Rüşd'ün Yaşadığı Dönemde Endülüs", **İbn Rüşd**, Kayseri, E.Ü. Gevher Nesibe Tıp Merkezi, 1994, s. 3; Payne, I, 69

98 Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 188

hardt gibi Batılı araştırmacılar da vardır.[99] Öyleyse, **1017 ile 1064** tarihinde gerçekleşen bu iki olayın ortasını bulmak gerekmektedir. 1017 tarihinde meydana geleni, sadece Burgundialılar tarafından yapıldığı için küçük çaplı bir sefer; 1064 yılındakini de beş grubun katılımıyla gerçekleştirilmesine bakarak birleşik biyük bir Avrupalı Haçlı seferi saymak mümkündür.

Papa II.Alexander (1061-1073)[100] ile birlikte Avrupalılar, Gregorian Hareketi'nin bir parçası olarak bütün Akdeniz boyunca Avrupa topraklarının Müslümanlardan temizlenmesi düşüncesi ve ideali yani Akdeniz Reconquistası ile tanışmıştı. Bu ideali haklı göstermek için geliştirilen argümanlar arasında Hıristiyan topraklarının yeniden kazanılması, oralarda yaşayan Hıristiyan halkın Müslüman baskısından kurtarılması, üç yüzyıldır bir Müslüman gölü hâline getirilmiş olan Akdeniz kıyılarındaki Berşelûne'den Bari'ye kadar Avrupa şehirlerine karşı Müslümanların yaptıkları yağma ve tahrip amaçlı akınların önlenmesi ve en önemlisi de bütün İberya Yarımadası'nın Müslümanlardan geri alınması fikri vardı.[101] Papa II.Alexander bir yandan da Müslümanları Sicilya'dan çıkartmaları için Normanlar'ı kışkırtıyordu. Geleceğin papaları ise, haçlı savaşını Orta Doğu ve Afrika'ya kadar yayacaktı. **Alexander ve halefleri, özellikle İspanya'yı Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında bir kutsal savaş alanı olarak görüyorlardı. Alexander zamanından itibaren İslam dünyasına karşı Endülüs'ten başlayan seferler (1064, 1085), Haçlı Seferlerinin ilk örneklerini teşkîl etmektedir.**[102] Bu tür gelişmeler, Müslümanların siyasî durumlarının iyice kötüye gitmesiyle birlikte Hıristiyanların Müslümanlara karşı cesa-

99 Titus Burckhadt, **Moorish Culture in Spain**, N.York, McGraw-Hill Book Com., 1972, s. 217

100 Kieckhefer, "Papacy", IX, 369; Abdurrahman, s. 51

101 İdrîsî, I, 734; Lomax, s. 58-59; Watt, **The Influence**, s. 51; Claude Delmas, **Avrupa Uygarlık Tarihi**, İstanbul, Varlık, 1973, s. 83

102 Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 121; Lomax, s. 59; Jacques Attali, **1492**, çev. M.Ali Kılıçbay, İstanbul, Y.Kredi nşr., 1992, s. 36-37; Daniel, **Medieval**, s. 113-126; Watt, **The Influence**, s. 45 vd.; Bishko, "The Reconquest", III, 2

retlenmelerine ve sonuçta büyük bir Haçlı ordusunun Endülüs'te Tuleytula'yı ele geçirmesinden sonra Reconquista hareketinin hız kazanmasına sebep oldu.[103]

Bu gerekçelerle Hıristiyan dünyayı Müslümanlara karşı harekete geçirecek **motivasyon unsurları** ise, üç yüz elli yıldır güney Fransa ve aşağılarında Müslümanlara karşı mücâdele veren Fransızların benimsemiş oldukları, "kâfirlere karşı savaş" fikri ile Hıristiyanlığa hizmet aşkı, Hıristiyanların kendilerini savunması ve özgürlük fikri, Haçlı seferlerine katılanlara sağlanacak maddî manevî ayrıcalıklar, toplumlar arası dostluklar ve Hıristiyanlık dayanışmasıydı.[104] Bundan dolayı, ilk Haçlılar Endülüs Müslümanlarına karşı savaşmış olan Fransızlar idi denebilir. Nitekim, Müslüman tehdidi karşısında devamlı endişe içinde bulunan Batı Avrupa dünyası, papalığın teşvikleriyle Endülüs Müslümanlarına karşı saldırı için fırsat kolluyordu. Fransa'da çok güçlü duruma gelmiş olan Cluny kilise organizasyonu ile papalık bu hareketi desteklerken, pekçok Frank şövalyesi de İspanya'daki seferlere katıldı. **Papa II.**Urban (1088-1099),[105] Tarrakûne (Tarragona) Müslümanlarına karşı savaşmaları için Besalu, Ampurias, Rosellon ve Cardena kontlarına gönderdiği mektuplarda, Tanrı aşkı için bu keze katılacakların günahlarının affedileceği ve cennete girecekleri garantisi vermekteydi. V./XI. Yüzyılın ikinci yarısında artık müslümanlara karşı **Avrupalıların kutsal savaşı** havasına bürünen saldırılar, gittikçe daha fazla sayıda maceracı Frank şövalyesini İspanya'ya çekmekteydi. Bu uğurda İspanyalılara yardım için kalkan Frank kontları, Alfonso'nun yanında yer alarak Müslümanlara karşı yapılan savaşlara katıldılar. Bunlardan birisi Kont Ramon Burgoni, diğeri Ramon'un amcasının oğlu Kont Henri idi.[106]

---

103 Burns, **Crusader**, s. 8; Lewis, **Çatışan Kültürler**, s. 11

104 Glick, s. 32; Kennedy, s. 54 vd.

105 Kieckhefer, "Papacy", IX, 369; Abdurrahman, s. 52

106 Demirkent, "Franklar", 175; Özdemir, "Endülüs'de Birarada Yaşama", s. 89; S. Sobreques Vidal, "Sobre el ideal de crusada en Alfonso y de Aragon", **Hispania**, C.XII (1952), s. 232-241; Payne, I, 84

Tuleytula, İspanya Hıristiyanlarının Reconquista hareketinde en önemli hedefti. Çünkü, Vizigotlar'ın başkenti ve Endülüs'ün Kurtuba ile İşbiliye'den sonra üçüncü büyük şehriydi. Ayrıca, Hıristiyanların kuzeyden güneye doğru askerî ilerleme yapabilmeleri için gerekli stratejik imkanı sağlayan çok önemli coğrafî ve psikolojik bir hat sayılırdı. İşgal edilmesi için VI.Alfonso'ya âdeta Endülüslü Müslümanların kendileri tarafından dâvetiye çıkarılmış ve yardım edilmiştir. 1075 senesinde şehirde karışıklık çıktığında, Emîr Yahya el-Kâdir (1075-1085) şehirden kaçmış ve idare Eftasîler'e geçmişti. Yahya, tahtını tekrar elde edebilmek için Alfonso'dan yardım istedi. Mal ve toprak (Kûriye ve Zorita) karşılığında yapılan anlaşma uyarınca Alfonso Tuleytula'yı kuşattı ve Yahya 1082 yılında tahtına kavuştu. Ancak, kendisine karşı şehirdeki muhalefet yeniden nüksetti. Diğer yandan, Abbâdîler ve Hûdîler'e karşı da mücadeleye girmek zorunda kalan Yahya, bu zor durumdan kurtulabilmek için tekrar Alfonso'ya başvurdu. Belensiye'yi zaptetmesine yardım etmesi karşılığında Tuleytula'yı işgal etmesini önerdi. Bunun üzerine Alfonso, 1084 senesinde şehri kuşattı. Tuleytulalılar yaklaşık bir yıl direndiler. Bu arada Hıristiyan ordusuna diğer Endülüs emîrlerince erzak yardımı yapılıyordu. Hiçbir yerden yardım alamayan halkın direnişi kırıldı ve 1 Safer 478 (28 Mayıs 1085) tarihinde kral şehre girdi.[107]

Endülüs'ün birkaç önemli büyük şehrinden biri olan ve kuzeydeki savunma hattının en sağlam kalesi durumundaki **Tuleytula'nın düşmesi** Müslümanları paniğe düşürdü. Hıristiyan dünyada ise, müthiş bir sevinç ve Müslümanlara karşı büyük bir kendine güven duygusu meydana getirdi. Artık İberya Yarımadası'nda güç dengesi Hıristiyanlar lehine te-

107 Tuleytula'nın Alfonso tarafından Zünnûnîler'in elinden alınışı ve Müdeccenler'in durumu ile ilgili olaylar için bkz. İbn Bessâm, IV, 99 vd.; Makkarî, **Nefh**, I, 127; **Primera Cronica**, s. 537 vd.; Silense, s. 23 vd.; Empieza-1, 171 vd.; **Primera Cronica**, s. 537 vd.; Levi-Provençal, **İslam**, s. 119 vd.; Aschbach, s. 49 vd., 61 vd., 73 vd.; Na'naî, s. 289 vd.; Kennedy, s. 152-153; Özdemir, **Müslümanlar-1**, s. 156-157; Seyyid Sâlih, s. 77

melden değişti ve bu kayıp Hıristiyan İspanya-Avrupa devletlerinin, bir haçlı ruhu içerisinde birleşerek Müslümanlardan İspanya'yı geri alabilecekleri umutlarını gerçeğe dönüştürüyordu. Hatta, bu zaferlerinin coşkusu içinde Hıristiyanlar, Avrupa'dan Balkanlar'a doğru ilerleyerek Hıristiyan Bizans Devleti'ni iyice sona yaklaştırmış olan Türkler ile Kudüs merkezli İslam dünyasına karşı bile başarı elde edilebilecekleri düşüncesini geliştirdiler. Bu düşünceye zaten sâhip bulunan Papalığın önderliği ve teşvikleriyle, Tuleytula işgali hareketinden sonra Endülüs Müslümanları üzerine yapılan Haçlı saldırıları yoğunlaştırılırken, diğer yandan da Orta Doğu'ya karşı Haçlı Seferleri düzenlenmeye başlandı. Bu arada, Papalık çıkardığı bir fermanla İspanya Hıristiyanlarını seferlere iştirak etmekten menetti. Çünkü, Papalığa göre İspanyalılar için öncelikle kendi yanlarındaki düşmanları Müslümanlara karşı kazanmaları gereken mukaddes bir savaş vardı.[108] Günümüzden geçmişe bir göz atıldığında, Haçlı Seferleri sırasında yaşanan gelişmeler, daha sonraki Batı sömürgeciliği ile emperyalizminin ilk tohumları olarak kabul edilir.[109] Sonuç olarak Tuleytula, 732 yılında gerçekleşen Poitiers savaşından sonra İslam-Avrupa mücadelesi tarihi içerisinde ikinci büyük dönüm noktası oldu.

Tuleytula'dan sonra hızla gelişen olaylar çerçevesinde Mülûkü't-Tavâif döneminde hız kazanan ancak, Endülüslülerin Afrika'daki güçlü Murâbıtlar'dan yardım istemeleri ve Yusuf b. Taşfîn'in İspanyalıları bozguna uğratmasından sonra bir müddet duraksayan Reconquista hareketi, şuurlu ve planlı bir şekilde yürütülmüş ve uzun zaman içerisinde başarıya ulaştırılmıştır.

108 Işın Demirkent, "Haçlı Seferlerinin Mâhiyeti ve Başlaması", **Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri**, İstanbul, İÜEF-TAM, 1998, s. 6; Özdemir, **Müslümanlar-1**, s. 158

109 Fuller, s. 28

B. Murâbıtlar Döneminde Müslüman-Hıristiyan İlişkileri

1. Yusuf b. Taşfîn Dönemi (1085-1109)

a. Murâbıtlar ve Endülüs'e Geçiş Sebepleri

Murâbıtlar (Almoravides), kuzey Afrika'da (Mağrib, Fas)[110] kurulan ve başşehri Merakeş olan bir Berberî hânedânın adıdır. Murâbıtlar Devleti, Mağrib yanında Cezayir'in bir kısmı ile Endülüs ve el-Cezâiru'ş-Şarkıyye'de (Balear Adaları, Cüzürü'l-Belyâr)[111] hâkim olmuştur. Devletin kurucuları, aslen Himyer'e mensup Sanhâce kabîlesinin Lemtûne ve Güdâle boylarıdır. Bu nedenle, kendilerine "Lemtûniyyûn", şiddetli iklimde korunma maksatlı bir peçe (lisâm) kullandıkları için de peçe kullananlar anlamında "Mülessimûn" veya "Mülessime" de denmiştir.[112]

---

110 Mağrib ya da Kuzey Afrika'nın tarihi konusunda geniş bilgi için bkz. İbrahim Harekât, "Fas-Tarih", **DİA**, XII, 188-90; Georges Marçais, **Bilâdü'l-Mağrib ve alâkatühâ bi'l-Meşrıkı'l-İslamî fî'l-usûri'l-vüstâ**, çev. M.A. Helkel, İskenderiye, Münşeâti'l-Maârif, 1991

111 İsâm S. Sîsâlim, **Cüzürü'l-Endelüsi'l-Mensiyye**, Beyrut, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1984, 268 vd.

112 İbn Hallikân, VII, 128-30; İbn İzârî, III, 12 vd.; Ebû'l-Hasan Ali İbn Ebû Zer', **Enîsü'l-mutrib bi-ravdı'l-kırtâs fî ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târîhi medî-**

Lemtûne veya Gudâle boyunun reisi olan **Yahya b. İbrahim,** hacdan dönerken (440/1048) Kayrevan'da karşılaştığı İslam âlimi Ebû Imrân el-Fâsî'nin talebesi Abdullah b. Yâsîn el-Cezûlî'yi, kendilerine İslamiyet'i öğretmesi için yanına alarak memleketine götürdü. Öncelikle kendisine merkez olarak bir ribât kuran İbn Yâsin, burada halka dinî eğitim vermeye başladı. Ribatında bin kişi civarında insan toplanınca bu topluluğa "Murâbıtlar" (Murâbitûn) dendi.[113] Yahya b. İbrahim'den sonra dâvâsına destek vererek çevresinde toplanan kabîleler içerisinde bulunan **Lemtûne kabîlesi lideri Yahya b. Ömer ve kardeşi Ebû Bekr b. Ömer,** bu hareketin gücünü temsil edeceklerdir. Çok cesur ve savaşçı erler olarak yetiştirilen mürîtler, kendisini İslamiyet'in hâmîsi "İmam" olarak ilân eden İbn Yasin'in devlet kurma çalışmalarında (da've, dâvet, çağrı, cihad) etkili görevler îfâ ettiler. Ordu komutanı olan Yahya b. Ömer el-Lemtûnî, komşu kabîleleri itâat altına alarak Vâdî Dârâ'da Sicilmâse'yi ele geçirdi (446/1054). 1057 tarihinde Yahya ölünce kardeşi Ebû Bekr kuzey şehirleri Sûs ve Agmât havâlisini fethetti (449/1058). Sanhâce kabîlesi boyları arasında siyasî ihtilâf çıktığı bir zamanda Ebû Bekr, idâreyi önce vekâleten (453/1061), yönetim yeteneğini görüp beğendikten sonra da asâleten amcasının oğlu **Yusuf b. Taşfîn b. İbrahim'e** devretti (463/1073).[114] Yusuf, yeni fetihlerle birlikte iç düzenlemelere de önem verdi ve devleti güçlü duruma getirdi. İlk başşehri Agmât'ta iken Merakeş'in inşâsını tamamla-

---

neti Fâs, nşr. G. Johann Tornberg, Rabat, Dâru'l-Mansûr, 1973, s. 119 vd.; Ebû'l-Fidâ' İsmail b. Ali, **Muhtasar fî ahbâri'l-beşer,** nşr. Mahmud Deyyûb, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, I, 530; **el-Hulel,** s. 17 vd.; Himyerî, s. 540 vd.; Ahmed b. Ali Kalkaşendî, **Subhu'l-a'şâ fî sınâati'l-inşâ,** Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1987, V, 183 vd.; krş. İbrahim Kâdirî Bûtşîş, **Mağrib ve'l-Endelüs fî Ahdi'l-Murâbıtîn,** Beyrut, Dâru't-Talîa, 1993, s. 7-9, ayrıca lisâm edinmelerinin sebepleri konusunda bkz. s. 75; Zebîb, II, 231-34; Kennedy, s. 154 vd.

113 Aschbach, s. 67-69; Şinasi Altundağ, "Murâbıtlar", **İA,** VIII, 580-581

114 Yusuf'un Hıristiyan kaynaklarındaki kaydı şöyledir: "Yuçaf Abentexefin Almiramomelin". bkz. **Primera Cronica,** s. 558, "Yusuf hijo de Texufin", bkz. D. Francisco Codera, **Estudios Criticos de Historia Arabe-Espanola,** Saragossa-Madrid, Biblioteca Islamica, 1903/1917, s. 1

dı (454/1062) ve devlet merkezini oraya nakletti. Endülüs'e yakın yerdeki Sebte'yi (Ceuta) fethetti (1084). Böylece, sınırlarını Tunus bölgesinden Atlas Okyanusu'na kadar genişletmiş oldu. Yusuf, Murâbıtlar Devleti'nin gerçek kurucusu sayılır.[115]

Yusuf'un Abbâsî halîfesi Muktedî-Biemrillah'a sembolik bağlılığı söz konusudur. Konu üzerinde bütün kaynaklar müttefiktirler. Mesela, İbnü'l-Esîr şöyle der: "Yusuf Mülûkü't-Tavâif devrine son vererek bütün Endülüs'ü hâkimiyeti altına aldıktan sonra başkenti Merakeş'e döndü ve âlimleri topladı. Âlimler kendisine, cümle halkın itâat etmesini sağlamak için velâyetinin halîfe tarafından onaylanması ve onun adına ülkelere hükmetmesi gerektiğini salık verdiler". İbnü'l-Esîr bu nasîhati bilhâssa Endülüs ulemâsına nisbet etmekte ve olayın devamını şöyle vermektedir: "Nasîhatin peşinden Yusuf, halîfeye elçiler göndererek arzusunu bildirdi. Halîfe de kendisine hükümdarlık hil'ati ve alâmetlerini gönderirken, bir de onu 'Emîru'l-Müslimîn ve en-Nâsırü'd-Dîn' olarak lakaplandırdı".[116] Diğer kaynaklardaki farklı rivâyetlerle konu tartışmalı hal almışsa da, işin gerçeği bu olay halîfe Muktedî-Biemrillâh'ın vefât tarihi olan 487 (1094) yılından evvel gerçekleşmiş olmalıdır. Nitekim, İbn Ebû Zer' ve İbnü'l-Hatîb de bunu desteklemektedir. Bu durumda görünen o ki, bu tâbiiyet ve lakaplanma Zellâka zaferinin akabinde (479/1086) gerçekleşmiştir.[117]

---

115 İbn Hallikân, VII, 112-13; İbn İzârî, III, 14 vd., 18-30; Muhammed b. Muhammed İbn Abdülmelik el-Merâküşî, **Zeyl ve't-tekmile li kitâbeyi'l-mevsûl ve's-sıla**, Thk. Muhammed b. Şerîfe, Rabat, Matbûâtü Ekâdemiyyeti'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1984, II, 427; İbn Ebû Zer', s. 127 vd.; **el-Hulel**, s. 15, 23 vd.; Ebû'l-Fidâ', I, 531; Lisânüddin Muhammed b. Abdullah Gırnâtî İbnü'l-Hatîb, **el-İhâta fî ahbâri Gırnâta**, nşr. M.Abdullah 'Înân, Kâhire, Dâru'l-Mekşûf, 1973, I, 348-349; Hasan b. Muhammed Vezzân, Gırnâtî (Afrikalı Leo), **Vasfu Ifrîkıyâ**, nşr. M. Haccî-M. Ahdar, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1983, I, 126, 316, II, 72. Ayrıca, Murâbıtlar Devleti'nin kuruluşu, Yusuf ile güçlenmesi ve Yusuf'un hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Aschbach, s. 67 vd.; Hitti, III, 856 vd.; Bûtşîş, s. 9 vd.; Zebîb, II, 234-42;

116 İbnü'l-Esîr, X, 155

117 İbn Ebû Zer', s. 149; İbnü'l-Hatîb, **el-İhâta**, I, 348; **el-Hulel**, s. 29; James L. Yarrison, "Almoravids", DMA, C.I, 198

Yusuf ile Murâbıtlar güçlenirken, Endülüs'te tam tersine gelişmeler yaşanmaktaydı. İslam hâkimiyeti bağımsız küçük emîrlikler elinde parçalanmış, **İspanya Hıristiyanları ise özellikle Kastilya kralı VI.Alfonso (1072-1109) ve Aragon-Navar kralı I.Sancho Ramirez (1063-1094) önderliğinde, Reconquista yolunda birleşmiş durumdaydılar. Müslüman toprakları birer birer hızla İspanyalıların eline geçiyordu.**

Endülüs Emîrleri içerisinde en güçlü konumda bulunan İşbiliye ve Kurtuba'nın sâhibi el-Mu'temid b. Abbâd, VI.Alfonso'ya haraç vermekle birlikte, Tuleytula'nın yedi sene süren kuşatması esnasında ona karşı koymaya çalışan ancak başarılı olamayan bir emîr idi.[118] el-Mu'temid, Endülüs'ün diğer emîrlerinin de zayıf durumlarını ve daha da kötüsü birbirlerine karşı İspanyalılardan yardıma başvurduklarını görünce, Endülüs'ün tamamen kaybedileceğinden korktu ve güçlü hükümdar Yusuf b. Taşfîn'den Hıristiyanlar'ın durdurulması için yardım istedi (istincâd).[119] Kurtuba'da 13 Endülüs emîrinin imzaladığı dâvet mektubu Yusuf'a ulaştırıldı. el-Cezîretü'l-Hadrâ'yı almak şartıyla Yusuf teklifi kabul etti ve hazırlıklarını tamamlayarak güçlü bir orduyla Endülüs'e geçti (15 Rebiülevvel 479/30 Haziran 1086).[120]

---

118 el-Me'mûn b. Abbâd, Hıristiyanlar ile ilişkileri ve Abbâdîler hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Bessâm, II, 4 vd., 10 vd., 21 vd.; İbnü'l-Esîr, X, 142; Himyerî, s. 288; Arslan, **el-Hulel**, I, 262 vd., 307 vd.; Ambrosio Huici Miranda, **Las Grandes Batallas de la Reconquista Durante las Invasiones Africanas**, Madrid, Institoto de Estudios Africanos, 1956, s. 20; krş. Levi-Provençal, **İslam**, s. 119 vd.; Hitti, III, 851-856; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâdîler", **DİA**, I, 15-16

119 Bu konuda kaynakların vermiş olduğu ayrıntılardan zikre değer olanı şudur: Kurtubalı âlimler yöneticilerin Hıristiyanlara karşı nasıl küçüldüklerini gördüklerinde Mu'temid ile bir toplantı yaparlar ve şöyle derler, "bu Endülüs topraklarının çoğunu Franklar istilâ ettiler. Eğer durum böyle gördüğümüz gibi devam ederse o zaman bu ülke önceden olduğu gibi Hıristiyanlığa geri döner". Toplantıdan sonra hep beraber Kurtuba Kadısı Abdullah b. Muhammed b. Edhem'e giderler ve aynı durum değerlendirmesini onunla da yaparlar. Sonuçta Murâbıtlar'dan yardım istemeye karar verirler. Ayrıntılar için bkz. İbnü'l-Esîr, X, 151-52; Himyerî, s. 288-89; Aschbach, s. 78 vd.; Hajji, s. 119 vd.

120 İbn Bessâm, IV, 104; İdrîsî, I, 536, 551; İbnü'l-Esîr, X, 152; İbn Hallikân, VII, 113-15; el-Merâküşî, s. 185; İbn Ebû Zer', s. 145 vd.; Ebû'l-Fidâ', II, 11; **el-Hu-**

b. Zellâka (Sagrajas) Zaferi (1086) ve Sonrası

İşbiliye Emîri el-Mu'temid b. Abbâd, kendi dâvetlisi olarak Endülüs'e gelen Yusuf'u karşılamak üzere oğlu Abdullah'ı, İberya Yarımadası'nın ilk giriş noktası olan el-Cezîretü'l-Hadrâ'ya[121] gönderdi. İşbiliye'ye gelen Yusuf'u gayet sıcak karşıladı. Yusuf buradan diğer Endülüs emîrlerine cihada hazırlanmaları için haber gönderdi. Bu çağrıya Gırnata Emîri Abdullah b. Bulukkîn, kardeşi Mâleka Emîri Temîm b. Bulukkîn hemen icâbet ederken, el-Meriye Emîri İbn Sumâdih'in oğlu Muizzüddevle'yi gönderdi. Murâbıt ordusu Batalyevs'e geldiğinde, Emîr el-Mütevekkil İbnü'l-Eftas Yusuf'u iyi karşıladı. Burada orduya katılımlar kabul edildi. Gelemeyen gönüllülerin de Hıristiyanlara karşı savunma ile meşgul olduklarını öğrenen Yusuf, derhal harekete geçerek Batalyevs'in 12 km. kuzey doğusunda kalan Zellâka ovasına vardı.[122] Burada ordusunu tanzim etti. Endülüs birlikleri ayrı bir saf oluşturdular ve kumandasını İbn Abbâd üstlendi. Murâbıt ordusunda ise komutan olarak Yusuf'tan başka Dâvud b. Âişe ile Sîr bin Ebû Bekir vardı. Birleşik Müslüman ordusunun sayısı 24 binden fazlaydı.[123]

VI.Alfonso, Murâbıt ordusunun Endülüs'e geçtiğini Sarakusta muhâsarası esnasında öğrendi (Cemâziyelevvel 479/Ağustos 1086). Korkuya kapılıp muhâsarayı kaldırdı, fakat her halükârda bu tehlikeyi bertaraf edebileceğine inanarak merkez şehri Tuleytula'ya çekildi ve hazırlıklarına başladı. Diğer Hıristiyan krallarla ittifak oluşturdu. Yardıma çağırdığı Aragon kralı bu sırada Turtûşe kuşatmasıyla meşguldü. Hı-

---

lel, 33 vd.; Himyerî, s. 289; Makkarî, **Nefh**, I, 339; Miranda, **Batallas**, s. 25, 31 vd.; krş. Zebîb, II, 245-53, 265-72

121 Himyerî, s. 223

122 İslam ve Hıristiyan kaynaklarında "Zellâka, Zalaca" adı geçmektedir. bkz. İbnü'l-Esîr, X, 153; Himyerî, s. 287-88; **Primera Cronica**, s. 558. Bugünkü İspanya'da ise burası Sagrajas adıyla bilinmektedir.

123 İdrîsî, I, 539; İbn Hallikân, VII, 116; İbn Ebû Zer', s. 146 vd.; krş. Aschbach, s. 82-83; E. Levi-Provençal, "Zellâka", **İA**, XIII, 507; Zebîb, II, 272

ristiyan İspanya devletlerinde eli silah tutan bütün erkekler orduya alındı. Hatta Pireneler'in ötelerindeki Güney Fransa ve İtalya kontluklarından da gönüllü birlikler akın akın İspanya'ya geldiler. Bundan anlaşılıyor ki, gerçekleşecek olan İslam-Haçlı savaşı iki taraf için de bir ölüm kalım savaşı vasfını taşıyordu. Alfonso, ordusunu iki ana kısma ayırdı. Birinci ordunun komutasını amcasının oğlu Kont Garcia Roderic'e, ikinci orduyu da Sancho Ramirez ile Kont Raimund Berenguer'e verdi. Kendisi ise merkez ordunun başında kaldı. Ünlü komutanı Alvar Fanez'i Belensiye'den göreve çağırdı. 60 binden fazla mevcudu olan Hıristiyan ordusunun başına geçen râhipler, ellerindeki incillerle vaazlar veriyor böylelikle askerlerin dinî duygularını okşayarak onları savaşa hazırlıyorlardı. Ordusunun çokluğuyla gururlanan Alfonso, İslam ordusunun durumuyla ilgili pek az bilgiye sâhip olduğu halde savaş meydanının bulunduğu Batalyevs yönüne hareket etti.[124]

Bugün Sagrajas adı verilen ve İslam tarihçileri tarafından Zellâka adıyla bilinen ovadaki nehrin (Rio Guerrero) bir yakasında İslam ordusu, diğer yakasında Hıristiyan ordusu mevzîlendi. İslam kaynaklarında Hıristiyan ordusunun asker mevcudu hakkında seksen bin, elli bin ve kırk bin gibi farklı rivâyetler vârittir. Aynı şekilde İslam ordusunun asker mevcudu konusunda da kırk sekiz bin ve yirmi bin gibi farklı bilgiler nakledilmiştir. Ancak, kaynaklardan anlaşıldığına göre Hıristiyan ordusunun mevcudu her halde Müslümanlarınkinden daha fazlaydı.[125] Savaş meydanındaki manzaraya göre Hıristiyan devletler onbirinci yüzyılın başlarından itibaren büyüyerek güçlenmişler, Endülüs Emevileri'nin yıkılmasından sonra bölünen Endülüs'e karşı Reconquista siyâsetini hızla ve başarıyla uygulayarak buraya gelmişler; diğer yanda yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmış olan Endülüslüler, kendilerini kurtaracak bir gücü arkalarına alarak düşmanla-

124 İdrîsî, I, 730, 734; İbn Hallikân, VII, 116-17; İbn Ebû Zer', s. 146-47; Himyerî, s. 289-90; krş. **Primera Cronica**, s. 532 vd; Miranda, **Batallas**, s. 35 vd; Aschbach, s. 84; Zebîb, II, 271-72

125 el-Merâküşî, s. 186; İbn Ebû Zer', s. 147; İbnü'l-Esîr, X, 153

rının karşısına çıkmışlardı ve bu savaşı kesin olarak kazanmalıydılar. Yoksa, 375 yıldır ecdâtlarının kanlarıyla vatan olmuş Endülüs toprakları kısa sürede İspanya Hıristiyanlarınca ellerinden alınırdı. Savaşa başlamadan önce Yusuf, Alfonso'ya (klasik İslamî usule göre) ya İslam'a girmesi veya cizye vermesi ya da savaşa râzı olmasını öngören bir mektup yolladı. Bu teklife Alfonso çok öfkelendi ve karşılık olarak gönderdiği mektubu çok ağır ifadelerle doluydu. Bu durumda savaştan başka bir seçenek kalmadı ve 12 Receb 479 (23 Ekim 1086) Pazartesi günü savaş başladı.[126]

Zellâka savaşının tarihi konusunda İslam kaynaklarında farklı rivâyetler mevcuttur. İbn Hallikân 15 Receb 479 (27 Ekim 1086) Perşembe gününü benimserken, İbnü'l-Esîr de ona katılır. Bir farkla ki, Receb ayı değil Ramazan başlarını gösterir. Abdülvâhid Merrâküşî ise, 480 yılı Ramazan ayını (Kasım 1087) verirken, el-Hulelü'l-Mevşiyye ve İbn Ebû Zer' 12 Receb 479 (24 Ekim 1086) tarihini benimsemektedir. Doğru olan da bu olmalıdır. Çünkü, savaş sonunda bizzat Yusuf zaferini bildiren mektuplarında bu tarihi şöyle zikretmektedir: "Bu büyük nimet (zafer) bize 479 yılı Receb ayının on ikisinde (23 Ekim 1086) müyesser olmuştur". Aynı tarihlendirmeyi Hıristiyan kaynakları da nakletmişlerdir. Bu durumda bundan farklı bir kayıt düşen tarihçiler, mümkündür ki Yusuf'un risâlesini elde edememişlerdir.[127]

Başlarındaki râhipler tarafından cesaretlendirilen Hıristiyan askerler silah ve at bakımından Müslümanlardan daha üstün durumdaydılar. Diğer taraftan Müslüman ordu içerisinde bir uyumluluk yoktu. Müslümanlar, bu iki dejavantajla savaşa başladılar. 23 Ekim sabahı daha tan yeri ağarmadan Hıristiyan süvârileri el-Mu'temid komutasındaki öncü-

126 İbn Dihye, s. 121; İbn Ebû Zer', s. 147; **el-Hulel**, s. 42, 53; Himyerî, s. 291; krş. E.Levi Provençal, "Zellâka", **İA**, XIII, 507; Miranda, **Batallas**, s. 37 vd., 44 vd.; Aschbach, s. 85-88; Zebîb, II, 271-73

127 İbn Hallikân, VII, 117-18; İbnü'l-Esîr, X, 154; el-Merâküşî, s. 187; **el-Hulel**, s. 59; İbn Ebû Zer', s. 149; Ebû'l-Fidâ', II, 11; Himyerî, s. 292; Makkarî, **Nefh**, I, 339; krş. Aschbach, s. 89-90

lere saldırdı.[128] Dağılan Endülüslü askerlerin ortasında zor tutunan el-Mu'temid, hemen Yusuf'u destek için çağırdı. Merkez ordu başında çarpışmayı izleyen Yusuf, sağ ve sol cenâhları savaşa sürdü. Her yandan süvârilerce kuşatılan Hıristiyan ordusunun, geriden Yusuf'un da gelmesiyle kaçacak yeri kalmadı ve fecî şekilde hezimete uğratıldı. Murâbıt ordusunun kullandığı davulların yeri göğü inleten gümbürtüsü, Hıristiyan askerlerini oldukça ürkütmüştü. Ayrıca, birleşik saflar hâlinde savaşmakta olan Muarbıt askerler karşısında Hıristiyan askerler şaşkınlık yaşadılar. Çünkü, böyle bir savaşma tekniğiyle de ilk kez karşılaşmışlardı. Onlar ferdî dövüşme şekline alışkınlardı. Sonuçta Arabıyla Berberîsiyle Müslümanlar birlik hâlinde büyük bir zafer kazandılar. Çok zamandır zafere hasret kalmış olan Endülüslülerin, Mağribliler sayesinde yüzleri güldü ve Yusuf'un da büyük bir savaş stratejisti olduğu görüldü. Alfonso ise, yok olan ordusundan arta kalan 500 kadar süvârisiyle kaçmayı başardı. Müslümanlar, gece boyunca kaçan Hıristiyanları yakalamakla meşgul oldular. Ancak, ertesi sabah Yusuf'a oğlunun öldüğü haberi gelince takipten vazgeçti ve geriye döndü. el-Mu'temid, Endülüs sınırlarını çıkıncaya kadar Yusuf'a refakat etti ve teşekkür ederek onu memleketine uğurladı. Savaş sonunda tarafların kayıpları konusunda kaynaklardaki farklı bilgi ve tartışmalar pek fazla yer tutacağından dolayı, biz zaferin cereyân tarzı ve ayrıntılarından ziyade, tarih içinde hâiz olduğu önemi ve sonuçları üzerinde durmayı tercih ediyoruz.[129]

---

128 Miranda, **Batallas**, s. 45 vd.; Aschbach, s. 88

129 İbnü'l-Esîr, X, 154-55; İbn Hallikân, VII, 118 vd.; el-Merâküşî, s. 188; İbn Ebû Zer', s. 149; **el-Hulel**, s. 62 vd.; Francisco Codera, **Decadencia y Desaparicion de los Almoravides en Espana**, Zaragoza, Tip. de Comas Hermanos, 1899, s. 1; Zebîb, II, 273-77. İslam tarihi kaynakları içerisinde Zellâka savaşıyla ilgili en mufassal bilgi Himyerî'nin **Ravdu'l-Mi'târ** adlı tarihî coğrafya eserinde vardır (s. 287-92). Makkarî ise **Nefh**'indeki ilgili yerde bütün bu tarihi verileri bir araya toplamıştır. bkz. V, 39-347. Ayrıca Hıristiyan kaynakları ve diğer araştırmalardaki geniş bilgi için bkz. Empieza-2, 309 vd.; Miranda, **Batallas**, s. 48, 76 vd.; Aschbach, s. 82-94; Bûtşîş, s. 13 vd. Bu savaşta ölen bazı âlimler için bkz. İbn Abdülmelik, II, 425

Bu büyük Zellâka zaferi, beşiğini İspanya'nın teşkîl ettiği ve kısa süre sonra Doğu İslam dünyasının başına gelecek olan Haçlı savaşları tarihinde önemli bir aşamayı teşkil etmektedir. Çünkü, bu olay Kastilyalıların hezîmeti veya Müslümanların zaferinden daha fazla anlam ifade etmektedir. Şöyle ki, kuzey Afrika'da kurulan ve kısa sürede büyüyen Murâbıtlar, denizi geçerek Endülüs'e gelmişler ve ne kadar güçlü olduklarını dosta düşmana göstermişlerdir. Bunun anlamı, özellikle Hıristiyan dünya için çok büyüktü. Çünkü, İberya-Pireneler hattında yaşayan Hıristiyanlar bu tür büyük İslam çıkışlarına daha evvel de mâruz kalmışlardı. Birinci büyük hamle vâliler döneminde gerçekleşmiş ve Karl Martel[130] tarafından 732 tarihinde Balâtüşşühedâ savaşında durdurulmuş, ikinci hamle el-Mansûr İbn Ebî Âmir tarafından yapılmış ve İspanyalılar bundan da kurtulmayı başarmışlardı. Zellâka zaferiyle neticelenen bu son hamle de evvelkiler gibi bütün bir Hıristiyan âlemini tehdit eder hale dönüşebilirdi. Bunun farkında olan Alfonso, savaş öncesi Hıristiyanları bir Haçlı ruhuyla seferber etmişti. Ancak, çabaları işe yaramadı ve İspanya'da güç dengeleri yeniden Müslümanların lehine döndü.[131]

İslam tarihçilerinin ifadelerinde görüldüğü gibi, **savaşın haçlı rengi** üzerinde durularak zafer bir efsâneye dönüştürülmüş olmasına rağmen, gerçekte Alfonso ve müttefiklerini bir süre durdurmakla kaldı, yani kalıcı bir fayda sağlamadı. Çünkü, şartlar çok müsâitken Yusuf Alfonso'nun gücünü iyice kırmadan geri çekildi. Bu çekilmeden sonra, 1076 yılından bu yana bozuk olan Kastilya ile Aragon ilişkileri düzeldi.[132] Alfonso, dağılan ordusunu toparlama ve kısa süre sonra yeniden İslam topraklarına saldırma fırsatını elde etti. Bu sebeple,

---

130 Endülüslüler ile Franklar'ın mücadeleleri hakkında geniş bilgi için bkz. Demirkent, "Franklar", 173-76

131 Krş. Aschbach, s. 84, 93-94; Özdemir, "İbn Rüşd", s. 6; James C. Murphy, The History of the Mahometan Empire in Spain, London, William Bulmer and Co., 1816, s. 127

132 Seyyid Sâlih, s. 81

bu çekilme eski ve yeni pekçok tarihçi tarafından esefle değerlendirilmiştir. Ancak, Yusuf'un makamı ve zamanın şartları gereği taşıdığı sorumluluk göz önüne alındığında çekilmenin haklı nedenleri olduğu görülecektir. Yusuf'un oğlunun Merakeş'te hastalanması veya ölmesi ve yine devletin merkezi Kuzey Afrika'da devlete karşı isyanların çıkması bu sebeplerin başında görülmektedir. Ayrıca, Endülüs emîrleri de zaferi değerlendirecek şekilde birleşerek Hıristiyanlara saldırma yoluna gitmediler ve önceki dağınık hallerine geri döndüler. Bu durum da Yusuf'un gözünden kaçmamış olmalıdır.[133]

c. Tuleytula Kuşatması ve Endülüs'ün Murâbıtlar Tarafından Fethedilmesi (1090-1104)

Yusuf'un Merakeş'e dönmesinden sonra, beklendiği gibi VI.Alfonso Endülüs'e karşı saldırılarına yeniden başladı. Bu kez zor duruma düşen özellikle Doğu Endülüs şehirleri Belensiye, Mürsiye, Lûrka (Lorca) ve Besta (Baza) idi. Alfonso, Tuleytula'yı işgalinin ardından Garcia Jaminez komutasındaki ordusuyla ele geçirmiş olduğu Leyyit kalesini (478/1085) Endülüs topraklarına saldırı için üs olarak kullanıyordu. Bu saldırılarla baş edemeyen Müslümanlar yardım aramak zorundaydılar.[134] Endülüslüler adına yine el-Mu'temid, bu kez Merakeş'e giderek Yusuf'tan yardım istedi. Bunun üzerine Yusuf, ikinci kez Endülüs'e geçti (Rebîülevvel 481/Temmuz 1088).[135]

Yusuf, kendisine katılan Endülüslüler ile birlikte Alfonso'nun işgal ettiği Leyyit kalesini kurtarmak üzere harekete

---

133 İbn Ebû Zer', s. 152; krş. Aschbach, s. 94-95; İbrahim Beydûn, **Devletü'l-Arabiyye fî İsbanya**, Beyrut, 1986, s. 378; W. Montgomory Watt, **Fî târîhi İsbanya İslamiyye**, çev. M. Rıza Mısrî, Beyrut, Şeriketü'l-Matbûât, 1994, s.110-111

134 İdrîsî, I, 556, 561-62; **el-Hulel**, s. 66 vd.; Empieza-1, 229; krş. Anwar G. Chejne, **Muslim Spain**, Minnesota, Univ. Of Minnesota Press, 1974, s. 73

135 el-Merâküşî, s. 190-191; İbn Ebû Zer', s. 152; **el-Hulel**, s. 66; krş. Codera, **Decadencia**, s. 3; Aschbach, s. 95; Kennedy, s. 163

geçti. Kaleyi kuşatma hareketi dört aydan fazla sürdü. Direnen Hıristiyanlara destek birlikleri de geldi. Zaten aralarında anlaşamayan emîrler, kale savunmasının güçlendiğini görünce savaşmaktan korktular. Onların isteksizliğini gören Yusuf'un da şevki kırıldı. Kaleyi kurtarmak üzere Alfonso'nun hareket ettiğini haber aldığında, yanındaki orduyla savaşa girmeyi uygun bulmadı ve derhal geri çekildi. Alfonso kaleye geldiğinde içeride bin yüz kadar askerin kalmış olduğunu gördü ve az adamla böyle bir yerin muhâfaza edilemeyeğine karar vererek kaleyi tahliye etti (482/1089). Geri çekilen Endülüs birlikleri kendi bölgelerine dağıldı ve Yusuf da memleketine geri döndü.[136] Fakat, dönerken Endülüs'ün gerçek kurtuluşunun mevcut parçalanmışlığa son vererek siyasî birliğin sağlanmasından geçtiğini de iyice kavramıştı. Bu sebeple Endülüs'e üçüncü kez geçmek için emîrlerden imdat çağrısı beklemedi.[137]

Yusuf, Endülüs'ü kendi hâkimiyeti altında birleştirme isteğini İslam aleminde pekçok âlime bildirdi ve bu konuda fetvâ istedi. İmam Gazzâlî'nin de içlerinde bulunduğu âlimlerin verdiği fetvânın özeti şuydu: "Mülûkü't-Tavâif ile aralarında olan antlaşmaları iptal ederek onların görevlerine son vermek yani onların ellerinden hâkimiyeti almak, Emîru'l-Müslimîn Yusuf'un hakkı olmaktan öte görevidir". Çıkan fetvâ gereğince ve tâbi ki büyük bir hükümdar olarak yeni ülkelere hâkim olma arzusuyla da Yusuf, 483 (1090) tarihinde üçüncü kez Endülüs'e geçti[138] ve derhal Alfonso'nun merkezi durumundaki **Tuleytula'yı geri almak için hareket** etti. Şehrin kalesine ulaşana kadar düşmana âit her yeri tahrip etti ve kaleyi kuşattı. Ancak, bu sırada gerek kuşatmanın güçlüğü ve gerekse Endülüs emîrleri konusunda-

136 İbnü'l-Esîr, X, 154-55; İbn Ebû Zer', s. 153; el-Hulel, s. 69 vd.

137 Feth b. Hâkân, Kalâidü'l-'Ikyân ve Mehâsinü'l-A'yân, Kâhire, 1354, s. 22 vd.; el-Merâküşî, s. 200; İbn Ebû Zer', s. 153; el-Hulel, s. 71; krş. Miranda, Batallas, s. 85 vd.; Aschbach, s. 95; Zebîb, II, 285-86

138 Resâil Endelüsiyye, nşr. Fevzi Îsâ, İskenderiye, Menşe'etü'l-Meârif, 1989, s. 81-92; krş. Haccî, s. 244; el-Merâküşî, s. 202; İbn Ebû Zer', s. 153; İbnü'l-Hatîb, A'lâm, s. 246

ki kararı onu kuşatmayı kaldırarak Gırnata üzerine yürümeye sevk etti. Tuleytula kuşatmasına ise, büyük ihtimalle gerçek niyet ve hedefini gizleyerek emîrleri hazırlıksız yakalamak maksadıyla kalkışmıştı. Ancak, Yusuf'un niyetini öğrenen emîrler kendilerini müdâfaa etmek için çeşitli tedbirler almışlardı. Gırnata Emîri Abdullah b. Bulukkîn b. Bâdis b. Zîrî de savunma hazırlıklarını tamamlamıştı. Civardaki küçük kaleler Yusuf'a kendiliğinden teslim oldu ve sıra Gırnata kalesine geldi. İki ay süreyle kuşatma altında kalan Emîr Abdullah, sonunda teslim oldu ve böylece Gırnata Murâbıtlar'ın fetheetiği ilk büyük şehir oldu.[139] Gırnata'dan sonra Murâbıt ordusu beklemeden Mâleka'ya yöneldi. Emîr Temîm b. Bulukkîn direniş göstermeksizin şehri teslim etti (Receb 483/Eylül 1090).[140]

Sıranın kendilerine geldiğini anlayan diğer emîrler, Endülüs'ün değil de sırf kişisel çıkarlarını koruma güdüsüyle Murâbıt istîlâsına karşı kendi aralarında ve Alfonso ile ittifak antlaşmaları yaptılar. İşbiliye Emîri el-Mu'temid de savunma hazırlığını yapmıştı. Yusuf'un birleşme çağrısını da reddetti. Savaşı' kaçınılmaz olduğunu anlayan Yusuf, orduyu güçlendirmek amacıyla Mağrib'e döndü ve bütün Endülüs'ü, hatta Hıristiyanların işgali altındaki bütün yerleri tamamen ele geçirmek için büyük bir hazırlık yaptı. Ordusunu dört kısma ayırdı ve dört koldan Endülüs üzerine gönderdi. Endülüs'te kendi yerine vekil yaptığı komutanı Sîr b. Ebû Bekr'i İşbiliye ve İbnü'l-Eftas'ın memleketi Batalyevs üzerine, komutan Ebû Abdullah b. Muhammed'i el-Me'mun lakaplı Feth İbnü'l-Mu'temid'in hâkimi bulunduğu Kurtuba üzerine, komutan Zekeriya b. Vasnû'yu Mu'tasım Muhammed b. Muhammed b. Sumâdih'in emîr olduğu el-Meriye üzerine ve dördüncü orduyu da Cerverâ Haşemî komutasında Runde emîri Râzî Yezîd İbnü'l-Mu'temid üzerine gönderdi.[141]

---

139 İbnü'l-Esîr, X, 155; İbn Ebû Zer', s. 153-54; Ebû'l-Fidâ', II, 11-12

140 İbn Hallikân, VII, 122; İbn Ebû Zer', s. 154; krş. Codera, **Decadencia**, s. 3; Kennedy, s. 163-164

141 İbn İzârî, III, 44; **el-Hulel**, s. 72-73; Codera, **Decadencia**, s. 2-3

Murâbıtlar'ın Endülüs'teki askerî operasyonları hızla başladı. 1091 tarihinde Tarîf alındı. Komutan Sîr, buradan hemen İşbiliye'ye yöneldi. İşbiliye, Endülüs devletçikleri içerisinde en güçlü ve önemli olanıydı. Onun ele geçirilmesinden sonra diğerlerini almak çok daha kolay olurdu. O yüzden, el-Mu'temid'in hâkimiyetine son verlmeliydi. Murâbıtlar İşbiliye'yi kuşattılar ve el-Mu'temid'in yardım alma yollarını hızla kestiler. Bu arada, komutan Sîr İşbiliye kuşatmasını sürdürürken bir yandan da diğer komutanların harekâtını sevk ve idâre ediyordu. Komutan Cerver Runde'yi, diğer komutan İbnü'l-Hâc Kurtuba'yı kuşatmıştı. Sîr, Batıyy b. İsmail komutasında bir birliği Ceyyân üzerine gönderdi ve şehir sulhen alındı. Batıyy, Ceyyan'dan Kurtuba'ya sevkedildi ve İbnü'l-Hâc ile birleşti. Kurtuba Emîri Feth İbnü'l-Mu'temid, müdâfaa hazırlıklarını iyi yapmasına rağmen, kale içinde halkın durumu kötüleşince isyan çıktı ve halk kapıları Murâbıtlar'a açtı. Böylece, Endülüs'ün hilâfet merkezi olan şehir Murâbıt idâresine geçti (484/1091).[142]

Buradan hareketle Batıyy, Kal'atü Rebâh, Beyâse, Hısnü'l-Balât, Müdevver, Suhayre ve Şakûre'yi aldı. Bu arada Sîr, 1091 tarihinde Karmûne'yi ele geçirince Alfonso'nun merkezi konumundaki Tuleytula'ya iyice yaklaşmış oldu. Ancak, Tuleytula'dan önce el-Mu'temid'in işi bitirilmeliydi. Bu amaçla Sîr, güçlerinin büyük bölümünü doğudan ve batıdan İşbiliye üzerine sevk etti. Batı ordusundaki Murâbıt deniz filosu, şehrin lojistik destek almasını engelledi. Böylece, el-Mu'temid her taraftan kıstırıldığını görünce Alfonso'dan bir günlüğüne bile olsa âcil yardım istedi. Alfonso, düşmanı Murâbıtlar'dan intikam alma fırsatı yakaladığına inanarak çağrıya olumlu yanıt verdi. Şimdi aynı toprağın ezelî düşmanları, Murâbıtlar'a karşı birleşmiş oldu. Alfonso, İşbiliye'yi kurtarmak üzere 40 bin yaya ve 20 bin süvâriden müteşekkil büyük bir ordu sevk etti. Ancak, İbrahim b. İshak komutasındaki 10

142 İdrîsî, I, 539, 541, 568; İbnü'l-Esîr, X, 187; İbn Hallikân, VII, 122-23, 12728; İbn Ebû Zer', s. 154; İbn Hâkân, s. 22-24; Codera, **Decadencia**, s. 3

bin süvâriden oluşan Murâbıt ordusu daha yoldayken Hıristiyanların önünü kesti. Hısnü'l-Müdevver (Belme, Palma) yakınında gerçekleşen savaşı, büyük güç dengesizliğine rağmen Murâbıtlar kazandı (484/1091). Hısnü'l-Müdevver Zaferi sayesinde el-Mu'temid'in dış destek umudu tükenmiş oldu. Şehir halkı iyice bunalmış olduğundan büyük ayaklanma başgösterdi. Halktan bir grup kale kapılarını Murâbıtlar'a açtı. Onlara engel olmaya çalışan el-Mu'temid'in çabaları yeterli olmadı ve Murâbıtlar Endülüs'ün en güçlü şehrine girdi (22 Receb 484/9 Eylül 1091). Mağrib'e götürülen el-Mu'temid, orada vefât etti (488/1095).[143]

Abbâdîler'in hâkimiyetine son verildikten sonra, Murâbıtlar el-Meriye'ye yöneldiler. Şehrin emîri Mu'tasım b. Sumâdih, fazla direnç gösteremedi ve hastalanarak öldü (484/1091). Oğlu Muizzüddevle direnişi sürdürdüyse de dayanamayıp kaçtı ve şehir teslim oldu (484/1091).[144] Diğer yandan Batı Endülüs bölgesinin büyük kenti Batalyevs henüz alınmamıştı. Şehrin emîri el-Mütevekkil İbnü'l-Eftas, el-Mu'temid'in âkıbetinden sonra korkuya kapılarak bir yandan Sîr ile iyi ilişkiler kurmaya çalışıyor diğer yandan da gizlice Alfonso ile irtibat kuruyordu. Sonunda Alfonso ile üç yerleşim yeri verme karşılığında Murâbıtlar'a karşı ittifak yaptı. Buna çok öfkelenen Sîr, derhal orduyu Batalyevs üzerine sevk etti. Şilb ve Yâbüre alındıktan sonra ordu Batalyevs'e geldi. Alfonso, el-Mütevekkil'e yardım ulaştıramadı. Şehir halkından bazılarıyla anlaşan Sîr, gece vakti kapıların açılmasıyla şehre girdi (487/1094). Âsi el-Mütevekkil ve âilesi kılıçtan geçirildi. İdamdan kurtulabilen âile üyesi el-Mansûr ise, Hıristiyanlara sığındı ve daha sonra Endülüs'e karşı yapılan akınlara katıldı. Sîr, buradan hareketle el-Mütevekkil'in İspanyalılara tes-

---

143 İbn Hâkân, s. 24-30; İbnü'l-Esîr, X, 189 vd., 248 vd.; İbn Dihye, s. 26-27; el-Merâküşî, s. 202 vd.; Makkarî, Nefh, I, 339-40; İşbiliye'nin Murâbıtlar tarafından alınışına ve Mu'temid'e dâir geniş bilgi için bkz. İbn Dihye, s. 7-8, 14-17, 20-38, 54, 118-131, 166 vd.; el-Merâküşî, s. 202-224; E. Levi-Provençal, "Mu'temid", İA, VIII, 753-56; krş. Nasrullah, s. 275-80

144 İbn Hâkân, s. 54; İbnü'l-Esîr, X,192; İbn Dihye, s. 25, 121

lim ettiği Üşbûne sınır bölgesini şiddetli bir savaştan sonra geri aldı (487/1094).[145]

Bu arada, Doğu Endülüs'teki İslam arazîsini işgal eden Hıristiyanlara karşı Yusuf, oğlu Muhammed'i gönderdi. Mürsiye civarına gelen Muhammed, burada Hıristiyanlar ile yaptığı savaşı kazanarak şehre girdi ve emîri İbn Reşîk'i azletti (484/1092).[146] Sonra Vebre şehrini aldı (485/1092) ve oradan Dâniye'ye yönelerek emîri İbn Mücâhit Âmirî'nin terk ettiği şehri teslim aldı. Oradan Şâtıbe'ye geçti. Oranın emîri İbn Münkız da kaçmıştı. Dolayısıyla şehir Muhammed'e kaldı ve kendisi de bölgenin vâlisi oldu.[147]

Bir başka büyük Endülüs şehri olan Belensiye, çıkarı gereği Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında sürekli saf değiştirebilen bir Hıristiyan lider olan Sid'in işgali altındaydı.[148] Belensiye Kadısı Cafer İbn Cehhâf Muâfirî, Murâbıtlar ile irtibata geçerek onlardan destek istedi. Komutan İbn Âişe, istenen desteği gönderdi ve ordu şehri Hıristiyanlardan geri aldı (485/1092). Kadı Cafer, Murâbıtlar adına burada özerk bir idâre kurdu. Ancak, askerlere kötü muâmele ettiği için Murâbıtlar ile arası açıldı. Bu sebeple Sid'e yanaştı. Kaybettiği yeri geri alma hırsıyla yanmakta olan Sid, büyük bir güçle saldırdığı Belensiye'yi yeniden ele geçirdi (487/1094). Şehirdeki Müslümanları çıkararak yerlerine Hıristiyanları yerleştirdi. Kadıyı da yaktırarak öldürttü. Bu durum Yusuf'u çok kızdırmıştı. Murâbıt ordusu Endülüslülerin de katılımıyla şehri kurtarmak için harekete geçti. Sid Murâbıtlar'ı bozguna uğrattı. Hatta, bir ara şehirden hurûç yaparak bazı yerleri işgal edip geri döndü. Şehrin hâkimiyeti 492 (1099) tarihinde ölünceye kadar Sid'in elinde kaldı. Bu tarihte Alfonso, şehrin idâ-

145 İdrîsî, I, 543, 545; İbnü'l-Esîr, X, 193; İbn Ebû Zer', s. 156

146 İbnü'l-Hatîb, **A'lâm**, s. 257-258

147 İbnü'l-Esîr, X, 189; İbn Ebû Zer', s. 156; Himyerî, s. 539

148 Sid ile Valensiya Hıristiyan yönetimi ve her ikisinin Endülüslüler ile aralarındaki ilişkiler konusunda geniş bilgi için bkz. Robert I. Burns, **The Crusader Kingdom of Valencia: Reconstruction on a Thirteenth-Century Frontier**, Harvard College, 1967, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 10 vd.

resini ele aldı. Ancak, Yusuf'un sevk ettiği orduya karşı koyamayacağını anlayınca ortalığı ateşe vererek geriye çekildi ve Murâbıtlar şehre girdi (Ramazan 495/Haziran 1102).[149]

Belensiye'den hareketle Murâbıtlar, Doğu Endülüs'te bazı küçük yerleri daha ele geçirdiler (496/1103). Oradan Şentemeriye'ye geçerek Emîr Abdülmelik b. Zîrîn'in elinden şehri aldılar ve kendilerine kattılar (Receb 497/Nisan 1104).[150] Murâbıtlar buradan Berşelûne bölgesine saldırıya geçerek büyük tahribât yaptılar ve Hıristiyanlara gözdağı verdiler.[151]

Böylece Yusuf, Müstaîn İbn Hûd'un hâkimiyetindeki Sarakusta dışında bütün Endülüs emîrliklerini hâkimiyeti altında birleştirmiş ve hatta, Belensiye gibi Hıristiyanların eline geçmiş pek çok yeri kurtararak Endülüs'ü eski günlerini anımsatan güçlü konuma getirmişti. Yusuf'un Endülüs'ün hilâfet merkezi olan Kurtuba'da biat kabul etmesi de bunun simgesi olmuştu.[152]

d. Endülüslü Zâide ile Kastilya Kralı VI.Alfonso'nun Evliliği Meselesi

İspanyol kaynaklarında geçen bir hikâyeye göre, el-Mu'temid b. Abbâd'ın kızı Zâide VI.Alfonso ile evlenmiş veya Alfonso onu dost edinmiş ve bu evlilikten Sancho adında bir erkek çocuk doğmuştur. Hatta, el-Mu'temid Murâbıtlar'a karşı yardım etmesi için Alfonso'ya kızını, mehir olarak da birkaç yerleşim yerini vermiştir. Ana fikri böyle olan hikâye, asırlarca İspanyalılar arasında gerçekmiş gibi anlatılagelmiştir. Bu hikâyeye, Florez'in kaleme almış oldu-

149 Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, X, 189; İbn Dihye, s. 195; İbn İzârî, III, 31-45
150 Aschbach, s. 97 vd.; İnân, III, 368 vd.
151 İdrîsî, I, 734; Nasrullah, s. 289-90
152 İbnü'l-Esîr, X, 193; Primera Cronica, s. 535 vd.; Murâbıtlar'ın Endülüs'ü kendi vilayetlerinden birisi durumuna getirmeleri konusunda geniş bilgi için bkz. İbn Hâkân, s. 22-54; el-Merâküşî, s. 225 vd.; el-Hulel, s. 74 vd.; Codera, Decadencia, s. 4; krş. Aschbach, s. 97 vd.; Bûtşîş, s. 14-15; Kennedy, s. 161 vd.; Hüseyin, Abdülmü'min M., Târîhü'l-Mağrib ve'l-Endelüs fî asri'l-Murâbitîn, İskenderiye, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1986, s. 32 vd.

ğu **Espana Sagrada** adlı eserin VII. cildindeki "Pelayo de Oviedo" başlığı altında yer verilmiştir. Ayrıca yine Florez, **Reinos Catolicos**'unda; Toledolu Roderik, **De Rabis Hispanica**'sında; Tudelalı Loca, **Cronicon Mundi**'sinde; Modesto Lafuente, **Historia General de Espana**'sında; Menendez Pidal, **La Espana del Cid**'inde hikâyeye yer vermişlerdir.[153] İspanyalıların Endülüslü Zâide anlamında "Zaida la Mora" veya "Ceida" dedikleri Zâide'nin İspanyol versiyonu hikâyesinde, şahsın mevcudiyetinden başka bir gerçek yan yoktur. Alfonso'nun bu isimde bir kadınla ilişkisi ve ondan Sancho adında bir oğlu olmuştur fakat, büyük Endülüs araştırmacısı olan Muhammed Abdullah İnân'a göre bu kadın el-Mu'temid'in kızı değil geliniydi ve Alfonso'ya antlaşma bedeli olarak verilmemişti. el-Mu'temid'in Kurtuba emîri olan oğlu el-Me'mun lakaplı el-Feth, Murâbıtlar tarafından kuşatıldığında hanımı Zâide ve çocuklarını Hısnü'l-Müdevver'e göndermiş, veya kale Murâbıtlar'ın eline geçince Zâide çocuklarıyla birlikte kaçmış ve sonra durumun kötüleştiğini görünce belki el-Mu'temid'in de muvâfakatıyla Alfonso'ya sığınmıştı. Alfonso da kadınlara düşkün biri olduğundan fırsatı değerlendirip güzel bulduğu Zaide'yi kendisine eş yapmıştı (485/1092).[154]

Alfonso'ya eş olduktan sonra Zâide Hıristiyanlığa geçti ve İsabella veya Maria adını aldı. Ancak, buna rağmen Me'mûn'dan olan evlâdına ve destekçilerine yardım etmeye devam etti. Hiç oğlu olmayan Alfonso'dan bir erkek çocuk dünyaya getirdi ve adı Sancho oldu. Sancho'nun doğumunda ise kendisi öldü (1097 veya 1098). Oğlu Sancho, sonraki yıllarda Murâbıtlar ile yaptığı Uklîş savaşında öldü (501/1108). Oğlunun ölümünden büyük üzüntüye düşen Alfonso da kısa süre sonra oğlunun peşinden gitti (502/1109).[155]

---

153 İnân, III, 346 (dipnot).
154 Aschbach, s. 140 vd.
155 Levi-Provençal, İslam, s. 151 vd.

e. Künneşre (Consoicra) Zaferi (1097) ve Tuleytula Kuşatması (1098)

Endülüs'ün Murâbıtlar'a bağlı bir eyâlet haline gelmesi, İspanyalıların saldırılarını durudurmaya yetmedi. VI.Alfonso, Murâbıtlar'ın hâkim oldukları yerlere saldırmaya başladı. Kal'atü Eyyûb'u işgal edip Medinetü Sâlim'i de kuşattı. Bu arada, Veşka (Huesca) da kaybedildi (490/1096).[156] Bu durumda derhal harekete geçen İbnü'l-Hâc komutasındaki Murâbıt ordusu, Alfonso ile Künneşre'de karşılaştı. Taraflar arasında cereyân eden çarpışmanın ilk anlarında Müslümanlar dağılır gibi olduysa da, savaşın kızışmasıyla toparlandılar ve Hıristiyanları bozguna uğrattılar. İspanyalıların kayıpları çok oldu ve Alfonso çok az adamıyla beraber kaçarak devletinin merkezi Tuleytula'ya sığındı (492/1097).[157]

1098 Tarihinde Mağrib'den Endülüs'e geçen Emîr Yahya b. Ebû Bekr, yanına Sîr ve İbnü'l-Hâc'ı alarak Tuleytula'yı kuşattı. Yedi gün süren kuşatmanın ardından kale civarında büyük tahribât yaparak Hıristiyan halkına gözdağı verdikten sonra geri çekildi. Bu, 1090 yılındakinden sonra gerçekleşen ikinci Tuleytula kuşatması oldu. 1102 tarihinde Sarakusta bölgesinde İbn Hûd'un imdâdına yetişen Murâbıtlar, Hıristiyanları bölgeden püskürttüler. Ancak, Hıristiyan saldırılarına başarıyla karşı konulurken komutan İbnü'l-Hâc öldü.[158]

Yusuf, bu savaştan sonra Kûnka'ya ordu sevkederek Aragonlar'ı mağlup etti ve ordusu Cezîret Şakar denen yerde Sid'in birliklerini donanma desteğiyle yenerek bölgeye sâhip oldu. Bu arada, Yusuf'un hasta olduğu haberi Endülüs'te yayıldı. Bunu duyan Alfonso, Müslümanlardan intikam almak için fırsat doğduğu inancına kapılarak saldırıya geçti ve İşbiliye yakınlarına kadar sokuldu. Ancak, yenilerek geri çekil-

156 Himyerî, s. 612; Empieza-1, 185 vd.; Veşka'nın kaybı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Seyyid Sâlih, s. 90 vd.

157 İbnü'l-Esîr, X, 202. Burada, bu savaşın Zellâka'dan sonra en meşhur savaşlardan birisi olduğu ifadesi yer almaktadır.

158 İbn İzârî, III, 44; Nasrullah, s. 290-91

mek zorunda kaldı. Sonuçta, Doğu Endülüs'teki Hıristiyan-Müslüman çatışması kesin bir netice ortaya çıkmaksızın Yusuf'un vefâtına kadar devam etti.

2. Ali b. Yusuf Dönemi (1106-1143)

Emîru'l-Müslimîn Yusuf b. Taşfîn, Endülüs'ü kendi idâresi altında birleştirdikten ve oğlu Ali için biat aldıktan sonra Mağrib'e başkenti Merakeş'e döndü. 498 (1104) yılı sonlarında hastalandığında ölümünün yakın olduğunu anladı ve oğluna yaptığı vasiyetini yineledi. Vasiyet üç hususu kapsamaktaydı. Birincisi Mağrib'in idâresi, ikincisi Sarakusta'da Hûdîler'in Hıristiyanlar ile kendi arasında bir tampon bölge teşkîl etmesi için yerinde bırakılması, üçüncü husus ise Kurtuba halkına iyi davranılarak onların kötü davranışlarının affetmesiyle ilgiliydi. Yusuf, iki yıl iki ay süren hastalık döneminden sonra vefât etti (3 Muharrem 500/4 Eylül 1106).[159]

Babasının vefâtıyla Ali, 2 Muharrem 500 (3 Eylül 1106) tarihinde ve 23 yaşındayken hükümdar oldu. Birkaç ay sonra Endülüs'e geçtiğinde kendisini herkes iyi karşıladı (500/1107). İdarî düzenleme ve atamalar yaparak geriye Merakeş'e döndü. Kardeşi **Temim b. Yusuf'u Gırnata vâlisi ve Endülüs'teki Murâbıt ordusunun baş komutanı** tayin etti. Mağrib'e döndükten sonra Alfonso'nun saldırılarını artırdığı haberleri kendisine ulaşınca, "Endülüs'te Hıristiyanlara karşı cihada başlanması" hususunda Temim'e bir emir gönderdi (501/1107).[160]

---

159 İbnü'l-Esîr, X, 417; İbn İzârî, III, 43-47; Ebû'l-Fidâ', II, 40. Yusuf b. Taşfîn hk. geniş bilgi için bkz. İbn Ebû Zer', s. 136 vd.; **el-Hulel**, s. 81-83; Empieza-2, 279 vd.; krş. Aschbach, s. 117 vd.; Altundağ, "Murâbıtlar", 580-583

160 İbn Hallikân, VII, 123-27; İbn İzârî, III, 48. Ali b. Yusuf'un veliahd seçilmesi, hayatı ve dönemindeki olayların ayrıntıları için bkz. **el-Hulel**, s. 84vd.; krş. Aschbach, s. 121 vd.; Empieza-2, 279 vd.; Codera, **Decadencia**, s. 5; Erdoğan Merçil, "Ali b. Yûsuf b. Tâfşîn", **DİA**, C.II, 458-59; Kennedy, s. 172 vd.; Powers, s. 20-22; Altundağ, "Murâbıtlar", 583-584

a. VI.Alfonso'ya Karşı Uklîş (Ucles) Zaferi (1108)

Murâbıtlar'ın Endülüs vâlisi Temim b. Yusuf, kardeşi Ali'nin de isteği üzerine babalarının hastalığından yararlanarak saldırıya geçen VI.Alfonso'ya karşı harekete geçti. 501 (1108) tarihinde Uklîş'e (Ucles) saldırdı. Şentemeriye bölgesinin sağlam kalelerinden birisi olan Uklîş, Tuleytula dağlarının kuzeyinde ve Vebze'nin[161] (Huete) batısında kalır. IIV./X. yüzyıl sonlarında Feth b. Zînnûn tarafından inşâ edilmiş ve Zünnûnîler'in merkezi olmuştu. Tuleytula düşünce bu hânedânın bölgedeki hâkimiyeti de sona ermiş ve kale Kastilyalıların eline geçmişti.[162]

Murâbıt ordusu kaleye saldırıya geçtiğinde içerideki Hıristiyanların ciddi bir mukâvemet gösterebilecek vakit ve imkanları kalmadı ve kale ele geçirildi (15 Şevval 501 /28 Mayıs 1108). Temim, kaledeki kiliseyi câmiye çevirdi. Buna karşı Kastilya ordusu, Alfonso'nun tek oğlu olan Sancho komutasında kaleyi kurtarmak üzere yola çıktı. Kaleye yaklaştıklarında Murâbıt ordusunun durumu ve komutanın düşüncesi hakkında farklı rivâyetler mevcuttur. İbn Ebû Zer'e göre, düşmanın yaklaştığını öğrenen Temim onlarla karşılaşmaktan kaçınarak geri çekilmek istemiş, ancak yanındaki Muhammed b. Âişe ve Muhammed b. Fâtıma gibi komutanların nasîhati ve gerçekleşecek olayı mâkul göstermeleri sayesinde kalmaya karar verdi. İki ordunun sayı mevcudu hakkında kaynaklarda yeterli bilgi mevcut değildir. Ancak Müslüman ordunun Gırnata, Kurtuba ve Doğu Endülüs'teki birliklerden müteşekkil olduğu ve her üç bölgede en az biner adet muhâfız gücü bulunduğu dikkate alındığında toplam sayının üç bin civarında olması muhtemeldir. Yardıma gelen Kastilya ordusu ise, büyük ihtimalle Endülüslülerden daha fazla sayıda asker barındırıyordu. İbn İzârî'ye göre, yedi bin süvârilik

161 Himyerî, s. 607

162 **Resâil ve Makâmât Endelüsiyye**, nşr. Fevzi Sâid Îsâ, İskenderiye, 1989, Menşe'etü'l-Maârif, s. 88; Miranda, **Batallas**, s. 103-113; Aschbach, s. 122

bir Kastilya gücü söz konusuydu.[163] Temim'in ilk anda savaşmaktan kaçınması da bunu destekler mâhiyettedir. Aynı yılın 16 Şevval (29 Mayıs) günü gerçekleşen savaş çok çetin geçti ve sonuçta Alfonso'nun Me'mûn b. Abbâd'ın dul kalan eşinden olma olduğu söylenen tek oğlu Sancho dâhil pek çok Kastilya komutan ve askeri öldürüldü. Sonuçta, Murâbıtlar kaleye ve civar bölgeye tamamen sâhip oldular.[164]

Sancho'nun yanında savaşa Alfonso'nun yedi önemli komutanı daha katıldığı ve hepsi öldürüldüğü için bu savaşa **Yedi Komutanlar Savaşı** (Batalla de los Siete Condes) de denmiştir. Sonucu itibarıyla savaşın, Alfonso'nun ölümüne neden olduğunu da söyleyebiliriz. Çünkü, oğlu Sancho'nun ölümüne çok üzülmüş ve kısa süre sonra da hastalanarak ölmüştür (502/1109). Müslümanlar açısından bu zafer, Zellâka zaferini anımsatıcı bir etkiyle sevinç yaratmış, ayrıca en önemlisi Belensiye şehri geri alınmıştır.[165] Böylelikle Murâbıtlar Endülüs'teki varlıklarını güçlendirmiş, askerî güçlerini ispatlamış oluyorlardı. Buna ilâve olarak bu zaferin, Murâbıtlar'ın Hıristiyan topraklarına karşı düzenleyecekleri bir dizi saldırı harekâtının başlangıcını teşkîl ettiği de anlaşılmaktadır. Hıristiyan kaynaklarında Uklîş savaşına geniş yer verilir. Sancho'nun nasıl öldüğü ayrıntılı şekilde anlatılır. Ancak, bundan sonra olay efsâneleştirilerek gerçeğin dışına taşınır. Şöyle ki, oğlunun öldürüldüğü haberine çok üzülen Alfonso, intikam almak üzere içinde halîfe Ali'nin de bulunduğu Kurtuba'yı kuşatır. Pekçok Müslümanı esir alır ve yaktırır. Sonunda da Ali'yi barış istemek zorunda bırakır.[166]

---

163 İbn İzârî, III, 49; İbn Ebû Zer' ise "büyük bir topluluk" olarak kaydeder. bkz. s. 160

164 İbn Ebû Zer', s. 160-161; İbn İzârî, III, 49-50; İbnü'l-Kattân el-Merâküşî, Ebû Muhammed Hasan b. Ali (VII./XII.asır ortaları), **Nuzumü'l-Cümân li'tertîbi mâ selefe min ahbâri'z-zamân**, nşr. Mahmûd Ali Mekkî, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1990, s. 63-66; krş. Miranda, **Batallas**, s. 114 vd.; Aschbach, s. 123-24; Nasrullah, s. 301-02

165 İbn İzârî, III, 50-51; Himyerî, s. 97-101; krş. Nasrullah, s. 302; Haccî, s. 425

166 el-Merâküşî, s. 228 vd.; İbn İzârî, III, 52; İbn Ebû Zer', s. 161-62; **el-Hulel**, s. 85. Aschbach, s. 122-124, 148

b. Tuleytula Kuşatması (1109), Talebîre (Talavera) ve Kulumriye'nin (Coimbra) Fethi (1111 ve 1117)

Hükümdar Ali, Uklîş zaferinden on dört ay sonra ikinci defa, bu kez sırf cihat maksadıyla Endülüs'e geçti (25 Muharrem 503/24 Ağustos 1109). Gırnata ve Kurtuba'da hazırlıklarını tamamladıktan sonra dört yüz binden fazla mevcutlu ordusunun başına geçerek Tuleytula'yı hedef aldı ve harekete geçti. Bölgedeki Hıristiyan yerleşim yerlerine sel gibi akan Murâbıt ordusu her yeri tahrip etti, yüzlerce esir ve ganîmet elde etti. Ayrıca irili ufaklı pek çok kaleyi fethetti. Kastilyalılar büyük bir korkuya kapıldılar.[167] Bu harekât esnasında Murâbıtlar önce Tuleytula'nın batısındaki Tâcu nehrinin kıyısında yer alan Talebîre şehrine yöneldiler. Ânî bir saldırı sonucu kaleyi ele geçirerek içerde bulunan esir Müslümanları kurtardılar ve askerlerin çoğunu öldürdüler. Şehir kilisesini câmiye çevirip bir vâli atadılar ve güçlü bir muhâfız birliği yerleştirdiler.[168]

Buradan ilerlemeye devam eden ordu, Batı Endülüs ve Kastilya arazîsi ortalarına kadar girerek Kastilyalılar ile giriştiği pekçok çatışmada gâlip gelerek düşman kuvvetlerini ezdi.[169] Tuleytula'ya bağlı bulunan civar kalelerden yirmi yedi adedini fetheden Murâbıtlar, bundan sonra Mecrît ve Vâdî'l-Hicâre'yi de fethederek doğrudan Tuleytula'ya yöneldiler ve kaleyi muhâsara ettiler.[170] Burada, Murâbıt saldırılarının Hıristiyan kaynaklarındaki versiyonu biraz farklılık arzetmektedir. Onların bildirdiğine göre, Murâbıtlar güney Kastilya topraklarında tahribât yaptıktan sonra önce Tuleytula üzerine yürüdüler. Ânî bir saldırıyla kale çevresindeki daha evvel Zünnûnîler'in çiftliği olan yeşillik alanları ele geçirdiler. Bundan sonra da Tuleytula kalesini kuşattılar. Kaleyi müdâfaa

167 Himyerî, s. 523; Arslan, **el-Hulel**, I, 237
168 İbn İzârî, III, 51; Empieza-2, 287 vd.
169 İbn Ebû Zer', s. 161
170 İbn İzârî, III, 58

eden askerlerin başında Kastilya ordusu baş komutanı Alvar Fanez vardı. İslam kaynaklarına göre Murâbıtlar kalenin kuşatmasını ancak üç gün sürdürdüler ve sonra çevresindeki tarım alanlarını tahrip ederek geri çekildiler.[171] Ancak, İbn Dihye kuşatmanın bir ay kadar sürdüğünü kaydeder.[172]

Diğer bir Hıristiyan kaynağında ise, kuşatmanın yedi gün sürdüğünü, Murâbıtlar'ın kuşatmayı mancınıklarla surları dövmek ve burçları yakmak suretiyle çok şiddetli gerçekleştirdikleri, ancak bütün bu çabalarının boşa çıktığı, çünkü sağlam surlar içerisinde savunmanın çok iyi bir şekilde yapıldığı kayıtlıdır. Devamla, kuşatmanın yedinci günü Fanez'in kaleden çıkış yaparak çetin bir savaşa giriştiği ve sonuçta Murâbıt tarafının zor durumda kalarak 1110 tarihinde muhâsarayı kaldırdığı, bundan sonra ordunun Talebîre üzerine giderek şahri ele geçirdiği, oradan hareketine kuzey yönünde devamla bölgedeki Mecrît, Vâdî'l-Hicâre, Kanâlîş, vd. şehirleri ele geçirdikleri; ancak tam bu noktada orduda veba salgınının belirdiği ve bu yüzden Ali'nin Kurtuba'ya geri çekilmek zorunda kaldığı belirtilmektedir.[173] Sonuç olarak, İslam ve Hıristiyan kaynaklarının üzerinde anlaştıkları gerçek şu ki, Murâbıtlar'ın Kastilya topraklarına yaptıkları bu büyük askerî harekât, ordunun, hazırlıkların büyüklüğü ve hareketin çerçevesinin genişliği göz önüne alındığında Kastilyalılara karşı yıkıcılık ve caydırıcılık bakımlarından çok önemli sonuçlar doğurmuştur.[174]

Aynı anda bir başka koldan ilerleyen Sîr komutasındaki diğer bir Murâbıt ordusu da Portekiz topraklarında Yâbire, Üşbûne ve Şenterîn'i geri alarak (504/1111) Portekiz'in başşehri Kulumriye'ye ulaştı. Ancak, şehrin fethi şimdi değil, altı yıl sonra mümkün olacaktı. Kulumriye ise, bizzat Ali b. Yusuf tarafından Endülüs'e üçüncü geçişinden (511/1117) son-

171 Empieza-2, 281 vd.
172 İbn Dihye, s. 105
173 Codera, **Decadencia**, s. 232-34
174 İbnü'l-Esîr, X, 490-91; İbn İzârî, III, 59; İbn Ebû Zer', s. 161; İbnü'l-Kattân, s. 69; Codera, **Decadencia**, a.y.

ra fethedildi (515/1121). Murâbıt hücumu karşısında Portekiz (Kulumriye) kraliçesi Teresa bir varlık gösteremedi ve Hıristiyanlar her yerde Müslümanların önünden kaçtılar. Bu durumda işi kolaylaşan Ali, şehri ele geçirdi. Ancak, stratejik dejavantajlar nedeniyle burayı muhâfaza edemedi ve geri çekildi.[175] Bu arada, Yahya b. Ali İşbiliye vâliliğinden alındı ve yerine Ebû Hafs Ömer b. Yusuf atandı.[176] Yine, bu yıl ile 516 (1122) yılı arasında Ali'nin emriyle hareket eden donanma komutanı Muhammed b. Meymun'un, Sicilya adası ve civarında Hıristiyanlara karşı giriştiği ve kazandığı birkaç deniz savaşından da bahsedilmektedir.[177]

c. Vâli Mezdelî'nin Tuleytula Kuşatması ve Kastilyalılar ile Yapılan Savaşlar (1114-1115)

Hükümdar Ali'nin 505 (1111) tarihinde kendisine Kurtuba ve Gırnata vâliliğini tevdî etmiş olduğu Emîr Ebû Muhammed Mezdelî'nin, Hıristiyanlara karşı başarılı seferleri oldu. Mezdelî, öncelikle Kastilya topraklarına bir saldırı hareketi düzenledi. Yerleşim yerleri ve tarım alanlarında büyük tahribât yaptı. Ürcene (Oreja) kalesini fethetti. Buradan Tuleytula'ya yöneldi ve kaleyi kuşatmaya aldı (507/1114). Komutan Alvar Fanez, bu esnada 1111 tarihinde işgal etmeyi başardığı ancak, kısa süre sonra Murâbıtlar tarafından geri alınacak olan Kûnka'da bulunuyordu. Tuleytula'nın kuşatıldığı haberi kendisine ulaşınca, derhal on bin süvârisiyle yola çıkarak kale önüne geldi ve Murâbıtlar ile savaşa tutuştu.[178]

Kale önünde taraflar arsında pek çok çatışma vukua geldi. Her iki tarafın da ağır kayıpları oldu. İslam ve Hıristiyan kaynaklarının ortak kaydına göre, Kastilyalıların kaybı yedi yüz

175 İbn İzârî, III, 64; krş. Codera, **Decadencia**, s. 236; A. Huici Miranda, "İberya Yarımadası ve Sicilya", çev. Kasım Turhan-Ufuk Uyan, **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, İstanbul, Kitabevi, 1997, III, 311; Nasrullah, s. 304

176 İbn İzârî, III, 65-66

177 İbn İzârî, III, 66-67; **el-Hulel**, s. 86; Empieza-1, 223 vd.

178 Kennedy, s. 173

asker kadardı fakat, sonuçta onlar ağır kuşatma âletlerini yakarak Murâbıtlar'ı muhâsarayı kaldırmak zorunda bıraktılar.[179] Ancak, İslam kaynakları Müslümanların başarısızlıklarını örtme endişesinden olsa gerek, komutan Fanez'in Mezdelî'nin karşısına çıkmaya cesaret edemeyerek geceleyin kale önünden kaçtığını ve Mezdelî'nin de muzaffer bir şekilde Kurtuba'ya geri döndüğünü yazarlar.[180]

Tuleytula kuşatmasından sonra, Mezdelî'nin Vâdî'l-Hicâre üzerine yaptığı bir başka seferinden daha bahsedilir. Şehre saldıran Mezdelî ile karşılaşma cesaretini gösteremeyen kale komutanı Garcia, savaş yerinden firar etti ve kale içindekilerle birlikte Murâbıtlar'ın eline geçmiş oldu. Bu fetih olayıyla ilgili Hıristiyan kaynaklarında herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Mezdelî, başarılı idârecilik ve kumandanlık hayatını, Tuleytula kuşatmasını gerçekleştirmesinden bir yıl sonra 508 (1115) tarihinde yine Kastilyalılara karşı yaptığı Mestâniye kalesi yakınındaki savaşta şehit olarak sona erdirdi. Ölümü üzerine, yerine oğulları göreve getirildi. Ancak, Kurtuba vâlisi olan oğlu Muhammed, babası gibi sürekli cihada çıkıyordu. Kurtuba bölgesine saldıran Kastilyalılara karşı savaşırken babası gibi şehit oldu ve ordu savaşı kaybetti (Safer 509/Haziran 1115). Onun yerine Kurtuba'ya vâli olarak atanan Emîr Ebû Bekir Yahya b. Taşfîn, Beyyâse yönünde Kastilyalıların peşine düştü. Fakat, düşmanı ondan önce yakalamak Mezdelî'nin diğer oğlu olan Abdullah'a kısmet oldu. İki taraf arasında meydana gelen çarpışmada Murâbıtlar tekrar hezimete uğradı (28 Cemâziyelâhir 509/18 Kasım 1115).[181]

Murâbıtlar'ın halîfe Ali zamanında yürüttükleri fetih harekâtına katkıda bulunanlardan birisi olarak vâli Mezdelî ile kendisinden sonra göreve getirilen oğulları, Endülüs'te görev yapan diğer Murâbıt liderler gibi üzerlerine düşen görevi yerine getirme yani, Endülüs topraklarını İspanyalılara karşı

179 Codera, **Decadencia**, s. 20
180 İbn Ebû Zer', s. 162
181 Kennedy, s. 174

koruma gayreti içinde oldular. Bu tür liderlerden birisi de komutan İbnü'l-Hâc idi. O da aynı düşünce doğrultusunda hareket ederek Barselona Kontluğu topraklarına karşı büyük bir saldırı düzenledi (Safer 508/Temmuz 1114). Ancak, Hıristiyanlara yenilerek şehit düştü ve yerine Mürsiye, Belensiye, Turtûşe ve Sarakusta bölge vâlisi olarak atanan Ebû Bekir b. İbrahim b. Tâflût, harekâtı kaldığı yerden devam ettirdi. Barselona topraklarına girerek Berşelûne kalesini kuşatmaya aldı. Taraflar arasında meydana gelen çarpışmalarda her iki tarafın da kayıpları büyük oldu. Sonuçta Murâbıt ordusu büyük bir başarı kazanamadan geri çekildi.[182]

Ardarda gerçekleştirilen Tuleytula merkezli Murâbıt saldırılarının sebebi ve amacını bu aşamada tahmin etmek zor değildir. Müslümanlar düşmanı tamamıyla çökertmeye, Hıristiyanların her fırsatta yaptıkları yıkımlı saldırılara karşı kalıcı şekilde kendilerini korumaya, hatta Tuleytula ve çevresini alarak Endülüs'ü eski sınırlarına kavuşturmaya çabalamaktadırlar. Bu strateji planlamasına esas teşkîl eden önemli olaylardan birisi, Murâbıtlar'ın yüksek askerî güce sahip olmaları ise, diğer bir unsur da VI.Alfonso'nun ölümünün ardından Kastilya tahtının vârissiz kalmasından doğan otorite boşluğu ve taht mücadelesi olmalıdır. Kastilya tahtı Alfonso'nun kızı Urraca'ya kalınca, bir cephede Urraca ile eşi Aragon kralı I.Alfonso arasında, ikinci bir cephede ise yine Urraca ile oğlu Alfonso Raimundez'in Galicialı taraftarları arasında taht kavgaları baş göstermiş, doğal olarak bu hal Endülüs topraklarına saldırmak bir yana Hıristiyan savunmasını zaâfa uğratmıştı. Zamanın en büyük Hıristiyan komutanlarından birisi olan Kastilya ordusu baş komutanı Alvar Fanez de bizzat bu iç savaşlara iştirak etmişti.[183] Murâbıtlar'ın bu boşluktan yararlanarak Tuleytula'ya yüklenmeleri ve bir an evvel emellerini gerçekleştirme çabasında ısrar etmeleri anlaşılır bir durumdur.

---

182 İdrîsî, I, 734; İbn Ebû Zer', s. 162; krş. Codera, **Decadencia**, s. 20-22
183 Empieza-1, 189 vd., II, 395 vd.; Payne, I, 30

d. el-Cezâiru'ş-Şarkiyye'nin (Balear Adaları) Fethi (1116)

Ali b. Yusuf'un ilk yıllarında Hıristiyanlara karşı kazanılan önemli başarılardan birisi de Meyûrka, Menûrka ve Yâbise (Ibiza) adalarından müteşekkil el-Cezâiru'ş-Şarkiyye'nin geri alınmasıdır (509/1116). İtalyan devletlerinden Pisa ve Cenova (Genoa) yanında, Frank devletleriyle de birleşen Barselona Kontluğu, birleşik donanma ordularıyla adalara çıkarma yapmışlar, savunmayı kırarak büyük bir tahribât gerçekleştirmişlerdi (508/1114). Bundan bir sene sonra aynı grubun saldırısı sonucu Meyûrka adası işgale uğramıştı.[184]

Halîfe, bu olayları dikkatle takip etmekteydi ve adaların kendileri açısından stratejik öneminin farkındaydı. Adaların vâlisi Abdullah Murteza, felaket haberini kendisine ulaştırınca derhal Emîru'l-Bahr (Deniz Kuvvetleri Komutanı) Tâfirtâş komutasında 300 gemiden müteşekkil donanmayı bölgeye sevk etti. Murâbıt donanmasının yola çıktığını haber alan işgalciler, her tarafı yakıp yıkarak ve pek çok Müslümanı öldürerek adalardan kaçtılar. Bölgeye gelen ordu (509/1116), yeniden imar faaliyetine girişti. Göreve tayin edilen vâli Vânûr b. Ebî Bekr Lemtûnî'nin çalışmaları sonucu dağlara kaçan halkın evlerine geri dönmeleri ve huzur içerisinde yaşamaları temîn edildi.[185] Ancak, Murâbıtlar'ın özellikle denizlerdeki çıkarları açısından önem vererek kurtardıkları bu adalar, daha sonra kendilerine karşı isyanların merkezi olmak gibi tehlikeli bir rol oynayacaktı.[186]

Burada konuya ilâve edilmesi gereken bir husus daha vardır ki, o da bu adaların Murâbıtlar'ın eline geçmesine kadar Âmirîler hânedânının elinde bir bilim kültür merkezi olmuş olmasıdır. Merkezî idârelerin âlimler üzerinde zaman zaman

---

184 **Resâil**, s. 426; Himyerî, s. 549, 567

185 İbn Ebû Zer', s. 162; Himyerî, s. 567-68; Haccî, s. 427

186 el-Cezâiru'ş-Şarkıyye'nin (Doğu Adaları) coğrafî özellikleri, Muvahhidler ile Murâbıtlar arasında cereyan eden çarpışmalara sahne olması ve bununla ilgili dâhilî olaylar için bkz. Makkarî, **Nefh**, I, 143 vd.

görülen baskılarından kaçan pek çok ünlü İslam âlimi, merkezden uzak ve rahat bir ortama sâhip olan el-Cezâiru'ş-Şarkıyye'de, özellikle Meyûrka ve Dâniye'ye yerleşmeyi tercih etmişlerdi. Bu gerçeği, Endülüs ulemâsının hayatını konu alan tarihî kaynaklarda görmek mümkündür.[187]

e. Aragon Kralı I.Alfonso'nun Sarakusta'yı (Zaragoza) İşgali (1118) ile Endülüs'te Murâbıtlar'ın Gücünün Tükenişi

Sarakusta, stratejik bakımdan Endülüs hükûmet merkezinden uzak, Îbrû nehrinin sol kanadında güçlü mevkii ve sağlam kaleye sâhip olması sebebiyle, bir yönden merkezi hükûmete baş kaldırma ve mahallî istiklâl düşkünü hânedânların pek sevdiği bir yer, öbür yandan Müslüman toprakları ile Hıristiyan ülkesi arasında doğal bir ayraç olmuştu. Endülüs'ün millî siyâseti bakımında ise, doğusundan Barselona Kontluğu, kuzeyinden Aragon ve Navar devletleri, batısından da Kastilya krallığı ile çevrelenmiş fiziki coğrafyasıyla Sarakusta, Hıristiyan İspanya devletleri arasında onların iştahlarını kabartan bir av gibi kalmıştı. Nitekim, VI.Alfonso Tuleytula'yı aldıktan sonra şehri istîlâ etmek için pek çok kararlı girişimde bulunmuş ancak, Murâbıtlar'ın 1086 tarihinde İberya Yarımadası'na ilk gelmeleriyle geri çekilmek zorunda kalmış ve Emîr el-Müstaîn İbn Hûd rahat bir nefes almıştı. İbn Hûd, şehrin savunmasını güçlendirirken, bir yandan da Yusuf ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Murâbıtlar Doğu Endülüs'ten itibaren batıya doğru ilerleyerek bütün Endülüs'ü kendilerine katarken, Sarakusta emîri Yusuf'a elçiler göndererek dostluk ilişkisi kurdu ve bu sayede yerinde bırakıldı.[188]

Bu arada el-Müstaîn Hıristiyanlar ile savaşırken şehit düştü (503/1109) ve yerine oğlu İmâdüddevle lakaplı Abdülmelik İbn Hûd geçti. Abdülmelik İbn Hûd Hıristiyanlara meyl

187 Humeydî, s. 352; Dabbî, s. 439, 472; İbnü'l-Ebbâr, Mu'cem, s. 192; Himyerî, s. 231-32

188 Himyerî, s. 317; krş. Nasrullah, s. 292-95

edince, Murâbıtlar İbnü'l-Hâc ile Sarakusta'yı Hûdîler'in elinden aldılar (503/1110). Bir sene sonra İbn Hûd, Aragon kralı I.Alfonso ile birleşerek Sarakusta'yı geri almaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Ancak, çarpışmalar sırasında vâli İbnü'l-Hâc şehit düştü.[189]

Yeni vâli Ebû Bekir b. İbrahim b. Tâflût el-Müsevvifî,[190] Sarakusta'da iki yıl kadar yaptığı görevi esnasında ülkesini müdâfaa ve halkının huzurunun sağlanması uğrunda büyük çaba içerisinde oldu. Yanına vezir olarak da ünlü İslam filozofu Ebû Bekir İbnü's-Sâiğ **İbn Bâce**'yi (Beja) aldı.[191] Aragonlular'a karşı pek çok çarpışmada bulundu ve başarılı sonuçlar elde etti.[192] Diğer yandan, Murâbıt fetihleri karşısında durumları iyice kötüleşen İspanya Hıristiyanları, bu kötü gidişe bir dur diyebilmek amacıyla Frank kontluklarının katkılarıyla bir Haçlı ordusu oluşturdular. Oluşumun öncülüğünü yapan Aragon kralı I.Alfonso, birleşik orduyu Sarakusta'ya sürdü. 512 yılı Safer ayında (Mayıs 1118) başlayan ve yedi veya dokuz ay süren muhâsaradan sonra dayanılmaz hale gelen açlık ve zorluklar sebebiyle şehir düştü (3 Ramazan Çarşamba 512/18 Aralık 1118).[193] İslam ve Hıristiyan kaynakları düşüşün tarihi üzerinde mutâbık gibidirler. Bir farkla ki, Hıristiyan kaynakları 18 Aralık yanında, 11'i de olabileceğini yazarlar.[194]

Şehrin düşüşünün sebeplerinden birisi olarak, Murâbıtlar'ın savunmayı iyi yapmamaları gösterilmektedir.[195] Ancak, iki yıl önce (1116) Murâbıtlar'a karşı isyan hareketine

---

189 İbn İzârî, III, 53 vd.

190 Abdülvehhâb b. el-Mansûr, **A'lâmü'l-Mağribi'l-Arabî**, Rabat, Matbaatü'l-Melikiyye, 1978, s. 229-231

191 İbrahim Harekât, "Bâce", **DİA**, IV, 413

192 İbn İzârî, III, 68; İbnü'l-Hatîb, **el-İhâta**, I, 416; Himyerî, s. 75

193 İbnü'l-Ebbâr, **el-Hulletü's-Siyerâ**, nşr. Huseyn Mûnis, Kâhire, Dâru'l-Maârif, 1985, I, 225; İbn İzârî, III, 69; Makkarî, **Nefh**, II, 585; krş. Aschbach, s. 152-52

194 Codera, **Decadencia**, s. 12

195 Sarakusta ve düşüşü konusunda geniş bilgi için bkz. Hüseyin Mûnis, "Sagru'l-A'lâ Endelüsî fî Asrı'l-Murâbıtîn", **Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb**, C.XI/2, (Kahire) December 1949, s. 91-143; Haccî, s. 428; Cemal Abdülkerîm, "Sarakusta min hilâli'l-müellefâti'l-Arabiyye Endelüsiyye", **Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb**, C.57/3, (Kahire) Haziran 1997, s. 141-142; Seyyid Sâlih, s. 176 vd.

kalkışan İbn Tûmert, bu sırada Murâbıtlar'ı ciddi şekilde uğraştırıyordu. 1125 Yılındaki Muvahhidler'in başarısız Merakeş kuşatmaları ardından Ali, Endülüs işleriyle ilgilenme fırsatı bulabildi. Ayrıca, Ali'nin hükümdar olmasıyla hânedân içerisinde taht mücadelesi de başlamıştı. Bunların Murâbıt Devletinin gücünü zayıflatan etkenler olduğu da bilinmelidir.[196] Sarakusta, Tuleytula'dan sonra Hıristiyanların eline geçen ikinci büyük ve önemli Endülüs kentiydi. Dolayısıyla, onun düşüşü Endülüs'ün geleceği bakımından endişe verici bir gelişme oldu. Murâbıtlar açısından ise, devletin savaşçı ruhunun erken çöküşünü getirmişti. İspanyalılar açısından bakıldığında, onlar için bu işgal Reconquista hedefini gerçekleştirme yolunda önemli ikinci adımdı. Nitekim, Sarakusta'dan sonra es-Sagru'l-A'lâ (En Uzak Sınır) adı verilen bölgedeki yerleşim yerleri ve kaleler zamanla peşpeşe düşmeye başladı.[197]

f. Aragon Kralı I.Alfonso Karşısında Ketunde (Cutanda) Yenilgisi (1120) ve Gırnata Savaşları

Sarakusta kentinin kaybına çok üzülen Hükümdar Ali b. Yusuf, İşbiliye vâlisi olan kardeşi Emîr İbrahim'e haber göndererek Aragon kralı I.Alfonso'ya (İbn Rezmîr) haddini bildirmesini istedi. Bu esnada Alfonso, bazı rivâyetlere göre Kal'atü Eyyûb'u işgal etmiş ve oradan güneydeki Derûga'yı (Daroca) almaya yönelmiş durumdaydı. Diğer bir rivâyete göre, ise henüz Kal'atü Eyyûb'un işgalini tamamlamadan evvel Murâbıt ordusunun hareket ettiğini haber almış ve hazırlığını yenileyerek, on iki bin süvâri ve binlerce yaya askeriyle Müslümanları karşılamaya çıkmıştı. Murâbıtlar ile Sarakusta bölgesi Derûga şehri beldelerinden Ketunde'de (Cutanda) karşılaşan Alfonso, şiddetli geçen savaş sonunda gâlip

196 Altundağ, "Murâbıtlar", VIII, 583
197 Miranda, "İberya", III, 311; Ayrıntılı değerlendirme için bkz. Aschbach, s. 152-55

geldi (24 Rebîülevvel 514/24 Haziran 1120). Murâbıt ordusunda 20 bin kadar asker şehit oldu. Zamanın ünlü İslam âlimleri olan Ebû Ali es-Sadefî ile el-Meriye Kadısı Ebû Abdullah İbnü'l-Ferrâ' da şehitler arasındaydılar.[198] Alfonso, savaşın peşinden Derûga kalesini işgal ederek yakınına Belensiye ve Mürsiye yönünden gelebilecek Müslüman saldırılarına kalkan teşkîl etmesi, ayrıca savaşçı tarikat mensubu Hıristiyan askerlere mekân olması için Monreal diye adlandırılan sağlam bir kale inşâ etti.[199]

Ketunde yenilgisi, Endülüs'ün istikbâli açısından büyük bir felâket ve Murâbıtlar için ise bir askerî zaafın başlangıç göstergesiydi. Nitekim, durumu farkeden Müsta'rib Gırnata Hıristiyanları, Murâbıtlar'a karşı isyana cesaret edebildiler. Kendisine mektuplar göndererek Alfonso'yu Murâbıtlar'ın Endülüs'teki idare merkezleri olan Gırnata'yı işgal etmeye teşvik ve dâvet ettiler. İçlerinden 12 bin erkeğin isminin geçtiği mektuplarında Müslümanlara karşı yapılacak savaşa bedenî ve malî her çeşit katkıyı yapmaya hazır olduklarını yazdılar. Bu dâvete dayanarak Alfonso, 25 bin mevcutlu ordusuyla 519 yılı Şaban ayında (Eylül 1125) Sarakusta'dan hareketle önce doğuya, ardından güneye yöneldi. Belensiye içlerine kadar girdi ve geçtiği her yeri tahrip etti. Yürüyüşü esnasında kendisini işgale çağıran Endülüslü Hıristiyanların katılımlarıyla ordusunun adedi sürekli artmaktaydı. Bu Hıristiyanlar aynı zamanda Alfonso'ya Müslümanların sırlarını ve zayıf noktalarını da ifşâ ediyorlardı.[200]

İlerleyişini sürdürerek Gırnata şehri yakınlarına kadar gelen Alfonso'ya Müslümanlar ancak burada karşı koyabildiler. Alfonso bir başarı elde edemedi ve Murâbıt ordusunun hızla

198 **Resâil**, s. 79-80; İbnü'l-Ebbâr, **Mu'cem**, s. 3-4, 37

199 Ketunde savaşının ayrıntıları ve farklı rivayetler için bkz. İbnü'l-Esîr, X, 586 (Müellif, aynı yenilgiye 520 yılı olayları arasında da yer verir, X, 631); İbn İzârî, III, 57 vd.; İbnü'l-Ebbâr, **Mu'cem**, s. 4; İbnü'l-Esîr, X, 208; **Resâil ve Makâmât**, s. 88; Codera, **Decadencia**, s. 13-14, 262-67; krş. Aschbach, s. 152-53; Nasrullah, s. 305; Haccî, s. 429

200 **el-Hulel**, s. 91; Codera, **Decadencia**, s. 14-15; Aschbach, s. 154-55; Nasrullah, s. 305

geldiğini haber alınca da geri çekildi (26 Zilhicce 520/14 Ocak 1127). Hızlı bir şekilde şehrin imdâdına yetişen Murâbıt ordusu, geri çekilmekte olan Alfonso'yu şehre yakın bir yerde yakaladı. Cereyân eden savaşın başlangıcında Murâbıtlar üstün durumda olmalarına rağmen, kötü komutanın neden olduğu strateji hataları yenilmelerine sebep oldu ve ordugâhları Hıristiyan işgali altında kaldı. Bu başarısından cesaret alarak Alfonso, tekrar Gırnata üzerine saldırıya geçti. Şehir çevresinde çok şiddetli çarpışmalar yaşandı. Sonuçta ordusunun büyük kayıplar verdiğini görünce, Gırnata'yı ele geçirme hedefine erişemeden geri dönmeye karar verdi.[201] Böylece, Gırnata ve daha doğrusu Endülüs yok olma tehlikesini geçici de olsa atlatmış oldu.

Alfonso'nun girişti̇ği bu harekâtın gerçekleşmesinde Endülüslü Hıristiyanların büyük rolü olmuştu. İspanya fethinin ilk yıllarından itibaren Müslüman hükûmetlerden adâletli ve güzel muâmele görmelerine rağmen, bu davranışları sebebiyle devlet ile olan zimmî antlaşmalarını bozmuşlar, isyan etmişler ve böylelikle artık Müslümanlar için gizli değil açık bir tehlike timsâli hâline gelmişlerdi. Çünkü, onlar Müslümanlar ile savaşma ve İspanyalıları Endülüs'e saldırtma hususunda her fırsatı değerlendirir olmuşlardı. Bu duruma kesin bir çare arayan Müslümanlar, içlerinden Gırnata Kadısı Ebû'l-Velîd İbn Rüşd liderliğindeki bir heyeti Merakeş'e Ali'nin yanına gönderdiler. Gırnata Hıristiyanlarının yaptıklarını Ali'ye anlattılar. Yapılan durum müzakeresi sonunda İbn Rüşd, hâinlerin sürgün edilmesi yönünde fetvâ verdi. Ali de bu fetvâ ile amel ederek onları Mağrib şehirlerine sürgün ettirdi. İbn Rüşd'ün hükümdardan diğer bir isteği de, Endülüs vâlisi Temîm'in azledilmesiydi. Ali onu da kabul etti ve oğlu Taşfîn'i yeni Endülüs vâlisi olarak atadı (521/1127).[202]

---

201 İbn İzârî, III, 69-71; Aschbach, s. 156-57; Nasrullah, s. 305-06; Haccî, s. 432-33; Codera, **Decadencia**, s. 13

202 İbn İzârî, III, 79 vd.; Empieza-2, 395 vd.; Codera, **Decadencia**, s. 15; krş. Nasrullah, s. 306; Haccî, s. 433-34

g. Vâli Taşfîn b. Ali'nin Hıristiyanlara Karşı Seferleri (1128-1139)

Murâbıtlar'ın Endülüs vâlisi olarak atanan Taşfîn b. Ali, Hıristiyan tehlikesinin daha fazla kötü sonuçlara sebep olmasını önlemek amacıyla pekçok askerî sefere çıkmış ve ekserîsinde gâlip gelmiştir.[203] Göreve başladığı sene Kal'atü Rebah yakınındaki Cibâlü'l-Keres dağlarına saldıran Kastilyalıları mağlup etti. (523/1129) tarihinde ise, komutanlarından Ömer b. Sîr'i İşbiliye'den Kastilya bölgesine sevk etti. Ancak, ordunun yenilmesi üzerine Taşfîn vâliyi azletti. 524 (1130) Tarihinde bu kez Kastilya güçleri saldırılarını Kurtuba yakınlarına kadar sürdürünce şehrin vâlisi Abdullah, Taşfîn'den yardım istedi. Hızla yola koyulan Taşfîn'in gelişini haber alan Kastilyalılar geri çekildiler.[204]

524 (1130) Yılı Ramazan ayında Taşfîn, Tuleytula yakınındaki Hısnü's-Sikke kalesine hücum ederek ele geçirdi. Buradan yürüyüşe devamla Hısnü Bârcâs kalesine sonra da Tuleytula banliyösünde bulunan San Serfardo'ya kadar ilerledi ve buradan Gırnata'ya geri döndü. 526 (1132) Tarihinde Kastilyalılar Tuleytula'dan hareketle Kurtuba üzerine yürüdüler. Derhal karşı taarruza geçen Taşfîn, Berâşe köyü mevkiinde düşmanı karşıladı. Cereyân eden savaş sonunda Kastilyalılar mağlup oldu ve baş komutanları esir edildi. Taşfîn buradan Kal'atü Rebah'a geçerek yanında getirdiği esirleri, Hıristiyanların eline geçen Müslüman esirler ile değiştirme yapabilmeleri için kale halkına teslim etti ve sonra Gırnata'ya geri döndü.[205]

---

203 Taşfîn'in Endülüs Valisi olarak atanma tarihi hususunda farklı rivayetler mevcuttur. Bunlardan birine göre o amcası Temîm'in azledilmesinden sonra 520/1126 (İbn Ebû Zer', s. 165), diğerine göre 522/1128 veya 523/1129 (İbnü'l-Hatîb, **el-İhâta**, I, 454-57), bir başkasına göre 526/1132 (İbn Haldun, **Kitâbü'l-'İber ve Dîvânu'l-Mübtede'i ve'l-Haber fî Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve men Äserahüm min Zevî'ş-Şe'ni'l-Ekber**, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1979 (Kahire 1284'ten ofset), VI, 186) tarihinde atanmıştı. Ancak, Hıristiyan kaynaklarının da desteklediği İbn İzârî'nin nakletmiş olduğu olaylardan anlaşıldığına göre bu tarih Şaban 522/Temmuz 1128'dir. bkz. İbn İzârî, III, 70-73

204 İbn İzârî, III, 70-73, 79 vd.

205 İbn İzârî, III, 83-87

526 (1132) Tarihinde Kastilyalılar, Kont Derigo Gonzalez komutasındaki orduyla İşbiliye bölgesindeki Hısnü'l-Kalî'a kalesine saldırdılar. Kale komutanı Ömer İbnü'l-Hâc, saldırıya başarıyla karşı koydu. Bu arada, düşmandan esir aldığı bir grup askerin savaş meydanından geçen nehrin karşı yakasındaki kardeşlerinin gözleri önünde boyunlarını vurdurdu. Doğal olarak, bu hareket Kastilyalıları çok öfkelendirdi ve savaş yeniden kızıştı. Bu kez de Murâbıtlar mağlup oldular ve İbnü'l-Hâc şehit düştü. Bu başarıdan cesaretle ilerlemeye koyulan düşmanı, yapılan yeni bir savaşla ancak Taşfîn durdurabildi.[206]

Görüldüğü gibi, Kastilyalılar ile sürekli mücâdele hâlinde olan Taşfîn'e onlar da hırsla karşı koyuyorlardı. Taraflardan bazen biri ve bazen de diğeri gâlip geliyordu. Hıristiyan İspanya devletleri içinde dinî-siyasî birliğin büyük oranda sağlanabildiği her dönemde olduğu gibi, bu kez de Hıristiyanların iyice alevlenen Reconquista ateşi, böylece Kastilyalıların elinde kısmen gerçeğe dönüşüyor, bu arada Müslümanların üstünlük ve direnişlerini de kırıyordu. Hatta, karşılıklı saldırılara bakıldığında Hıristiyanların Müslümanlara karşı kendilerine oldukça fazla güvendikleri görülecektir. Nitekim, Reconquista hareketinin büyük öncülerinden birisi olan Leon-Kastilya kralı VII.Alfonso, bu düşünceyle hareket ettiğinden olsa gerek, büyük bir orduyla Batalyevs üzerine yürüdü. Ona karşı koymak üzere harekete geçen Taşfîn ile Zellâka ovası yakınında bir yerde savaşa girişti. Ancak, Alfonso'nun kendine olan güveni bu kez pek işe yaramadı. Taşfîn'in dedesi Yusuf zamanında kazanılan ünlü Zellâka zaferini anımsatan savaş[207] sonunda Murâbıtlar gâlip geldiler (528/1134).[208]

528 (1134) Yılı şonlarında Bâlbikâr (Albcar) mevkiinde Hıristiyanların saldırısına uğrayan Murâbıt ordusu, az daha yeniliyordu. İki bin kadar Kastilya askeri Murâbıt ordugâhına dalış

---

206 İbn İzârî, III, 82-83; İbnü'l-Hatîb, **el-İhâta**, I, 460-61

207 Tarihçilerin özel bir isim vermeyerek sadece Zellâka ovasında gerçekleştiğini belirtmeleri göz önüne alındığında, bu savaşa "İkinci Zellâka Zaferi" adı verilebilir.

208 İbn İzârî, III, 88-89; **el-Hulel**, s. 122

yaparak Taşfîn'in çadırına kadar ulaşmayı başardılar. Ancak, bir Murâbıt askerin baş komutanlarını öldürmesi üzerine Kastilyalıların düzeni bozuldu ve mağlup oldular.[209] Hıristiyan kaynakları bu savaşa işaret etmişlerse de, İslam kaynaklarında olduğu gibi savaş yerini tam olarak vermemişlerdir.[210] Bu arada, İslam kaynaklarında 529 (1134) senesi olayları arasında Ravta (Ruedâ, Rota) şehrinin kaybına yer verilmektedir. Saragusta bölgesi emîri el-Müstansır-Billah İbn Hûd, Kastilyalılara karşı koyamayınca Ravta şehri karşılığında onlarla bir barış antlaşması yapmayı ve biraz daha rahatça hüküm sürmeyi tercih etti. Şehrin kalesi, bölgedeki en önemli kalelerden biriydi.[211] İbn Hûd, bu kaleyi düşmana teslim etmekle merkezî otoritenin zayıfladığı zamanlarda Endülüslü liderlerin başvurmuş oldukları tipik davranışlardan birini sergilemiş olmaktaydı.

532 (1137) Tarihinde Taşfîn, Kûnka yönüne sefere çıktı. Vebze'ye saldırarak oradan ilerledi ve Erekûn şehrini fethetti. Altı bin civarında esir ile geriye döndü.[212] vâliliği döneminde sürekli gazâdan gazâya koşan Taşfîn, babası Ali'nin ağır şekilde hastalanması üzerine Merakeş'e çağrıldı ve kendisine hükümdar olarak biat edildi (8 Rebiulevvel 533/13 Kasım 1138). Bir müddet sonra babasının vefât etmesiyle de Murâbıtlar'ın yeni hükümdarı oldu (Receb 538/Ocak 1144).[213]

h. Aragon Kralı I.Alfonso Karşısında Kılâ'a (Alcolea) Yenilgisi (1129)

Aragon kralı I.Alfonso, Endülüs'ün kuzey sınır bölgesinde (Sagru'l-A'lâ) istîlâ hareketine yeniden başlamıştı. Niyeti, burada Müslümanların elinde bulunan Lâride, İfrâğa, Miknâse ve

209 İbn İzârî, III, 89; **el-Hulel**, 92
210 Codera, **Decadencia**, s. 18
211 İbnü'l-Esîr, XI, 33
212 İbn Ebû Zer', s. 164
213 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbn İzârî, III, 90-91; İbn Ebû Zer', s. 165; **el-Hulel**, s. 122 vd.; İbnü'l-Hatîb, **el-İhâta**, I, 446 vd.; Empieza-2, 339 vd.; Taşfîn'in, Mağrib'ten Endülüs'e gidiş gelişleri ve bu yolculukları esnasında karşılaştığı zorlukları anlatmış olduğu mektubu için bkz. **Resâil**, s. 66, 257

Turtûşe şehirlerini ele geçirerek Akdeniz'e ulaşmaktı. Turtûşe'nin kuzeyindeki Tarrakûne şehri de aynı bölgedeydi. Fakat, burası 40 yıl kadar evvel Barselona Kontu Berenguer'in eline geçmiş bulunuyordu. Yani, Sarakusta sınır bölgesinde Müslümanların elinde kalmış olan son yerleşim yeri Turtûşe idi. İşte, Alfonso bu şehri almak üzere harekete geçti. Sarakusta'dan hareketle doğuya İfrâğa ve Lâride üzerine yöneldi.[214]

Sarakusta ile Lâride arasındaki bölge, Sarakusta'nın düşüşünden bu yana Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında sürekli bir çatışma alanı olmuştu. Bu sebeple, Murâbıtlar'ın bölgedeki askerî takviyeleri güçlü ve her an savaşa hazır durumdaydı. Yürüyüşünü sürdüren Alfonso, güneye Belensiye topraklarına doğru ilerlemeye başladı. Tehlikeyi haber alarak bölgede Alfonso'nun işgallerine bir son verme amacıyla orduyu sefere çıkaran halîfe Ali, komutayı Emîr Ebû Muhammed b. Ebû Bekr b. Sîr'e verdi. Ordu, Belensiye'nin güneyinde Şakar adası yakınında bulunan el-Kılâ'a veya el-Kalî'a mevkiine kadar geldiğinde savaş başladı. Ancak, Müslümanlar mağlup oldu ve bütün varlıkları düşman eline geçti (523/1129).[215]

Hıristiyan kaynaklarındaki kayıtlara göre, el-Kılâ'a İbrû (Ebro) nehrinin kollarından birisi olan ve İfrâğa yakınındaki Sinkâ çayının sol yakasında kalan küçük fakat sağlam bir kaledir. Bunun anlamı, bu savaşın Murâbıtlar ile Aragonlular arasında Belensiye topraklarında değil de Sağru'l-A'lâ'da olduğudur. Hıristiyan kaynağı ilâve ederek, savaşın akabinde Alfonso'nun el-Kılâ'a beldesini işgal ettiğini ve adamlarından birine iktâ olarak verdiğini belirtir.[216] Diğer yandan, aynı Hıristiyan kaynağında Alfonso'nun Belensiye'yi 1129 yılı başlarında kuşattığı kayıtlıdır ki, bu da İslam kaynaklarındaki savaşın Belensiye topraklarında gerçekleştiği tespitini desteklemektedir.

---

214 İdrîsî, I, 733, 734; krş. Nasrullah, s. 307
215 Resâil, s. 61-65
216 Codera, Decadencia, s. 18

Savaştan sonra düşman kuvvetleri Guleyre'yi (Cullera) işgal ettiler. Mağlubiyeti haber alan Ali, vâlilere mektup göndererek bölgenin en kısa zamanda işgalden kurtarılmasını emretti. Alfonso ise, yeni bir Murâbıt taarruzundan çekindiği için gâlibiyetin semerelerini toplayamadan ancak, tahribât yaparak geri döndü.[217]

i. Aragon Kralı I.Alfonso'ya Karşı İfrâğa (Fraga) Zaferi (1134)

Aragon kralı I.Alfonso, kuzey Endülüs sınırında bulunan Miknâse şehrini 527 (1133) tarihinde işgal ettikten sonra İfrâğa ve Lâride kentlerine yöneldi. Önce İfrâğa'ya saldırdı. Vâli Sa'd İbn Merdenîş, halkıyla birlikte güçlü bir direniş gösterdi. Alfonso'nun sebep olacağı kayıplardan endişe eden Murâbıtlar, Barselona Kontu III.Ramon Berenguer ile 12 bin dinar karşılığında Alfonso'ya karşı ittifak oluşturdular. Bu ittifaka Alfonso çok öfkelenerek savaş için harekete geçti ve İfrâğa surları önünde Yahya b. Gâniye komutasındaki Murâbıt ordusu ile karşılaştı. Savaştan evvel, İfrâğa'yı almak veya surları önünde ölmek üzere komutanlarıyla birlikte yemin ettikten sonra din adamlarının askerî birliklere komuta etmelerini ve onlara moral vermelerini emretti.[218]

Bundan sonra cereyân eden olayların detayları hususunda kaynaklarda farklı rivâyetler kayıtlıdır. İslam kaynakları Murâbıt ordusu kale önüne varır varmaz çarpışmanın başladığını haber verirken, Hıristiyan kaynakları kalenin düşmesini engellemek amacıyla İfrâğa sırtlarına gelen Murâbıt ordusu ile Hıristiyanlar arasında iki çarpışmanın cereyân ettiğini ve bunların ikisinde de Müslümanların mağlup olduğunu, bunun üzerine teslim olmak zorunda kalan İfrâğalılar'ın teslim şartlarını Alfonso'nun reddettiğini ve kaleyi kılıç zoruyla al-

217 Aschbach, s. 171 vd.
218 İbnü'l-Esîr, XI, 33

maya karar verdiğini, tekrar direnişe geçen kaledekilerin yardımına koşan Murâbıtlar ile savaşın yeniden başladığını kaydederler. Sonuçta iki taraf arasında çok şiddetli bir savaş gerçekleşti. Murâbıt ordusunun sayısı Hıristiyan ordusununkinden daha az olmasına rağmen, Hıristiyanlar mağlup oldular ve ordugâhları Murâbıtlar'ın eline geçti (23 Ramazan 528/17 Temmuz 1134).[219]

Savaştan kaçarak zor kurtulabilen Alfonso Sarakusta'ya çekildi. Kısa süre sonra da orada üzüntüsünden öldü. Böylece Endülüs, I.Fernando ve VI.Alfonso gibi Ortaçağ İspanya tarihinin büyük krallarından olan I.Alfonso'dan kurtulmuş oldu. Murâbıtlar ise, muhtemelen Mağrib'teki büyük sorunlar nedeniyle, kazandıkları bu zaferin meyvelerini toplamak yani, kaybedilen Sarakusta ve civar illeri, hatta Tuleytula'yı geri almaya girişmek yerine, Zellâka'nın akabinde yaptıkları gibi geri çekilmeyi tercih ettiler. Bu hareket ise, Endülüs'ün geleceği açısından olumsuz sonuçlar doğuracak bir askerî strateji hatası oldu. Yine de, zaferin Endülüs ve İspanya cephelerinde farklı manevî sonuçlar doğurduğunu söylemek mümkündür. Yani, Murâbıtlar'ın askerî prestijleri tazelenirken, Hıristiyanlar arasında ise bir müddet ümitsizlik hâkim oldu.[220]

3. Taşfîn b. Ali Dönemi (1143-1146 veya 1149)

Kendisinden evvel veliaht seçilmiş olan kardeşi Sîr'in 533 (1138) tarihinde vefât etmesi üzerine Taşfîn yeni veliahd olmuştu. Daha sonra, babası Ali'nin vefâtıyla da hükümdar oldu (538/1143).[221]

---

219 İbnü'l-Esîr, XI, 34; İbn İzârî, III, 92, 95-96; Empieza-1, 233 vd., 241 vd.; krş. Codera, **Decadencia**, s. 269-72; Aschbach, s. 164

220 İdrîsî, I, 733; İbn İzârî, III, 93

221 İbn Ebû Zer', s. 165; İbn İzârî, III, 97 vd.; **el-Hulel**, s. 121 vd.; İbnü'l-Hatîb, **A'lâm**, s. 247

a. Kastilya Kralı VII.Alfonso (1126-1157) ile Yapılan Mücâdeleler

Reconquista hareketinin büyük öncülerinden birisi sayılan el Emperador lakaplı Leon-Kastilya kralı VII.Alfonso Raimundez (1126-1157), 31 yıllık iktidarı boyunca Endülüs'e karşı büyük savaşlara girişmişti. İslam kaynaklarında adı "et-Tâğıye Ezfûnş b. Remund" veya küçük kral manasında "es-Süleytîn" olarak geçer.

1133 tarihinde Şüreyş ve Ardu'l-Ferentîre'ye kadar ilerleyerek Endülüs'e karşı büyük taarruzu başlattı. Bu ilk hücumu karşısında Murâbıtlar direnemediler. 1138 tarihinde Ceyyân, Beyâse, Übbede ve Endûcer bölgesine saldırdı. Büyük tahribât yaparak ilerlerken başlangıçta Murâbıtlar'ın müdâhalesi etkili olamadı. Ancak, kaçan Müslüman askerlerinden gâlibiyet sarhoşluğuyla daha fazla esir alabilmek amacıyla savaş meydanındaki Vâdî'l-Kebîr nehrini geçen bir grup Hıristiyan askeri, yağmurun şiddetinden nehrin kabarması üzerine geri dönemediler ve kralın gözü önünde kılıçtan geçirildiler. Tuleytula'ya geri çekilen kral, intikam için bir süre sonra Kûriye şehrine saldırdı. Ancak, şiddetli savunma karşısında ikinci kez başarısızlığa uğradı.[222]

1139 Tarihinde Alfonso, Tuleytula bölgesinin en sağlam Müslüman kalelerinden biri olan **Hısnü Ernebe (Oreja)** kalesine saldırdı. Kurtuba, Mürsiye ve İşbiliye'den yola çıkan Murâbıt kuvvetleri Yahya b. Gâniye ve Kurtuba vâlisi Abdullah komutasında kalenin imdâdına koştular. Ancak, bundan sonrası pek meçhuldür. Haddizâtında, bu Ernebe savaşıyla ilgili İslam kaynaklarında fazla bilgi olmadığı ve Hıristiyan kaynaklarında verilen, kraliçe Berenguela merkezli, Müslüman askerleri küçük düşürücü ve alaycı ifadelere de inanılması zor olduğu için, Murâbıt ordusunun bu savaşta ne yaptığını, sonucun ne olduğunu kestirmek şimdilik imkan dâhilinde değildir. Hıristiyan kaynaklarına göre, savaş esnasında

222 İbn İzârî, III, 88; Empieza-2, 293 vd.

Alfonso'nun hanımı kraliçe Berenguela Tuleytula'da kral vekili olarak kalmıştı. Ernebe'ye doğru yol alan Murâbıt ordusu, Tuleytula sırtlarına kadar geldiğinde şehre hücum için şartlar müsâit olduğu halde, kraliçenin İbn Gâniye'ye elçi göndererek "kral seni Ernebe kalesi önünde beklerken sen bir kadının savunduğu şehre mi saldıracaksın" gibi aldatıcı sözler iletmesi ve bir yandan da Murâbıt ordusunun görebileceği şekilde güzelliklerini sergiler edâ içinde görünmesi sayesinde ordu geriye çekildi. Ayrıntısı kaynaklarda bulunamadığı için belli olmayan nedenle ordu, buradan Alfonso üzerine de gitmedi ve kale düşmana teslim oldu (525/1130).[223]

Hısnü Ernebe'nin kaybına karşın, Taşfîn Hıristiyanlar ile 530 (1135) tarihinde **Cebelü'l-Kasr** mevkiinde karşılaştı ve düşmanı yenerek büyük ganîmet elde etti. 1140 tarihinde Murâbıtlar, bu kez Tuleytula'nın güneyindeki Kal'atü Mûre'yi ele geçirerek civardaki Kastilya yerleşim yerlerine düzenledikleri akınlar için burayı merkez yaptılar.[224] Buna karşı Alfonso, Tuleytula Kontu Rodrigo Fernandez komutasındaki bir orduyu Vâdî Yâne bölgesine sevk etti. Bölgede büyük tahribât yapıldı. Kral, kendisi de bir başka ordu başında Kûriye kalesini muhâsara etti. İki aylık kuşatmadan sonra kale düştü (536/1142). Buradan **Mûre kalesine saldıran Kastilyalılar,** şiddetli bir savaştan sonra Kurtuba ve İşbiliye kuvvetlerinden müteşekkil Murâbıt ordusunu hezimete uğrattılar. Orduya komuta eden Kurtuba ve İşbiliye vâlileri şehit edilerek kafaları Tuleytula'ya götürüldü ve mızrak ucunda sokaklarda teşhir edildi (537/1142). Ertesi yıl Kastilyalılar Mûre yöresindeki Müslüman varlığına son vermek amacıyla yeni bir saldırı başlattılar. Saldırıya Kal'atü Rebah vâlisi karşı koydu ve bu kez düşman yenildi. Düşman güçlerin iki büyük komutanından biri yaralı olarak kaçarken, diğerinin başı kesilerek sokaklarda teşhir edildi (538/1143).[225]

---

223 Aschbach, s. 179 vd.
224 İbnü'l-Kattân, s. 266
225 İbn İzârî, III, 94-95; krş. Empieza-1; s. 171 vd., II, 299 vd.

1143 yılındaki yenilgiden büyük üzüntü duyan Alfonso, intikam için yemin ettikten sonra 1144 tarihinde İslam arazîsine karşı saldırıya geçti. Kurtuba ve İşbiliye civarındaki tarlaları ve köyleri yakıp yıkarak büyük zararlara sebep oldu. Tahripkâr ilerleyişini, Gırnata ve el-Meriye topraklarına kadar sürdürdükten sonra bolca esir ve ganîmet elde ederek geriye döndü.[226]

b. Doğu Endülüs Vâlisi Yahya b. Gâniye'nin Seferleri

Murâbıtlar döneminde Sarakusta'nın düşmesinden (1118) sonra, Doğu Endülüs Belensiye ve Mürsiye illerinden ibaret kalmıştı. Belensiye'den kuzeye doğru Şâtıbe'den es-Sagru'l-A'lâ'ya kadar, denizden batıya doğru Kûnka'ya kadar, güneye doğru da el-Meriye iline kadar Endülüs yerleşim yerleri bulunuyordu. Yusuf'un oğlu Emîr İbrahim'den sonra Mürsiye vâlisi olan Ebû Muhammed Yeddir b. Verkâ, şiddetlenen Hıristiyan saldırılarına direnmekte zorlandığında hükümdar Ali'den kendisine yardımcı olarak Yahya b. Gâniye'yi istedi. 515 (1121) Tarihinde İbn Gâniye Mürsiye'ye komutan olarak gönderildi.[227]

İbn Gâniye, Endülüs'te Murâbıtlar'ın bu son döneminde önemli olaylarda rol almış bir kimseydi. Mürsiye merkezli Doğu Endülüs'te Hıristiyanlara karşı Aragon ve Katalonya ile yapılan hemen tüm savaşlara katılmıştı. 519 (1125) yılında, Gırnatalı Hıristiyan vatandaşların isyanları ve düşmanı dâvet etmeleri sonucu ülkeye saldıran I.Alfonso'ya karşı mukâvemet hareketinde İbn Gâniye'nin yeri büyük olmuştu. 524 (1129) Tarihinde vâli Yeddir vefât ettiğinde İbn Gâniye, Belensiye merkezli Doğu Endülüs vâlisi oldu. Yine I.Alfonso'ya karşı yapılan İfrâğa savaşında imdat kuvvetleri komutanı olarak zaferin kazanılmasında büyük rolü oldu (528/1134).[228]

---

226 İdrîsî, I, 562

227 Benî Gânî hakkında geniş bilgi için bkz. el-Merâküşî, s. 342 vd.

228 İdrîsî, I, 569; İbnü'l-Esîr, XI, 34; el-Hulel, s. 91; Resâil, s. 55-60

İfrâğa zaferinden sonra İbn Gâniye, Kûnka ve Kastilya arasındaki sınır üzerinde ve Tuleytula'nın doğusunda kalan Ernebe kalesine yapılan Hıristiyan saldırısını püskürtme harekâtına da katıldı. Kuşatma sebebiyle zora düşen kale halkının imdâdına Kurtuba vâlisi Abdullah ile birlikte yetişen İbn Gâniye, diğer Murâbıt kuvvetlerle birleşerek Hıristiyanlara karşı koymuştu. Haddizâtında, bu Ernebe savaşıyla ilgili İslam kaynaklarında fazla bilgi olmadığı ve Hıristiyan kaynaklarında verilen kraliçe Berenguela merkezli Müslüman askerleri küçük düşürücü ve alaycı ifadelere de inanılması zor olduğu için, İbn Gâniye ve daha doğrusu Murâbıt ordusunun bu savaşta ne yaptığını, sonucun ne olduğunu kestirmek şimdilik imkan dâhilinde değildir.[229]

c. *Murâbıtlar'a Karşı Endülüs İsyanları ve Sonuçları*

Kuzey Afrika'da Murâbıtlar'a karşı bir dinî-siyasî hareket olarak ortaya çıkan (1116) ve Murâbıtlar'ın hâkimiyetlerini zedeleyen Muvahhid hareketinin etkisi Endülüs'te de görüldü. Hâkimiyet merkezlerini koruma derdine düşen Murâbıtlar, Endülüs ile yeterince ilgilenemez oldular. Bu sebeple, Hıristiyan saldırılarına zaten karşı koyamayan Endülüslülerin başlattıkları isyanlarla yüzyüze kaldılar. Endülüs'e ilk kez bir kurtarıcı sıfatıyla gelen Murâbıtlar, daha sonra Endülüs fâtihi olmuşlar ve tamamını hâkimiyet altına aldıkları İberya Yarımadası'nda Hıristiyanlara karşı yegâne mukâvemet gücü teşkîl etmişlerdi. Ancak, her an Hıristiyan çizmesi altında ezilme tehlikesiyle yüzyüze de olsalar, kendi küçük bağımsız dünyalarından mahrum kalan eski Endülüs emîrleri ve âileleri, baştan beri içlerinde Murâbıtlar'a karşı olumsuz duygularla doluydular. Dolayısıyla, bağımsız olabilmek için her fırsatı değerlendirebilecek bir durumdaydılar. Ayrıca, bölük pörçük olmuş siyasî bir tablodan birleşik bir Endülüs devle-

229 İbn İzârî, III, 84

tini tekrar vücuda getiren Murâbıtlar'ın, yapılan işin tabiatı gereği bu faaliyetleri esnasında Endülüslülere karşı bazen biraz sert tavırla muâmele ettikleri olmuştu. Yine, bu âilelerin kendilerini Murâbıtlar'dan daha medenî görerek onları küçümsedikleri de hatırlanmalıdır. İşte, bunun gibi sebeplerle Endülüs'te peşpeşe isyanlar patlak vermeye başladı.[230]

Emîru'l-Müslimîn **Yusuf b. Taşfîn'in vefâtından 15 yıl sonra başlayan Endülüs isyanlarından ilki, Ali b. Yusuf zamanında Kurtuba'da ortaya çıktı (515/1121).** Bu ve benzeri ilk dönem isyanlar sadece mahallî çekişmelerden kaynaklanmaktaydı. Ancak, 1144 yılından itibaren meydana gelen ve ikinci Mülûkü't-Tavâif dönemi olarak da adlandırılan Murâbıtlar'ın bu son döneminde isyanların öncekilerden çok farklı önemli bir özelliği vardı ki, o da **Endülüs milliyetçiliği** duygusuyla yapılmış olmasıydı. Bu sebeple, bunların şekli, etkisi ve sonuçları büyük olmuştu. İsyan ateşi doğusundan batısına bütün Endülüs topraklarında parlamıştı.[231]

Kurtuba'dakinden 23 sene sonra 539 (1144) tarihinde Batı Endülüs'ün Mîrtele, Şilb ve Bâce şehirlerinde **Ahmed b. Kasî**; aynı sene Kurtuba'da Ebû Cafer **İbn Hamdîn**;[232] Gırnata'da Ebû'l-Hasan **Ali b. Adhâ**; Doğu Endülüs şehirlerinden Belensiye ve Mürsiye'de önce **Kadı b. Abdülaziz**, ondan sonra da İbn İyâz ayaklandılar. **İbn İyâz, Hûdîler'den Seyfüddevle adına** bu harekete girişti ve Seyfüddevle, isyanların Endülüs millî lideri hâline geldi. Seyfüddevle İbn Hûd'un el-Besît savaşında öldürülmesinden (540/1146) sonra İbn İyâz, Kastilyalılar ile giriştiği bir savaşta ölmesine (542/1147) kadar bütün Doğu Endülüs bölgesine hâkim oldu. Ölümüyle yerini Muhammed b. Sa'd b. Merdenîş aldı. Süratle güçlenerek Belensiye'den Kartâcene'ye kadar diğer Doğu Endülüs şehirlerine de hâkim oldu. **İbn Hûd'tan sonra isyanlarda ikinci büyük millî lider hâline gelen İbn Merdenîş,** İbn Gâ-

230 el-Merâküşî, s. 277 vd.; Empieza-2, 43 vd.
231 Altundağ, "Murâbıtlar", 584
232 İbnü'l-Hatîb, A'lâm, s. 252 vd.

niye komutasındaki Murâbıt güçlerinin kendisiyle birkaç yıl süren mücâdelelerinden sonra, Muvahhidler'in Endülüs'e hâkim olmalarıyla asıl onları uzun yıllar uğraştırmış ve ancak kendiliğinden ölümüyle isyan sona ermiştir.[233]

Murâbıtlar'ın bu son ve zor dönemlerinde bütün Endülüs şehirlerini karıştıran isyanlar sonucu başlayan iç savaş esnasında, Endülüslü liderler Hıristiyanlardan yardım almaktan da geri kalmadılar. Hıristiyan İspanya devletleri ise, birinci Mülûkü't-Tavâif devrinde olduğu gibi Müslüman emîrlerden gelen bu tür dâvetlere memnûniyetle icâbet ettiler. Çünkü, bu yolla iki temel amaçlarına erişme fırsatı yakalıyorlardı. Birincisi, Müslümanlar arasında tefrika yaratarak onlardan bir grubu ezmek ve yardım karşılığında mal-toprak alarak güçlenmek; ikincisi de Endülüs emîrleriyle birlikte paylaştıkları ortak vatanın hariçten gelen Berberîler tarafından istîlâ edilmesi tehdidini bertaraf etmekti. Endülüs'te Hıristiyanlar ile kendi Müslüman kardeşlerine karşı yapılan bu tür dayanışmanın en çarpıcı örneği, daha sonra Muvahhidler döneminde İbn Merdenîş ile görülecektir.[234]

d. Haçlıların Elinde el-Meriye'nin (Almeria) Düşüşü (1147)

Murâbıtlar'ın Endülüs hâkimiyetlerinin son zamanlarında meydana gelen isyanlardan başka, iki önemli olay daha vardır. **Birincisi, kuzeydeki büyük yerleşim yerlerinin tamamının kaybedilmesi, ikincisi de doğu eyâletlerinden el-Meriye'nin elden** çıkmasıdır. Gerçekte el-Meriye, Katalonya, Cenova ve Pisa gibi Hıristiyan devletlerinin sürekli olarak işgal fırsatı kolladıkları önemli bir liman şehriydi. Nitekim, bu devletler kente yönelik donanma saldırılarıyla pek çok kez tahri-

---

233 el-Merâküşî, s. 278 vd.; İbnü'l-Hatîb, **A'lâm**, s. 251; Makkarî, **Nefh**, I, 341 vd.

234 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. İ. Abdüllatîf Denedeş, **el-Endelüs fî nihâyeti'l-Murâbıtîn ve müstehilli'l-Müvahhidîn: Asru't-Tavâifi's-Sânî (1116-1151)**, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1988, s. 47-100, 111-113; Kennedy, s. 189 vd.

bâtlara neden olmuşlardı. Endülüs'te Murâbıtlar'ın çözülmesiyle devlete hâkim olan kargaşa ortamını el-Meriye'yi işgal için bulunmaz bir fırsat olarak gören Hıristiyanlar, **Papalığın teşvikleriyle** bu işi gerçekleştirmeye karar verdiler.[235]

Kastilya kralı VII.Alfonso önderliğinde Kastilya, Katalonya, Navar, Pisa, Cenova ve Pireneler ötesi Frank kontluklarından bazılarının katılımlarıyla bir müttefik haçlı ordusu oluşturuldu. el-Meriye, karadan ve denizden yoğun şekilde kuşatmaya alındı. Üç ay süren kuşatma sonunda, maîşet kaynakları tükenen ve yardım alamayan şehir düşmana teslim oldu (542/1147). Sâhip olduğu imkanlarıyla Endülüs devleti için her bakımdan önemli olan el-Meriye'nin kaybı, diğer bölgelerde de büyük yankı uyandırdı. Şehrin Hıristiyanlardan geri alınması ise, ancak Muvahhidler'in Endülüs'e hâkim olmalarından sonra mümkün olacaktır.[236]

Alfonso, el-Meriye işgali yolunda ilerlerken Orta Endülüs'te çok stratejik bir konuma sâhip durumdaki Kal'atü Rebah'ı ele geçirmişti. Endülüs'ün savunmasında büyük fonksiyonu bulunan bu kale, daha sonraki yıllarda Muvahhidler ile İspanyalılar arasında cereyân eden savaşlarda büyük bir role sâhip olacaktı. el-Meriye ve Kal'atü Rebah'tan başka, Muarbıtlar'ın yıkılmasından kaynaklanan otorite boşluğunda Katalonya Kontluğu da Turtûşe (543/1148) ve Lâride'yi ele geçirmişti (544/1149).[237]

e. Haçlıların Elinde Üşbûne (Lisbon) ve Şenterîn'in (Santarem) Düşüşü (1147)

Murâbıtlar'dan boşalan kaos ortamında Endülüs'te gerçekleşen bir diğer mühim hâdise de, **Batı Endülüs bölgesinde bulunan illerin Portekizliler tarafından işgal edilerek**

235 Aschbach, s. 182 vd.

236 İdrîsî, I, 730; el-Meriye'nin düşüşü ile ilgili geniş bilgi için bkz. Denedeş, s. 113-116; Ebû Mustafa, Kemal, **Dirâsât fî târîhi ve hadârati'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, İskenderiye, Merkezü İskenderiye li'l-Kitâb, 1997, s. 231 vd.

237 Özdemir, **Müslümanlar-1**, s. 170

üzerlerinde Portekiz krallığının kurulmasıydı. Portekiz kralı Alfonso Henriquez, Üşbûne'yi (Lişbûne, Lisbon, Lisboa) Tâcu nehrinin denize döküldüğü yerdeki önemli stratejik mevkii, sağlam bir kale olması ve en önemlisi de Portekiz ortalarında güçlü bir Müslüman savunma noktası teşkîl etmesi sebebiyle ele geçirmekte kararlıydı. Bunu tek başına yapamayacağını bildiği için **doğuya gitmekte olan ve İngiliz, Alman ve Hollandalılar'dan müteşekkil Haçlı ordusundan yardım** istedi.[238]

Kral, 541 (1147) yılı sonlarında kenti kuşatmaya aldı. Denizden Müslümanlara destek yolunu Haçlılar kapattılar. Şehir surları çevresinde iki taraf arasında pekçok çatışma yaşandı. Müslümanlar şehri çok iyi savundular. Ancak, saldırının çok şiddetli olması ve kuşatma uzadıkça maîşet kaynaklarının tükenmesi, direnişi zayıflattı. Sonunda, surlardan gedikler açmaya muvaffak olan düşman şehre hâkim oldu. Hıristiyanlar, şehirde katliâm ve soygun yaptılar. Büyük câmiyi kiliseye çevirdiler. Piskoposluğuna da Gelberto'yu atadılar (542/1147). Üşbûne'den sonra istîlâ hareketine devam eden Alfonso, aynı sene Üşbûne'nin güney doğusunda kalan Şenterîn'i ele geçirdi.[239] Devamla, civar Endülüs yerlerini de kendi topraklarına kattı. Bu esnada başka olaylarla uğraşmakta olan Muvahhidler, bölgeyi kurtarmaya gelemediler.[240]

4. Kuzey Afrika ve Endülüs'te Murâbıtlar'ın Sonu (1147)

Ali b. Yusuf'un hükümdar olmasıyla hânedân içerisinde taht mücâdeleleri başladı. Yönetim işleri devletin temelini teşkîl eden bazı büyük kabîlelere mensup kadınların eline kaldı ve dolayısıyla siyasî çekişmeler kızıştı. Bu arada halkın işleri de unutulmaya başlandı. Bazı İslam tarihçileri bu hâli

238 Aschbach, s. 185

239 Santarem, bugün Estremadure bölgesinde bir Portekiz kentidir. E. Levi-Provençal, "Santarem", İA, C.X, 194-195

240 Denedeş, s. 116

bir devlet zaafı ve Murâbıtlar'ın kargaşaya düşmesi olarak adlandırmaktadırlar.[241] Ali b. **Yusuf zamanında kazanılan büyük Uklîş zaferiyle (501/1108) birlikte Murâbıtlar, Endülüs'teki hâkimiyetlerinin en güçlü devrini idrak ediyorlardı.** Fakat, el-Cezâiru'ş-Şarkıyye'nin geri alınışı (1116) yıllarına dek 30 yıl süren bu dönem sonunda Mağrib'te kendilerine karşı bir tehlike belirmeye başlamıştı. **Sûs bölgesinde Mesmûde kabîlesinden Ebû Abdullah İbn Tûmert,** kendine özgü fikirlerle Murâbıtlar'a karşı bir güç oluşturarak isyan hareketini başlattı. Sürgünden sonra sığındığı Tinmal'i merkez yaparak oradan saldırıya geçti. 520 (1125) tarihinde Merakeş'i az daha ele geçiriyordu.[242]

İbn Tûmert'in "el-Aşere" diye anılan on mürîdinden birisi **Abdülmü'min b. Ali** idi ve şeyhinin ölümünden sonra hareketin idâresini üstlendi. 1130 tarihinde Murâbıt ordusunu yenmeyi başardı. Bunun üzerine, Endülüs'ten Mağrib'e dönmek zorunda kalan Taşfîn b. Ali'nin peşinden Endülüslüler ayaklanma fırsatı yakaladılar.[243] 1138 tarihinde Taşfîn ile Muvahhidler arasında bir ay süren büyük bir savaş daha oldu ve Murâbıtlar burada da yenildiler.[244]

Ali b. Yusuf'un vefâtından (537/1143) sonra Taşfîn, Muvahhidler'e karşı bazı başarılar kazandıysa da hareketi sona erdiremediği için sonunda kendisi de yenildi. Daha fazla dayanamayacağını anlayınca da, Endülüs'ün el-Meriye şehrine sığınmaya karar verdi ve son müdâfaa savaşlarından birini verirken Vehrân kalesinde uğradığı bir kazâ sonucu öldü (28 Ramazan 539/23 Mart 1145).[245] Abdülmü'min, buradan hareketle Tlemsen ve Fas'ı ele geçirdi (540/1146) ve Merakeş üzerine yürüdü. Çok güçlü tahkîmata sâhip olan kalede **Ebû İshak İb-**

241 **Resâil ve Makâmât**, s. 88, 119; el-Merâküşî, s. 241 vd.
242 İbnü'l-Esîr, X, 569; el-Merâküşî, s. 245 vd.; İbn Ebû Zer', s. 165; İbn İzârî, III, 75-76; **el-Hulel**, s. 130 vd.; Kennedy, s. 56-57
243 İbnü'l-Esîr, X, 558; İbn İzârî, III, 68-69, 83-85
244 İbn İzârî, III, 96
245 Taşfîn'in ölümünün, geceleyin tek başına Muvahhid askerlerden kaçarken atıyla birlikte uçuruma yuvarlanarak gerçekleştiği de söylenmektedir. bkz. E.Levi-Provençal, "Taşfîn", **İA**, CXII/2, 38

rahim b. Taşfîn liderliğindeki Murâbıtlar, açlık ve ümitsizliğin galebesiyle daha fazla dayanamadılar ve şehir düştü. İbrahim ile birlikte şehirde çok insan öldürüldü. Böylece **Murâbıtlar Devleti sona ermiş oldu (Şevval 541/Mart 1147).**[246]

Bu esnada, isyanlarla çalkalanan **Endülüs'te Murâbıt komutan İbn Gâniye'nin** gayretleri fayda etmedi ve isyancılar Kurtuba'yı ele geçirdiler (539/1145). Endülüs isyancılarının başı konumunda bulunan **İbn Kasî, destek olmadan Endülüs'te Murâbıt varlığına son veremeyeceğini anlayarak Muvahhidler'i Endülüs'e dâvet etti.** O sırada, buna müsâit olmayan Muvahhidler yardım gönderemeyince İbn Kasî Portekiz kralı, İbn Gâniye de Kastilya kralı ile antlaştı. Bunun üzerine Endülüs'e ordu göndermeye karar veren Abdülmü'min, Berrâz b. Muhammed el-Müsevvifî komutasında birinci, peşinden Musâ b. Saîd ve Ömer b. Sâlih komutasında ikinci ve üçüncü orduları Endülüs'e sevk etti (541/1146).[247] Muvahhidler, kısa sürede İşbiliye dâhil büyük bir bölgeyi ele geçirdiler (541/1147). Böylelikle Mağrib'te Murâbıt varlığına son verdikten sonra, Endülüs hâkimiyeti yolunda ciddi olarak atılıma geçtiler. Hıristiyan kuvvetlerin yetişmesine fırsat vermeden Safer 543 (Haziran 1148) tarihinde Kurtuba'ya hâkim oldular. Buradan hareketle Gırnata'ya da sâhip oldular ve İbn Gâniye burada öldü. Onun ölümüyle, Murâbıtlar'ın Endülüs hâkimiyetleri tamamen sona erdi.[248]

Murâbıtlar'ın çöküş sebepleri arasında gösterilebilecek on beş kadar madde vardır. Bunların en önemlisi, devlet müesseselerinin iyi çalışmayışı olsa gerektir. Murâbıtlar, kabile yapısından kaynaklanan kapalı bir toplum hayatı sürdürürlerdi. Egemenlikleri altına aldıkları milletleri kendi hayatları-

246 İbn Dihye, s. 27 (Burada Taşfîn'in Muvahhidler tarafından asılarak idam edildiği kayıtlıdır); el-Merâküşî, s. 263-276; İbn Ebû Zer', s. 166 vd.; **el-Hulel,** s. 130-142; Empieza-2, 291 vd.; krş. Altundağ, "Murâbıtlar", 583-84

247 İbn İzârî, IV, 2-35; İbn Ebû Zer', s. 188; Kennedy, s. 200 vd.; Muvahhidler'in Endülüs ile ilk temasları konusunda daha fazla bilgi için bkz. Denedeş, s. 103-106; Watt, İsbanya, s. 117-118

248 Altundağ, 584; Murâbıtlar'ın Endülüs hâkimiyetlerinin sona ermesi hususunda daha fazla bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, XI, 158-59

na ortak etmezler, fakat o ülkelerden askerî ve ekonomik bakımdan yararlanırlardı. Bu durum ise, devlet-millet kopukluğuna yol açmış ve arada olması gereken kaynaşmaya engel olmuştu. Ayrıca, devlet içinde kabîlelerin hâkimiyet mücâdeleleri ve devlet teşkîlâtının yapılandırılmasında yaşanan olumsuzluklar sonucu Hıristiyan birliklerden yararlanamama gibi unsurlar da onların kaderinde etkili görülmektedir.[249]

Murâbıtlar'ı yıkılışa götüren diğer etkenleri kısaca maddeleştirelim:

a. Endülüs'te konuşlandırılmış bulunan Murâbıt ordusunun büyük kısmının Mağrib'teki savaşlar için geri çekilmesi

b. Ali b. Yusuf'un vefâtının ardından devlet yönetiminin zaafa uğraması

c. Murâbıtlar'ı teşkîl eden kabîleler arasında cereyân eden ihtilâf ve çatışmalar

d. Bazı hukukçu ve kadıların yanlış ve zararlı tasarrufları

e. Fitneye sebep olan isyanların bastırılmasında aşırı gevşek davranılması

f. İbn Tûmert'in, Sanhâce ve Masmûde kabîleleri arasında mevcut ezelî düşmanlıkları istismar etmesi

g. Devletin son yıllarında vergilerin ağırlaştırılması ve bunların tahsil edilmesinde gösterilen sertlik

h. İmam Gazzâlî'nin İhyâ adlı eserinin yakılması olayını İbn Tûmert'in kendi lehine değerlendirmesi

i. Bazı Murâbıt görevlilerinin görev sûistimalleri

j. Mağrib'te hayat memât mücâdelesine düşen devletin Endülüs savunmasına gereken önemi verememesi

k. Siyasi duruma paralel olarak iktisadî ve zirâî hayatın bozulması

249 Jean Brignon, "Murâbıtlar-Muvahhidler", **DGBİT**, çev. Heyet, Konya, Esra, 1994, V, 339. Murâbıtlar'ın yıkılışı ve bunun sebepleri konusunda geniş bilgi için bkz. P. Chalmeta, "al-Murâbıtûn", **EI_**, C.VII, 590-591; Hitti, III, 863 vd.; Bûtşîş, s. 16 vd.

l. Son olarak da Hıristiyan İberya devletlerinin gelişim göstermeleri ve aralarında birliği sağlamaları[250]

Güçlü bir Müslüman devletini yok oluşa götüren bu etkenleri bir şablon haline getirerek günümüzdeki bazı İslam ülkelerinin üzerine koyarsanız, pekçok noktada örtüşme ya da kesişmenin gerçekleştiğini rahatlıkla görebilirsiniz sanıyorum.

250 Geniş değerlendirme için bkz. Aschbach, s. 215 vd.; Denedeş, s. 23-46

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE MUVAHHİDLER DÖNEMİNDE MÜSLÜMANLAR İLE HIRİSTİYANLAR ARASINDA SİYASİ İLİŞKİLER

(Reconquista'nın Hızlanması 1147-1238)

A. Endülüs'te Muvahhidler Döneminde Hıristiyan İspanya'nın Durumu (1147-1238)

Endülüs'te Muvahhidler dönemi boyunca Hıristiyan İspanya dört devletten müteşekkildi: Kastilya, Leon, Aragon ve Navar krallıkları. Portekiz krallığı ise, bu tarihten sonra diğerlerinden bağımsız bir siyâset çizgisine çekilmeye başladığı için onu farklı kategoride ele almak durumundayız.

Kastilya, Leon krallığı kendisinden bağımsız duruma gelmesine rağmen Hıristiyan İspanya devletleri içerisinde hem arazî ve hem de güç kaynakları bakımından en büyük ve en zengini durumundaydı. Bunu, 1137 tarihinde Katalonya veya Barselona Kontluğu ile birleşmesinden sonra gelişen **Aragon** krallığı izlemekteydi. Üçüncü sıradaki **Leon** krallığı, bağımsız olmasına rağmen İberya Yarımadası'nın kaderinde pek etkili olabilecek bir durumda değildi. Dördüncü olarak, **Navar** krallığı cesur ve metânetli karaktere sâhip ancak, küçük bir ülkeydi.[1]

1 el-Merrâküşî, s. 400; krş. Chaytor, s. 18 vd.

1. Kastilya Krallığı (930-1217, Leon-Kastilya: 1037-1157 ve 1217-1504)

Kastilya kralı **VIII.Alfonso**'nun yaşı olgunlaşıp idâreye hâkim olmaya başladığı yıllardaki ilk önemli icrâatı, Aragon devletiyle diğerlerine karşı 1170 tarihinde bir barış ve dostluk paktı kurmak olmuştu. Bu arada, İngiltere kralı Henry'nin kızıyla evlenerek durumunu daha da güçlendirdi. Bundan sonraki işi, kendi topraklarına girmiş bulunan Navarlılar üzerine yürümek oldu. 1173 tarihinde üç Navar şehrini işgal etti. İki yıl sonra, bu kez Aragon kralıyla birlikte Navar üzerine yürüdüler ve başarı elde ettiler.[2] Ancak, Kastilya için asıl hedef Müslüman topraklarını ele geçirmekti.

VIII.Alfonso, 1176 tarihinde Kûnka üzerine saldırdı. Dokuz aylık kuşatmanın ardından, kaleye Muvahhid yardımı gelmediği ve Kastilyalılara Aragon kralının da destek göndermesi üzerine 1177 tarihinde kale düştü. Bu yardımlaşmanın peşinden iki krallık aralarındaki antlaşmayı tazelediler. Diğer yandan, Kastilya kralı Navar kralı ile de anlaşma yaptı ve aralarındaki anlaşmazlık konularında İngiltere kralı Henry'yi hakem tanıdılar. Henry, kendi kraliyet meclisine danışarak Kastilya'nın işgal ettiği üç Navar şehrinden çekilmesinden başka, Navar'a on yıl müddetle yılda otuz bin meravidi ödemesini kararlaştırdı. Her iki kral da bu karara uydular. Antlaşma, on yıl boyunca barış ortamını korudu. Ancak, aradaki anlaşmazlıklar bitmiş değildi. Kastilya ile Aragon arasında yeni bir anlaşma daha yapıldı. Bunun amacıysa, Reconquista hareketine karşılıklı yardımlaşarak hız vermek ve iki krallık için yapılacak işgal harekâtının sınırlarını belirlemekti. 1179 tarihinde Cezûle (Cazola) şehrinde yapılan antlaşmaya göre, Aragon Lekant sınır şehrine kadar olan Belensiye bölgesini, Kastilya ise Lekant sınırından aşağı güney bölgesini işgal edecekti.[3]

---

2 Sopena, s. 122; Aschbach, s. 168 vd.
3 Sopena, s. 122; İdrîsî, I, 556

İslam kaynaklarında adı "el-Bebûc" olarak geçen **Leon-Galicia kralı** II.Fernando öldüğünde, yerine **IX.Alfonso** adıyla oğlu geçti. Babasından farklı olarak yeni kral, Kastilya kralıyla süregelen kavga ortamına son vermek istedi ve bu amaçla VIII.Alfonso ile buluşarak ona itâat arz etti. Bundan sonra aralarında anlaşmazlık kalmadı. Hatta, Müslümanlara karşı yek vücut görünüm vererek Endülüs topraklarında Reconquista hareketini hızlandırmışlardır. 1182 tarihinde Kastilyalıların Şentefîle beldesini, 1191 tarihinde Tuleytula Metropolitanı ve Kal'atü Rebâh Şövalyeleri'nin Ceyyan ve Kurtuba topraklarını, yine Kastilyalıların 1194 tarihinde Şârât dağlarını (Siyera Morina) aşarak bazı Endülüs topraklarını istîlâ etmeleri, Hıristiyan İspanyalıların kararlı tutumlarını gösteren delillerdi. Ancak, Muvahhidler kazandıkları büyük Erek zaferiyle (591/1194) bir süre daha Hıristiyanları durdurabildiler.[4]

Erek zaferinden sonra, Muvahhidler'in Kal'atü Rebâh'ı geri almaları ve Talebîre-Tuleytula bölgelerinde tahripkâr harekâtları, durumu iyi değerlendiren Navarlılar'ın Kastilya topraklarına girerek bir şehri ele geçirmeleri, hatta Leon kralının Muvahhidler'in desteğiyle Kastilya arazîsine saldırarak Curion'a girmesi gibi olaylar, İberya Yarımadası'nda ortalığın karışmasına yol açtı. Ancak, bu karışık ortamdan zararlı çıkan Kastilya ise, Aragon ile tekrar antlaştı. **Aragon tahtında** II.Alfonso yerine şimdi **II.Pedro** vardı. İki kral anlaşmalarının semeresini Navar, Leon ve destekçileri olan Muvahhidler'e karşı kazandıkları başarılarla gördüler.[5]

Kastilya ve Aragon gibi iki dev krallığın ittifakına karşı tek başına hasım durumda kalmış olan **Navar kralı VII.Sancho**, diğer Hıristiyanlardan hiçbir zaman destek alamamış olmanın, hatta sürekli saldırı altında kalmanın verdiği tecrübeyle, Muvahhidler'in tam desteğini yanına alabilmek için 1199 tarihinde Merakeş'e gitti. Başkente varmak üzereyken

4 İdrîsî, I, 536, 574, 581; Himyerî, s. 349, 393; IX.Alfonso ile ilgili bilgi için bkz. Fletcher, **The Episcopate**, s. 13 vd.

5 Sır John Froissart, **The Chronicles of England, France, Spain**, Ed. Ernest Rhys, N.York, E.P.Dutton and Co., 1906, s. 91 vd.; Sopena, s. 147

halîfe el-Mansûr öldü (595/1199) ve yerini alan oğlu Muhammed en-Nâsır, kralı en güzel şekilde karşılayıp iki yıl konuk etti. Bu iki yıl zarfında aradaki ilişkiler güçlendi ve hatta kralın, en-Nâsır'ın Mağrib'deki savaşlarına bile katıldığı sanılmaktadır. 1210 tarihinde Navar kral, en-Nâsır'ı bu kez İşbiliye'de tekrar ziyaret etti. Bu arada, Navar'ın merkezindeki boşluktan istifâdeyle Kastilyalılar, daha evvel kendilerine âit olduğu halde Navarlılar'ın işgal etmiş olduğu Cibovisko vilâyetinden başka, San Sebastian, Fuvante Rabiya, Balaskoga Kalesi, Adyarson Vâdîsi ve Elbe şehrini aldılar. Böylece Navar krallığı, 1200 yılı civarında topraklarından önemli bir kısmını kaybetmiş oldu. Aragonlular da bu arada boş durmadılar. Onlar da Navar topraklarına girdiler ve az da olsa bazı yerleri işgal ettiler.[6]

Navar kralı Sancho'dan başka, Leon kralı IX.Alfonso da rakipleri olan iki büyük krallık Kastilya ve Aragon'dan çekindiği için Muvahhidler'e sığındı ve onlarla ittifak yaptı. Bu olay İspanya'da ve Avrupa'da büyük yankı uyandırdı. Papa, derhal iki krala özel elçi göndererek bu hareketlerinden vazgeçmelerini, aksi halde kilise tarafından aforoz edileceklerini bildirdi. Bu arada, 1204 tarihinde Leon veliahdı yapılan IX.Alfonso'nun oğlu Fernando, Papalığın anne ve babasının evliliklerini önce geçersiz sayması, sonra ise bundan vazgeçerek tanıması üzerine bir meşrûiyet sorunu yaşadı ve Leonlular bu huzursuzluğu böylelikle atlatmış oldular. Ancak, Kastilya kralı Leon kralından boşanan kızı Berenguela için mehir olarak Leonlular'a verilmiş olan toprakları geri isteyince arada yine çatışma çıkacaktı ki, Kastilya kralı bundan son anda vazgeçti. Asıl meselesinin Muvahhidler ile mücâdele için Hıristiyan İspanyalıları birleştirmek olduğunu düşündü ve bunda da başarılı oldu. Önce, kendisi Aragon kralı II.Pedro ile sağlam bir ittifak kurdu. Sonra, Navar kralı VII.Sancho'yu 1207 tarihinde ziyaret ederek beş yıllığına barış antlaşması yaptı. Daha sonra, Kastilya kralı Aragon ile Navar kral-

6 İdrîsî, I, 541; Sopena, s. 123; Chaytor, s. 19

larına antlaşma yapmalarında aracılık etti. Kastilya ile Leon devletlerinin anlaşmalarının ardından, son olarak Kastilya ile Portekiz krallığı arasında da antlaşma yapıldı. Böylece, **Kastilya kralı VIII.Alfonso öncülüğünde bütün Hıristiyan İspanya ya da İberya devletleri tek bir cephe hâlinde Endülüs Müslümanlarına karşı yek vücut** olmuşlardı. Bu birleşmede her zaman İspanyalıları barıştırarak Müslümanlara karşı sürekli kışkırtan **Papalığın etkisi** de büyük olmuştu.[7]

Hıristiyanların bu birleşmesi, Muvahhid halîfesi Muhammed en-Nâsır'ı endişelendirdi. Hükümdar, Haçlı ittifakını dağıtmak amacıyla büyük bir ordu hazırlayarak Endülüs'e geçti (607/1211). Önce Ceyyan sonra da İşbiliye bölgesinde (609/1212) toprak iltihâkı gerçekleştirdi. Kastilya kralı VIII.Alfonso ve müttefikleri de bu arada savaş hazırlıklarını tamamlayarak, başlarında Fransa'dan gelen gönüllü râhip ve papazlar olduğu halde tam bir haçlı ruhu içerisinde savaş için hareket ettiler. İki ordu, Şârât dağları aşağısındaki İkâb (Las Navas de Tolosa, Jaen)[8] mevkiinde savaşa tutuştu. Sonuç, Muvahhidler için fecî bir hezîmet oldu (15 Safer 609/17 Temmuz 1212). **İkâb yenilgisi, Endülüs'ün savunmasını üstlenmiş olan Muvahhid cephesinin çözülüşü ve peşinden gelecek olan bizzat Endülüs'ün yıkılışının habercisi niteliğindeydi.** Nitekim bu yıkılış, Hıristiyanların aksine Müslümanların içeride birbirlerine karşı duyarsız tavırları yüzünden çıkan iç çekişmeler, isyanlar, liderlik kavgaları ve bu mecrâda millî kaynakların yok edilmesi, dolayısıyla Endülüs birliğinin iyice parçalanması sonucu kısa süre içinde gerçekleşecekti.[9]

İkâb'ta kazandıkları zaferin semerelerini toplamaya koyulan VIII.Alfonso, İslam topraklarına girdi ve 1213 tarihinde Kal'atü Rebâh nâhiyesini ele geçirdi. Ancak, o yıl ülkesinde kıtlık çıkması, insanların açlık ve hastalıktan telef olması üze-

---

7 Froissart, s. 95 vd.; İnân, V, 589-590
8 E. Levi-Provençal, "Navas de Tolosa", İA, IX, 135; Sopena, s. 123
9 O'Callaghan, History, s. 344 vd.

rine Reconquista hareketini sürdüremedi. Yolu üzerinde bulunan Beyyâse'yi kuşattı fakat, başarılı olamayınca başkentine geri döndü. Bir müddet sonra, 1214 tarihinde Portekiz kralıyla görüşmek için çıktığı yolda hastalanarak öldü. **VIII.Alfonso,** İspanya kralları içerisinde önemli bir yere sâhiptir. Ülkesini, daha evvel I.Fernando ve VII.Alfonso zamanında olduğu gibi diğer krallıklar içinde siyasî ve askerî bakımdan üstün bir konuma getirmişti. Ülkesine imar ve ıslâh işleri bakımından da büyük hizmetleri olmuştu. Meselâ, 1209 tarihinde **Palencia'da İspanya'nın ilk üniversitesini** kuran oydu. Yeni kiliseler inşâ etmiş ve yeni piskoposluklar da kurmuştu. Kiliseye yeni imtiyazlar tanımıştı. **Las Huelgas** adlı meşhur Burgos Kraliyet Kilisesi onun kurduğu kiliselerdendir.[10]

VIII.Alfonso'nun yerine, oğlu **I.Henry Enrique** geçti. Henüz onbir yaşında olduğu için **annesi Elenor** kendisine vesayet etti. Ancak, yeni kral kısa süre sonra 1217 tarihinde öldü. Kız kardeşi **Dona Berenguela,** derhal el-Beledü'l-Velîd'e giderek kendisini Kastilya kraliçesi ilân etti. Ancak, oğlu gelince onun lehine tahttan ferâgat etti. On sekiz yaşında Kastilya tahtına geçen **III.Fernando,** 35 yıl sürecek iktidarı boyunca Leon krallığını da kendisine bağlayarak Endülüs topraklarının en büyük istîlâcısı olacaktır.[11]

2. Leon Krallığı (911-1230, Leon-Kastilya: 1037-1157 ve 1217-1504)

1157 tarihinde Leon kralı olan **II.Fernando,** hâkimiyeti boyunca Muvahhidler ile bazen antlaştı ve bazen de antlaşmasını bozarak düşmanlığını göstermekten geri durmadı. En önemli icrâatı, krallığı ile Portekiz arasındaki husûmeti gider-

10 Chaytor, s. 41-44; İdrîsî, I, 735

11 Sopena, s. 124; Muvahhidler Döneminde Kastilya krallığı hakkında geniş bilgi için bkz. Froissart, s. 292 vd., 341 vd., 388 vd., 410 vd.; Francisco Moncada, **The Catalan chronicle of Francisco de Moncada,** Ed. John M. Sharp, çev. Frances Hernandez, Texas, Texas Western Press, 1975, eserin tamamı; Chaytor, eserin tamamı Aragon ve Katalonya devletleri ile ilgilidir.

mek oldu. **Portekiz kralı II.Alfonso**, Galicia bölgesine saldırdığında, II.Fernando onunla barış yapmayı tercih ederek kızı Urraca ile evlenmeyi kabul etti. Portekizliler'in işgal etmiş oldukları Leon toprakları da kızın mehri olarak kaldı. Anlaşma bununla kalmayıp, Reconquista hususunu da kapsadı. İki krallık, Müslümanlara karşı ittifak oluşturdu. II.Fernando'nun en parlak askerî başarısı, Hükümdar Ebû Yakub Yusuf Şenterîn'i muhâsara ederken Portekizliler'e kolaylık olsun diye Kâsareş'i kuşatması olarak görülmektedir (580/1184).[12]

1188 tarihinde II.Fernando öldüğünde, yerine oğlu **IX.Alfonso** geçti. Bu esnada Leon şehri civarında Kastilya kralının sebep olduğu karışıklıklar çıktı. Yeni kral, derhal Leon'da büyük bir meclis topladı. Şehir temsilcileri, eşrâf ve papazların çağrıldığı meclis, İspanyol tarihçiler tarafından **İspanya'nın ilk gerçek parlamentosu (Cortes)** sayılmıştır. IX.Alfonso, babasının zamanında olduğu gibi daha çok Kastilya ve Portekizliler'den kaynaklanan problemlerle karşılaşıyordu. Kastilya, Leon'un savunma hattını teşkîl eden büyük şehirleri işgal etmiş durumdaydı. IX.Alfonso, amcasının oğlu olan Kastilya kralıyla Curion'da bir araya gelerek anlaşmanın yollarını aradı. Portekiz ile de barış antlaşması yaptı ve Sancho'nun kızı Teresa ile evlenip üç çocuk sâhibi oldu. Ancak, karısıyla aralarındaki akrabalık bağı sebebiyle evlilikleri Papa II.Urban (1088-1099) tarafından geçersiz ilân edildi ve boşanmak zorunda kaldı (591/1194).[13]

1195 yılında, Kastilya ile Muvahhid orduları arasında cereyân eden Erek savaşını Kastilyalılar kaybettikten sonra Leon, hem Navar hem de Muvahhidler ile antlaşma yaptı ve dolayısıyla hem Doğu'dan ve hem de batıdan Kastilya topraklarına saldırılar başladı. Ancak, Kastilya kralı Doğu'da Aragon ve batıda Portekiz ile anlaşarak bu saldırıları püskürtmeye muvaffak oldu. 1197 tarihinde Muvahhidler'in Talebîre ve Macrît'e, Kastilya ve Portekizliler'in Leon ve Galicia'ya sal-

12 Hanzal, s. 59-63
13 Aschbach, s. 252 vd.

dırmaları üzerine, Leon kralı Kastilya ile anlaşma gereği hissetti ve Kastilya prensesi Berenguela ile evlendi. Fakat, aradaki akrabalık sebebiyle bu evlilik de Papalık tarafından iptal edildi. Leon'un Kastilya ile olan anlaşmazlığı, Papa III.Innocent (1198-1216)[14] ve Hıristiyan ileri gelenlerinin uzun süren çabaları sonunda bütün İspanya devletlerinin Kastilya liderliğinde birlik oluşturmalarıyla son buldu (604/1207). Nitekim, İkâb savaşında (609/1212) Muvahhidler'e karşı birlikte oldular ve büyük bir başarı elde ettiler. Bu savaşın akabinde, 1213 tarihinde İslam topraklarına karşı harekete geçen Kastilya kralı VIII.Alfonso'ya yardım eden Leon kralı, Kâsereş'i kendi nâmına almaya kalkışınca araya tekrar soğukluk girdi (611/1214).[15]

1217 tarihinde Kastilya'nın genç kralı I.Enrique ölünce kız kardeşi Berenguela hemen eski kocası IX.Alfonso'dan olma oğlu Fernando'nun tahta oturmasını sağladı. Bu durumda oğlunun Kastilya tahtına geçmesiyle iştahı kabaran Leon kralı, krallığı ile Kastilya'yı birleştirmek üzere harekete geçti. Ordusuyla Kastilya topraklarına girdi. Ancak, Burgos yakınlarına gelinceye kadar kraliçe ve oğlunun asnlaşma tekliflerini reddeden kral, Kastilya ordusunun kendisine karşı hazırlandığını öğrenince, önce iki yıllık (614/1217), sonra da devamlı bir barış anlaşması yaparak (615/1218) emelinden vazgeçmek zorunda kaldı. Böylece iki krallık arasında barış sağlandıktan sonra IX.Alfonso, Reconquista hareketi çerçevesinde krallığına tahsîs edilmiş olan İslam topraklarını işgal etme işine yöneldi. Yani, Haçlı savaşına[16] kaldığı yerden devam kararı aldı. Bu amaçla, Leon ve Kastilya askerlerinden müteşekkil ordusuyla Kâsareş şehrine saldırdı. Orduya mabet şövalyeleri de katılmıştı. Tam başarısız olduğu bir sırada, Li-

14 Kieckhefer, "Papacy", IX, 369

15 Aschbach, s. 233 vd.

16 O zamanda Doğu İslam dünyasına karşı olduğu gibi Endülüs'e karşı İspanyol krallıkları tarafından yapılan savaş ve saldırılar da 'Haçlı Savaşı' olarak nitelendirilmekteydi. Çünkü mabet şövalyeleri ile İspanya dışından gelen gönüllü Hıristiyanlar da bu çarpışmalara iştirak etmekteydiler. bkz. İnân, V, 596

yûn'dan gelen destek birlikleri sayesinde şehri ele geçirdi (626/1228).[17]

1229 yılı sonlarında, Leon kralı bu kez bir başka Endülüs şehrine saldırdı. Mâride yakınındaki Mentânceş (Montanchez) kalesini istîlâ etti. Daha sonra Mâride'yi kuşattı. el-Mütevekkil İbn Hûd, şehri kurtarmak için koştuysa da Alfonso'ya yenilerek kaçtı ve şehir Batalyevs ile birlikte düştü (627/1230). Bundan birkaç hafta sonra, kral IX.Alfonso 24 Eylül 1230 tarihinde öldü ve yerini Kastilya kralı olan oğlu III.Fernando aldı. Böylece 1157 yılından önce olduğu gibi Kastilya ile Leon yeniden birleşmiş oldu. Kastilya krallığı da yeniden diğerleri içinde en büyük ve en güçlü İspanya devleti hâline geldi.

3. III.Fernando Döneminde Kastilya Krallığı (1217-1252)

El Santo lakaplı III.Fernando, 1217 tarihinde Kastilya tahtına oturduktan ve 1230 tarihinde Leon'a sâhip olduktan sonra krallığını diğer Hıristiyan İspanya devletleri içinde en büyük ve en güçlü konuma yükseltti. Aynı dönemde Aragon tahtında da kendisi gibi bir genç olan **I.Jaime** bulunmaktaydı. O da, Kastilya'dan sonra büyük ve güçlü bir krallığın başında olarak, tıpkı III.Fernando'nun Orta Endülüs'te yaptığı gibi Doğu Endülüs topraklarını hızla işgal etmekteydi.[18]

III.Fernando'nun saltanat döneminin en bâriz özelliği, İslam topraklarına karşı yapılan **Reconquista hareketinin başarısı** olmuştu. İkâb yenilgisinden sonra Muvahhidler çözülmeye başladı ve **Endülüs'te üçüncü Mülûkü't-Tavâif dönemi ortaya çıktı.** Yerel emîrler arasında yeniden iç savaşlar yaygın bir hal aldı. Ayrıca, Muvahhidler'in merkezi Mağrib'te de taht kavgası çıkmıştı. Bu meyânda, Emîr el-Beyyâsî'nin Muvahhidler'e karşı ayaklanarak Kastilya kralına sı-

17 İdrîsî, I, 735
18 Sopena, s. 147; I. Jaime hakkında geniş bilgi için bkz. Moncada, s. 7-8 (dipnot)

ğınması, el-Me'mûn'un Muvahhid tahtına sâhip olabilmek için Kastilya kralından yardım istemesi ve kralın Hıristiyan ordusuyla ona yardım etmesi, Doğu Endülüs'te İbn Hûd'un, Orta Endülüs'te İbnü'l-Ahmer'in ayaklanması ve bu iki emîrin kendi aralarında liderlik çekişmesine düşmeleri, Kastilya kralının Müslümanları birbirlerine düşürme oyunları ve sonuçta Endülüs'te bölünme ve anarşinin hâkim olması gibi olaylar, III.Fernando'nun Endülüs'ü işgal etme çabalarını kolaylaştırıcı unsurlar arasındadır.[19]

1230 tarihinde Fernando, Endûcer ve Ceyyân bölgesinden girerek Güney Endülüs içlerine kadar ilerledi. 1233 tarihinde Kurtuba ve İşbiliye taraflarına saldırarak tahribât yaptı. Aynı sene içinde Übbede şehrini ele geçirdi. İki yıl sonra da Endülüs'ün kalbi mâhiyetindeki **hilâfet merkezi Kurtuba'yı işgal etti (Şevval 633/Haziran 1236)**. Peşinden Kurtuba civarındaki İsticce, el-Müdevver ve İştebbe gibi beldeleri ve diğerlerini istîlâ etti. Bu arada, Endülüs'te kalan emîrlerden İbn Hûd ve İbnü'l-Ahmer Fernando'ya yaranmak ve himâyesine girebilmek için birbirleriyle yarış ediyorlardı. İbn Hûd vefât edince (635/1237), Güney Endülüs şehirleri Gırnata, Mâleka ve el-Meriye İbnü'l-Ahmer'e kaldı. Bundan sonra Fernando, Endülüs'teki diğer emîrleri etrafında toplamasından korkarak bütün saldırı ağırlığını güçlü lider İbnü'l-Ahmer'e yöneltti. Onun memleketi olan Urcûne'nin de içinde bulunduğu Orta Endülüs bölgesine saldırılarını yoğunlaştırdı. Buna karşılık, İbnü'l-Ahmer de tehlikeli düşmanına karşı barış ortamı oluşturmak amacıyla ona itâat arzetmeye çabalıyordu. Nitekim, Ceyyân şehri ile birlikte pekçok kale ve beldeyi sulha mukabil Fernando'ya teslim etmek zorunda kaldı (643/1246).[20]

Fernando'nun yapmış olduğu işler içerisinde en önemlisi, şüphesiz Kurtuba'yı işgalinden sonra Endülüs'ün en büyük ve en önemli şehirlerinden biri olan **İşbiliye'yi ele geçirmesi (647/1248)** olsa gerektir. Ancak, İşbiliye'nin alınması Kurtuba

19 Sopena, s. 124; O'Callaghan, History, s. 509 vd.; Chaytor, s. 69
20 İdrîsî, I, 574, 581; Sopena, s. 124; O'Callaghan, History, s. 500 vd.

kadar kolay olmamış, bilakis büyük bir askerî gücün muhâsarasına karşı 15 aylık müthiş bir direniş sonunda şehir teslim olmak zorunda kalmıştı. İşbiliye'den sonra hızını kesmeyen Fernando, 1248 yılı akabinde el-Vâdî'l-Kebîr'in güneyinde kalan Erkeş, Şezûne, Şelûka (San Locar), Kâdis ve diğer önemli Endülüs şehirlerini birer birer istîlâ etti.[21]

III.Fernando, dışta Müslümanlara karşı bütün gücüyle mücâdele ederken içte de bazı düzenlemeler gerçekleştirdi. İdarî mekanizmada iyileştirmeler yaptı. Şehirlerin yerel yönetimleri için kanunlar çıkarttı. Üniversiteleri destekledi ve asırlar boyunca İspanya'nın en büyük üniversitelerinden kabul edilecek olan **Salamanca (Şelemenka) Üniversitesini inşâ etti**. Ele geçirdiği İşbiliye'de bahriye gücü oluşturmak amacıyla büyük bir tersane kurdu. Kendisi, **Kastilya Deniz Kuvvetlerinin kurucusu** sayılmaktadır. Bilhassa, oğlu X.Alfonso zamanında Kastilya donanması, kuzey ve batıdan Mağrib'i tehdit eden tehlikeli bir güç hâline geldi. Fernando'nun diğer önemli dâhili ıslâhâtı da, ülke kanunlarını birleştirerek tanzim etmesidir. Bu amaçla **"Kastilya Kraliyet Meclisi"** adıyla devletin önde gelen hukukçularından müteşekkil bir yasama meclisi kurdu. Bu meclis, kanunları birleştirme ve toplu bir anayasa hazırlama görevini ancak X.Alfonso zamanında tamamlayabildi. Hazırlanan kanunlar mecmuası. **Siete Partidas** (el-Bünûdü's-Seb'a) adıyla anılmıştır. III.Fernando, 30 Mayıs 1254 tarihinde 54 yaşındayken öldü. Yerine, oğlu **X.Alfonso** kral oldu.[22]

4. Aragon Krallığı (809-1137, Büyük Aragon Krallığı: 1137-1516)

Büyük Aragon krallığı, 1137 tarihinde Barselona Kontu IV.Ramon Berenguer'in katkısıyla **Aragon ve Katalonya birleşmesi**nden meydana geldi. IV.Ramon'un ölmesinden sonra,

21 İdrîsî, I, 541; Himyerî, s. 449; krş. Sopena, s. 125

22 Bu dönemde Kastilya krallığı tarihi hakkında geniş bilgi için bkz. Froissart, s. 91 vd.; Payne, I, 58 vd.

Aragon tahtına geçen oğlu **II.Ramon Alfonso** zamanında Kastilya ile ilişkiler, Alfonso Raimundez zamanından bu yana olduğu gibi iyi gitti. Bu iki büyük krallığı birleştiren gerçek etken ise, Müslümanlara karşı sürdürülen Reconquista siyâsetiydi. Bu yolda II.Alfonso, 1170 tarihinde Belensiye'yi istîlâ edebilmek için güneye el-Vâdî'l-Ebyad (Guadalaviar) tarafına saldırdı. Ancak, Emîr Muhammed İbn Merdenîş eliyle bölgeye sâhip olan Navarlı şövalye Pedro de Asagra, ne Aragon ve ne de Kastilya'ya katılmayı kabul etti. "Şentemeriyetü'ş-Şark Hâkimi" adıyla bağımsız kalmayı tercih etti. Tuleytula Metropolitanı'ndan kendisine özel bir piskoposluk almayı da başardı. Daha sonra Pedro, Kastilya'ya bağlanacaktır.[23]

1171 tarihinde Alfonso, el-Vâdî'l-Ebyad bölgesine tekrar saldırdı. Bu kez burada Tarvîl (Teruel) adında bir kale inşâ ederek çevre arazîleri gelirleriyle birlikte oradaki Hıristiyan halka tahsîs etti. 1172 tarihinde Muvahhidler'in İbn Merdenîş (Reino Lobe) ile uğraşmalarından istifâde ederek Belensiye topraklarına saldırdı. Şâtıbe'ye kadar ulaştığında, Belensiye emîri kendisine cizye vermeyi ve Belensiye bölgesinin işgalinde yardımcı olmayı arz etti. Ancak, Endülüs kuvvetleri Hıristiyanları hem karadan hem denizden püskürtmeyi başardı ve Aragonlular'a Belensiye bölgesinden çekilmek düştü. 1179 tarihinde Alfonso, büyük bir orduyla tekrar Belensiye arazîsine girdi ve Merbaytar sınır kalesini kuşattı. Ancak, Aragon'un Doğu Endülüs topraklarına karşı tekrarladığı saldırılar Kastilya'da endişeyle izleniyordu. Kastilya kralı VIII.Alfonso, arkadaşı II.Alfonso ile buluşarak Doğu Endülüs'ün işgali ve aralarında taksim edilmesi planını yaptılar. Bu arada, Navar ülkesini paylaşmayı da kararlaştırdılar. Planın uygulanması sırasında Kastilyalılar Navar'a karşı başarılı olup Aragonlular başarısız olunca, II.Alfonso arkadaşına karşı nefret duymaya başladı ve ileri bir adım atarak Navar kralı Sancho ile Kastilya'ya saldırmak üzere antlaşma yaptı (587/1191). Bu esnada, Kastilya kralı Muvahhidler'in büyük bir hazırlık-

23 İdrîsî, I, 556; Himyerî, s. 86-87; Chaytor, s. 23

la Endülüs'e geçmekte olduklarını duydu ve tek başına onları karşılamaya çıktı. Ancak, Erek mevkiinde fecî şekilde mağlup oldu (9 Şaban 591/19 Temmuz 1195). 24 Cemâziyelevvel 592 (25 Nisan 1196) tarihinde II.Alfonso öldü ve yerine küçük yaştaki oğlu Pedro, Büyük Aragon kralı oldu.[24]

II.Pedro, iktidarına annesi Dona Sancha'nın vesayetinde başladı. Yaptığı ilk iş, Droga şehrinde ülke ileri gelenlerinden oluşan meclisi (cortes) toplamak oldu. Burada çeşitli heyet ve toplumsal sınıflara bazı yeni hak ve imtiyazlar verdi. Kısa süre sonra kral ile annesinin arası açıldığında, Katalonya hâkimiyetinin kraliçeye tahsîs edilmesiyle anlaşma sağlandı. Kastilya ile arada mevcut ihtilâfları halletmek üzere iki kral, Tarasûne'de (Tarazona) buluşarak anlaşmaya vardılar (601/1204). Alfonso Raimundez'den bu yana süren Kastilya-Aragon ittifakı ve uyuşması, II.Pedro zamanında iyice pekiştirildi. Bu ittifak önce Leon-Navar ittifakına ve sonra da Muvahhidler'e karşı İkâb'ta (609/1212) kazanılan başarılarda semerelerini verdi.[25]

II.Pedro, Pireneler'in ötesinde Aragon'a tâbî durumdaki Provans eyâletiyle ve bazı Frank kontluklarıyla da meşgul olurken, Papalığa yaranmak ve bazı imtiyazlar elde edebilmek amacıyla deniz yoluyla Roma yolculuğuna çıktı. Yolu üzerinde Cenova ve Piza devletlerina uğrayarak el-Cezâiru'ş-Şarkıyye'ye saldırmak üzere onlarla antlaşma yaptı. **Roma'da Papa III.Innocent'ın elinden Aragon-Katalonya kralı olarak taç giydi** ve Roma'ya her yıl vergi vererek Papalığa bağlılığı, ayrıca Katolik dininin hâmîsi olarak ona hizmet etmeyi, kilisenin imtiyazlarına saygı göstermeyi ve kâfirlerle savaşmayı kabul etti (601/1204). Roma'da alınan karara göre, krallıkta kendisinden sonra oğulları başkent Sarakusta'da taç giyecekti. İşte, kralın Papalık ile yaptığı bu antlaşma, Katalanları çok kızdırdı. Kendilerinin rızası alınmadan ve kendileri adına böylesi bir bağımlılık antlaşmasını reddettiler. Bun-

24 Sopena, s. 147
25 O'Callaghan, History, s. 246 vd.

dan sonra Pedro'nun çıkardığı her türlü kanun ve düzenlemeyi de kabul etmediler. Ancak, Aragon Papalığa bağlılığını ve vergi vermeyi, taahhüdü gereği yerine getirdi.[26]

Aragon krallığında ileri gelen toprak sâhibi seçkinler ve büyük askerler, önemli şehir ve beldeleri ellerinde bulunduruyorlardı. Sâhip oldukları yerlerin gelirlerini, savaşta kullanmak üzere emirlerinde besledikleri askerî birliklere harcıyorlardı. Bu yolla eşrâf tabakası krallığın askerî gücüne hükmedebiliyor, dolayısıyla savaşta ve barışta kral onlara danışmadan bir şey yapamıyordu. Bu toprak ağalığı düzeni, babadan oğula miras yoluyla devrediliyordu. Pedro, bu düzenin kendisine olan zararını hafifletmek için uğraş verdi ve mülk sâhiplerini kendisine tam itâat düzenine sokmayı başardı.[27]

II.Pedro, İslam topraklarına karşı sürdürülen Reconquista'yı da unutmuş değildi. Ona göre bu iş, Aragon'un temel siyasî göreviydi. 1210 tarihinde çıktığı seferinde Belensiye topraklarına girerek Şentemeriyetü'ş-Şark bölgesinde Templier Şövalyeleri'nin desteğiyle pek çok kaleyi ele geçirdi. Pedro, Jaume adında tek bir çocuğa sâhipti. Öldüğünde, oğlu Frank kont Simon de Monfor'un elinde rehindi. Ancak, Papalığın baskısıyla kurtulabilen **I.Jaume, 1214** tarihinde ülkesine döndü ve Aragonlular-Katalanlar tarafından muhteşem bir törenle kral olarak karşılandı. Toplanan meclis, küçük kralın vesayetine şövalye tarikatı lideri De Monrado'yu tayin etti. Ancak, buna isyan eden kralın amcaları Don Fernando ile Don Sancho, tahta sâhip olma mücâdelesine başladılar. Bunun üzerine ülke içindeki bazı kontlar bağımsızlıklarını ilân ederek birbirleriyle çatışmaya girdiler. Jaume taraftarlarıyla rakipleri arasındaki savaş iyice kızıştı. Ülke ileri gelenleri tarafından des-

26 Chaytor, s. 24 vd.

27 O'Callaghan, **History**, s. 251

28 Brodman, James W., **Ransoming Captives in Crusader Spain: the Order of Merced on the Christian-Islamic Frontier**, Philadelphia, Un. of Pennsylvania Press, 1986, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 1-2

teklenen kral, sonunda rakiplerini altetmeyi başardı ve eşrâf tabakasıyla bir barış antlaşması yaptı (625/1227).[28]

Kral, bu arada 20 yaşına erişmişti. Dahili problemlerden başını kaldırabildiği takdirde, Müslümanlardan elde edeceği toprakların da daha fazla olacağının bilincindeydi. Bu yolda sarf ettiği uzun çabalar sonunda, **el-Cezâiru'ş-Şarkiyye bölgesini işgal etmeye muvaffak oldu (1229-1232).** Belensiye bölgesinde de, öldürücü iç savaşlar altında kalan Müslümanlara saldıran Jaume, uzun süren çatışmaların ardından **Belensiye'ye sâhip oldu (Safer 636/Ekim 1238).** Fizikî-coğrafî zenginlikleri ve güzellikleri nedeniyle bu şehrin kaybı, aynen Tuleytula ve Kurtuba'nın kaybında olduğu gibi İslam âlemini uzun yıllar yasa boğacaktı.[29] Hızını kesmeden ilerlemeye devam ederek, Belensiye bölgesindeki Dâniye, Şâtıbe, el-Cezîretü Şakar ve (Reconquista siyâseti içinde Kastilya ile anlaşmalarında Aragon'un payına düşen) daha pek çok İslam toprağını ele geçirdi. Mürsiye bölgesine gelince, Kastilya'nın işgal planına dâhil olan şehir, Hûdîler'in elinde özerk bir yönetime sâhipti. Yöneticiler, 1241 tarihinde Kastilya kralı III.Fernando'ya bağlılık arz ettiler. Ancak, işgal ettiği Belensiye'nin güvenliği için Jaume'nin gözü bu şehir üzerindeydi. Müslüman liderlerin buradaki hâkimiyeti onu tedirgin ediyordu. Şehirde çıkan iç karışıklığı bahane eden kral, Kastilya kralıyla anlaşarak saldırıya geçti. Sonuçta, **Mürsiye ve çevresine sâhip olarak Müslümanların Doğu Endülüs'teki varlığına kesin şekilde son verdi (665/1266).**[30]

I.Jaume, 1269 tarihinde kara ve deniz güçlerinin başına geçerek Orta Doğu'ya Haçlı seferine çıktı. Yolda çıkan fırtınalar Aragon gemilerinin çoğunu batırdı, geri kalanları da Fransa kıyılarına sürükledi. Kral, elinde kalan az bir kuvvetle Şâm'ın Hayfa limanına ulaşabildi ve Müslümanlara karşı oluşturulan Haçlı birliklerine katıldı.[31] 27 Haziran 1276 tari-

29 Burns, **Crusader**, s. 10
30 İdrîsî, I, 556; Chaytor, s. 46
31 O'Callaghan, **History**, s. 334-335

hinde ölen I.Jaume, gerçekleştirdiği büyük Reconquista kazanımları sebebiyle **el Conquistador** (Fâtih) lakabını aldı. Kendisi, Aragon krallığının gerçek kurucusu sayılır. Ayrıca, "Kral Jaume Tarihi" (Historia del Rey don Jaume) adıyla kendi adına bir tarih de yazdırmıştı. Ölümünden sonra krallık iki oğlu arasında taksim edilmiş, Aragon-Katalonya-Belensiye hâkimiyeti büyük oğlu Pedro'ya, el-Cezâir ve Frank Kontlukları idâresi de küçük oğlu Jaume'ye kalmıştı. Ancak, bu taksîmât uzun sürmeyecektir.[32]

5. Navar Krallığı (810 veya 820-1512)

Navar krallığının, iki büyük komşusu Kastilya ve Aragon ile çatışması kuruluş zamanlarından beri devam edegelmiştir. Krallık, VI.Alfonso zamanında Aragon ile birleşmiş sonra onun ölümüyle IV.Garcia Ramirez'in elinde bağımsız kalmış (1134), Garcia'dan sonra oğlu VI.Sancho kral olmuştu. Sancho, Kastilya ve Aragon ile her fırsatta toprak ihlâlleri sebebiyle çatışmaya giriyordu. Bir ara, İngiltere kralı II.Henry'nin tavassutuyla Kastilya ile barış yaptı. Barış süresince iç düzenleme yapma fırsatı buldu. İdare, güvenlik ve ticaret hayatını tanzim edici kanunlar çıkarttı. Öldüğünde, yerine oğlu VII.Sancho geçti.[33]

VII.Sancho, önceki konularda anlatıldığı gibi Kastilya ve Aragon ile pek çok savaşa girişti. Hatta, iki komşu kardeşlerinin kendisini parçalayarak paylaşmalarından korktuğu için Muvahhidler ile ittifak antlaşması yaptı ve bu yüzden Papa tarafından şiddetle kınandı. Papazların zorlamalarıyla gelen barış ise, bundan sonra İspanya devletlerini birleşmeye sevk etti. Bu arada, Navar da Kastilya ve Aragon ile barış antlaş-

32 Bu dönemde Aragon krallığı hakkında geniş bilgi için bkz. Froissart, s. 91 vd.; Moncada, s. 14, 17, 26 vd. (Eserin 26. sayfasından itibaren XIII. yüzyıl ortalarında Kastilya ve özellikle Aragon güçlerinin Bizanslılar'a yardım amacıyla Trakya, Ege ve Anadolu'da Türkler'e karşı giriştikleri savaşlar ayrıntılarıyla yer almaktadır); Chaytor, eserin tamamı Aragon ve Katalonya ile ilgilidir.

33 Chaytor, s. 45

ması yaptı (604/1207). Bu Hıristiyan birliği, Muvahhidler'e karşı ilk zaferini İkâb savaşında kazandı (609/1212).[34] VII.Sancho elinde krallığın kaderinde önemli değişmeler oldu. Kralın en büyük problemi kendisinin yerini alacak bir oğlunun olmamasıydı. Bu durumda, tahtın tek vârisi kız kardeşi kraliçe Blanca idi. Kral ise, Blanca'nın oğlu Champagne Kontu Teobaldo'dan nefret ediyordu. 40 yıllık saltanatının son günlerinde hastalanarak Tütayle şehrine çekildi. Hemen Aragon kralı I.Jaume'e bir elçi göndererek tahtının vârisi konusunda kendisine yardımcı olmasını istedi. Jaume ile bu hususta bir anlaşma yaptı (629/1231). Antlaşmanın içeriğinden ziyade, Sancho'nun ölmesinden (632/1234) sonra Jaume'un bu anlaşmayı uygulamayışı daha önemliydi. Çünkü, Jaume kendi iç karışıklıkları ve Belensiye bölgesini işgal meseleleriyle meşgul olurken, bir de Navar tarafından gelecek sorunla karşılaşmak istememiş, bu durumda Navar tahtı da **Teobaldo'ya** kalmıştı.[35]

Navar tahtında meydana gelen bu değişiklik, krallığın Hıristiyan İspanya devletlerinin bağlı alanından çıkarak Fransa'nın nüfuz alanına girmesine ve daha da önemlisi, İberya Yarımadası'nın problemlerinden uzaklaşmasına vesile olmuştu. İşte, VII.Sancho sebebiyle gelen tarihî değişim bu olmuştu. **I.Teobaldo, artık İspanya devletleriyle didişmek zorunda kalmadan hareket eder olduğu için, ölümü de doğuya yaptığı Haçlı seferi (Altıncı Haçlı Seferi) esnasında oldu.** İktidar yılları, içerde geleneksel idâre kanunlarına uymayıp halkın ruhuna hitâp edemediği için Navar halkıyla sürekli anlaşmazlık ve çatışma hâlinde geçti. Tahtına vâris olarak, **kraliçe Margarita'nın** vesayetinde beş yaşındaki **oğlu Teobaldo'yu** bıraktı. Bu durumda Kastilya'nın kendi ülkesine karşı kadîm iştahını hatırlayan kraliçe, devleti **Aragon kralı I.Jaume'un himâyesi** altına soktu. Ancak, kraliçenin korktuğu başına geldi ve Kastilya kralı Navar topraklarına girdi.

34 Chaytor, s. 41; O'Callaghan, **History**, s. 245 vd.
35 O'Callaghan, **History**, s. 247; İnân, V, 608-09

Ona karşı antlaşması gereği süratle harekete geçen Aragon kralı ise, ancak râhiplerin araya girmesi ve iki kralı barıştırarak bu arada yeni evlilik bağlarının kurulması sayesinde durdurulabildi. Böylece, **Navar kralı II.Teobaldo** selâmet içinde ülkesini yönetebildi. Daha evvel yapılmış olan anlaşma gereği, Jaume'un kızıyla evlenmesi gerekirken bunu yapmadı ve **Fransa kralı IX.Luis'nin (Aziz Luis) kızıyla evlendi. Luis ile birlikte doğuya yapılan Yedinci Haçlı Seferine katıldı ve krala Tunus yolculuğunda refakat ettiği sırada öldü (669/1270).** Yerini, kardeşi **I.Enrique** aldı. 1274 tarihinden itibaren Navar krallığı yüz yıl kadar Fransa krallığının himâyesi altında kaldı.[36]

6. Portekiz Krallığı (1109-1910)

Birinci bölümde bu krallığın kuruluşu ve gelişmesi işlemiş olduğumuzdan dolayı, burada konuya kaldığımız yerden devam edeceğiz. Krallığın kurucusu olan kral Alfonso Henriquez, özellikle İslam topraklarına karşı istîlâ hareketine önem vermişti. 1147 tarihinde Üşbûne ve Şenterîn'i, 1160 tarihinde Kasru'l-Feth'i (Kasru Ebû Dânis, Alcacer de Sol) ele geçirmişti. Ancak, halîfe el-Mansûr bu sonuncu kaleyi geri aldı (587/1191). Alfonso, Batalyevs'i 1169 tarihinde aldıysa da Muvahhidler'den kurtaramadı. Son olarak da, 1177 tarihinde Bâce şehrini işgal etti. 1185 tarihinde öldüğünde yerine oğlu I.Sancho geçti.[37]

I.Sancho da babası gibi Reconquista siyâsetine millî ve dinî duygular içerisinde sürdürdü. Portekiz bölgesinde kalan İslam topraklarını ele geçirmeye çalıştı. İktidarının ilk yıllarında savaşın harâp hale getirdiği yerleşim yerleri ve kaleleri onardıktan sonra Müslümanlara karşı saldırıya geçti. **Doğuya gitmek için hazırlanmış (1189) Haçlı ordusunun deste-**

36 Bu dönemde Navar krallığı hakkında geniş bilgi için bkz. Empieza-1, 253 vd.; Froissart, s. 148 vd., 410 vd.; O'Callaghan, **History**, s. 334 vd.

37 Himyerî, s. 346; krş. Hanzal, s. 57 vd.

ğiyle işgal ettiği Şilb şehrini, 1191 tarihinde Muvahhidler'e bırakmak zorunda kaldı. Endülüs'ün batı bölgesini teşkîl eden bu bölgede, iki taraf arasındaki Şilb merkezli çatışmalar yıllarca sürdü. Sancho'yu Müslümanlardan başka devamlı meşgul eden bir diğer konu da, Papalık ile aralarındaki anlaşmazlıktı. Anlaşmazlığın iki sebebinden birisi, babası Alfonso'nun Papalığa vaadetmiş olduğu yıllık vergiyi Sancho'nun reddetmesi, ikincisi ise kral ile râhipler, özellikle Ubûrtû (Porto) ve Kulumriye piskoposlarıyla arasında çıkan sürtüşmeydi. Piskoposlar, kralın kiliselere girmelerini çıkarttıkları bir kararnâmeyle yasaklamışlardı. Bu karar, ancak kralın 1211 tarihinde ölümünden sonra kaldırıldı. Sancho'nun yerini, oğlu II.Alfonso aldı.[38]

II.Alfonso ile kont kardeşleri arasında ilk yıllarda çıkan hâkimiyet kavgaları, ancak papalığın müdâhalesiyle son buldu. II.Alfonso zamanının en önemli siyasî olayı, babasının yaptığı gibi doğuya gidiş yolundaki Haçlılar'ın yardımıyla Kasru Ebû Dânis'i işgal etmesi (614/1217) sayılabilir. Son yıllarında Alfonso ile Papalık arsında, râhiplerle tekrar anlaşmazlığa düşmesi yüzünden çatışma yaşandı. Papa, bu kez de kralı dinî yasaklamalarla tehdit ettiyse de kral buna aldırış etmedi. Ancak, bu olaydan sonra fazla yaşadı, Mart 1223 tarihinde öldü. Yerini oğlu II.Sancho aldı.[39]

II.Sancho, bir meclis toplayarak râhipler ve amcalarıyla devam eden anlaşmazlıkları barışla halletti. Sonra, ülkesi çevresinde kalan toprakları almak için Müslümanlara saldırmaya hazırlandı. **Müslümanlara karşı yaptığı savaşı Haçlı savaşı olarak vasıflandıran Papalığın ve doğuya giden Haçlı ordularının da desteğiyle, 1226 ile 1243 seneleri arasında Vâdî Âne (Guadiana) kıyısından kendi tarafında kalan İlfâs (1226), Şerbe ve Cilmâniye kaleleri, Mîrtele, Şilb (1242) ve Tabîre (Tavira) gibi pek çok yeri ele geçirdi.** Buna rağmen, Sancho ülkesinde huzuru sağlayamadı. Çünkü, râhiplerle olan anlaşmazlık

38 İdrîsî, I, 726; Chaytor, s. 19-20
39 Payne, I, 92; Chaytor, s. 22

dinmemişti. Kral, dünyevî yetkileri yanında adlî selâhiyetleri de elinde bulunduruyordu. Râhiplerse buna karşı çıkıyor ve adlî yetkilerin kendilerine bırakılmasını istiyorlardı.

Râhiplere verilen ilâve imtiyazlar, peşinden seçkinlere de verilmesini gerektiriyordu. Dolayısıyla, ayrıcalık kazanma yarışması kraliyetin askerî ve malî yönden zayıflamasına sebep oldu. Râhiplerin ve seçkin tabakanın imtiyaz baskısı, ayrıca kralın kardeşleri Alfonso ve Fernando ile amcası Pedro'nun tahta sâhip olma çabaları kralı iyice bunaltmıştı. Bu arada, Papalığa yakın duran Alfonso, İtalyan Bologna prensesi Matilda ile de evlenince, ülkedeki râhiplerin umudu hâline geldi. Alfonso taraftarlarının isteğiyle Papa IV.Innocent, 1245 tarihinde Sancho'nun tahtı kardeşi Alfonso'ya devretmesini öngören karar çıkardı. Alfonso, taraftarlarıyla birlikte Üşbûne sınır şehrine çekildi ve orada kral ilân edildi. Bu durumda, Sancho ülkeden kaçarak kendisine yardım vaat eden Kastilya kralı III.Fernando'ya sığındı. Fernando, oğlu Alfonso komutasında bir orduyu yeni kral III.Alfonso'ya karşı gönderdi. Ancak, Alfonso, tahta eşrâfın isteği ve Papalığın emriyle geçtiğini, ülke ileri gelenleri ve halkın ekseriyetinin kendi yanında olduğunu söyleyerek Kastilya kralının oğlunu iknâ etti ve Kastilyalılar savaşmaksızın geri döndü. Bundan sonra mahlû kral Sancho, kalan ömrünü Tuleytula'da göz hapsinde geçirdi ve 1248 tarihinde öldü.[40]

III.Alfonso, 1245 tarihinde iktidarı ele geçirdikten ve Sancho'yu bertaraf ederek kendisini sağlama aldıktan sonra **Müslümanlara karşı saldırıya geçti.** Şentemeriyetü'l-Garb'ı 1249 tarihinde ele geçirdi. Kendi ülkesine yakın bölgelerde işgal etmedik İslam toprağı bırakmadığı gibi, Vâdî Yâne nehrini geçerek Endülüs'ün batı bölgesi topraklarına doğru ilerlemeye başladı. Ancak, girdiği bölge Kastilya krallığının Reconquista planına dâhil yerler olduğu için geri çekilmek zorunda kaldı.[41]

---

40 O'Callaghan, **History**, s. 579; İnân, 611-612

41 Bu dönemde Portekiz krallığı hakkında geniş bilgi için bkz. Empieza-1, 253 vd., 271 vd., 341 vd.; Froissart, s. 196 vd., 225 vd., 292 vd.; Hanzal, s. 57 vd.

B. Muvahhidler Döneminde Müslüman-Hıristiyan İlişkileri

1. Abdülmü'min b. Ali Dönemi (1145-1163)

a. Muvahhidler ve Endülüs'e Hâkim Oluşları (1146-1152)

Mağrib, İfrikiye, Endülüs ve el-Cezâiru'ş-Şarkıyye'de hâkim olmuş bir Berberî hânedân olan Muvahhidler'in kurucusu, **Ebû Abdullah Muhammed b. Tûmert**'tir. İbn Tûmert, Bağdad'ta İmam Gazzâlî'den de ders almış ve görüşlerini Mağrib'te yaymaya başlamıştı. Kendisini Mehdî ilân ettikten sonra ateşli hitâbeleriyle çevresinde kısa zamanda büyük taraftar kitlesi oluşturdu. Murâbıtlar'ı sefâhate düşkün olmakla ithâm ederek halkı yönetim aleyhine tahrîk etmeye başladı. Bir din ıslâhâtçısı iddiasıyla ortaya atıldığında taraftarlarına verebileceği malzemesi, Murâbıtlar'ın benimsemiş oldukları dinî gelenekleri dalâlet olarak saymaktı.[42]

---

42 İbnü'l-Esîr, X, 569 vd.; İbn Ebû Zer', s. 172 vd.; Ebû'l-Fidâ', II, 54; Kalkaşendî, V, 122 vd.; krş. M. Shatzmiller, "al-Muwahhidûn", EI_, C.VII, 801-802; Şinasi Altundağ, "Muvahhidler", VIII, 765; Rene Basset, "İbn Tûmert", İA, V/2, 831-33

el-Mehdî İbn Tûmert, dalâlet içinde bulunan bir cemiyetin hatasından hükümdarının sorumlu tutulacağını ileri sürerek Murâbıtlar'a karşı 'cihad' ilân etti. Kendisine beyaz renkli bir bayrak edinerek alenen isyan etti. Faaliyetlerinden tedirgin olan Murâbıt yönetimi tarafından Fas'a sürgün edildi. Çalışmalarını burada da sürdüren Mehdî, güçlenmeye başlayınca idam edilmesi için emir çıktıysa da taraftarlarının gayretleriyle kurtuldu. Sığındığı Tinmal'de bir hükûmet teşkîlâtı kurarak ordu hazırladı ve 1123-24 tarihinden itibaren askerî faaliyete geçti. Murâbıtlar'ın başşehri Merakeş'i ele geçirmek amacıyla, "el-aşere" diye anılan on önemli mürîtlerinden önce Muhammed el-Beşîr'i, onun ilk Merakeş kuşatmasında ölümü üzerine **Abdülmü'min b. Ali**'yi başkumandanlığa getirdi. Mehdî, başlatmış olduğu hareketin devlet olma başarısını göremeden vefât etti (524/1130).[43] Yerine, "imam" ve "emîru'l-mü'minîn" sıfatıyla Muvahhid Devletinin gerçek kurucusu sayılan Abdülmü'min geçti.[44]

Abdülmü'min, 18 Şevval 541 (23 Nisan 1147) tarihinde Murâbıtlar'ın başkenti Merakeş'e girerek Afrika'daki Murâbıt varlığına son verdi.[45] Sonra da Endülüs'e yöneldi. Haddizâtında, onun isyanlarla çalkalanmakta olan Endülüs ile münâsebeti daha evvelden başlamıştı. Muvahhidler'in Endülüs ile ilişki kurmalarının tarihini İbn Ebû Zer' 539 (1144) yılı sonları olarak verse de, tercih edilen İbnü'l-Ebbâr, İbn İzârî ve İbn Haldun gibi tarihçilerin belirledikleri 540 (1145) tarihidir. Şöyle ki, Endülüslü isyancılardan Ali b. İsa b. Meymûn, Muvahhidler'e biat ederek onları Endülüs'e dâvet etmişti. Aynı

43 İbn Tûmert hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ebûbekir b. Ali es-Sinhâcî el-Beydak, **Ahbâru'l-Mehdî b. Tûmert ve ibtidâü Devleti'l-Muvahhidîn**, nşr. E. Levi-Provençal, Rabat, Dâru'l-Mansûr, 1971, s. 12 vd.

44 Muvahhidler hakkında daha fazla bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, X, 569 vd., 577 vd., 583 vd., 585 vd.; el-Merrâküşî, s. 245 vd.; İbn İzârî, nşr. M. İbrahim el-Kettânî vd., Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1985, IV, 1-34; İbn Ebû Zer', s. 172 vd.; **el-Hulel**, s. 99, 103 vd.; Ebû'l-Fidâ', II, 55; **Primera Cronica**, s. 658; krş. Levi-Provençal, **el-İslam**, s. 255 vd.; Hitti, III, 864 vd.; Michael Brett, "Almohads", **DMA**, C.I, 193; Altundağ, VIII, 765-66; Kennedy, s. 196 vd.

45 İbnü'l-Esîr, X, 583 vd., 585 vd.; İbn Dihye, s. 27; **el-Hulel**, s. 110 vd., 135 vd.; Ebû'l-Fidâ', II, 56; krş. Denedeş, s. 103

şekilde isyancı Ahmed b. Kasî de Mağrib'e geçerek Abdülmü'min ile görüşmüş ve onu Endülüs'e hâkim olmaya çağırmıştı (540/1145). Askerî müdâhale ise, İbnü'l-Ebbâr'ın belirttiği gibi **541 (1146)** yılı başlarında gerçekleşmişti. Merakeş'e girdikten ve devleti çeşitli düzenlemelerle sağlamlaştırdıktan sonra şartların müsâit olduğunu gören Abdülmü'min, Berrâz b. Muhammed Müsevvifî komutasında birinci, peşinden Musâ b. Saîd ve Ömer b. Sâlih komutasında ikinci ve üçüncü orduları Endülüs'e sevk etti (541/1146).[46]

Endülüs'e geçen Muvahhid ordusu, ilk önce Şüreyş ve Runde illerinde ayaklanmış olan Ebû'l-Ğamr b. Azven üzerine yürüyerek itâat altına aldı. Arkasından Leble, Mirtele, Şilb, Bâce ve Batalyevs illerine hâkim oldu. Böylece, Batı Endülüs bölgesini ele geçirdikten sonra İşbiliye bölgesine yöneldi. Bölgedeki liderlerden İbn Kasî, İbn Vezir ve Yusuf el-Bitrûcî'nin kendilerine katılmasından sonra karadan ve denizden İşbiliye'yi ablukaya aldı. Şehri savunmaktan âciz kalan Murâbıtlar'ın komutanı, kaleden çıkarak Karmûne'ye kaçtı. Tâkip esnasında, şehrin kadısı ünlü fakîh İbnü'l-Arabî öldürüldü. Böylece, İşbiliye Muvahhidler'in eline geçti (12 Şaban 541/1147). Kurtuba ise, Hıristiyan güçlerin emîrinin imdâdına yetişmesine fırsat verilmeden ele geçirildi (543/1148).[47]

Muvahhidler'in Endülüs'teki bu ilk harekâtları esnasında onlara itâat etmekten vazgeçen el-Bitrûcî, İbn Kasî, Ali b. İsa ve Batalyevs hâkimi İbnü'l-Haccâm, Abdülmü'min'in Mağrib'ten gönderdiği ikinci ordunun harekâtı sonucu itâat altına alındılar. Böylece, İbn Kasî dışında Endülüslü liderlerin hepsi Mağrib'e giderek bağlılık arz ettiler. İbn Kasî ise, durumdan istiklâli için menfaat sağlamak amacıyla Portekiz kralı Alfonso ile antlaşma yapmayı tercih etti. Onun bu hareketi karşısında isyan eden Şilb halkı, İbn Kasî'nin oğlu İbnü'l-

46 İbn İzârî, IV, 2-35; İbn Ebû Zer', s. 188; Kennedy, s. 200 vd.; Muvahhidler'in Endülüs ile ilk temasları konusunda daha fazla bilgi için bkz. Denedeş, s. 103-106; Watt, İsbanya, s. 117-118

47 İdrîsî, I, 541; İbn İzârî, IV, 35-36, 38-40; İbnü'l-Esîr, XI, 158-159; krş. Denedeş, s. 105-106

Münzir öncülüğünde düzenledikleri bir suikast ile İbn Kasî'yi öldürdüler ve Muvahhidler'i şehre dâvet ettiler. Böylece, Muvahhidler el-Meriye bölgesine de hâkim oldular.[48] Bundan bir yıl sonra ise, Hammûdîler'in elinde bulunan Bicâye şehrini kendilerine kattılar (546/1151).[49]

b. Kuzey Doğu Endülüs Sınır Şehirlerinin Elden Çıkışı (1148-1149), el-Meriye'nin Geri Alınışı (1157)

Sarakusta şehrinin 512 (1118) tarihinde Hıristiyanların eline geçmesinden sonra, bölgede bulunan Turtûşe, Lâride, İfrâğa ve Miknâse'den müteşekkil es-Sağru'l-A'lâ sınır illeri, 528 tarihinde kazanılmış olan İfrâğa zaferi sayesinde bir müddet daha elde tutulabilmişti. Ancak, Endülüs'ün her tarafında Murâbıtlar'a karşı başlayan ayaklanma ortamında, Murâbıt komutanlar her ilde kendi başlarının çaresine düşmüşken ve isyan hâlindeki Endülüslü liderler ise hâkimiyet sahalarını genişletme telâşı içindeyken, ortamın gayet uygun olduğunu farkeden Hıristiyanlar, bu şehirleri ele geçirmek için harekete geçtiler. Önce saldırıya hedef olan il Turtûşe oldu.[50]

Son zamanlarda, Hıristiyan ülkelerin sâhillerine baskınlar düzenleyen Müslüman denizcilerin sığınağı hâline gelmiş olan Turtûşe'nin işgali harekâtının gerçekleşmesine Papa III.Ojen bizzat öncülük etti. **Papanın çağrısıyla Hıristiyan Aragon, Katalonya, Pisa, Cenova ve Templier Şövalyeleri'nden oluşan Haçlı ordusu, Barselona Kontu IV.Ramon Berenguer komutasında Turtûşe'ye saldırdı ve şehri denizden ve karadan ablukaya aldı.** Yardım gelir umuduyla kırk gün kadar kahramanca direnen Müslüman halk, umdukları

48 İbnü'l-Esîr, XI, 223-24

49 Muvahhidler'in Kurtuba ve diğer şehirleri de ele geçirmek suretiyle Endülüs'e hâkim olmaları ve Endülüslü liderlerin topluca Abdülmü'min'e itâat arz etmeleri hususunda daha fazla bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, XI, 115, 158-59; el-Merrâküşî, s. 281 vd.; İbn İzârî, IV, 40-45; Empieza-2, 401 vd.; Hitti, III, 865 vd.

50 O'Callaghan, History, s. 216, 255 vd.; İnân, IV, 369

yardım gelmeyince bir anlaşma yaparak şehri düşmana teslim ettiler (16 Şaban 543/30 Aralık 1148).[51] Turtûşe'yi ele geçirdikten hemen sonra, **Haçlı ordusu Lâride'ye yöneldi.** Turtûşe'nin düşmesine şâhit olmuş olan Lâride halkının pek fazla direniş gösteremeyeceği doğaldı. Dolayısıyla, 544 yılı Cemâziyelâhir ayında (Ekim 1149) Lâride şehri düştü ve Murâbıt vâli İbn Hilâl Meyûrka'ya Muhammed b. Gâniye'nin yanına sığındı.[52]

Lâride'nin yakınında bulunan **İfrâğa ve Miknâse şehirleri de aynı tarihte Hıristiyan işgaline maruz kaldı.** Böylece, Müslümanların elinde kalmış olan kuzeydeki son şehirler de Hıristiyanların eline geçmiş ve es-Sağru'l-A'lâ adı verilen Kuzey Endülüs sınır bölgesinde Müslüman hâkimiyeti sona ermiş oluyordu. Haddizâtında, önce Sarakusta'ya tâbî iken, onun düşmesiyle Belensiye'ye, dolayısıyla İbn Merdenîş'e ismen tâbî duruma geçen bu iller, İbn Merdenîş'in Katalonya Kontu Ramon ile olan dostluk ve saldırmazlık anlaşması sebebiyle korumasız kalmıştı. İbn Merdenîş, Hıristiyan krallıklar ile ilişkileri bozulmasın diye bu illeri kurtarmak için harekete bile geçmedi. Ayrıca, bölgenin Hıristiyan toprakları merkezinde bulunuyor olması onların müdâfaa edilmesini zorlaştıran bir unsur kabul edilebilir.[53]

Kuzeydeki bu kayıplar Endülüslüleri üzerken, diğer yanda onların yüreklerine su serpen gelişmeler yaşandı. Halîfe tarafından Kurtuba vâlisi atanan Ebû Zeyd Abdurrahman İbn Yekît ile İşbiliye vâlisi atanan Ebû Muhammed Abdullah İbn Ebî Hafs'ın 550 (1155) yılı civarında Hıristiyanlara karşı Hısnü'l-Bitrûc (Pedroche) bölgesi, Hısnü Müntûr (Montoro) ve Hısnü'l-Müdevver kaleleri, kuzey batıda Tâcû nehrini geçerek Utrûnkes (Trancoso) kalesi gibi yerlerde kazandıkları başarılar Müslümanları biraz olsun rahatlattı. Aynı şekilde, on yıl kadar önce kaybedilmiş olan el-Meriye şehrinin geri

51 Chaytor, s. 32
52 İbnü'l-Esîr, XI, 136
53 İbnü'l-Esîr, XI, 136-7

alınması da önemli bir olay oldu. Endülüs'ün iç kargaşa ortamından yararlanmak isteyen Hıristiyanlar **Kastilya, Navar, Aragon, Katalonya, Frank kontlukları, Cenova ve Pisa gibi ülkelerin oluşturdukları kara-deniz ordularıyla el-Meriye'yi üç aylık kuşatmadan sonra işgal etmişlerdi (542/1147).** Gırnata vâlisi es-Seyyid Ebû Saîd öncülüğünde hazırlanan Muvahhidler, karadan ve denizden yaptıkları başarılı bir harekât neticesinde şehri geri almaya muvaffak oldular (552/1157). Adı, İslam kaynaklarında "es-Süleytîn" şeklinde yer alan VII.Alfonso'nun İbn Merdenîş ile birlikte on sekiz bin süvâriyle şehirdeki Hıristiyan savunmacıların imdâdına koşmaları da bir yarar sağlamadı.[54]

552 (1157) Tarihi, bir başka açıdan da önemlidir. **Endülüs'te Murâbıtlar'ın varlığı, son kalıntıları olan Meymûn b. Yeddir'in anlaşma yoluyla Gırnata'yı Muvahhid lider Ebû Saîd'e teslim etmesiyle bu tarihte sona ermiştir.**[55]

c. Hıristiyanların Dostu Endülüslü İbn Merdenîş ile Yapılan Mücâdeleler

Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Merdenîş, Turtûşe bölgesinde doğup büyümüş ve 24 yaşında Doğu Endülüs bölgesinde lider konumuna yükselmişti. İspanya Hıristiyanlarından olan dedeleri fetihten sonra mühtedî olmuşlardı. Merdenîş adındaki dedesinin gerçek adı, Martinez veya Martinizi ya da Mardonius'dur. Dolayısıyla, Endülüs Müsta'rib topluluğuna mensup olan İbn Merdenîş'in âilesi, geçmişteki yerli Hıristiyan Müsta'riblerin hatta, ihtidâ etmiş yerli topluluk olan Müvelledlerin çıkardıkları çok sayıdaki isyanlarda büyük rol oynamış bir âileydi. İbn Merdenîş, Müslüman olmasına rağmen, aslını unutamadığı için olsa gerek giyim kuşam, dil ve yaşantısında kendisini Hıristiyan Kastilyalılara benzetirdi. Zamanın Hıristiyanlarınca sevilen biri olduğu

54 İbnü'l-Esîr, XI, 150-51, 223-24; İbn İzârî, IV, 53-54; İbnü'l-Hatîb, **el-İhâta**, I, 272; İbn Haldun, **el-İber**, VI, 237

55 İbnü'l-Esîr, XI, 223; krş. Chaytor, s. 24 vd.

için onlar tarafından kendisine Rey Lope veya Lobo (Kral Lope) adı verilmişti.[56]

İbn Merdenîş, başta Belensiye ve Mürsiye şehirleri olmak üzere, kuzeyde Turtûşe'den güneyde Kartâcene ve Lûrka'ya kadar uzanan Doğu Endülüs bölgesinin hâkimi olmuştu. Fakat, bölgedeki bu varlığını kuzeyden ve batıdan kendisine komşu olan Hıristiyanlar ile iyi geçinmesine borçluydu. Dolayısıyla, **İberya Yarımadası'na gelen Muvahhidler'in hâkimiyeti altına girmektense, zaten iyi geçinmek zorunda bulunduğu Hıristiyanlar ile ittifak oluşturarak bağımsızlığını koruma yolunu tercih etmişti.** Nitekim, Barselona Kontu IV.Ramon ve Kastilya kralı VII.Alfonso ile yıllık 50 bin miskal altın haraç karşılığında ittifak antlaşması yaptı. 543 (1149) Tarihinde İtalyan devletçikleri olan Pisa ve Cenova ile de benzer birer antlaşma yaptı. Ayrıca, İngiltere kralı gibi çeşitli bölgelerdeki Hıristiyan ülkelerin krallarıyla mektuplaşıyor, onlarla hediyeleşiyordu.[57]

Daha evvel vurgulandığı gibi, İbn Merdenîş Endülüs'te Murâbıtlar'ın çözülüşü ve Muvahhidler'in gelişi arasındaki fetret döneminde çıkan kargaşa ortamını kendisine göre iyi değerlendiren **Endülüs milliyetçisi liderlerdendi. Endülüs'ün idâresi Endülüslülerin elinde olmalıdır fikrinden hareketle bütün Endülüs'e hâkim olmak istiyordu.**[58] Aslında, onun sorunu belki de sadece Mağribliler ileydi. Çünkü, Hıristiyanların Turtûşe, Lâride ve civar illeri işgal etmelerine, bölge kendi hâkimiyetinde olduğu halde ses çıkarmamıştı. Aynı şekilde ve aynı dönemde, Hıristiyanların Endülüs sınır liman şehri el-Meriye'yi işgal etmelerine (542/1147) de seyirci kalmıştı.[59]

İbn Merdenîş, 546 (1151) tarihinde hâkimiyet alanına Besta ve Vâdî Âş[60] (Guadix) şehirlerini de kattı. Muvahhidler En-

56 İbn Hallikân, VII, 131; el-Merrâküşî, s. 278
57 Makkarî, **Nefh**, I, 341-42
58 Özdemir, "İbn Rüşd", s. 11
59 İnân, IV, 369-71; Mehmet Özdemir, "İbn Merdenîş", **DİA**, C.XX, 183-184
60 Himyerî, s. 604

dülüs'e ilk kez geçtiklerinde İşbiliye ve Batı Endülüs bölgelerini aldıktan sonra 1148 tarihinde Kurtuba sonra Ceyyân, Beyâse ve Übbede şehirlerini kendilerine katarak Orta Endülüs bölgesine ulaşmışlar ve İbn Merdenîş'in topraklarına dayanmışlardı. İşte, bundan sonra **İbn Merdenîş öncülüğündeki Doğu Endülüs bölgesi liderleri ile Muvahhidler arasında uzun yıllar sürecek bir çatışma sürecine girilmektedir.**[61]

Müttefiki olan Kastilyalıların desteğiyle Ceyyân şehrine saldıran İbn Merdenîş, Muvahhidler'in vâlisi el-Kûmî mukâvemet gösteremediği için şehri ele geçirdi. Buradan Kurtuba üzerine yürüdü. Şehrin çevresinde büyük tahribât yaptı. Muvahhidler'in vâlisi İbn Yekît ile aralarında şiddetli bir savaş ceryan etti. Mağlup olacağını anlayan vâlinin şehre kapanmasıyla kuşatma başladı. Bu esnada, vâlinin bir hilesi sonucu İbn Merdenîş, savunmasız sandığı İşbiliye üzerine yöneldi. Ancak, şehri kuşattığında kalenin savunmasız olmadığını, dolayısıyla aldatıldığını anlayarak geri çekildi. Bu İşbiliye kuşatması, **dönemin Muvahhid tarihçisi Abdülmelik b. Sâhibüssalât** tarafından bizzat gözlemlenmiştir.[62]

VII.Alfonso, 545 (1150) tarihinde üç ay süreyle Kurtuba'yı kuşatmaya aldı. Kırk bin süvâriyle harekâta başlayan kral, Abdülmü'min'in sevk ettiği ordunun, yenilgi olduğu takdirde şehrin büyük tehlikeyle karşı karşıya kalmasını önlemek niyetiyle çarpışmaktan çekinmesi ve dağlara tırmandıktan sonra ovaya doğru 25 beş gün kadar yürümesiyle, geçici de olsa üstünlüğünü göstermiş olmanın verdiği gururla geri çekildi.[63] Abdülmü'min, 546 (1151) tarihinde İbn Merdenîş'e karşı Ebû Hafs Ömer komutasında yirmi bin atlıdan müteşekkil bir ordu sevk etti. Ceyyân Emîri İbn Hemüşek de Muvahhidler ile birleşti. İbn Merdenîş ise, bunu duyduğunda Barselona kontundan yardım istedi. On bin atlıyla yardıma gelen Barselonalılar ile çarpışma, Mürsiye yakınında İbn

61 İdrîsî, I, 574
62 Ebû Mervan Abdülmelik b. Muhammed İbn Sâhibüssalât, **el-Mennü bi'l-İmâme**, nşr. Abdülhâdî et-Tâzî, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1987, s. 40 vd.
63 İbnü'l-Esîr, XI, 151-52

Merdenîş'in merkezine yakın yerde gerçekleşecek iken, Muvahhid komutan son anda bundan vazgeçti ve el-Meriye şehrini kurtarmak üzere harekete geçti. Kuşatma, askerin gıda kıtlığına düşmesi sebebiyle kaldırıldı ve ordu İşbiliye'ye geri döndü.[64]

d. İbn Merdenîş'in İbn Hemüşek ile Birleşmesi ve Abdülmü'min'in İberya Yarımadası'nı Ele Geçirme Planı (1160-1163)

İbrahim b. Muhammed b. Hemüşek, dedesi Sarakusta hâkimi Hûdîler'in elinde Müslüman olmuş bir müsta'ribdi. Rivâyete göre, dedesinin bir kulağı kesik olduğu için Hûdîler'in Hıristiyanlar ile yaptığı çarpışmalarda İspanyol askerler onu gördüklerinde kulağı kesik anlamına gelen "he mochico, hemüşek" lakabıyla çağırırlardı.[65]

Sarakusta Hıristiyanların eline düştüğünde, İbrahim Kastilya'ya geçerek bir müddet krala hizmet etti. Daha sonra oradan ayrıldı ve Endülüs'e gelerek Murâbıtlar'ın hizmetine girdi. Yahya b. Gâniye Kurtuba vâlisi olduğunda (538/1143) onun yanına geldi. İbn Gâniye, batı bölgesindeki isyanlarla uğraşırken Kurtuba'da İbn Hamdîn isyan ederek emîru'l-müslimîn sıfatını takındı. Bunun üzerine, İbn Gâniye İbn Hemüşek'i anlaşma sağlaması için Kurtuba'ya yolladı. Ancak, olaylar farklı boyutlara vararak Endülüs isyanlarının çerçevesi genişlediğinde İbn Hemüşek, Belensiye'ye sâhip olmuş olan İbn İyâz'ın yanına gitti. Kısa süre sonra da Şakûre şehrine sâhip oldu ve güçlenmeye başladı. Belensiye ile Mürsiye İbn Merdenîş'e kaldığında ikisi komşu oldular ve aralarında kız alıp verme sebebiyle bir yakınlaşma oldu. Hıristiyan asıllı bir müsta'rib olması sebebiyle İbn Hemüşek, İbn Merdenîş tarafından benimsendi ve onun yardımcısı konumuna

64 İbnü'l-Esîr, XI, 156-57
65 İdrîsî, I, 541; el-Merrâküşî, s. 280

geldi. İbn Merdenîş, 1160 yılı başlarında bir birliğini onun komutasına vererek Kurtuba üzerine sevk etti ve böylece Muvahhidler'e karşı tekrar saldırıya geçti.[66]

İbn Hemüşek, Kurtuba çevresini tahrip etti. Şehrin vâlisi İbn Yekît karşı saldırıya geçtiyse de başarılı olamadı ve kaleye kapandı. İbn Hemüşek, buradan İşbiliye'nin kuzey doğu kalesi olan Karmûne üzerine yürüdü. Yerel liderlerden Abdullah b. Şerâhîl'in yardımıyla şehri ele geçirdi (Rebîülevvel 555/Mart 1160). Bu sırada, Muvahhidler'in Endülüs'teki temsilcisi olan İşbiliye vâlisi Ebû Yakub Yusuf b. Abdülmü'min, Karmûne'yi kurtarmak için birlik gönderdi. Fakat, bu esnada Mağrib'te ve peşinden Endülüs'te devletin başına büyük zorluklar çıkaran Vezir İbn Abdüsselâm gâilesiyle uğraşmak zorunda olan babasını kollama endişesiyle vâli, İbn Hemüşek'e karşı bir süre bir şey yapamadı. Vezir probleminin halledilmesinden sonraysa, Endülüs için babasından yardım istedi.[67]

Abdülmü'min de, bundan sonra Endülüs işlerine her bakımdan daha fazla önem vermeye başladı. Bunu herkese göstermek için Cebelü Târık mevkiinde Cebelü'l-Feth (veya Medînetü'l-Feth) adını verdiği büyük ve düzenli bir şehir inşâ ettirdi (Zilkâde 555/Aralık 1160). Yaptırdığı şehri görmek ve **Endülüs'e önem verdiğini ispatlamak amacıyla da 555 yılı Zilkâde ayında (Kasım 1160) büyük bir orduyla Endülüs'e geçti.**[68] Bazı kaynaklarda Abdülmü'min'in Cebelü Târık'a gelişinin Kasım değil de Aralık ayında olduğu kaydedilmektedir.[69] İki ay kadar kaldığı Medînetü'l-Feth'de kendisini karşılamaya gelen Endülüs heyetleriyle ülkenin durumunu görüşerek yeni düzenlemeler yaptı. Endülüs'ün müdâfaası için Muvahhid ordusundan yeni birlikler tahsîs etti.[70] Halîfenin 556 (1161) yılı başında Mağrib'e dönmesinden sonra, Karmûne'yi kurtarmak üzere İbn Ebû Hafs komutasında harekete

66 İbn Sâhibüssalât, s. 75; Makkarî, **Nefh**, I, 342
67 İbn Sâhibüssalât, s. 75-92
68 İbn İzârî, IV, 69
69 İbn Sâhibüssalât, s. 92
70 İbn Sâhibüssalât, s. 92-98 vd.

geçen Muvahhidler, Karmûne savaşı sonunda İbn Hemüşek'in komutanı Abdullah b. Şürâhîl'i yenerek Muharrem 557 (Aralık 1161) tarihinde şehri ele geçirdiler. Böylece, **Karmûne fitnesi** sona ermiş oldu.[71] Ancak, Abdülmü'min'in bu Endülüs çıkarmasında İberya Yarımadası'nı ele geçirmeyi düşünüp düşünmediği hususunda bir kayıt bulunamamıştır.

Muvahhidler'in İşbiliye ve Kurtuba bölgelerinde iyice güçlendiğini gören İbn Hemüşek, ortağı İbn Merdenîş ile birlikte Gırnata'yı ele geçirmeye çalıştı. Büyük bir Muvahhid ordusunun yetişmesiyle **Mercü'r-Rikâd** mevkiinde gerçekleşen savaşta Muvahhidler fecî şekilde yenildiler.[72] Ardından, hemen Gırnata'ya ilerleyerek kuşatan İbn Hemüşek, hem İbn Merdenîş'in ve hem de içerden İbn Dehrî adındaki bir Yahudi ile bazı Hıristiyanların yardımlarıyla şehri işgal etti.[73] Yenilgi haberini alan Abdülmü'min, oğlu Ebû Yakub Yusuf komutasında büyük bir orduyu Endülüs'e sevk etti. Muvahhidler, Gırnata yakınındaki Şenîl vâdîsinde bulunan **es-Sebîke** adındaki kayalık tepede mevzilenmiş olan İbn Hemüşek, İbn Merdenîş ve beraberlerindeki Hıristiyan birliklerine karşı saldırıya geçtiler. Çok çetin geçen savaşta Muvahhidler, büyük kayıplar vermelerine rağmen düşmanı yenmeyi başardılar. Sebîke savaşı olarak bilinen bu zafer sonunda Muvahhidler tekrar Gırnata'ya girdiler (28 Receb 557/14 Temmuz 1162).[74]

Sebîke zaferinden sonra Abdülmü'min, Gırnata'nın Güney Endülüs bölgesinin savunma merkezi, **Kurtuba'nın Endülüs'ün idâre merkezi** hâline getirilmesini emretti. İyice güçlenen devletin, Endülüs'te kesin bir başarı elde ederek hâkimiyetinin sürekli ve kalıcı olmasını sağlamak amacıyla, ülkenin her yanından topladığı orduyla, 15 Rebîülevvel 558 (21 Şubat 1163) tarihinde Merakeş'ten hareket ederek Ribâ-

71 İbn Sâhibüssalât, s. 119-123; İbn İzârî, IV, 73 vd.; **el-Hulel**, s. 155
72 İbn Sâhibüssalât, s. 128-29; İbnü'l-Esîr, XI,283-84
73 İbn Sâhibüssalât, s. 123-25; İbn İzârî, IV, 74
74 İbn Sâhibüssalât, s. 125-131 vd.; İbnü'l-Esîr, XI, 284; İbn İzârî, IV, 74-75

tü'l-Feth mevkiine geldi.[75] Niyetinin ise, Hıristiyan İspanya ya da İberya devletlerinin hâkimiyetlerine son vererek bütün İberya Yarımadası'na hâkim olmak olduğunu kaynaklardan çıkarmak mümkündür.[76] Kendisini bu konuda kararlı olmaya sevk eden bir gelişme de, Portekizliler'in Şenterîn ve Bâce şehirlerini işgal etmeleri (557/1162) oldu. Olaylara şâhit olan zamanın tarihçisi İbn Sâhibüssalât'ın tasvirine göre, ordunun mevcudu o kadar fazlaydı ki, Selâ ve Ma'mûre şehirleri arasına sığmıyordu. Asker sayısı ise, yüz bin atlı ve yüz bin yayadan müteşekkilen toplam iki yüz bin idi. Bazı rivâyetlere göre bu sayı üç yüz seksen binden fazla atlı ve yüz bin de yaya olmak üzere toplam dört yüz seksen bin idi.[77]

Abdülmü'min, **Büyük Endülüs Harekâtı** adı verilen bu işi gerçekleştirmek için istişâre yapmak üzere ordugâhında harp meclisini topladı ve burada harekâtın planı yapıldı. Karadan ve denizden yürütülecek olan harekâtın planına göre, **Muvahhid orduları Hıristiyan devletleri üzerine aynı anda dört koldan saldırıya geçecekledi.** Birinci ordunun hedefi, Kulumriye başkentli Portekiz krallığı; ikinci ordunun hedefi, II.Fernando'nun Leon krallığı; üçüncü ordunun hedefi, VIII.Alfonso'nun[78] Kastilya krallığı ve dördüncü ordunun hedefi de, II.Alfonso'nun Birleşik Aragon-Katalonya krallığı idi. Ancak, bu planı gerçekleştirmeye **Abdülmü'min'in ömrü vefâ etmedi** ve hastalanarak 10 Cemâziyelâhir 558 (16 Mayıs 1163) tarihinde vefât etti. Onun vefâtıyla, harekât da gerçekleştirilemeden kaldı.[79] Yerine ise, oğlu Yusuf geçti.

---

75 Altundağ, "Muvahhidler", 766. Burada verilen tarih, kaynaklarda verilenle uyumsuzdur.

76 Miranda, "İberya", III, 312

77 İbn Sâhibüssalât, s. 147-48; Şihabüddin Ahmed b. Halid Selâvî en-Nâsırî, **el-İstiqsâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ**, nşr. Cafer en-Nâsırî, Kahire, Dâru'l-Beyzâ, 1956, I, 158

78 İslam kaynaklarında adı "Ezfenş es-Sağîr" olarak geçer.

79 Abdülmü'min'in bu harekâtı ve vefâtı-tarihi hakkında farklı rivayetler için bkz. İbn Sâhibüssalât, s. 163; İbn İzârî, IV, 122; İbn Ebû Zer', s. 202 vd.; İbnü'l-Esîr, XI, 291; el-Merrâküşî, el-Mu'cib, s. 131; Ebû'l-Fidâ', II, 114-15; Kişiliği hususunda bilgi için bkz. **el-Hulel**, s. 142 vd., 155-57; İbn Hallikân, VII, 130-131

İbn Merdenîş, 560 (1165) tarihinde Hıristiyan müttefikleriyle birlikte yeniden Kurtuba'ya saldırdı. Ancak, artık iyice güçlenmiş durumda olan ve Endülüs'ü çok iyi tanıyan yeni hükümdar Ebû Yakub Yusuf'un sevk ettiği orduya yenildi ve Mürsiye'ye geri çekilmek zorunda kaldı. İbn Merdenîş gâilesinden artık kesin olarak kurtulma kararında olan Yusuf, 1169 tarihinde komutanı Ömer ile İbn Merdenîş'e karşı başarı elde ettikten[80] bir yıl sonra Endülüs'e geçti ve bu kez Gırnata vâlisi olan kardeşi Osman'ı onun üzerine sevk etti. Fahsu'l-Celâb mevkiinde taraflar arasında gerçekleşen **Fahsu'l-Cellâb savaşını İbn Merdenîş kaybetti ve kuşatma altında bulunan kalede öldü.** Yerini oğlu İbn Hilâl aldı. Ancak, İbn Hilal mantıklı düşünmüş olmalı ki, isyanı sürdürmekten vazgeçerek babasının ele geçirmiş olduğu bütün kaleleri Muvahhidler'e teslim etti ve onlara tâbi oldu.[81] İbn Merdenîş olayının Endülüs'ün başına dert olmasında, Abdülmü'min'in 1158-1160 yıları arasında bütün gayretini İfrîkıye seferlerine vermesi ve Endülüs'te bulunamamasının etkili olduğu da düşünülebilir.

2. Ebû Yakub Yusuf b. Abdülmü'min Dönemi (1163-1184)

Yusuf, 10 Cemâziyelâhir 558 (16 Mayıs 1163) tarihinde kendisine biat edildikten sonra Muvahhidler Devletinin yeni hükümdarı oldu.[82] Onun Endülüs'teki ilk işi, 560 (1165) tarihinde Hıristiyan müttefikleriyle birlikte yeniden Kurtuba'ya saldıran İbn Merdenîş'e karşı, büyük bir orduyla Endülüs'e geçmesi ve kardeşi Osman'ı İbn Merdenîş üzerine sevk ederek kesin başarı elde etmesidir.

---

80 İbnü'l-Esîr, XI, 358

81 İbn Sâhibüssalât, s. 370, 380 vd.; İbnü'l-Esîr, XI, 374; İbnü'l-Hatîb, A'lâm, s. 260-262; Ayrıca İbn Merdenîş'in son dönemindeki olaylar ve genel değerlendirmesi ile ilgili geniş bilgi için bkz. s. 46-57; Nasrullah, s. 327-28; Mehmet Özdemir, "İbn Merdenîş", DİA, C.XX, 183-184

82 Yusuf'un kişiliği, veliahdlığı ve halîfe oluşuyla ilgili bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, XI, 211, 291 vd.; el-Merrâküşî, s. 308 vd.; İbn İzârî, IV, 83 vd.; krş. Kennedy, s. 216 vd.; Altundağ, "Muvahhidler", 766-767

Yusuf, Endülüs'e 566 (1170) yılındaki gelişinde 1175 senesine kadar orada kaldı. Bu arada geçen altı yıla yakın zaman içinde hiç boş durmadan Hıristiyanlara karşı mücâdeleyi sürdürdü. 1171 tarihinde güney Portekiz'e saldırarak Şenterîn'i bir süre kuşattı ve el-Kantara kalesini aldı. 1172 ve 1173 senelerinde Kal'atü Rebâh bölgesine baskınlar yaptı. Ayrıca, 1173 tarihinde Kastilya kralı VIII.Alfonso ve Portekiz kralı Alfonso Henriquez ile birer sulh antlaşması yaptı. 1176 tarihinde de Mağrib'e geri döndü.[83] **Ebû Yakub Yusuf döneminde ağırlıklı olarak Batı Endülüs bölgesinde Portekizliler ile gerçekleşen karşılıklı siyasî-askerî ilişki**lerin ayrıntılarını görmek için önemli alt başlıklar aşağıdadır.[84]

a. Batı Endülüs'te Portekizli Giraldo Sempavor'un İşgal Harekâtı (1165)

Portekiz kralı Alfonso Henriquez tarafından başlatılan ve Batı Endülüs'ün büyük şehirleri Üşbûne ile Şenterîn'in 542 (1147) tarihinden itibaren işgal edilmesiyle devam eden süreç, kısa fâsılalarla devam etmiş ve bölgenin tamamen kaybedilmesiyle sonuçlanmıştı. Bu işgal sürecinde, Hıristiyanların önemli şahsiyetlerinden "Sem Pavor" (kahraman) lakaplı Giraldo'nun büyük rolü olmuştu. Nitekim, Giraldo Portekizliler tarafından Sid'e benzetilerek "Portekizli Cid" diye adlandırılmıştır. İslam kaynaklarında "el-Alec Cerande el-Cıllîkî" adıyla geçen bu kişi, Batı Endülüs'ün Muvahhid otoritesinden yoksun kalan ortamında oluşan azılı bir eşkıyâ çetesinin reisliğini yaptığı, özellikle Müslümanlara karşı Tâcû nehriyle Vâdî Âne arasındaki Batalyevs bölgesinde yoğun saldırılar, işgaller, katliâmlar ve soygunlar gerçekleştirdiği bilinmektedir.[85]

---

83 Nasrullah, s. 328

84 İslam kaynaklarında Batı Endülüs ve Portekiz halkının, özellikle Hıristiyan olanlarının tasvirleri ayrıntılı şekilde yer almaktadır. Örnek olarak bkz. İbn Dihye, s. 138-144

85 İbn Sâhibüssalât, s. 274 vd.; İbn İzârî, IV, 104

Giraldo, bu saldırı hareketlerini Sid'in yaptığı gibi kendi nâmına ve kendi çıkarı için düzenlerdi. Kral Henriquez de, sonuçta onun harekâtı kendi işine de yaradığı için mal ve asker yardımı yaparak destek verir ve teşvik ederdi. Zamanın İslam tarihçisi İbn Sâhibüssalât, Giraldo'nun yaptığı şenâatleri şöyle anlatır: "Azfûnş er-Rank (A.Henriquez), Cerande köpeğini yerleşim yerleri ve kaleler üzerine sürerek Müslümanlara musallat etti. Cerande köpeği koyu karanlık, şiddetli rüzgârlı ve çok yağışlı gecelerde saldırılarını gerçekleştirirdi. Hazırladığı uzun merdivenlerle bekçilerin uyuduğu burçlara tırmanır, çetesini şehre sokar ve hep birlikte önüne çıkanı ya öldürür ya da esir ederlerdi".[86]

Giraldo'nun saldırdığı ilk büyük yerleşim yeri, Mâride'nin kuzeyindeki Tercâlü (Trujillo) şehri oldu. Cemâziyelevvel 560 (Mayıs 1165) tarihinde Tercâlü'yü işgal etti. Daha sonra, aynı yılın Zilkâde (Eylül) ayında Yâbüre'yi ele geçirdi ve bu iki şehri Hıristiyanlara sattı. Giraldo, işgal harekâtını sürdürerek Tercâlü'nün batısında kalan Kâsareş'e saldırdı ve Safer 561 (Ekim 1165) tarihinde şehri istîlâ etti. Bundan sonra, aynı yılın Cemâziyelâhir ayında Mentânceş (Montanchez) kalesini, son olarak da Şirbe (Serpa) ve Cülümâniye (Jurumena) kalelerini işgal etti.[87]

Giraldo, Batalyevs yakınında bulunan Cülümâniye kalesini sürekli gözetim altında tutuyordu. Batalyevs vâlisinin şehir içinde sunî gölet yapımıyla meşgul olmasından yararlanarak, kale üzerine akınlar düzenlemekteydi. Kale savunmasının zayıfladığına inandığı bir anda büyük bir güçle saldırdı ve kaleyi ele geçirdi. Buradan, Batalyevs yakınlarına kadar ilerlediğinde Muvahhidler'in karşı saldırıya geçmek üzere olduğunu haber alarak geriye kaçtı. Kendisini takip eden Muvahhidler ile giriştiği savaşta gâlip geldi (564/1168).[88]

86 İbn Sâhibüssalât, s. 288-89
87 İbn Sâhibüssalât, s. 289- vd.
88 İbn Sâhibüssalât, s. 305-10

Gözünü Batalyevs üzerine dikmiş bulunan Giraldo'nun saldırıları her fırsatta devam etti. Receb 565 (Nisan 1170) tarihinde Batalyevs'e akınlar, tâcizler yaparak şehri ablukaya aldı ve her türlü mal girişini engelledi. Zorda kalan şehir halkının imdâdına Muvahhidler yetişmek istediler. Hazırlanan beş bin yüklü hayvan ile yiyecek ve silah gibi mallar gönderildi. Komutan Zekeriya b. Ali, İşbiliye'den bu yükle Batalyevs'e yaklaştığında Giraldo'nun ânî saldırısına mâruz kaldı. Birkaç saat süren savaş sonunda Muvahhid birliği yenildi, komutan şehit oldu ve bütün mallar düşmanın eline geçti (26 Şaban 565/15 Mayıs 1170).[89]

Batı Endülüs'te bu kayıplar olurken, Muvahhidler Doğu Endülüs'te İbn Merdenîş ile çetin bir mücâdele içindeydiler. Dolayısıyla, zayıf kalan bu bölgede gerçekleşen işgaller, Portekizliler'in daha sonra Batalyevs'e saldırıp ele geçirmelerine ve buna karşı Muvahhidler'in de şehri kurtarmak ayrıca diğer Batı Endülüs şehirlerini düşüşten korumak amacıyla harekete geçmelerine ve Hıristiyanlar ile büyük bir mücâdelenin başlamasına sebep teşkîl etmişti.[90] Ancak, bir süre sonra **Portekiz kralı Muvahhidler ile barış yapınca bu durum, Giraldo için tam bir sürpriz oldu.** Çünkü, Muvahhidler'in boş bıraktığı topraklarda yaptığı saldırılarla büyük ganîmetler elde ediyor ve ayrıca Hiristiyan liderler nezdinde de önemli bir yer işgal ediyordu. Yapılan bu barışla şimdi o kendi önemini yitirdiğini, bölgesinde artık tek başına bir şeyler elde etmesinin mümkün olmadığını gördü. Beklenmedik şekilde hareket ederek 350 adamıyla birlikte İşbiliye'ye gitti ve Muvahhidler'in hizmetine girdi (568/1174).[91] Fakat, daha bir yıl geçmeden Alfonso eski sâdık adamını kaybetmeye dayanamayarak gizlice Giraldo'ya mektup gönderdi ve ondan kendi yanına dönmesini istedi. Ne var ki, aralarındaki mektuplaşmalar fark edildi ve Giraldo adamlarıyla birlikte tutuklanarak Sicil-

89 İbn Sâhibüssalât, s. 311-12; İbn İzârî, IV, 104
90 İbn Sâhibüssalât, s. 306
91 İbn Sâhibüssalât, s. 436-37

mâse'ye sürgün edildi. Tutulduğu hapishaneden kaçmaya teşebbüs ettiğinde ise, idam edildi ve böylece Müslümanların başından bir gâile eksilmiş oldu.[92]

b. Portekizliler'i'n Batalyevs'e Saldırması Üzerine Leon kralının Muvahhidler'e Yardım Etmesi (1169)

Batı Endülüs'te cereyân eden olaylardan ve bu arada bir büyük İslam şehrinin daha düşmek üzere olduğundan Muvahhid hükümdar ve yöneticileri şüphesiz habersiz değillerdi. Ancak, devletin merkezî bölgesinde meydana gelen iç karışıklıklar kendilerini oyalamıştı. 564 (1169) Senesine gelindiğinde, sıkıntıları bertaraf eden devlet, Portekizliler'in Batalyevs bölgesinde sürekli hareket hâlinde olmaları karşısında Endülüslüleri rahatlatmak ve olaylara ânında müdâhale edebilmek maksadıyla bir ordu hazırlayarak Endülüs'e sevk etti. Bu arada, Portekizliler de Giraldo öncülüğünde Batalyevs'e doğru saldırıya geçmişlerdi (Receb 564/Nisan 1169). Kaynaklardan anlaşıldığına göre, bu Muvahhid ordusunun Endülüs'e sevk tarihi Batalyevs olaylarından iki veya üç ay önceye tekâbül etmektedir. 556 (1161) Yılındaki ilk saldırısından bu yana Batalyevs şehrini ele geçirme çabası içerisinde bulunan Portekiz kralı Henriquez, Leon kralından çekindiği için olsa gerek, doğrudan kendisi değil de Giraldo vâsıtasıyla bu emelini gerçekleştirmeye çalışıyordu.[93]

Giraldo, Batalyevs'e saldırınca şehrin vâlisi karşı koyamadı ve kale içinde bir kasabaya sığınarak Muvahhidler'i imdâda çağırdı. Giraldo'nun şehri ele geçireceğini anlayan kral Henriquez, hızla şehre girerek kasabayı kuşattı. Teslim olmaları için Müslümanlara süre verdi. Bu esnada ilginç bir gelişme yaşandı. Şehir halkı İşbiliye'den gelecek Muvahhid ordusunu beklerken, yardım hiç beklenmedik taraftan, **Leon kralı II.Fernando**'dan geldi. Babası İmparator Alfonso

92 İbn Sâhibüssalât, s. 439 vd.; İbn İzârî, IV, 130
93 O'Callaghan, **History**, s. 237 vd.

Raimundez'den kendisine Portekiz üzerinde hâkimiyet hakkının kaldığına inanan Fernando, bu hakkını reddeden Portekiz kralına karşı hiç de olumlu duygular taşımıyordu. Ayrıca, Fernando'nun Kastilya kralı III.Sancho ile yapmış olduğu Endülüs'ü paylaşma planına göre, Batalyevs ve civar bölge kendi payına düşüyordu. Dolayısıyla, bu hakkını da tanımayan Henriquez ile aralarında sürekli bir sürtüşme söz konusuydu. Bu sebeple, Batalyevs bölgesine doğru inmeye çalışan Portekiz kralını her fırsatta engelleme çabasına kolayca girebiliyordu. Aslında Fernando, Henriquez'in damadıydı. Fakat, Henriquez'in topraklarını genişletme hırsı aralarının açılmasına sebep olmuştu. Nitekim, Fernando'nun bölge hâkimiyetini pekiştirmek amacıyla Portekiz sınırında daha evvel inşâ ettirmiş olduğu Rodrigo şehrini, Henriquez oğlu Sancho komutasında sevk ettiği ordusuyla yıktırtmak istemiş ancak, Fernando'nun yetişmesiyle Portekizliler kötü bir yenilgiye uğramışlardı. Buna karşın, 1167 tarihinde intikam seferine çıkan Henriquez Leonlular'ın bazı topraklarını almıştı.[94]

Kastilya kralı VIII.Alfonso'nun akrabası olan Leon kralı II.Fernando Rodriguez, diğer krallar ile ilişkileri böylesine bozuk olunca kendisine siyâseten müttefik olabilecek tek güç kaldığını görerek, **563 (1167) tarihinde Muvahhidler'e sığınmış ve hükümdardan yardım talebi için Merakeş'e gitmişti.** Kendisi çok iyi karşılanmış, başkentte beş ay ağırlanmış ve İkili ittifak antlaşması yaparak geriye dönmüştü.[95] Bu antlaşmanın semeresini ise, kaydedilen siyasî ve askerî olaylarda iki taraf da toplamışlardı. Sonraki yıllarda Fernando, Muvahhidler ile yaptığı antlaşmasına olan bağlılığını 569 (1174) yılı sonlarına kadar sürdürdü. Bu tarihte, işine geldiği şekilde tek taraflı olarak antlaşmayı bozdu ve İslam topraklarına karşı saldırıya kalktı. Halîfe buna çok kızdı ve kralın evine kadar sürecek büyük bir saldırı emri verdi. Halîfenin kardeşi Ebû

94 İbn Sâhibüssalât, s. 289 vd.; Kinder-Werner, s. 194
95 İbn Sâhibüssalât, s. 284

Hafs komutasında İşbiliye'den 3 Safer 570 (3 Eylül 1174) tarihinde sefere çıkan Muvahhid ordusu, doğrudan Leon kralının merkezi Rodrigo (es-Sibtât) kentini hedef aldı. Ancak, sınırda iki küçük kaleden başka bir şey elde edemeden geri çekildi.[96] Bu olaydan sonra kral bir süre sessiz kaldı fakat, diğer kralların başarılı Endülüs harekâtlarını gördükçe kendisi de onlara katılmakta gecikmedi.[97]

Batalyevs kuşatmasına dönüldüğünde, Portekiz kralı Henriquez şehre girince, Fernando derhal şehrin vâlisine haberci göndererek yardıma gelmekte olduğunu bildirdi. Vâli, Portekizliler'in anlayamayacakları şekilde Leonlular'ı kale içerisine soktu. Leon ve Muvahhid orduları Portekizliler'e karşı savaşmak üzere şehrin içerisinde birleştiler. Taraflar arasında çok şiddetli bir çarpışma yaşandı. Sonuçta, Portekizliler dağıldı ve kral kaçarken atından düşerek bayıldı. Adamlarının kaçırarak sakladıkları yere kadar gelen Leonlular, Henriquez'i esir ettiler. Ancak, Fernando esirine karşı çok iyi davranarak onu affetti ve şimdiye kadar elde etmiş olduğu Leon topraklarından çekilmek, ayrıca Leon devletine karşı beslediği emellerinden vazgeçmek karşılığında serbest bıraktı. Henriquez de Kulumriye'ye döndü (22 Şaban 564/21 Mayıs 1169).[98]

Giraldo'ya gelince, savaşın akabinde hemen kaçtığı veya kralının âkıbetine uğradığı yani esir düşerek kralıyla aynı şartlarda serbest bırakıldığı şeklinde farklı bilgiler vardır. Portekizliler'in Batalyevs'te yenilmelerinden sonra Fernando, kaleyi Muvahhid vâliye teslim ederek vefâ ve saygısını ispat etti. Bu arada, şehrin kurtuluşu haberi İşbiliye'ye ulaştığında Muvahhid komutan Ebû Hafs Ömer, daha Batalyevs'in imdâdına yetişmek için hazırlık yapmakla meşguldü.[99]

---

96 İbn İzârî, IV, 104
97 Kinder-Werner, s. 194
98 İbn Sâhibüssalât, s. 285-287; İbn İzârî, IV, 105 vd.
99 O'Callaghan, History, s. 237-238

c. Kastilya'ya Karşı Başarısız Vebze (Huete) Savaşı (1172)

Halîfe Yusuf, Hıristiyan saldırılarına karşı Endülüs'e yardım etme amacıyla büyük bir ordu hazırlayarak Ramazan 566 (Mayıs 1171) tarihinde denizi geçti. Bir yıl kaldığı İşbiliye'den, 11 Şevvâl 567 (6 Haziran 1172) tarihinde hareket ederek Kurtuba'ya, ayın yirmi beşinde de oradan Medînetü'l-Kasr (Alcocer) ve Endûcer (Andocer) istikâmetinde yürüyüşünü sürdürdü. Beyâse yakınında bulunan Hısnü Belec (Vilches) kalesini almaya çalışan İbn Hemüşek'in isteği üzerine, kaleyi Hıristiyanlardan teslim aldı. Zilkâde ayının ikisinde kuzey yününe yola devamla, İbn Merdenîş'in Hıristiyanlara vermiş olduğu Hısnü'l-Keres (Alcaraz) kalesine geldi ve bu kaleyi de teslim alarak Balâtü's-Sûf (Balazote) üzerinden geçerek geldiği Vâdî Şügar (Guadijucar) yakınında konakladı. Buradan kardeşi es-Seyyid Ebû Saîd komutasında 12 bin atlı ve bir o kadar da yaya askerden müteşekkil büyük bir birliği, 12 Zilkâde günü Kastilya toprakları üzerine sevk etti.[100]

Ordu, ertesi günün sabahı yolu üzerindeki Burcu Cemel kalesini ele geçirdikten sonra, ayın on dördünde Vebze şehri tepelerine ulaştı. Burada savunmaya hazır durumda bulunan Kastilya ordusuyla başarısız bir savaşa girişti. Ancak, arkadan gelen halîfe bütün birliklere kaleye doğru hücum emri verdi ve savaş iyice kızıştı. Muvahhidler, ilk saldırıda surlara kadar olan köyleri ele geçirdiler ve Kastilyalılar kaleye kapandı. Kale dört bir yandan kuşatma altına alındı. Yapılan ilk saldırı başarısız oldu. Aynı yılın 20 Zilkâde (14 Temmuz) günü şiddetli bir fırtına çıkınca Muvahhid ordugâhı bundan çok etkilendi. Sonraki gün Mürsiye'den destek birliği geldi. Ancak, yine şiddetli bir fırtına oldu ve Muvahhidler'in çadırlarını darmadağın etti. Fırtınayı şiddetli gök gürültüsü, şimşekler ve yağmur takip etti. Bu yağmur, kalede susuzluk çekmekte olan Hıristiyanların işine yaradı. 23 Zilkâde (17 Tem-

100 İdrîsî, I, 574, 581; İbn Sâhibüssalât, s. 287; İbn İzârî, IV, 123

muz) günü toptan büyük bir saldırıya geçildiği esnada yine gök karardı ve gök gürültüsüyle birlikte şiddetli yağmur yağdı. Bu durumda, savaşmaktan soğuyan askerler geriye çekilmek zorunda kaldı. Öğleden sonra yağmur dindi ve çarpışma başladı. Fakat, akşama kadar yine bir sonuç alınamadı.[101] Ne var ki, şartlar artık Hıristiyanlardan yana gelişiyordu.

Geceleyin Muvahhidler'den bir birliğe ânî baskın yapan Kastilyalılar, başarılı oldular. Daha kötüsü, Muvahhid ordusunda insan ve hayvan yiyeceği bakımından sıkıntı baş gösterdi. Artık homurdanmaya başlayan askerler cihada teşvik edilmeye çalışıldı. Bu arada, Kastilyalıların kaleyi savaşmadan teslim etmeleri için başarısız girişimler de yapıldı. Ancak, kaledeki Hıristiyanlar Muvahhidler'in kötü durumundan haberdardılar ve ayrıca şimdi kral VIII.Alfonso hızla yardıma gelmekteydi. Kralın gelişini öğrenen halîfe, kale önünde yaptırdığı burç ve merdivenleri yaktırdıktan sonra sabahleyin orduya geri çekilme emri verdiğinde, ordu içerisinde büyük bir karmaşa meydana geldi. Muvahhid ordusunun çekilmeye başladığını fark eden Hıristiyanlar, fırsatı değerlendirerek karşı saldırıya geçtiler. Kaçışan askerlerin çadırlarını ateşe verdiler ve kaçamayanları kılıçtan geçirdiler. Çekilmekte olan orduyla Hıristiyanlar arasında başlayan bu çarpışma bitene kadar ordu durduruldu ve çekilme işine sonra devam edildi. Geriden saldırıyı sürdüren Hıristiyanlara karşı koyacak bir birlik geride bırakıldı ve çekilme Kûnka'ya kadar sürdü.[102]

Halîfe, Kûnka şehrinde konaklarken şehir civarında bulunan Hıristiyanlara âit bağ ve tarlalara hasat için asker gönderdi. Giden askerler, şehir yakınında yaklaşmakta olan Alfonso'nun ordusunun öncü birliğiyle karşılaştılar. Bunu öğrenen halîfe, derhal Vâdî Şugar yönüne çekilme emri verdi. Maalesef, Vebze'den çekilirken yaşanan kargaşa ve korku burada tekrar yaşandı. Şügar nehrini geçerek bir tepeye mevzilenen ordunun karşısındaki tepeye ise, şimdi Kastilya

101 İbn Hallikân, VII, 135; İbn İzârî, IV, 123
102 İbn İzârî, IV, 123-24

ordusu ordugâh kurmuştu. Geceyi korku içinde geçiren Muvahhidler, sabahleyin bir toplantı yaparak savaşmaya karar verdiler. Sonraki gün düşmana karşı keşfe çıkan birlik, düşmanın memleketine doğru çekilmekte olduğunu haber verdi. Bunun üzerine orduyu daha fazla yormanın yarar getirmeyeceğine karar veren halîfe, es-Savma'a (Alminar) dağı hattından Belensiye yönüne doğru geri çekilmeye başladı. Yolculuk boyunca askerler çok büyük açlık sıkıntısı çekti ve hatta, bir kısım asker ve hayvan açlıktan öldü. Belensiye'ye ulaşıldığında ordunun çoğu terhis edildi ve halîfe, oradan hareketle 18 Rebîülevvel 568 (7 Kasım 1172) tarihinde İşbiliye'ye ulaştı.[103]

Çok büyük savaş hazırlığı yaparak çok yüksek bir mevcutla sefere çıkan Muvahhid ordusunun, Endülüs birliklerinin de katılımıyla kalkıştığı Vebze kuşatmasını neden başaramadığı üzerinde biraz durmak gereklidir. Böylesine muhteşem bir ordunun Vebze gibi küçük, korumasız ve az bir topluluk tarafından savunulan şehri fethetmekten âciz kalması öncelikle komuta kademesi ve düzenindeki bozuklukla açıklanabilir. İkinci olarak, halîfenin istişâre heyetini teşkîl eden komutan ve ünlü **filozof İbn Rüşd**'ün de içlerinde bulunduğu devlet ileri gelenleri, siyâset ve harp usullerinde tecrübeli kimseler değillerdi. Ayrıca, halîfe ordunun Mağribli askerler tarafında bir dağılma olduğunda çadırından çıkarak asker toparlıyor, ancak benzeri bir bozgun Endülüslü birlikler arasında meydana geldiğinde ise çadırında talebelerle oturup İslam hukuku konularında tartışma yapıyor, yani savaşın gidişâtıyla pek ilgilenmiyordu. Bu hâli onun kendisine çok güvendğine ve dolayısıyla düşmanı da küçümsediğine işaret etmektedir. Bir başka önemli olumsuzluk da, ordu içindeki farklı unsurlar arasında belli bir uyumun olmamasıydı.[104] Doğal olarak, bu tür bir komuta beceriksizliği ve düzensizlik sonucu gelen yenilgiler, Murâbıtlar zamanında Uklîş ve İfrâğa savaş-

103 İdrîsî, I, 556; Kennedy, s. 223 vd.
104 Kennedy, s. 226-227

larında sayıca daha üstün durumdaki düşmana karşı kazanılan zaferlerin hasretle hatırlanmasına sebep oluyordu.

d. Portekizliler'in Bâce'ye (Beja) Saldırısı (1172)

Batalyevs savaşında (564/1169) yenilgiyi tatmış olan Portekiz kralı, bir süre sâkin kalmış görünse de, aslında saldırı için fırsat kolluyordu. Muvahhid ordusu Vebze savaşı için İşbiliye'den ayrıldığında, Batı Endülüs bölgesinin en önemli kalelerinden biri olan Bâce şehrini işgal etmek için uygun fırsatın doğduğuna inanarak harekete geçti. Bu sırada, iç kargaşaya boğulmuş durumda olan şehrin hâlinden Hıristiyanlar da haberdardı. Kargaşa içinde bulunan bir şehrin, dış destek gelmeden düşmana karşı direnmesi mümkün değildi. Muvahhidler'in şehre yardım etme ihtimali de yok gibiydi. Bunu bilen Alfonso, yardımcısı Giraldo'yu da yanına alarak Bâce üzerine sefere çıktı.[105]

Bu sırada, burçları nöbetçisiz kaldığı için şehir korumasız durumdaydı. Buna sebep olarak, vâli İbn Sahnûn'un askerlerin maaşını verememiş olması gösterilmektedir. 568 yılı Muharrem ayının son geçesi (22 Eylül 1172), düşman kaleye saldırıya geçti. Korumasız durumdaki kale burçlarına merdivenler dayayarak şehre girdiler. Korku içinde uykudan fırlayan halk kaçışmaya başlarken, vâli şehirden kaçmayı başardı ve Mîrtele'ye sığındı. İyice sâhipsiz kalan Müslümanlar, düşmanın kılıçları altında katliâma mâruz kaldı.[106] Bu başarısına rağmen, Alfonso Bâce'de uzun süre kalamadı. Çünkü, şu aşamada kendisi için bu büyük şehrin savunmasını düzenlemek mümkün değildi. Bu sebeple o, beş ay kadar kaldıktan sonra her yerini tahrip edip surlarını da yıkarak şehri terk etti (Cemâziyelevvel 568/Ocak 1173). Muvahhidler ise, Vebze başarısızlığından sonra Bâce'nin başına gelen bu felâketle hiç ilgilenemediler.[107]

---

105 İbn İzârî, IV, 100
106 İbn İzârî, IV, 127
107 İbn İzârî, IV, 102-03, 128-29

e. Kastilyalı Kont Jamino'nun Yenilmesi (1173)

İslamî kaynaklarda "Gûmez San Menûs" ve bazen "Kambur Sanşo" adlarıyla tanınan Kastilya Kontu Jamino, Âbile kentinden 568 (1173) tarihinde Endülüs topraklarına karşı saldırıya geçti. Daha evvel de Endülüs'e karşı pek çok tahripkâr saldırılar yapmış olan Jamino, o zaman Tarîf ve el-Cezîretü'l-Hadrâ'ya kadar ulaşmıştı. Şimdi ise, Âbile'den çıkarak Endülüs toprakları ortasından güneye yöneldi ve el-Vâdî'l-Kebîr nehrini geçti. Oradan İsticce bölgesine inerek Kurtuba yönüne ilerledi ve Müslümanlara âit ekim alanlarıyla hayvanlara zarar verdi. 500 kadar erkeği de esir alarak Bilyâreş bölgesine ilerledi.[108]

Bu saldırıya karşı koymak amacıyla halîfe, 13 Şaban 568 (30 Mart 1173) tarihinde Ebû Zekeriya Yahya İbnü'l-halîfe komutasında bir orduyu sefere çıkardı. Ordu, üç gün içinde Kurtuba'ya ulaştığında düşman ordusu çoktan Beldetü'l-Kasr'a varmıştı. Komutanlar toplantı yaparak Kastilya içlerine kadar sürse bile düşmanı takip ve savaşma kararı aldılar. Jamino'nun çekilmekte olan ordusunu takibe alarak, Kal'atü Rebâh yakınındaki Kerekûy (Caracuel) ovasında duraklamış olan düşmana yetiştiler. Savaşmakta kararlı olan Müslümanların ovaya yaklaşması üzerine düşman çekilmeye başladı. Ancak, kaçış yolunun kolay olmadığını gördüklerinde ovadaki sarp kayalığa sığındılar ve savaş vaziyeti aldılar. Muvahhidler de karşı tepeye ordugâh kurdular.[109]

Taraflar arasında şiddetli bir savaş başladı. Öğleye doğru düşman safları dağıldığında Kont Jamino'nun çadırına ulaşıldı. Jamino katledildi ve ordusu meydandan kaçıştı. Jamino'nun daha evvel Müslümanlardan ele geçirmiş olduğu mallar ile esirler kurtarıldı ve kellesi de İşbiliye'ye götürüldü.[110]

---

108 İdrîsî, I, 581; İbn Sâhibüssalât, s. 290
109 İbn Sâhibüssalât, s. 287-88
110 O'Callaghan, History, s. 289 vd.

f. Hıristiyanların İsteğiyle Büyük Barış Antlaşması Yapılması (1173)

Vebze hezîmetinden sonra toparlanan Muvahhidler, **Kerekûy savaşını** kazanmışlar ve artık Hıristiyan saldırılarının önünü kesmek amacıyla **karşı saldırılara** hız vermeye başlamışlardı. Yusuf b. Ebû Abdullah ile Abdullah b. İshak komutasındaki birlikler, İşbiliye'den hareketle kuzey doğuya, Tuleytula yönüne yürüyerek **Talebîre** sınırları içerisine girdiler ve ortalarına kadar ilerlediler. Çok sayıda Hıristiyan esir ve mal elde ederek sâlimen geriye döndüler.[111]

Daha sonra, ikinci bir Muvahhid hamlesi yine Tuleytula bölgesi üzerine yapıldı. Çok sayıda esir ve ganîmetle geriye dönüldü. Bunun üzerine, Hıristiyanlar Muvahhid saldırı dalgalarının şiddetinin artmaya başladığını ve artık karşı konulması zor hale geldiğini gördüler. **Kendi içerisinde birbirlerine karşı anlaşmazlık ve güvensizliğin hüküm sürdüğü böylesi bir dönemde** kendileri için barışa yanaşmaktan başka kârlı bir yol görünmüyordu. Nitekim, Hıristiyanların barış ve antlaşma istekleri peşpeşe gelmeye başladı. İlk önce barış isteyen, Tuleytula sâhibi Kont Nuno de Lara oldu. Onu, Kastilya kralı VIII.Alfonso takip etti. Elçilerini İşbiliye'ye gönderip barış antlaşması yaptı. Aynı şekilde, Portekiz kralı Alfonso Henriquez de gönderdiği elçileriyle barış yaptı. İki ay kadar süren barış görüşmeleri sonunda, Muvahhidler ile Hıristiyan devletler arasında antlaşmalar yapıldı (Zilhicce 568/Temmuz 1173). Bu barış görüşmelerine başlama tarihi olarak İbn Sâhibüssalât 563 yılını vermekte ise de, 563 yılı dâhil 568 (1173) yılına kadar Halîfe Yusuf döneminde Hıristiyanlar ile yapılan peçok savaş, İbn İzârî'nin verdiği tarihin doğru olduğuna işaret etmektedir.[112]

Böylesi güçlü bir konumdayken halîfeyi barış yapmaya sevk eden duygu ise, Bâce gibi uzun yıllar Hıristiyan saldırı-

111 O'Callaghan, History, s. 229 vd.
112 İbn İzârî, IV, 130; İbn Sâhibüssalât, s. 288

ları altında tahrip olmuş yerleşim yerlerini imar ve fakirleşmiş sâkinlerinin durumlarını iyileştirme fikri olmalıydı. Nitekim Endülüs'te kaldığı beş yıl zarfında bu amacını da gerçekleştiren halîfe, 14 Şaban 571 (27 Şubat 1176) tarihinde İşbiliye'den Merakeş'e doğru hareket ederek Endülüs'ten ayrıldı.[113]

g. Merakeş'te Veba Salgını ve Kastilya Saldırıları Sonucu Kûnka'nın (Conca) Düşüşü (1177)

Halîfenin Mağrib'e dönmesiyle birlikte yeni saldırılar gerçekleştirmek için uygun ortamın oluştuğuna kânî olan Hıristiyanlar, Muvahhidler ile yaptıkları barış antlaşmalarını bozarak Endülüs'e karşı saldırıya geçtiler. Merakeş'te veba salgınının baş gösterdiği 572 (1177) tarihinde, Kastilya kralı VIII.Alfonso, Kont de Lara ile birlikte kuzey Doğu Endülüs'te yer alan ve Belensiye şehrinin önemli öncü kalelerinden birisi olan Kûnka şehri üzerine saldırıya geçti. Ocak ayında şehri kuşatmaya aldı. Harekâta Aragon kralı ile Şövalye tarikatları liderleri de destek vermekteydiler.[114]

Şehir halkı acil yardım istediğinde halîfe, oğulları İşbiliye vâlisi Ebû Ali Hüseyin ile Kurtuba vâlisi Ebû'l-Hasan Ali'yi, Kastilyalıları geri çekilmek zorunda bırakmak amacıyla Tuleytula ve Talebîre üzerine sefere çıkardı. Şevval 572 (Nisan 1177) tarihinde Kurtuba'dan hareket eden Ebû'l-Hasan, Tuleytula topraklarına girerek tahribât yaptı ve pek çok esir-ganîmet elde ederek geriye döndü. İşbiliye'den çıkan Ebû Ali de, Talebîre bölgesine girerek aynı şekilde tahribât yaptı ve böylece düşmana tepki verilmiş oldu. Ancak, bu iki harekât dan beklenen netice alınamadı. Çünkü, Kastilyalılar Kûnka kuşatmasını sürdürüyorlardı. Kışın ağır şartları ile şehrin güçlü surları ve güçlü savunması bile onları yıldırmıyordu.[115]

---

113 İbn İzârî, IV, 131 vd., 286-290; Kennedy, s. 231 vd.
114 İdrîsî, I, 556
115 İdrîsî, I, 551-53

Dokuz ay kadar süren sıkı kuşatma hareketi sonunda tüm savunma araçlarını ve umutlarını tüketen şehir halkı zor duruma düştüler ve teslim olmaya karar verdiler. 1177 yılının Eylül ayında şehri teslim alan kral, Hıristiyanların her yerde yaptıkları gibi merkez ulu câmiyi kiliseye çevirdi. Böylece, elden çıkan Kûnka bundan sonra bir Kardilallik merkezi haline dönüştürüldü. **Kûnka'nın düşüşü, Endülüs'ün kuzey doğu savunma hattında büyük bir tehlike meydana getirmişti.** Ayrıca, Muvahhidler'in şehri kurtarma konusunda sergiledikleri tavır, sonuçları itibarıyla daha sonra Endülüs'ün savunma mekânizmalarında açığa çıkacak olan tehlikeli durumun habercisi mâhiyetindeydi.[116]

h. Leonlular'ın Erkeş ile Şerîş'e ve Portekizliler'in Bâce'ye Saldırıları (1177)

Leon kralı II.Fernando, Kastilyalıların Kûnka başarısını bir fırsat olarak değerlendirerek İslam topraklarına karşı saldırıya geçti. 572 (1177) yılında, İşbiliye yönüne ilerleyerek Erkeş ve Şerîş beldeleri içlerine kadar girdi. Buna karşı harekete geçen Muvahhidler, İşbilye'den çıkarak ilerlerken, daha evvel arazîlerine yapılan saldırıların intikamını almak isteyen Talebîreli bir Hıristiyan birliği ile karşılaştılar. Onları kolayca yendiler ve her şeylerini ele geçidiler. İçlerinden 80 kişi alınıp İşbiliye'ye götürüldü ve halîfenin huzurunda boyunları vuruldu.[117]

Kastilya ve Leon'dan sonra, Portekiz kralı da Muvahhidler ile yapmış olduğu barış antlaşmasını çiğneyerek Batı Endülüs'e karşı saldırıya geçti (573/1177). Kralın bu kezki hedefi de, daha evvel olduğu gibi Bâce şehriydi. Özellikle, şehir halîfe tarafından imar ve ıslâh edilmiş durumdayken Alfonso'nun iştahı daha da kabarıyordu. Endülüslülerin ekili alanlarını tahrip etti. Tam şehri ele geçirecek iken, saldırıyı keserek güneye İşbiliye vâdîsine doğru yöneldi.[118] İşbiliye'nin ba-

116 O'Callaghan, History, s. 239 vd.
117 O'Callaghan, History, s. 239
118 İdrîsî, I, 541; O'Callaghan, History, s. 348 vd.

tı banliyösü olan Tarayâne (Triane) beldesine girerek tahribât yaptı ve buradan yürüyüşünü İşbiliye içlerine kadar sürüdürdü. Ancak, tutunamayacağını anladığından olsa gerek, tekrar Bâce'ye geri döndü.

Bu arada, Bâce vâlisi Ömer b. Teymsâlet, Portekiz saldırısına karşılık vermek amacıyla çıktığı seferinde, **Ebû Dânis ovasını** tahrip etti ve Hıristiyanlar ile giriştiği savaşı kazanmak üzereyken, Şenterîn Hıristiyanlarının gelerek savaşa katılmasıyla dengeler değişti ve mağlup oldu. Yardımcısı ile birlikte esir edildi ve askerleri öldürüldü. Felâket haberi Bâce'ye ulaştığında ise, Bâceliler her şeylerini alarak şehirden Mîrtele kentine göç etmeye başladılar.[119] Ancak, savunmasının böylesine zayıflamasına rağmen, Portekizliler Bâce'yi işgal etmeye bu kezlik cesâret edemediler. Bunun sebebi, ya kendi askerî ve ekonomik durumlarının pek iyi olmaması, ya da daha gücü yerinde gözüken Muvahhidler'den çekinmeleri olmalıdır. Bu felâketi haber alan halîfe, Endülüs'teki idârecileri olan İşbiliye ve Kurtuba vâlilerini başkente çağırarak Endülüs'ün savunması üzerine onlarla istişârelerde bulundu (574/1178). Vâli ise, Portekizliler tarafından Kulumriye'ye götürüldü ve orada işkence edilerek öldürüldü.[120]

Hıristiyan kaynakları bu olayı farklı şekilde kaydetmektedirler. Onlara göre, İşbiliye bölgesine karşı saldırıya kalkan kişi, Alfonso Henriquez'in oğlu ve veliahdı Sancho idi. Ayrıca, saldırının tarihi de 574 (1178) idi. Sancho, Muvahhidler'i Tarayâne sırtlarında mağlup ettikten sonra Leble şehrine yöneldi. Ancak, bu esnada bir Muvahhid ordusunun Bâce'yi kuşatmak için hareket ettiğini haber aldığında önce bir birlik sevk etti, peşinden de kendisi olay yerine intikâl etti. Bâce önlerinde Muvahhidler'i bir kez daha hezîmete uğrattı ve şehir Portekizliler'in elinde kaldı.[121] Ancak, bundan sonra gelişen

119 O'Callaghan, History, s. 338
120 İbn İzârî, IV, 107-08
121 Empieza-1, 277-78

olaylara bakıldığında, vardığı sonuç itibarıyla bu bilginin doğru olmadığı anlaşılacaktır.

i. Portekizliler ile Ubûrtû ve İşbiliye Bölgesinde Yapılan Kara-Deniz Savaşları (1179-1182)

Endülüs'e karşı Portekiz saldırıları, 1179 tarihinde karada ve denizde şiddetlenmeye başladı. Bâce kenti ile İşbiliye vâdîsine saldıran Portekizliler'e karşı halîfe savaş kararı verdi. Sebte'de bulunan Muvahhid donanma gücünü Gânim b. Merdenîş komutasında Portekiz sâhillerine sevk etti. Donanma, Üşbûne yönünde kıyıları vurarak ilerledi, iki Portekiz gemisini ele geçirerek üssüne geri döndü. Buna karşın, Portekiz deniz kuvvetleri de Endülüs'ün güney batı kıyılarına saldırarak Şeltîş adasını işgal ve Müslüman halkın çoğunu (daha sonra halîfe tarafından kurtarılıncaya kadar) esir etti.[122]

Portekizliler'in bu saldırısı da karşılıksız bırakılmadı. Harekete geçen Muvahhid donanması, Portekiz'in kuzey sularına girerek Üşbûne'nin kuzeyindeki Ubûrtû'ya geldi. Şehre giren Müslümanlar, Şenterînliler'in de yardımıyla Amiral Robino'nun karşı saldırıya geçmesi üzerine dağıldılar ve başkomutan Gânim ile birlikte pek çok Muvahhid devlet adamı esir düştü. Donanma da her şeyiyle birlikte düşmanın eline geçti (Muharrem 576/11 Haziran 1180). Ancak, Gânim'in hapsedildiği yerden imdat göndermesi üzerine halîfe, Gânim'in kardeşi Hilal'i gönderdi ve o da gerçekleştirdiği bir operasyonla kardeşini ve arkadaşlarını kurtarmaya muvaffak oldu.[123]

Israrlı ve etkili saldırılarından anlaşılan o ki, Portekizliler başarılarını büyük bir zaferle sürdürme niyetindeydiler. Hazırladıkları büyük deniz gücünün bu kezki hedefi, Sebte'de bulunan Muvahhid deniz kuvvetleri merkezini tahrip etmekti. Ancak, Gânim'den sonra Sebte donanma komutanı olan Abdullah b. Câmi' durumu farkedip donanmayla Sebte'den

122 İbn Hallikân, VII, 131-32
123 O'Callaghan, History, s. 241-242

çıktı ve İşbiliye'de Endülüs donanmasıyla birleştikten sonra Kâdis'ten Portekiz'in güney kıyılarına doğru seyretti. Bu esnada, Portekiz donanması da güney yönüne seyretmekteydi. İki deniz gücü, Üşbûne'nin güneyinde karşılaştı. Aynı yerde daha evvel İbn Merdeniş komutasındaki Muvahhid donanmasıyla yine Portekizliler arasında Ubûrtû savaşı yapılmıştı. 15 Muharrem 577 (31 Mayıs 1181) tarihinde başlayan **deniz savaşında Portekizliler fena halde bozguna uğradılar.** Donanma komutanları olan Robino katledildi, 20 gemi ile 1800 kadar esir ve bolca askerî malzeme ele geçirildi. Parlak bir zafer ile başkente dönüldü ve kısa bir müddet için de olsa Portekizliler'in gücü kırılmıştı.[124]

Muvahhidler denizde Portekizliler ile çarpışırken, Kastilyalılar da Endülüs topraklarında yeni saldırılar gerçekleştirmekteydiler. Ancak, Muvahhidler'in gücü artık birkaç cephede birden savaş sürdürecek durumda değildi. Bu sebeple, daha önemli görülen batı topraklarında yani, Portekiz tarafında mücâdeleye devam edildi. 577 (1181) Yılı başlarında İbn Vânûdîn komutasında bir Muvahhid ordusu İşbiliye'den kuzey batıdaki Yâbüre şehri üzerine giderek iç kesimlere kadar büyük tahribât yaptı. Buna karşı Portekizliler ilk anda bir şey yapamadılar. Ancak, daha sonra aniden şehirden hurûç yaparak Muvahhid ordusuna saldırdılar. Çetin bir savaş yaşandıktan sonra Portekizliler, fecî şekilde yenildiler. İki gün kale önünde kalan ordu, kuşatma için gerekli hazırlığa sâhip olmadığından olsa gerek, İşbiliye'yr geri döndü. Dönüş yolunda küçük bir Hıristiyan kalesine baskın yapılarak esir ve ganîmet elde edildi (577/1181).[125]

Bu savaşta, Muvahhidler'in gâlip geldikleri halde kaleyi ele geçirmeye teşebbüs etmemeleri, artık Muvahhid gücünün yitmeye başladığına bir işaret olarak da değerlendirilebilir. Nitekim, bundan iki üç yıl sonra barışı bozarak saldırıya geçen Hıristiyan krallara karşı artık ciddi bir karşı koyma ya da

124 Bishko, "The Reconquest", III, 14; O'Callaghan, History, s. 243
125 İdrîsî, I, 541

başarı imkanının pek kalmadığı görülecektir. Olayların bu şekle bürünmesinde Hıristiyanların Afrika ve Endülüs'te Muvahhidler'in durumlarını çok iyi takip ederek önlerine çıkan fırsatları değerlendirme fikriyle hareket etmeleri ve artık zayıflama sürecine giren hasımlarını devamlı saldırılarla hırpalama siyâseti izlemeleri de etkili olmaktaydı. Mâlûm siyâseti en iyi benimseyenlerden biri de, bu yıllarda yaptıklarından da anlaşılacağı gibi Portekizliler idi. Portekizliler'in saldırıları denizde ve karada artık iyice şiddetini artırıyor ve ardı arkası kesilmiyordu.

Yâbüre zaferinden kısa süre sonra Portekizliler, Şenterîn'den çıkarak Endülüs'e karşı saldırıya geçtiler. İşbiliye'nin yakınlarına kadar ilerlediler. Ancak, karşılarına çıkan Müslümanlar ile aralarında yaşanan şiddetli çarpışma sonunda yenildiler. Ne var ki, pusuda bekleyen bir düşman birliğinin aniden saldırıya geçip savaşa girmesiyle durum tersine döndü. Bu kez de Müslümanlar mağlup oldu. Burada gâlip gelen düşman, yönünü İsticce ve Kurtuba topraklarına çevirdi. O bölgede de tahribât yaptıktan sonra geri çekildi. Görüldüğü gibi iki taraf da birbirine karşı toprak kazanma yerine, hasmını tahrip edip yıpratma taktiği takip etmekte ve görünen o ki, bu süreç sonunda kendisini toparlayarak güçlenecek olan taraf ayakta kalabilecekti. 578 (1182) tarihinde, yine Portekiz saldırıları vardı. Şenterîn ve Üşbûne'den çıkan düşman birlikleri, İşbiliye yönüne ilerleyerek Şelûka beldesi ile Hısnü'l-Kasr kalesine saldırdı ve büyük katliâm-tahribât yaparak geri çekildi.[126]

j. Kastilyalılar ile Yapılan Şentefîle (Santafila) ve Talebîre (Talavera) Savaşları (1182)

Bir yanda Portekiz saldırılarına karşı koymaya çalışan Müslümanlara karşı diğer taraftan Kastilyalılar da harekete geçtiler. Kral VIII.Alfonso, Endülüs'e karşı büyük ve geniş

126 Bishko, "The Reconquest", III, 14; O'Callaghan, **History**, s. 243

çaplı bir askerî harekât başlatıyordu. Önce Kurtuba üzerine yürüyerek kent sırtlarında ordugâh kurdu. Buradan, civardaki Mâlega, Runde ve Gırnata şehirleri üzerine birlikler sevk etti. Bu bölgelerdeki halk kütleleri arasında kargaşa ve korku meydana geldi. Fiyatlar yükseldi, toplumsal ve ekonomik sıkıntılar arttı. Muvahhidler'in komutanı İbn Vânûdîn, önce İşbiliye bölgesinin savunmasını güçlendir ve sonra Karmûne şehri etrafından Kastilyalıları kovmaya çalıştı. Ancak, bu direniş çok yetersizdi ve Kastilyalılar, İşbiliye ile Kurtuba arasındaki bölgede saldırı, kıyım ve tahribâtlarını sürdürüyorlardı. Alfonso, İsticce şehrine saldırdı. Ancak, vâli Ebû Muhammed Kûmî öncülüğündeki direnişi kıramadığı için yolu üzerinde büyük yıkımlar yaparak İşbiliye yönüne geri çekildi.[127]

Alfonso, bu arada güney yönünde aralarında Şentefîle'nin de bulunduğu Runde kentinin bazı kalelerini işgal ve pek çok esir-ganîmet elde etti. Kastilyalıların Şentefîle kalesini ele geçirmeleri, Müslümanlar için bütün öteki kayıplardan daha büyük ve sonucu itibarıyla daha tehlikeli bir durumdu. Çünkü, bu kale İşbiliye ile Kurtuba arasındaki en stratejik mevkie sâhip olanıydı. Büyük bir tepe üzerinde yer alıyor ve çok sağlam surlara sâhip bulunuyordu. Kastilyalılar burayı 17 Safer 578 (22 Haziran 1182) tarihinde işgal ederek 700 kadar Müslümanı esir aldılar. Alfonso, burada "artık Kurtuba ve İşbiliye'yi alabilirim" dedikten sonra şehre girerek ulu câmiyi kiliseye çevirdi ve kaleyi civar illere karşı düzenleyeceği işgal harekâtına üs teşkîl edecek şekilde asker ve malzeme ile takviye etti ve daha sonra geri çekildi.[128]

Muvahhidler ise, Şentefîle kalesini kaybetmenin ne derece tehlike arz ettiğinin farkında oldukları için kaleyi geri almakta kararlıydılar. Halîfenin oğlu İşbiliye vâlisi Ebû İshak, Endülüs'ün her bölgesinden cihada birlikler çağırdı. Oluşturduğu orduyla Şentefîle yönüne hareket etti. Yolu üzerinde kazandığı küçük bir başarı, Ebû İshak'ı cesaretlendirmişti. Al-

127 İdrîsî, I, 574, 581
128 O'Callaghan, History, s. 239

fonso'nun kaleye bıraktığı Hıristiyan komutan, civar bölgeye tâciz saldırısına çıktığı bir sırada Karmûne ve çevresinden gelen Müslümanlar ile karşılaştı. Çatışma sonunda Hıristiyan komutan öldürülürken yanındaki birliği esir edildi. Hızla kaleye yönelen Ebû İshak, kaleyi kuşatma altına aldı. 46 gün süren kuşatma sırasında kaledeki canlıların çoğu açlıktan ölmüşlerdi. Bunu öğrenen Alfonso, kalenin imdâdına koştu. Onun gelişini haber alan Müslümanlar ise, kuşatmayı kaldırarak geri çekildiler. Alfonso, kaleye ulaştığında bırakmış olduğu 1500 kişiden sadece 650 askerin sağ kaldığını görünce kalenin boşaltılmasını ve geri çekilmeyi emretti (15 Camaziyeâhir 578/16 Eylül 1182).[129]

Şentefîle savaşının akabinde, İbn Vânûdîn komutasında yeniden harekete geçen Muvahhid ordusu, Tuleytula'nın batısında yer alan Kastilya sınır kenti Talebîre üzerine yürüdü. Şârât dağlarını geçerek Hıristiyanların haberi olmaksızın kente yaklaştıklarında, karşılaştıkları küçük bir düşman birliğini pusuya düşürüp ele geçirdiler. Ancak, bir tepeyi ele geçirdikten sonra Müslümanlar geri çekilmeye başlamışlardı. Savaşmaya kararlı bir şekilde takibe başlayan Hıristiyanlar ile, bunu anlayan Müslümanlar arasında Kastilya toprakları içerisinde çetin bir savaş yaşandı ve Müslümanlar gâlip geldi. Yüklü ganîmet ve esirler ile ordu muzaffer bir şekilde İşbiliye'ye geri döndü (Cemâziyelâhir 578/Eylül 1182).[130]

k. Portekizlilere Karşı Başarısız Şenterîn Savaşı (1184)

Yusuf, devlet adamlarıyla yaptığı toplantıda Endülüs'ün durumunu etraflıca ele aldı. Problem, son üç-dört yıl içinde Endülüs'te Hıristiyanların saldırıları sonucu üzücü kayıpların meydana gelmesiydi. İspanyol kralları saldırılarını artırmışlar, Portekizliler karada ve denizde başarılı hamleler yapmışlar ve Kastilya kralı Orta Endülüs'ten güney bölgesi içle-

129 İnân, V, 103-104
130 İdrîsî, I, 551-53; Bishko, "The Reconquest", III, 14

rine kadar tâcizlerini ilerletebilmişti. Bütün bunlar, Muvahhidler'in Endülüs savunma cephesinin zayıfladığını ve Hıristiyanları püskürtmede başarısız kaldığını göstermekteydi. Bu soruna çare olarak, halîfe Endülüs'te bizzat kendisinin yöneteceği yeni bir cihad hareketi tanzim etmeğe karar verdi. Bu meyânda orduda ve idârede yeni düzenlemeler yaptı. Askerî teçhizat ve silah durumunu takviye ettikten sonra, 27 Şaban 579 (15 Ekim 1183) tarihinde Afrika ve Endülüs birliklerinin sefer için toplanmasını emretti. 1184 Şubat ayında ordu Endülüs'e hareket etti.[131]

Ordu, 13 Safer 580 (26 Mayıs 1184) tarihinde İşbiliye'ye ulaştı. Yapılan düzenleme ve toplantılardan sonra, seferin ilk hedefi olarak Portekiz'in Şenterîn kenti seçildi. Bu seçimin sebepleri arasında, Portekiz krallığının son yıllarda en büyük düşmanlardan biri hâline gelmesi ve Şenterîn şehrinin Portekiz saldırılarının merkezi durumuna getirilmiş olması da vardı. Nitekim, Batı Endülüs eyâletini oluşturan Tercâlü, Kâsereş, Mentânceş, Şirbe, Cülümâniye ve Batalyevs kentleri üzerine; ayrıca, İşbiliye bölgesine karşı yapılan Portekiz saldırıları hep Şenterîn'den çıkarak gerçekleştirilmişti. Buraya karşı tertiplenecek bir seferle düşmanın merkezi çökertilebilirdi.[132]

Bu esnada, Hıristiyan devletleri arasında da Muvahhidler'e karşı ittifaklar yapılmış ve İslam topraklarına karşı saldırılar sürdürülmekteydi. Kastilya ile Leon arasında böyle bir ittifak yapıldıktan sonra Leon kralı Fernando Kâsareş şehrini kuşatmaya çıkmıştı. 26 Safer 580 (8 Haziran 1184) tarihinde İşbiliye'den kuzey yönüne doğru hareket eden Muvahhid ordusunun Batalyevs'e vardığını haber alan Fernando, derhal Kâsereş kuşatmasını kaldırarak başkenti Rodrigo'ya geri döndü. Bu arada Muvahhidler Tâcu nehrini geçerek Şenterîn'in güney doğusundaki bir tepeye yerleştikten sonra şehri kuşatmaya aldılar. Harekâta Muvahhid donanması da Üşbûne kentini denizden kuşatarak katılmıştı. Bundan, Muvah-

131 el-Merrâküşî, s. 330
132 el-Merrâküşî, s. 331; Himyerî, s. 346

hidler'in bu kezdeki gerçek hedeflerinin çok stratejik bir konumda bulunan Üşbûne'yi geri almak olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bunun gerçekleştirilmesi için önce yol üzerindeki Şenterîn'in alınması gerekliydi.[133] Hıristiyan kaynaklarına göre, halîfenin bu çıkışındaki gerçek hedefi, Şenterîn'in geri alınmasından sonra Duvîru nehrine kadar bütün Portekiz topraklarını almak ve oradan Kastilya başkenti Tuleytula'ya saldırmaktı.[134]

Şenterîn savunmasının başında, Portekiz kralı Alfonso Henriquez vardı. Muvahhidler'in kale civarındaki konuşlanması 16 Rebîülevvel 580 (27 Haziran 1184) tarihinde gerçekleşti.[135] İslam kaynakları Muvahhid ordusunun mevcudu konusunda 140 bin gibi büyük rakamlar vermektedirler. Sonuçta, çok büyük sayıda olan orduyla kaleye karşı yapılan ilk saldırılar başarılı oldu. 19-21 Rebîülevvel (30 Haziran-3 Temmuz) tarihleri arasında kale önünde şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Altı gün süren bu çarpışmalar sonunda daha çok Muvahhidler baskın ve şehrin bütün civar köylerini ele geçmiş durumdayken, halîfenin verdiği ânî bir ateşkes ve ordugâh değiştirme kararı herkesi çok şaşırttı. Ordugâhta kargaşaya sebep olan bu kararın sebebini bilen de yoktu.[136] İbn İzârî, dönemin tarihçileri olan İbn Sâhibüssalât ile Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Ömer'in de bu konuda bir şey bilmediklerini ihsâs etmektedir.[137]

Bir başka Muvahhid dönemi tarihçisi olan Abdülvâhid el-Merrâküşî ise biraz belli bir sebep yazmaktadır. Ona göre, halîfenin bazı adamları kendisine kuşatmanın uzamasının ancak savunmacıların işine yarayacağını dolayısıyla, savaşın uzayarak sonbahara kalabileceği, bu durumda da nehrin taş-

133 İdrîsî, I, 541; el-Merrâküşî, s. 332; Bishko, "The Reconquest", III, 14-15
134 Empieza-2, 292
135 İbn Sâhibüssalât (s. 108) ve İbn İzârî'nin (III, 92) bu kayıtları tercihe değer görülmüştür. İbn Ebû Zer' ise aynı olayın tarihini, aynı ayın yedisi olarak vermektedir (s. 214); el-Hulel, s. 158; Hıristiyan kaynakları da 24 Haziran'ı olayın tarihi olarak almışlardır. Empieza-2, 297-300
136 İbn Ebû Zer', s. 215
137 İbn İzârî, IV, 135

masıyla geri dönüşün zorlaşacağı, vb. gibi hususları telkin ederek çekilmesi için iknâ etmişler ve o da işi uzatmaktansa başında daha çekilme emri vermişti.[138] Bu tür zorlama yorumlardan, bu tarihçilerin yöneticilerden korktukları için işin gerçeğini yazamadıkları sonucunu çıkarmak mümkündür. Nitekim, Hıristiyan tarihçiler olayın gerçek sebebini daha anlaşılır şekilde vermektedirler. Buna göre, Şenterîn'in köylerinde devam eden çarpışmalar esnasında halîfe, düşmanın kale içinde savunmaya yönelik hazırlığının çok iyi olduğunu öğrendi, dolayısıyla **kalenin alınabilmesi için uzun bir kuşatma harekâtına ihtiyaç olduğunu anladı.** Tam bu sırada, kendini Muvahhidler'e karşı savaşmaya adamış olan **Leon kralı Fernando'nun gelerek savaşa dâhil olması,** Hıristiyanlara güç verirken halîfenin şevkini kırıcı bir gelişme oldu.[139]

Çekilme emriyle gelen şaşkınlıktan kaynaklanan karışıklık, gece yarısı başlayan çekilme hareketi esnasında daha çok görüldü. Sabah olduğunda, ordunun büyük bir kısmı nehri geçti ve ancak en son geçecek olan halîfenin muhâfız birliği savaş alanında kaldı. Tam bu sırada, ordunun düzensiz hâlini gören Hıristiyanlar saldırıya geçtiler. Çekilmekte olan Muvahhid askerleri geriye dönerek kahramanca çarpıştılar. Ancak, Hıristiyanlar halîfenin artçı birliğine kadar ulaştılar, pek çok devlet adamını şehit ettiler ve merkez karargâha kadar ulaşarak halîfeyi de yaraladılar. Bu saldırıdan zor kurtulan halîfe, savaş sona erince bölgedeki tarla, ağaç, su kuyuları, yapı, vb. ne varsa her şeyi yaktırdı yıktırdı ve elde edilen ganîmetlerle dönüş yoluna koyuldu. Ancak, yarası onu hasta etmişti ve 18 Rebiulâhir veya 7 Receb 580 (29 Temmuz veya 14 Ekim 1184) tarihinde vefât etti.[140]

Muvahhidler'in, 12 yıl önce Vebze önlerinde yaptıkları gibi çok büyük ve güçlü orduyla geldikleri ve iyi bir durum ve

---

138 İbn Hallikân, VII, 135; el-Merrâküşî, s. 334

139 **Primera Cronica**, s. 676; Empieza-1, 259 vd.

140 İbn Hallikân, VII, 136, İbn Ebû Zer', s. 215; İbn Haldun, **el-İber**, VI, 241; el-**Hulel**, s. 158; İbnü'l-Esîr, XI, 190; Makkarî, **Nefh**, II, 546; Levi-Provençal, "Santarem", 195

konumda oldukları halde, savaşı yarıda bırakarak geri çekilmeleri Müslümanlar için her bakımdan tehlikeli sonuçlar doğuracak bir hâdiseydi. En başta, Hıristiyanlara karşı sebâtsızlık, ciddiyetsizlik hatta bir korkaklık alâmeti sayılabilecek bu hareketin, kendi içinde de askerin cihad ruhunu kırıcı etkisiyle devletin bekâsı ve Endülüs'ün geleceği bakımından ciddi bir tehlike meydana getirdiğini söylemek yanlış olmasa gerektir.

3. Ebu Yusuf Yakub el-Mansûr Dönemi (1184-1199)[141]

a. Şilb Şehrinin Haçlılar ile Birleşen Portekizliler Tarafından İşgal Edilmesi (1189)

Muvahhidler'in Şenterîn önlerindeki olumsuz görüntüleri, Portekiz kralı Alfonso'yu daha fazla cesaretlendirmiş, artık Batı Endülüs'te kalan İslam topraklarını istîlâ etmek için daha çok istekli duruma getirmişti. Ancak, kralın ömrü bu tür emellerini gerçekleştirmeye yetmedi ve 581 yılı Ramazan ayında (6 Aralık 1185) öldü. Alfonso Henriquez, yarım yüzyıl boyunca başında bulunduğu Portekiz krallığını Endülüs toprakları üzerinde kurmuş, doğu ve güney istikâmetlerinde genişletmiş ve İberya Yarımadası'ndaki diğer Hıristiyan devletleri gibi güçlü bir konuma getirmişti. Yerine, oğlu I.Sancho geçti.[142]

Muvahhidler'in Afrika'daki İbn Gâniye ve Hâricîler gibi büyük iç problemlerle uğraşmalarını fırsat bilen I.Sancho, 1189 yılı başlarında Muvahhidler'in Endülüs'teki kuvvetlerinin sayı ve malzeme bakımından çok yetersiz, dolayısıyla tek bir cephede bile başarılı olmalarının zor göründüğü bir

141 Ebû Yusuf Yakub'un halîfe oluşu ile ilgili gelişmeler ve halîfe hakkında kişisel bilgiler için bkz. İbnü'l-Esîr, XI, 505 vd.; İbn Hallikân, VII, 3 vd., 136; el-Merrâküşî, s. 336 vd.; İbn İzârî, IV,170 vd.; Hasan el-Vezzân, I, 46, 127, 196, 303, II, 72, 143, 245; Mehmet Özdemir, "Ebû Yûsuf el-Mansûr", DİA, X, 265-66

142 O'Callaghan, History, s. 241

zamanda, Endülüs topraklarına karşı saldırıya geçti. Bu arada, hiç hesapta yokken gelişen bir olay Portekizliler'in işlerini kolaylaştıracaktı. Bu gelişme, Receb 583 (Ekim 1187) tarihinde Eyyûbîler'in Sultanı Selâhaddin Eyyûbî'nin Kudus Haçlı Krallığının başşehri olan Kudüs'ü Müslümanlara geri kazandırması üzerine, **Avrupa'da hazırlanan büyük bir Haçlı ordusunun okyanus yoluyla Orta Doğu'ya gitmek için Portekiz kıyılarına gelmesi**ydi (585/1189). Alman ve Flemenk askerlerini taşıyan 50 gemiden müteşekkil Haçlı donanması, Akdeniz'e geçmek için Portekiz kıyılarına geldi. Ardından, İngiltere ve Flandr bölgesi askerlerini taşıyan bir başka Haçlı donanması da aynı yere geldi ve iki grup burada birleşti.[143]

Kral Sancho, ayağına gelen büyük bir şans olarak gördüğü Haçlı kuvvetlerini büyük bir sevinçle karşıladı. Endülüs'ün Şilb[144] şehrini almak hususunda Haçlı liderleriyle anlaştı. Şilb'i almak istemesinin nedeni ise, Müslümanların okyanus kıyısı boyunca ve karadan Portekiz kentlerine karşı düzenledikleri yıkıcı saldırılar için şehri bir üs haline getirmeleriydi. Haçlılar, Müslümanlardan elde edecekleri ganîmetleri düşünerek kralın Şilb'i ortak bir harekâtla işgal etme teklifini kabul ettiler. O zaman Şilb şehri, okyanus kıyısındaki stratejik konumu ve zengin tarım ürünleriyle Bâce ve Yâbüre gibi Müslümanların çok önemli yerlerinden birisiydi. **Karadan Sancho, denizden de Haçlılar** olmak üzere Şilb'e Hıristiyan saldırısı başladı.[145] Önce, şehri çevreleyen kalelerden Elbûr (Alvor) kalesi Portekiz saldırısı sonucu düştü. Daha sonra, Portekiz güçleriyle Haçlılar birleşerek şehre hücum ettiler. Kale komutanı İsa b. Ebû Hafs, şehrin yüksek ve güçlü surlarına güvenerek kale içinde savunmaya çekildi. Dolayısıyla, kale çevresindeki yerler Haçlılar tarafından yağma-

143 O'Callaghan, History, s. 242
144 Himyerî, s. 342
145 Hıristiyan kaynaklarına göre, Şilb kuşatması 21 Temmuz 1189/Rebîülâhir 585 tarihinde başlamış ve 3 ay süren kuşatmanın ardından işgal gerçekleşmiştir. Empieza-2, 342-45

landı. Haftalarca süren kuşatma sonuçsuz kaldı. Bunun üzerine, Sancho 40 gemiyle gelen yeni bir destek aldı. Mancınık, vb. ağır silahlarla yapılan yoğun saldırı ve surların altında yapılan tünel kazılarına rağmen, savunma aşılamadı.[146]

Kuşatmayı sürdürmek Sancho için mümkündü. Ancak, o işi çabuklaştırmak için şehrin yakınındaki nehirden gelen tek içme suyu kaynağının su kemerini büyük deposuyla birlikte tahrip ettirdi. Müslümanlar buna engel olamadılar ve su kaynağının kaybı, Müslümanlar için büyük bir darbe oldu. Çünkü, zaten başlamış olan yiyecek sıkıntısına şimdi bir de susuzluk eklenmişti. Hıristiyanlar, artık şehir halkının açlık ve susuzluktan çaresiz kalarak teslim olmalarını bekliyorlardı. Nitekim, beklenen oldu ve kaleden teslim şartlarını görüşmek üzere bir heyet çıktı. Sancho'dan bütün menkul mallarını alarak güvenlik içinde şehirden ayrılmayı istediler. Sancho, bu şartı kabul etti ancak, Haçlılar buna itiraz ederek şehirdeki bütün Müslümanları öldürmek ve mallarına el koymak istediler. Sancho'nun uzun çabalarından sonra Haçlılar, halkın mallarını alma karşılığında canlarının bağışlanmasına râzı oldular. **Haçlılar'ın, insanları öldürerek mallarını alma şeklinde her yerde yapageldikleri vahşeti** burada da uygulama istekleri, Avrupalılar'ın tarihlerine bakıldığında doğal sayılmalıdır. Ancak, Sancho'nun buna engel olması biraz garip gelebilir. Onun düşüncesini de, devletlerin savaş ilişkilerinde mütekâbiliyet esâsıyla açıklamak mümkündür. Yani, kendisinin hasmına bugün yapacağı muâmelenin misliyle yarın kendisi de karşılaşmak istememektedir. Sonuçta, Şilb halkı her şeylerini bırakarak şehri terk ederken, üç ay süren kuşatmanın ardından, 22 Receb 585 (5 Eylül 1189) tarihinde Hıristiyanlar şehre girdiler.[147]

Şilb'in düşmesi Müslümanların batı bölgesi hâkimiyeti için çok büyük bir darbe olmuştu. Çünkü, şehir o hassas böl-

146 O'Callaghan, **History**, s. 243

147 İbnü'l-Esîr'de bunun için 586/1190 tarihi verilir, XII, 57; İbn Hallikân, VII, 4; İbn İzârî, IV, 202 (Burada işgal tarihi olarak aynı yılın Rebîülâhir/Haziran ayı verilmektedir.); Himyerî, s. 342

gedeki son tutunma noktalarıydı. Şimdi, sıra Velbe ve Leble üzerinden İşbiliye'ye gelecekti. İşbiliye için tehlike sadece batıdakiyle de sınırlı kalmıyordu. Bu arada, Kastilyalılar devamlı akınlar yaparak Orta Endülüs'ü hatta, bizzat İşbiliye'yi tehdit ediyorlardı. Portekizliler'in Şilb'e yöneldikleri zamanda, VIII.Alfonso da Kurtuba bölgesinden İşbiliye bölgesine doğru yıkıcı bir saldırı hareketine çıkmıştı. Kendisine karşı çıkan İşbiliye güçlerini de yenerek Hısnü'l-Menâr, Ümmü Gazâle, Rübeyne, Kal'atü Câbir ve Hısnü Şüleyr gibi yerleri işgal ve halkını katlettikten sonra geri çekildi (Cemâziyelâhir 585/Ağustos 1189).[148]

b. Muvahhidler'in Şilb'i Geri Alması (1191)

Muvahhidler'in halîfesi el-Mansûr, Endülüs'te Hıristiyanların yaptıklarını öğrendiğinde derhal savaş hazırlıklarını tamamlayarak 23 Rebîülevvel 585 (11 Mayıs 1189) tarihinde büyük bir orduyla Endülüs'e geçti. Kendisi Kurtuba'da iken, İşbiliye vâlisi Yakub b. Ebû Hafs'a, her bölgeden ve her kesimden bir Endülüs ordusu oluşturarak Şilb'i kuşatmaya gitmesini emretti. Bu esnada, Muvahhid donanması da güney Portekiz'de Portmao (Bürtemây, Bertâniye) bölgesine ulaşmıştı. Vâli Yakub, Şilb'i kuşattı ve saldırıya başladı. Halîfe ise, Kurtuba'da büyük saldırı harekâtı için hazırlıkları tamamlamakla meşguldü. Öte yandan, halîfenin gelişinden endişeye kapılan Kastilya ile Leon kralları, Kurtuba'ya gönderdikleri elçileri vâsıtasıyla barış antlaşması yapmak istediler. Her zaman böyle yaptıkları ancak, halîfe Mağrib'e döndüğünde anlaşmaları bozarak saldırıya geçtikleri halde, halîfe bu isteği kabul etti.[149]

Hazırlığını tamamlayan halîfe, Portekiz topraklarına doğru harekete geçti. Tâcu nehri boyunca uzanan ovalarda ilerledi. Şenterîn'in kuzeyindeki bu bölgede büyük tahribât yaptır-

148 İdrîsî, I, 574
149 İbn Hallikân, VII, 3-5; İbn İzârî, IV, 171, 203-205; Himyerî, s. 342

dı. Tureş (Torres, Torres Novas) kalesini ele geçirdi ve kuzeye yönelerek Tûmer (Tomar) beldesini kuşattı. Kuşatma sürerken, bir yandan da civardaki yerleşim yerleri üzerine akınlar yaptırdı.[150] Sancho ise, bu sırada ordusuyla Şenterîn'de bekliyor, karşı saldırı için harekete geçmeye cesaret edemiyordu. Ancak, bu müsâit şartlar ortasında Muvahhidler, Tûmer'i almayı başaramadılar. Dahası, halîfenin verdiği ânî bir kararla kuşatma ve hatta sefer tamamen durduruldu ve Şilb kuşatması da kaldırıldı. Bütün birliklere İşbiliye'ye dönme emri verildi. 43 gün süren bu kezden halîfe, 11 Cemâziyelâhir 586 (16 Temmuz 1190) tarihinde İşbiliye'ye geri döndü.[151]

Daha evvelki seferlerde görüldüğü gibi, Muvahhidler'in Portekiz toprakları içlerine yaptıkları askerî seferler daimâ neticesiz kalmaktadır. Bunun sebepleri, mevcudu yüksek olan büyük bir ordunun beslenme problemiyle başlamaktaydı. Çünkü, mevcut yiyecek stokları girilen bölgede yenilenemiyor, yiyeceği azalan ordu içinde sıkıntı baş gösteriyor ve bu durum da seferlerin başarı şansını azaltıyordu. Bu sebeple, Muvahhidler bu tür seferlerde uzun süreli yürüyüş ve kuşatma harekâtlarını gerçekleştiremiyorlardı. Gerçekte, Portekizliler de Muvahhid ordusunun önünden işe yarayacak her türlü hayvan, ekin, bağ-bahçeyi topluyor ya da yok ediyordu. Sonuçta, sebebi her ne olursa olsun sefer sonuçsuz ve etkisiz kalmıştı. Ancak, İşbiliye'ye dönen halîfenin Endülüs'e geçmesinin aslî sebebini teşkîl eden Şilb'i geri alma hedefinden vazgeçmediğini de belirtmemiz gerekir.[152]

İşbiliye'ye çekildikten sonra gerekli hazırlılarını tamamlayan halîfe, aynı amaçla yeniden harekete geçti. Rebiulâhir 587 (Nisan 1191) tarihinde İşbiliye'den çıkarak Portekiz topraklarına girdi. İlk hedefi, Üşbûne'nin doğusundaki Kasru'l-Feth, ya da diğer adıyla Kasru Ebi Dânis'i ele geçirmekti. Kaleye saldırı yapıldığında yoğun bir savunmayla karşılaşıldı

150 İbnü'l-Esîr, XII, 57-58
151 İbn Hallikân, VII, 5-6; İbn İzârî, IV, 172; el-Hulel, s. 159
152 İbn İzârî, IV, 173

ve pek çok asker yaralandı. Bu sırada, bir Muvahhid deniz filosu lojistik desteği nehir yoluyla ulaştırdı. 15 Camâziyelâhir 587 (10 Temmuz 1191) tarihinde kaleye yeniden büyük bir hücum yapıldı. Zor durumda kalan Hıristiyanlar, ateşkes istemek zorunda kaldılar. Kaleden güvenlik içinde çıkarılan halk, fetih alâmeti olsun diye İşbiliye'ye gönderildi. Böylece, 555 (1160) tarihinde kaybedilen bu önemli kale yeniden kazanılmış oldu.[153]

Muvahhidler, buradan Palmâle (Palmela) kalesi üzerine yürüdüler. Savunmanın faydasız olduğunu anlayan komutanının teslim ettiği kaleyi teslim aldılar ve yıktılar. Yakındaki Hısnü'l-Ma'den'i (Almada) de alıp yıktıktan sonra,[154] asıl hedefleri olan Şilb'e yöneldiler. 2 Cemâziyelâhir 587 (27 Haziran 1191) tarihinde kaleye varıldı ve 13 gün sürecek yoğun bir saldırı başladı. On dördüncü günün seher vaktinde yapılan büyük harekâtla, daha kale halkı uykusundan bile uyanamadan şehir ele geçirildi. Hıristiyanların şehri boşaltmaları için on gün süre tanındı. Böylece, iki yıl evvel elden çıkmış olan Şilb şehri, 25 Cemâziyelâhir 587 (20 Temmuz 1191) tarihinde geri alınmış oldu. Üç ay süren başarılı bir seferden İşbiliye'ye dönen halîfe, burada iki ay daha kalarak Endülüs'ün sorunlarıyla ilgilendi ve daha sonra başkentine geri döndü.[155]

c. Eyyûbîler'in Sultanı Selahaddin Eyyûbî'nin Haçlılara Karşı Muvahhidler'den Yardım İstemesi (1190)

Mısır-Şam bölgesinde hâkim olan Eyyûbîler'in (1171-1462) Sultanı Selahaddin Eyyûbî'den (1175-1193), Muvahhidler'in halîfesine Vezir Abdurrahman b. Münkız başkanlığın-

153 İbn İzârî, IV, 174-75; İbn Haldun, **el-İber**, VI, 245; Himyerî, s. 343

154 Bu küçük kalelerin alınmasıyla ilgili olarak Hıristiyan kaynaklarında, "Bu kalelerin halkları, o kadar sağlam olmasına rağmen Hısnü'l-Kasr'ın düştüğünü gördüklerinde kendi kalelerini boşaltmakta aceleci davrandılar ve civar bölgeye dağıldılar. Muvahhidler kalelere vardıklarında ise hepsini yıktırdılar. Miranda, 537

155 İbn Hallikân, VII, 6-8; İbn İzârî, IV, 175, 206-207

da bir heyet geldi. Selahaddin, Orta Doğu'da Haçlılara karşı yürütmekte olduğu savaşta kendisine destekçi arıyordu. Bilindiği gibi, V./XI. yüzyılın sonlarından itibaren Doğu İslam dünyası Avrupalı Hıristiyanların Haçlı seferlerine mâruz kalmaktaydı. Kudüs dâhil, Orta Doğu'daki bazı İslam şehirlerini ele geçirerek Latin devletleri kurmuşlardı. Mısır'da Fâtımî idâresine son veren Selahaddin, Haçlılara karşı savaşı yoğunlaştırmış, bu arada Kudüs'ü kurtarmaya muvaffak olmuştu (583/1187). Selahaddin'in bu başarıları Avrupalıları büyük endişeye sevk etmiş, derhal yeni ve büyük bir Haçlı ordusu toplayarak doğuya yönelmişlerdi. Selahaddin ise, güçlü bir devlete sâhip olarak büyük zaferlere imza atmış olmasına rağmen, yeni gelecek Haçlı kütlelerinin savunmasını zayıflatması ve tehlikeli sonuçlar doğurmasından endişe ediyordu. Bu sebeple, gücünün zirvesinde görünen Muvahhidler'den fiilî destek bekliyordu.[156]

Halîfeye 585 (1189) tarihinde gönderdiği mektubunda, kendisinin Haçlılar ile yapmakta olduğu mücâdeleleri anlatmakta ve sonra Avrupa'da toplanmakta olan yeni Haçlı ordusuna karşı destek istemekteydi. Ancak, Selahaddin Muvahhidler'in o zaman içinde bulundukları durumun gerçek yüzünden habersizdi. Halîfe el-Mansûr tahta geçtiğinden beri Afrika'da İbn Gâniye gibi iç gâilelerle, Endülüs'te ise İslam topraklarına sürekli saldırılar yapan Hıristiyan devletlere karşı koyma işleriyle meşguldü. Yani, kendi derdi halîfeye yetiyordu. Hal böyleyken, bir başka devlete fiilî destek yapabilmesi pek mümkün görünmüyordu. Dolayısıyla, Selahaddin'in yardım isteğinin istenen sonucu doğurmaması doğaldı.[157]

Yardım çağrısını doğru yere gönderdiğine inanan Selahaddin ise, Muvahhidler'den ümidini kesmedi. **Ona göre, Batı'da İspanya Hıristiyanlarına karşı sürdürülen cihad,**

156 Makkarî, **Nefh**, I, 342-43. Selahaddin'in mektubu için bkz. Kalkaşendî, **Subhu'l-A'şâ**, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1914, VI, 526-30; İbn Hallikân, VII, 12 vd.; krş. Lomax, s. 107

157 İbtisâm M. Hilfullah, el-Alâkât beyne'l-Hilâfeti'l-Muvahhidiyye ve'l-Meşrıkı'l-İslamî, İskenderiye, Dâru'l-Maârif, 1985, s. 156 vd.

Doğu'da devam edenin diğer yarısıydı. Bu isâbetli düşüncesiyle o, destek çağrısını yineledi. 586 (1190) tarihinde Vezir ibn Münkız öncülüğündeki heyetini tekrar el-Mansûr'a gönderdi. Mektubunda, halîfeye yine Haçlı birliklerinin karadan ve denizden sürdürdükleri saldırıları, kendisininse onlara karşı yaptığı savunmasını ayrıntısıyla anlatıyor ve peşinden destek isteğini tekrarlıyordu. Ancak, bu girişiminden de bir sonuç alamadı.[158] Sebebi ise, mevcut şartlar Muvahhid ordusunun bütün ağırlığıyla Endülüs-Merakeş ortamında bulunmasını zorunlu kılıyordu. Selahaddin'in özellikle yardımını arzuladığı Muvahhid donanması ise, Endülüs'te bulunan orduya yönelebilecek tehlikeleri önlemek maksadıyla devamlı olarak Endülüs'ün güney ve batı sularında seyretmekteydi. Her hâlükârda bu görüşmelerin olumlu bir sonucu, Hıristiyanlar ile mücâdele hâlinde bulunan bu iki büyük İslam devletinin birbirlerine olan yakınlaşmaları ve moral destekleri olmuştur diyebiliriz.[159]

d. Hıristiyanlar'a Karşı Erek (Alarcos) Zaferi (1195) ve Sonrası

Halîfe el-Mansûr, 590 (1194) tarihinde İfrîkıye eyâleti sorunlarının âciliyet kazanması üzerine savaş hazırlıkları yaptı. Merakeş'ten yola çıkıp Rabâtü'l-Feth'e geldiğinde Endülüs vâlilerini huzuruna çağırdı. Vâliler, halîfeye 586 (1190) tarihinde Kastilya ile yapılmış olan barış antlaşmasının süresinin dolduğunu ve kralın dört bir yandan Endülüs topraklarına yıkıcı akınlara kalktığını, hatta bu akınların İşbiliye sınırlarını bile geçtiğini bildirdiler. Bu habere rağmen halîfe, İfrîkıye üzerine gitmekte kararlıyken, Kastilyalıların Tuleytula Metropolitanı Martin Lopez komutasında gerçekleştirdikleri saldırılara karşı Endülüs'ten gelen imdat çağrıları karşısında kayıtsız kalamadı ve seferin yönünü Endü-

158 İbn İzârî, IV, 183-84; Makkarî, Nefh, I, 207; krş. Hilfullah, s. 161 vd.

159 Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, Selâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti, İstanbul, İÜEF, 1983, s. 57 vd.

lüs'e çevirdi. Ülkenin her bölgesinden büyük askerî birlikler toplandı. Oluşturulan ordunun Endülüs'e geçme arzusu, İfrîkıye'ye gitmekten çok daha fazlaydı. Çünkü, Kuzey Afrika'da olduğu gibi, Endülüs'te bir iç savaşa değil, Hıristiyanlara karşı cihâda gidiyorlardı. Ayrıca, Endülüs'te ordunun beslenmesi açısından daha elverişli bir ortam bulunduğu biliniyordu. Halîfenin yönünü Endülüs'e çevirmesiyle ilgili olan diğer bir rivâyete göre, akınlarından birinde el-Cezîretü'l-Hadrâ'ya kadar gelen Kastilya kralı, halîfeye tehditkâr, aşağılayıcı ve meydan okuyucu tarzda bir mektup gönderdi. Bunun üzerine, halîfe buna çok hiddetlendi ve Endülüs seferine çıktı.[160] Ancak, bu bilgi araştırmacılar tarafından pek doğru bulunmamaktadır.

Büyük savaş hazırlıkları yapan halîfe, Cemâziyelâhir 591 (Haziran 1195) tarihinde Endülüs'e geçti. İşbiliye'de hazırlıkları tamamladıktan sonra, 11 Receb (21 Haziran) sabahı yola çıkarak Kurtuba, Vâdî'l-Kebîr ve Şelbetarra üzerinden geçerek Kal'atü Rebâh mevkiine vardı. Öte yandan, Kastilya kralı VIII.Alfonso halîfenin seyrinden haberdar olduğunda, Leon ve Navar krallarıyla güçlerini birleştirdi ve Vâdî Yâne nehri üzerinden aynı yere, Kal'atü Rebâh civarına geldi. Alfonso, ordusunu küçük bir yerleşim yeri olan Erek'teki (Alarcos)[161] bir tepenin İslam-Hıristiyan sınırını teşkîl eden noktası üzerine konuşlandırdı. Aynı tepeye, yakın zamanda bir kale de inşâ ettirmişti. Seyrini sürdüren halîfe, Erek kalesine yaklaştı. Kendisinin de içinde bulunduğu ordunun asıl büyük güçlerini gerilerde gizleyerek Endülüs birlikleri öncülüğündeki kanatları öne sürüp zaferi denemek, bu başarılı ol-

160 bkz. el-Merrâküşî, s. 358; Makkarî, **Nefh**, III, 365; Miranda, **Batallas**, s. 150 vd.

161 Alarcos, bugünkü Ciudad Real şehrine 11 km. mesafededir. Üzerinde "Alarcos'un Sahibi Kutsal Meryem Mabedi" anlamına gelen Santa Maria de Alarcos Kilisesi bulunmaktadır. Erek ovasının bulunduğu vâdînin ve orada kurulmuş olan kasabanın bugünkü adı ise Villadiego'dur, Kastilya-Leon Bölgesinin Burgos Eyâletine bağlıdır. Miranda, **Batallas**, s. 166; N. Pamias, **Espana y Portugal: Carreteras, Ciudades y Villas**, Madrid, Publicaciones Pamias, 1999, s. 98

mazsa geriden yapacağı ânî bir çıkışla sonuca ulaşmak şeklinde bir savaş planı oluşturdu.[162]

9 Şaban 591 (19 Temmuz 1195) Çarşamba sabahı büyük Erek savaşı başladı. İslam kaynaklarına göre, hücuma ilk kalkan taraf Kastilyalılar oldu. Hıristiyan kaynakları da bunu destekler ve İslam kaynaklarından küçük bir farklılıkla savaşın kısa tavsîfini yapar. Buna göre, Kastilyalılar belirtilen günün sabahında Muvahhidler'in mükemmel bir hazırlıkla ordugâhlarının içlerine doğru ilerlediklerini görünce, kalabalık saflar hâlinde bulundukları tepeden aşağıya indiler ve çarpışmayı başlattılar. İlk çarpışma sırasında, Hıristiyan ileri gelenlerinden çok ölen olunca savaş iyice kızıştı. Hıristiyan askerler yoğun şekilde telef oluyorlardı. Alfonso, bunu gördüğünde öne atıldı ve sağlı sollu saldırısını şiddetlendirdi. Ancak, gün ortasına kadar askerlerinin çoğunun öldürülmesine engel olamadı. Adamları, Muvahhid baskısını kaldıramayacaklarını anladıklarından krala hayatını kurtarmak için kaçmasını önerdiler. Fakat o, kimseyi dinlemeyerek savaşa devam etmek istemesine rağmen, adamları tarafından çekilip Tuleytula yönüne kaçırıldı.[163]

Savaşın diğer ayrıntılarına gelince, Hıristiyanların ilk saldırılarıyla Muvahhid ordusunun sol kanadı üzerine yüklenmeleri, orada bir dağılma meydana getirdi. Bunu gören halîfe, kendi birliğini bırakarak tek başına ileriye fırladı ve askerlerini savaşa teşvik etmeye başladı. Bu hareket, ordu içerisinde büyük bir heyecanın dalgalanmasına sebep oldu. Ateşli bir şekilde düşmana yüklenen Muvahhid ordusu, akşama kadar süren savaş sonunda zafere erişen taraf oldu. Alfonso, 20 süvârîyle birlikte kaçarak canını zor kurtardı. Kaynakların ortak ifadesine göre, Hıristiyan ordusunun beş bin kadar kalıntısı da Don Diego Lopez de Haro öncülüğünde Erek kalesine kapandı. Halîfe, Alfonso'nun kalede oldu-

162 el-Merrâküşî, s. 359; İbn İzârî, IV, 218 vd.; Himyerî, s. 27; Miranda, **Batallas**, s. 155 vd., 158 vd.

163 el-Merrâküşî, s. 359; İbn İzârî, IV, 220; Empieza-1, 152 vd.; Miranda, **Batallas**, s. 171-175

ğunu sanıyordu. Ancak, yanında bulunan anlaşmalı hizmetlisi bir Kastilyalı, kralın kaçırıldığını ve dolayısıyla kalede bulunmadığını haber verince, yapılan hücumla kale ele geçirildi. Müslüman esirlere karşılık kaledekiler serbest bırakıldı.[164]

Erek zaferi, daha evvel Murâbıtlar dönemindeki Zellâka savaşından (479/1086) sonra Endülüs'te kazanılan en büyük zafer olarak değerlendirilmektedir. Buna rağmen, savaşın sonuç itibarıyla bir savunma savaşından öteye fazla bir değer ifade etmediği yönünde yaygın kanâatler mevcuttur. Yine de kısa vadede İspanyalıların Endülüs'e karşı saldırılarına bir sınırlama getirdiği bilinmektedir. Ayrıca, Müslümanların kendilerine olan güvenlerinin tazelenmesine sebep oldu. Hatta, Endülüs'ün eski azametli günlerine geri dönebileceği umutlarını bile yeşertti. Buna karşın, aynı zaferin uzun vadede geniş ve kuvvetli bir Haçlı cephesinin oluşumuna sebep olduğunu da gözden kaçırmamak gerekir. Papa III. Innocent'ın direktifleriyle oluşan bu cephe, 609 (1212) tarihinde Müslümanların oluşturduğu büyük orduyu İkâb'ta hezîmete uğratacak ve Erek'in rövanşını alacaktır.[165]

İslam kaynakları, bu savaşla ilgili rakamsal bilgileri, zaferle sonuçlanan her savaş için yaptıkları gibi mübalağalı bir şekilde vermektedirler. Meselâ, Kastilya ordusunun mevcudunun 225 bin ile 300 binin üzerinde, Hıristiyanların kayıplarının 30 bin ile 100 bin arası ölü ve 13 bin esir; Müslümanların kayıplarının ise 500 ile 20 bin arasında olduğu kayıtlıdır.[166] Ancak, böylesi büyük çaplı bir meydan savaşında mağlup tarafın kayıplarının daha fazla olmasının mantıklı olmasına karşın, meydanda çarpışan yüz binler mevcutlu orduların sağ ve ölü sayılarının sağlıklı bir tespitinin yapılması da pek mümkün görünmemektedir.

---

164 İbnü'l-Esîr, XII, 114-15; İbn İzârî, IV, 220; İbn Ebû Zer', s. 228; Himyerî, s. 27
165 Özdemir, "İbn Rüşd", s. 12
166 İbnü'l-Esîr, XII, 115; İbn Ebû Zer', s. 229; el-Hulel, s. 159; Makkarî, Nefh, I, 207

Erek savaşının Türkler ile de bir ilgisi olduğu kaynaklara dayanılarak tespit edilmiş durumdadır. Coğrafî bakımdan Anadolu'ya uzak olduğu için Endülüs ile Türkler arasında Osmanlılar dışında bir irtibatın bulunmadığı sanılmaktadır. Oysa, VI/XII. yüzyıl Türkler'in Endülüs ile tanıştıkları ve çok sayıda Türk'ün bu ülkeye yerleştiği bir zaman dilimi olmuştur. İlk kez 1179 tarihinde halîfe Ebû Yakub Yusuf zamanında (1163-1184) el-Ğuz diye adlandırılan Türkler Mağrib'e gelmişler, Muvahhid ordusuna alınmışlar (bkz. İbn Sâhibüssalât, s. 172) ve sayıları gün geçtikçe artmıştır. Fakat, Türkler'in Murâbıt ordularında da var olduğuna bakıldığında, onların Mağrib'e gelişleri mezkûr tarihten daha evvel olmalıdır. Daha sonra Muvahhid hâlifesi Yakub el-Mansûr (580-595/1184-1199), çok sayıda Türk'ü Merakeş'e nakletmiş ve asker olarak ordusuna katmıştır. Daha da önemlisi el-Mansûr, Türk askerlere Endülüs'te bol miktârda arazi iktâ etmiştir. Erek savaşında ise, Türkler Mağribliler'in bilmedikleri aynı anda çok sayıda ok fırlatabilen bir silahı kullanmaları sayesinde savaşın sonucunda etkili olmuşlardır.[167]

Savaşın akabinde halîfe el-Mansûr, Hıristiyan topraklarına doğru hızla ilerlemeye geçti. Kal'atü Rebâh bölgesinde pek çok kaleyi ele geçirdikten sonra, bizzat merkez kaleye hücum etti. "Kal'atü Rebâh Kalesi Cemiyeti Süvârîleri"nin yerleşmiş olduğu kale, çetin bir çarpışma sonucunda geriye alındı. Böylece, 1147 tarihinde kaybedilmiş olan bu stratejik önemi büyük olan kale yeniden kazanılmış oldu. Şenterîn'deki başarısızlıktan sonra kazanılan bu büyük zaferin ardından halîfe İşbiliye'ye döndü (27 Şaban 591/6 Ağustos 1195).[168]

---

167 Geniş bilgi için bkz. Özdemir, "İbn Rüşd", s. 15-16. Ayrıca, Türkiye'de Endülüs konusuna olan ilginin tarihi ile İspanya-Türkiye tarihlerinin mukayesesi konusunda bilgi için bkz. Beşir Ayvazoğlu, "Edebiyatımızda Endülüs", **Endülüs'ten İspanya'ya**, Ankara, TDV, 1996, s. 79-86; Halil İnalcık, "İspanyol Arşivleri Hakkında", **Belleten**, C.XX, Ankara (1956), S. 78-80, s. 230-236; Abdüllatif b. Muhammed Hamîd, "ed-Devletü'l-Osmâniyye ve me'se'etü'l-müslimîn fi'l-Endelüs", **el-Endelüs: Kurûn mine't-tekallübât ve'l-atâât**, Riyad, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz el-âmme, 1996, II, 93 vd.

168 İbn Ebû Zer', s. 229; İbn İzârî, IV, 221; İbnü'l-Esîr, XII, 45; İbn Haldun, **el-İber**, VI, 245; el-Merrâküşî, s. 359; Miranda, Batallas, s. 176-180

e. Halîfenin Birinci Kastilya Seferi ve Tuleytula Kuşatması (1196)

Erek zaferinin ardından İşbiliye'ye dönen halîfe, kışı burada geçirdikten sonra baharda askerî harekâtına yeniden başladı. Danışma meclisinden, Bilâdü'l-Cevf (Estermadore Bölgesi) yönüne sefere çıkılması kararı çıktı. Bu esnada, Kastilya elçileri ateşkes ve barış antlaşması talebiyle İşbiliye'ye gelip gidiyorlardı. Halîfe, bu isteği reddetti ve Cemâziyelevvel 592 (Nisan 1192) tarihinde kuzeydeki Hısnü Mentânceş yönüne doğru harekâtı başlattı. Batalyevs bölgesinin en güçlü kalelerinden biri olan Hısnü Mentânceş'in Hıristiyan sâkinleri, kendiliklerinden teslim oldular. Bu arada, halîfe teslim antlaşmasını çiğneyerek kale halkına saldıran ve kadın-çocuk demeden sivil halkı esir eden bir grup askeri cezalandırdı, esirleri de serbest bıraktırdı.[169]

Buradan Tercâlü şehrine yürüyen halîfe, gelişini haber alan Hıristiyan sâkinlerinin boşaltmış olduğu kaleyi aldı ve Şentekurûs (Santa Cruz) beldesini de aynı şekilde ele geçirdi. Tâcu nehrini geçerek kuzeydeki İbeltânsiye (Palencia) şehrine yöneldi. VIII.Alfonso'nun dokuz yıla yakın sürede inşâ ettiği ve kuzeyli Hıristiyan halktan bir gurubu iskân etmiş olduğu şehrin halkından çoğu kaçtı, kalanlar esir edildi ve kale ele geçirildi.[170]

İbeltânsiye'yi aldıktan sonra doğuya yönelen halîfe, Tuleytula merkezli Hıristiyan eyâletinin büyük şehri olan Talebîre üzerine yürüdü. Yerleşim yerlerini tahrip ve halkı esir ederek seyrini sürdürdü. Ancak, kuşatma malzemesi yetersiz olduğu için Talebîre'yi alamadı. Sadece, kale dışındaki tarla, bağ-bahçe gibi her yeri tahrip etti. Bütün bunlar olurken, anlaşılıyor ki Kastilya kralı Alfonso başkentinde kalakalmış ve karşı saldırıya geçmeye cesaret edememiştir. Seyrini sürdüren halîfe ise, bu kez kuzeye yöneldi. Mekkâde (Maqueda) şehrini tahrip ettikten sonra Kastilya'nın merke-

169 İbn İzârî, IV, 223
170 O'Callaghan, **History**, s. 391

zi Tuleytula'ya kuzeyden inme yaptı. Büyük mevcuda sâhip Muvahhid ordusu karşısında, Kastilyalılar şehir içinde savunma vaziyeti aldılar. Ne var ki, burada daha evvel olduğu gibi şiddetli çarpışmalar yaşanmadı. Çünkü, **kuşatma âletleri yönünden yetersiz durumda olan Muvahhid ordusu, Tuleytula'yı çevreleyen bölgedeki tüm yerleşim yerleri ve ekili alanları tahrip etmekle yetinerek geriye çekildi (593/1196).**[171] **Bu harekât, gerçekten de büyük bir güç gösterisiydi.** Düşman her yönden ablukaya alınmış ve sadece başına inecek son darbeyi beklemekteydi. Keşke, hazırlıklar biraz daha iyi yapılabilseydi de, işgal edilerek Kastilya başkenti yapılmış durumdaki eski Endülüs şehri Tuleytula geri alınabilseydi. O zaman, belki de Hıristiyan devletlerin başı ve Endülüs İslam devletinin en büyük düşmanı durumunda bulunan Kastilya'nın yok edilmesi mümkün olabilir, daha da önemlisi Endülüs'ün kaderi daha farklı tarzda cereyân edebilirdi.[172]

Tuleytula harekâtının devam ettiği sırada, daha evvel Kastilya kralının Erek karşılaşması için ittifak çağrısını reddeden Leon kralı IX.Alfonso, halîfeden Kastilya'ya karşı destek birliği istedi. Halîfe de bunu kabul etti. Beraberinde Muvahhid birlikleri de olduğu halde Kastilya topraklarına giren Leon kralı, tahribât yaparak Küriyûn (Corion) şehrine kadar ilerledi. Aynı anda, bir başka bölgeden Navar kralı Sancho da Kastilya topraklarına girdi ve Sürye şehrini alarak bölgeyi tahrip etti. Böylelikle, **üç cihetten ve üç farklı düşmanı tarafından saldırıya mâruz kalan güçlü Kastilya krallığı, yok olmaktan belki de halîfenin ordusundaki eskiden beri var olan beslenme problemi sayesinde kurtulabildi.** Çünkü, bu problem yüzünden endişeye kapılan halîfe, üç ay süren başarılı harekâtın ardından Tuleytula önlerinden süratle ve fakat yine tahribâta devam ederek geri çekildi.[173]

---

171 İbn Hallikân, VII, 8; İbn İzârî, IV, 223-24
172 İdrîsî, I, 536, 551-53
173 O'Callaghan, History, s. 241 vd.

Her türlü ihtişamına rağmen, yapılan bu Tuleytula seferi, Muvahhidler bakımından hiçbir kalıcı somut netice doğurmadı. Erek savaşını kazanmakla büyük bir devlet olduğunu ispat ettikten sonra Muvahhidler, giriştikleri Kastilya harekâtını da başarıyla sürdürürlerken, ayrıca Hıristiyan İspanya devletleri birbirine düşmüş ve dolayısıyla aralarında ittifak oluşturma ihtimali çok zayıfken, böylesi hayâtî bir harekâtı Hıristiyanlara karşı kalıcı kazanımlar sağlamadan neticesiz bırakmaları, insanda şaşkınlık uyandıran bir tutumdur. Onların, düşmanı ezmek üzereyken her seferinde bırakıp geri çekilme şeklinde tezâhür eden bu tutumları, askerî zaâflarıyla izâh edilebileceği gibi, bundan farklı bir yaklaşımla onların gösterişli, tantanalı ve fakat, neticesiz harekâtlara meyilli oldukları şeklinde de yorumlanmaktadır.

f. Halîfenin İkinci Kastilya Seferi ve Tuleytula Kuşatması (1197)

Halîfe el-Mansûr, Tuleytula harekâtından bir yıl sonra Erek zaferinden bu yana güçlü konumunu muhâfaza ettiğini göstermek için olsa gerek yeniden Kastilya üzerine sefere çıktı. Kurtuba'dan hareketle Şârât dağlarını aştı ve Talebîre mıntıkasına vardı. Kastilya hududuna ulaştığında ise, Kastilya elçileri sulh isteğiyle halîfeye geldiler. Ancak, yapmış olduğu plan gereği düşman topraklarını baştan başa aşarak tahrip etme kararlılığında olan halîfe, isteği reddetti ve yürüyüşüne devamla, Talebîre-Mekkâde üzerinden Tuleytula'ya gelerek kentin kalesini kuşattı.[174]

Halîfe, bu esnada Kastilya kralının Aragon kralıyla işbirliği yaptığını ve iki devletin Muvahhidler ile çarpışmak üzere Mecrît kalesi yanında ordularını birleştirmiş halde beklediklerini öğrendi. Hiç tereddüt etmeden Tuleytula bölgesi topraklarını tahrip ederek Hıristiyan ordusuyla karşılaşmak üzere Mecrît yönüne hareket etti. Süratle gelişi gibi, yine ay-

174 İbn İzârî, IV, 225

nı hızla Mecrît kalesini kuşatmaya aldı. Ancak, büyük Hıristiyan ordusu kalede değildi. Çünkü, iki kral halîfenin gelişinden korkmuşlar, kuvvetlerinin çoğunu yanlarına alıp kalede az bir güçle komutan Don Diego Lopez de Haro'yu bırakmışlar ve yakındaki Vâdî'r-Remle (Guadarrama) dağlarına çekilmişlerdi.[175] Anlaşılan o ki, savaşmaktan çekinmişler ve daha doğrusu vazgeçmişlerdi.

Mecrît kuşatması dokuz gün kadar sürdü. Savunma sağlamdı ve halîfe burada fazla oyalanmadan düşmanı ezmek maksadıyla yürüyüşe geçti. Kal'atü'n-Nehr veya Kal'atü Henâres'ten sonra Vâdî'l-Hıcâre'ye ulaştı. Yolu üzerindeki her yeri tahrip etti. Bu arada, birleşik düşman ordusu çekildiği dağlardan inmeye cesaret edemez halde Muvahhidler'in uzaklaşarak geri çekilmelerini beklemekteydiler. Ancak, düşmanın sığındığı dağlara saldırarak onları bir meydan savaşına zorlamak yerine, gövde gösterisi olsun diye çok büyük ve haşmetli ordusunu Vâdî'l-Hicâre sırtlarına yerleştiren halîfe, buradan bütün bölgelere harekâtıyla ilgili menşûrât göndermekle yetindi. Çok iyi tahkim edilmiş Tuleytula kalesini belki de ele geçirebileceğine inanamadı. Böylece, Kastilya arazîsinin merkezinde büyük bir korku salarak muzaffer bir edâ ile dolaştıktan sonra, seferin amacına ulaştığına inanarak geri dönüş için hareket emri verdi. Vebze üzerinden dönerken Kûnka'ya yöneldi ve kaleyi kuşattı. Ancak kuşatmadan vazgeçerek Üklîş, el-Keres ve Beyyâse yolundan Kurtuba'ya, oradan da İşbiliye'ye geri döndü (Ramazan 593/Ağustos 1197).[176] Görüldüğü gibi, dört ay süren ikinci Kastilya seferi de, birincisinde olduğu gibi pek önemli ve kalıcı bir netice doğurmadı. Sadece Hıristiyan devletlere bir gözdağı oldu.

175 O'Callaghan, History, s. 244
176 İbn Hallikân, VII, 9; İbn İzârî, IV, 226-28

g. Muvahhid-Leon İttifakının Sona Ermesi (1198)

Muvahhidler'in Kastilya çıkarması sebebiyle birleşen Kastilya-Aragon güçleri, halîfenin Tuleytula bölgesinden geri çekilmesinin ardından hedef olarak Muvahhidler ile işbirliği yapan Leon krallığını seçti. Leon topraklarına giren birleşik ordu, Kûyansa (Valencia de Don Juan) şehrine kadar ilerleyerek Benafente kalesinde Leon kralını kuşattı. Yanındaki Muvahhid birliklerinin de katkılarıyla mümkün olduğunca çatışmadan kaçınarak savunmasını yapan Leon kralı, düşmanın çekilmesini sağladı. Bu esnada, Aragon kralı ülkesine dönünce Kastilyalılar da kuşatmayı kaldırdılar. Ancak, kaybedilen mallar ve tahrip edilen ekili alanlar sebebiyle Leon ülkesi bir süre fakir düştü.[177]

Halîfe daha Endülüs'ten ayrılmadan Kastilya elçileri mütâreke ve barış isteğiyle İşbiliye'ye geldiler. Bu kez artık amacına eriştiğini düşünen halîfe, Kastilya krallığı ile barış antlaşması yaptı. Ancak, onun bu hareketi Leon kralı için tam bir şok oldu. Çünkü, kendisi Muvahhidler ile Kastilya'ya karşı işbirliği yapmış ve bu yüzden Papa tarafından aforoz edilerek dinsiz ilân edilmiş ve üzerine Portekiz kralı saldırtılmıştı. Şimdi ise, tek güvencesi olan Muvahhidler Kastilya ile barış yapmıştı. Çaresiz bir durumda kalan Leon kralı, asker ve malzeme desteği isteğiyle İşbiliye'ye halîfenin huzuruna geldi. Ancak, şartlar gereği Kastilya ile yapmış olduğu antlaşmayı mazeret gösteren halîfe, bu kez krala yardım etmedi.[178]

Sonuç olarak, her ne kadar kalıcı bir etkisi görülmese de başarılı bir Endülüs seferini daha tamamlayan halîfe, Cemâziyelevvel 594 (Mart 1198) tarihinde İşbiliye'den ayrılarak Merakeş'e döndü.[179] Çıktığı seferler sebebiyle yorgun düştü. Peşinden hastalık da gelince, oğlu Ebû Abdullah Muhammed

177 O'Callaghan, **History**, s. 256 vd.
178 İnân, V, 234
179 Kaydedilen gelişmeler ve Muvahhidler'in çözülmesi ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. İbn İzârî, IV, 230-290

için biat aldı. Daha sonra, 22 Rebîülevvel 595 (22 Ocak 1199) tarihinde vefât etti.[180] Devletin kurucusu sayılan **Abdülmü'min'den sonra, en büyük hükümdar olarak görülen halîfe el-Mansûr'un vefâtıyla, Muvahhidler devletinin ve de Endülüs'ün tarihinde en parlak devrelerden biri daha kapanmış oluyordu.** Bundan sonrası, Endülüs ve Muvahhidler Devleti için yok oluşa doğru hızlı bir gidişin başlangıcıydı. Bu sebeple, "Endülüs'te Muvahhidler Dönemi"nin ihtişamlı tarihi burada yani, 1147-1199 yılları arasını kapsayan yarım asırlık zaman sonunda bitmiş sayılabilir.

4. Muhammed en-Nâsır Dönemi (1199-1214)

a. Hıristiyanların Müttefiki İbn Gâniye'den el-Cezâiru'ş-Şarkıyye'nin Geri Alınması (1203)

Endülüs seferleri sırasında Kuzey Afrika'daki işler kötü gitmeye başlamıştı. Halîfe el-Mansûr, Endülüs'ten döndüğünde, Afrika seferine çıkarak problemleri halletme düşüncesindeydi. Ancak, ömrü buna vefâ etmeyince iş oğlu en-Nâsır'a kaldı. Halîfe en-Nâsır, çıktığı Afrika seferlerinde başarı sağladı. Ancak, el-Cezâiru'ş-Şarkıyye'de isyan etmiş olan Benî Gâniye'den Yahya b. İshak İbn Gâniye el-Meyûrkî, üzerine gönderilen bütün Muvahhid birliklerini bozguna uğratmış ve adalardaki hâkimiyeti bir türlü kırılamamıştı. Benî Gâniye'nin, Afrika'da yürüttükleri hâkimiyet mücâdelesinde stratejik bir destek noktası olarak elde tuttukları adaları fethetmek ve böylelikle onların destek kaynaklarını yok ederek isyanlarını sona erdirmek, halîfenin yeni seferinin hedefini teşkîl ediyordu.[181]

Afrika'da Yahya b. İshak hareketi kızıştığı sırada Meyûrka'nın başında Yahya'nın kardeşi Abdullah bulunuyordu.

180 Halîfe el-Mansûr'un kişiliği ve hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, XII, 145-46; İbn İzârî, IV, 229 vd.; Ebû'l-Fidâ', II, 185

181 el-Merrâküşî, s. 394; Himyerî, s. 567

Abdullah, Hıristiyan devletlerle olan siyâsetini babası İshak b. Gâniye'nin yaptığı gibi sürüdüryordu. Özellikle, İtalyan şehir devletçikleri Cenova ve Pisa ile ülkeleri arasında ticaretin gelişmesini sağlayacak dostluk-ticaret antlaşmaları yapıyordu. Meselâ, 594 (1198) tarihinde Cenova ile 20 yıllık bir barış ve ticaret antlaşması yapmıştı. Abdullah, Muvahhidler'e karşı hânedânlarının yürüttüğü hâkimiyet mücâdelesinde Hıristiyanlardan lojistik destek de sağlıyordu. Bu yönüyle Meyûrka, Benî Gâniyenın merkezini teşkîl ediyordu. Halîfenin Meyûrka seferine hazırlandığı sırada Abdullah, kendisini doğu ve batıdan sağlama almak amacıyla, Meyûrka'nın güney batısında yer alan Yâbise adasını Muvahhidler'den almaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Ancak, bir yıl sonra Menûrka adasını Muvahhidler'den almaya muvaffak oldu.[182]

Buna karşın, 300 gemilik Muvahhid donanması sefere çıktı. Çarpışma Dâniye'de gerçekleşti. Savaşa katılan Muvahhidler'in kara ordusu 2200 atlı, 700 okçu ve gemilerdeki güçten başka 15 bin de yaya askerden oluşuyordu. Ayrıca, ordu her türlü harp malzemesi, silah ve yiyecek bakımından çok iyi desteklenmişti. Yani, Muvahhidler artık başlarındaki bu gâileden kesin olarak kurtulmak için son derece kararlı görünüyorlardı. Muvahhidler'in başlattığı hamle, Dâniye'yi aştıktan (599/1203) sonra Yâbise adasına ulaştı. Yâbise de alındı ve ordu Meyûrka'ya vardı. Bu arada, donanma komutanı es-Seyyid Ebû'l-Ulâ İdrîs b. Yusuf b. Abdülmü'min küçük bir filoyla Menûrka'yı alarak Meyûrka harekâtının dış güvenliğini sağlama almış oldu. Bundan sonra ordu Meyûrka'ya saldırdı. Abdullah'ın yedi gün süren direnişi işe yaramadı ve Muvahhidler şehre girdiler (Rebiülevvel 600/Eylül 1203).[183]

Muvahhidler'in el-Cezâir adalarını fethetmelerinin iki farklı neticesi oldu. Birincisi, Benî Gâniye'nin adalar hâkimiyetine kesin olarak son verilmesi, ikincisi ise adalara yakın bulunan Hıristiyan devletlerinden özellikle Aragon krallığı ile Cenova

182 el-Merrâküşî, s. 394-95
183 el-Merrâküşî, s. 395-97; Himyerî, s. 567

ve Pisa İtalyan devletletlerinin çıkarlarına büyük darbe vurulmuş olmasıdır. Adalarda hâkim olan Benî Gâniye, İtalyan devletleri yanında Muvahhidler'e karşı Aragon ile de iş birliği yapıyordu. Bu sebeple, Benî Gâniye'nin adalarda hâkim olması İspanyalıların da işine yarıyordu. Ancak, şimdi durum değişmişti. Artık, adalar Muvahhidler'e geçtiğine göre Hıristiyanlar kendilerine denizde başka dayanak noktası bulmak zorundaydılar. Ne var ki, el-Cezâiru'ş-Şarkıyye denen adaların sâhip olduğu stratejik ehemmiyetin bilincinde olan İspanyalılar ile İtalyanlar, sonraki yıllarda buraları Muvahhidler'den alabilmek için sürekli bir çaba içinde olmuşlardır.[184]

b. Şelbatarra (Salvatierra) Savaşı (1211)

Halîfe en-Nâsır, tahta geçtiğinde önünde bulduğu Afrika sorunlarıyla 12 yıl boyunca meşgul olmuş ve başarı elde etmişti. Ancak, bu esnada Endülüs'e geçmek bir yana, uzaktan dahi Endülüs'ün problemleriyle ilgilenememişti. Endülüs'te Hıristiyan devletleri, özellikle Kastilyalılar Erek savaşı ve akabinde yedikleri büyük darbelerin etkisiyle 10 yıl kadar sâkin durmuşlar, ancak Muvahhidler'in Afrika'daki yoğun meşgûliyetlerini ve Endülüs'e geçemeyişlerini fırsat sayarak, yapılmış olan barış antlaşmasının süresinin bitmesine az bir zaman kala Endülüs topraklarına karşı saldırıya geçmişlerdi.[185]

Erek ve sonrasında aldığı büyük yenilgilerin intikamını alma hırsıyla yanıp tutuşan Kastilya kralı VIII.Alfonso, 1209 yılı başlarında Kal'atü Rebâh Cemiyeti Süvârîlerini de ordusuna katarak, Endülüs şehirleri Ceyyân ve Beyyâse üzerine yürüdü. Bölgede büyük katliâmlar, işgaller ve tahribât yaptı. Endülüs toplumunu büyük acılara gark etti. Ertesi yıl da, aynı bölgeye ikinci kez saldırarak Mürsiye vilâyeti topraklarına kadar ulaştı ve benzeri büyük yıkımlar gerçekleştirdi.[186]

---

184 el-Merrâküşî, s. 395
185 el-Merrâküşî, s. 398
186 Himyerî, s. 344; Arslan, el-Hulel, II, 330

Aynı zamanda, Endülüs'ün doğusunda da çarpışmalar oluyordu. Muvahhidler'in donanma komutanı es-Seyyid Ebû'l-Ulâ İdrîs, Barselona sularına girerek Katalonya sâhillerine saldırdı, büyük zarar verdi ve yüklü ganîmet elde etti (607/1210). Buna çok öfkelenen Aragon kralı II.Pedro, Belensiye vilâyetinin kuzeyindeki İslam topraklarına karşı saldırıya geçerek birçok işgal ve tahribât yaptı.[187]

Muvahhidler'in Endülüs ribâtlarında ve daha doğrusu her bölgesinde bırakmış oldukları birliklerin Hıristiyan saldırılarını durduracak yeterlikte olmamasına bağlı olarak, Endülüs'ün elden çıkma süreci hızlanmaktaydı. Bu durumun farkında olan Endülüslüler, Muvahhidler'in Endülüs'e geçmek için müsâit şartlara sâhip olmadıklarını bilmelerine rağmen (eskiden olduğu gibi) âcil yardım isteğiyle Merakeş'e geçtiler. Aragon saldırılarından acı çekmekte olan Doğu Endülüslülerin anlattığı acıklı hikâyeler karşısında, halîfe çok duygulandı. Bilhassa, barışı bozmaması teklifiyle gönderdiği elçilerini reddetmiş olan Kastilya kralının bu hareketine çok öfkelenmişti. Devlet adamlarının şartların nâmüsâit olmasını gerekçe göstererek karşı çıkmalarına rağmen, kardeşlerinin acılarına ve çığlıklarına kulak tıkayamayacağını söyleyerek Endülüs'e sefere çıkmaya karar verdi. Mağrib ve Endülüs'ün her bölgesine gönderdiği emirnâmelerle büyük bir ordu oluşturdu.[188]

Hazırlıklar tamamlandığında, 20 Şaban 607 (6 Şubat 1211) tarihinde Endülüs'e doğru hareket başladı. 607 yılı sonunda (Haziran 1211) ordunun İşbiliye'ye geçişi tamamlandı. Burada Endülüs birlikleri de her türlü savaş malzemesiyle birlikte hazırlandıktan sonra harekete geçildi. Halîfenin hedefi, Kal'atü Rebâh'ın güney batı bölgesi yakınında bulunan Şelbatarra Kalesi idi. Bu kale, önceki halîfe zamanında Erek zaferinden sonra alınmış olan Kal'atü Rebâh'ı sürekli sıkıştıran

187 Ahmed el-İzâvî, "İdrîs, b. Ya'kûb el-Mansûr", **Muallimetü'l-Mağrib**, Rabat, C.I, 274-275
188 Himyerî, s. 344

ve ayrıca, İslam toprakalrına karşı yaptıkları akınlar için burayı merkez edinmiş olan Tarikat Şövalyelerinin elinde bulunuyordu. Ceyyân ve Beyyâse üzerine yapılan saldırıların çıkış noktası da burasıydı. Halîfe, işe bu bölgeyi alarak başlamak istedi.[189]

Bu sırada Hıristiyan İspanya devletleri ise, Erek savaşı zamanında olduğundan farklı olarak aralarındaki anlaşmazlıkları gidermişler, dostluklar tesîs etmişler ve Müslümanlara karşı ittifak oluşturmuşlardı. Buna ilâveten, o sırada Papalığın başında bulunan Papa III.Innocent da kendinden öncekiler gibi, İspanya ve Portekiz devletlerinin Reconquista hareketlerine sonsuz destek veriyordu. İspanyol krallar da Müslümanlara karşı sürdürdükleri bu harekete "Haçlı Savaşı" sıfatı vermeyi, hem kendi içinde manevî motivasyonu ve hem de **İberya dışındaki Hıristiyan devletlerden gönüllü Haçlı birlikleri desteği** sağlamaya yaradığı için seviyorlardı.[190]

Kastilya kralı, Muvahhidler'e karşı savaşmaya karar verdiğinde Şekûbiye Piskoposu Gerhard'ı, Avrupa milletlerini kendisini desteklemeye dâvet etmesi yani İspanya'da Müslümanlara karşı Haçlı ordusu oluşturması ricâsıyla Papalığa gönderdi. Aynı şekilde, Tuleytula Metropolitanı Roderik ve pek çok yüksek sıfatlı papazı da Fransa ve diğer Avrupalılar'a göndererek dinî duygularla yardım istedi. Kastilya kralının ricâsını yerinde bulan Papalık, 1212 yılı başında güney Fransa piskoposlarına tâlimât vererek Kastilyalılara her türlü mal ve insan yardımı sağlamak amacıyla halka vaazlarda bulunmalarını istedi. Krala da destek ve moral verici mektuplar gönderdi. Anlaşılacağı gibi, Muvahhidler'inkinin aksine, Hıristiyanların Endülüs'e bu kezki çıkışları esnasında durumları oldukça parlak görünüyordu.[191]

Şelbatarra üzerine yürüyen halîfe, yüksek bir tepe üzerinde yer alan bölgenin güçlü kalesini kuşattı. Niyeti, kaleyi al-

189 el-Merrâküşî, s. 399; Himyerî, s. 344, 416
190 el-Merrâküşî, s. 400; Himyerî, s. 344
191 O'Callaghan, History, s. 246 vd.

dıktan sonra Kastilya üzerine yürümekti. Her türlü savaş âletiyle desteklenerek şiddetle sürdürülen kuşatmaya dayanamayan kale Hıristiyanları, kuşatmanın elli birinci günü teslim olmak zorunda kaldılar ve anlaşma gereği, güvenlik içinde şehri terk ettiler (Rebîülevvel 608/Ağustos 1211). Bu arada, Talebîre'de ordu oluşturmakla meşgul bulunan Alfonso, kalenin düşmesi karşısında şimdilik bir şey yapamadı. Halîfe ise, Şelbatarra kalesini aldıktan sonra İşbiliye'ye geri döndü. Bu kez, bundan bir yıl sonra yapılacak olan İkâb savaşının bir ön provası mâhiyetindeydi. İşbiliye'ye dönen halîfe, düşmanlarının yapmakta olduğu gibi, bahara kadar savaş hazırlıklarını iyileştirmekle meşgul oldu.[192]

c. Birleşik Haçlı Ordusuna Karşı İkâb (Las Navas de Tolosa) Yenilgisi (1212)

Şelbatarra savaşından sonra büyük bir çarpışma için hazırlıkları hızlandıran taraflar, sadece Muvahhidler ile Hıristiyan İspanya devletlerinden ibaret değildi. Müslümanlara karşı çıkacağı seferine Haçlı sıfatı yakıştıran Kastilya kralı VIII.Alfonso'nun, Papa nezdinde giriştiği yardım temîni çabaları netice vermiş, **Papa Avrupa milletlerine gönderdiği papazları vâsıtasıyla Haçlı ordusu oluşturmaya başlamıştı.** Şelbatarra'nın kaybı, bu hazırlıkların daha ciddi şekilde hızlandırılmasına sebep olmuştu. Tuleytula Metropolitanı tarihçi Roderik, güney Fransa bölgesinde gönüllü Haçlıları toplamakla meşguldü ve büyük bir gönüllü birliğiyle geriye döndü. Hıristiyanların bu çabaları 607 (1211) yılı boyunca devam ettikten sonra 609 (1212) yılı başlarından itibaren Avrupa'nın her bölgesinden Haçlı birlikleri peşpeşe Tuleytula'ya gelmeye başladılar. Aynı şekilde, İspanya içinde de her bölgeden Hıristiyan birlikleri Tuleytula'da toplanmaya başladılar. Ayrıca, Hıristiyan savaşçı tarikatlarından da yoğun bir ilgi ve destek vardı. Haçlı hareketini, daha çok Papa

192 Bu savaş hakkında geniş bilgi için bkz. el-Merrâküşî, s. 400; Miranda, Batallas, s. 231 vd.

başta olmak üzere din adamları oluşturuyor ve birliklere komuta ediyorlardı.[193]

1212 yılı baharında Kastilya başkenti Tuleytula'da Avrupa'nın her yerinden gelen birlikler artık bir araya toplanmış durumdaydı. Sayıları yaklaşık olarak 70 bini bulmuştu. Bunların iki bin kadarı maiyetleriyle birlikte baronlardan, on bin kadarı tarikat üyesi savaşçılardan ve gerisi de yaya askerlerden oluşturmaktaydı. İspanya kuvvetleri ise Kastilya, Aragon, Navar, Galicia ve Portekiz birliklerinden meydana geliyordu. Bundan başka, Kastilya'ya Fransa ve İtalya gibi Avrupa'nın her bölgesinden âdetâ harp malzemesi ve silah yağıyordu. Haziran ayına gelindiğinde, **Kastilya'da biriken asker sayısı 120 bini geçmişti.** Papa, Roma'da Hıristiyan ordularının Müslümanlara karşı başarılı olması için üç gün oruç ilân etti ve halk kütlelerinin katıldığı büyük duâ merâsimleri düzenledi. Haçlı birlikleri Kastilya yollarında ibâdet edâsıyla ilerliyor, bir kiliseden sonra diğerinde konaklıyordu. Bizzat Papa'nın kendisi İspanyalıların zaferi için Tanrı'ya duâ etmekteydi.[194] Bütün bunlar, ezelî İslam-batı mücâdelesi tarihinde yeni bir sayfanın daha yazılmakta olduğunu gösteren alâmetlerdi.

Muvahhidler cephesinde de savaş hazırlıkları yoğun olarak sürmekteydi. Her iki taraf da, içlerinden birini yok oluşa götürecek öldürücü bir karşılaşma anının yaklaşmakta olduğunun farkındaydılar. Nihayet, 1212 yılı Haziran ayında Hıristiyan ordusu Tuleytula'dan güney yönüne hareket etti. Üç parçadan oluşan ordunun öncü grubu, İspanya'ya dışarıdan gelen gönüllülerden oluşuyor ve sayıları 60 bin ile 100 bin arasında değişiyordu. Yönetimini ise, Don Diego Lopez de Haro başkanlığında pek çok ünlü soylular ile papazlar yapıyordu. İkinci ordu, Aragon kralı II.Pedro komutasında Aragon, Katalonya ve tarikat şövalyelerinden; artçı olan üçüncü ordu ise Kastilya, Leon, Portekiz ve üç Hıristiyan tarikatı şö-

193 Himyerî, s. 345, 416; krş. Miranda, **Batallas**, s. 241 vd.
194 Miranda, **Batallas**, s. 248 vd.

valyelerinden müteşekkildi. Üçüncü orduya Kastilya kralı VIII.Alfonso komuta ediyor, papazlar ile soylular da kendisinin yardımcıları konumunda bulunuyordu.[195]

Halîfe, 20 Muharrem 609 (22 Haziran 1212) tarihinde İşbiliye'den kuzey yönüne hareket etti.[196] Bu arada, Hıristiyan orduları da İslam toprakları içlerine girerek ilerledi ve Kal'atü Rebâh bölgesine gelerek kaleyi kuşattılar. 70 askeriyle kaleyi korumakta olan Müslüman komutan Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Kâdis, böylesi bir ordu karşısında ancak kalenin güçlü savunma yapısına güvenmek durumundaydı. 30 Haziran günü kaleye şiddetle saldıran Hıristiyanlar, savunmanın faydasız olduğunu anlayan İbn Kâdis'in, can güvenliğine karşılık kaleyi teslim etme teklifini kabul ettiler. Kaleye giren Alfonso, buraya daha evvel olduğu gibi Kal'atü Rebâh Cemiyeti Tarikatı üyelerini yerleştirdi. Alfonso'nun kaledeki Müslümanları öldürmemesi Fransa'dan gelmiş olan Haçlıları kızdırmıştı. Onlara göre, bu hareket Haçlı ruhu ve amacıyla bağdaşmıyordu. Bu sebeple, Bordo (Bordeux) grubu öncülüğünde 50 bin kadar Haçlı askerî ordugâhı terk ederek geriye döndü. Bunların dönüş yolu üzerinde bulunan İspanya halkları, vahşetten korktukları için kent kapılarını bunların yüzlerine kapadılar.[197]

Kal'atü Rebâh'ın kaybı, Hıristiyan ordugâhında olduğu kadar Muvahhid ordusu içinde de iç anlaşmazlıkların çıkmasına sebep oldu. Kaleyi Hıristiyanlara teslim etmek zorunda kalan Endülüslü büyük komutan İbn Kâdis, bu sırada Ceyyân'a varmış bulunan İslam ordugâhına gelerek hikâyesini halîfeye arz etmek istedi. Ancak, Muvahhidler'in veziri Ebû Saîd b. Câmi' buna engel olmakla kalmadı, olayı halîfeye olumsuz şekilde aktardı. Bunun üzerine halîfe, dinleme ihtiyacı bile hissetmeden İbn Kâdis'in idam edilmesini emretti. Sebep olabileceği sonuçları üzerinde iyice düşünmeden veri-

195 İdrîsî, I, 541; Miranda, **Batallas**, s. 250 vd.
196 Himyerî, s. 416
197 Miranda, **Batallas**, s. 289 vd.

len bu karar uyarınca İbn Kâdis'in mızrak darbeleriyle öldürülmesi, Endülüs birlikleri üzerinde kötü bir etki yarattı. Onların huzursuzluğunu fark eden Vezir İbn Câmi', komutanlarını çağırarak Muvahhidler'in Endülüslülere zaten ihtiyaçları olmadığını ve isterlerse ordudan ayrılabileceklerini söyledi.[198] Siyâset sanatından anlamadığı açıkça anlaşılan bu vezirin sebep olduğu olay, İslam ordusunun ilk handikapını teşkîl etti.

Hıristiyan ordusu, İslam toprakları içlerine doğru ilerlemeyi sürdürüyordu. Şelbatarra kalesini saldırmaksızın geçtiler. Diğer yanda, Muvahhidler de düşmanı karşılamak üzere kuzey yönüne seyretmekteydi. Her zamanki gibi ırk ve kabîle esâsına dayalı şekilde tanzim edilmiş olan İslam ordusunun adedi konusunda, İslam kaynakları abartılı şekilde 500-600 bin arasında rakamlar verseler de, gerçek sayının 200 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Halîfe, bu sayı üstünlüğüne güvenerek savaşı kazanacağına inanıyordu.[199]

Şârât dağları, yüzyıllarca Hıristiyan İspanya ile Müslüman Endülüs arasını ayıran bir sınır (sağr) olmuştu. Bölge, pek çok yüksek sıradağlardan ve bunların arasında bulunan platolardan oluşmaktaydı. İkâb kalesinin bulunduğu yer ise, Santa İlîna (Santa Elena) beldesinin yakınındaydı. Hıristiyanlar bu savaşa, Tolosa tepesinde cereyân ettiği için Las Navas de Tolosa adını vermişlerdi.[200] Bölgede yürüyüşünü sürdüren Hıristiyanlar, dağların üzerinden karşıya geçmek için yürüdükleri yüksek geçitte yer alan Müslümanlara âit İkâb kalesini aldılar. Ancak, ordunun geçebileceği gibi bir geçit bulabilmeleri zor oldu. Çünkü hemen bütün geçitler Müslümanlar tarafından tutulmuştu. Sonunda, Müslümanların bilmediği bir geçitten geçtiler ve Mâidetü'l-Melik (Mesa del Rey) adındaki yaylayı işgal ederek oraya yerleştiler. Düşmanın yeni ordugâhını öğrenen halîfe, dünden beri savaşa hazır

198 Himyerî, s. 416
199 Himyerî, s. 416; Miranda, **Batallas**, s. 294 vd.
200 Miranda, **Batallas**, s. 278 vd.

halde beklediği ve düşmanın durumunu da çok iyi takip ettiği için 15 Safer 609 (17 Temmuz 1212) Pazar günü derhal savaşı başlattı.[201] Günlerden Pazar olduğu için savaşa girmek istemeyen Hıristiyanlar, aslında tükenmekte olan gıda stoklarını da dikkate alarak beslenme problemi yaşamak ve zaten ilk saldırı karşıdan geldiği için bir nevi zorunlu olarak çarpışmaya başladılar. Halîfe, zafer kazanacağından çok emîndi.[202]

Savaşın başladığı sabahın gecesi, Hıristiyan ordusunda topluca ibâdet ve duâlar yapılmasına karşın, zafere ereceğinden emin olan halîfenin ordugâhında bu türden bir hareket emâresi görülmemişti. Savaşı' ikinci yani, Pazartesi sabahı bulundukları tepeden aşağıdaki Muvahhidler'in üzerine hücum eden Hıristiyanların öncü kuvvetleri başarısız olurken, diğer birliklerin savaşa girmesiyle iki tarafın tüm ordu ve birlikleri fecî şekilde çarpışmaya başladılar.[203]

İslam ordusu, ilk zamanlarda Hıristiyanları geri çekilmek hatta, kaçmak zorunda bırakacak şekilde başarılı savaşırken, gerilerde mevzilenmiş olduğu tepeden savaşı takip etmekte olan Kastilya kralı Alfonso, ordusunun yenilmek üzere olduğunu görünce seçkin ihtiyat birlikleriyle savaş meydanına indi. Onun cesaretli çıkışına şâhit olan Aragon ve Navar gibi diğer Hıristiyan birlikleri de, şevkle savaşa geri döndüler ve bütün Hıristiyan kuvvetleri topluca şiddetli saldırıya geçtiler. Bu durumda, Muvahhidler'in öndeki sağ ve sol kanatları geri çekilmeye başladılar. Hatta, Endülüs ve Araplar'dan oluşan birliklerin firâr ettikleri dahi söylenmektedir. Bu firâr hareketi, ordunun diğer safları içerisinde çalkalanmaya sebep oldu. Buna karşın, savaşın kaderinin kendi lehlerine dönmeye başladığını anlayan Hıristiyanlar, Muvahhidler'in meydanda yalnız kalmış olan merkez ordusuna saldırdılar.

---

201 İslam kaynaklarının çoğu savaşın tarihi olarak bu tarihi vermektedirler. Ayrıca, Hıristiyan kaynaklarında verilen tarih de bununla uygunluk arz etmektedir. el-Merrâküşî, el-Mu'cib, s. 183; İbn Ebû Zer', s. 240; Himyerî, s. 138; İbn Haldun, **el-İber**, VI, 249; İbn İzârî, IV, 241

202 Himyerî, s. 416; Bishko, "The Reconquest", III, 16

203 el-Merrâküşî, s. 401; krş. Miranda, **Batallas**, s. 253

Zenci kölelerden müteşekkil muhâfız birliğinin korumasındaki halîfe, askerlerini cihada teşvik ediyordu. Güçlü muhâfız alayını yarmakta bir süre zorlanan ancak, sonunda buna muvaffak olan Kastilya, Aragon ve Navarlılar, Muvahhidler'in merkez karargâhına girdiler. Muvahhid askerleri her yana kaçışmaya başlamıştı ve kayıplar çok büyük oluyordu. Halîfe ise, son âna kadar yerinde durarak askerlerini cesaretlendirmeye çabalıyordu.[204]

Savaşın sonuna gelindiğini anlayan halîfe, küçük bir muhâfız alayıyla birlikte Beyyâse yönüne doğru kaçmayı başardı. Ordunun geri kalan dağınık parçaları da her yana kaçışıyor, Hıristiyanlar onları kovalıyor ve kan gövdeyi götürüyordu. Bu durum, geceye kadar devam etti. Sonunda, on binlerce Müslüman askeri ve civar bölge halkı şehit düştü, İslam karargâhına krallar yerleşti (15 Safer 609/17 Temmuz 1212 Pazartesi). Bu savaş, Hıristiyan kaynaklarında Las Navas de Tolosa veya Ubeda savaşı diye anılmasına karşın, İslam kaynaklarında İkâb savaşı adıyla kayıtlıdır.[205]

d. İkâb Savaşı'ın Sonuçları ve VIII. Alfonso'nun Yeni Saldırıları (1212)

Müslümanların başına gelen bu büyük felâketin görünür görünmez önemli sebepleri vardı. En başta, o kadar azametli ve muhteşem görüntüsüne rağmen, ordunun seferlerde başarısını gölgeleyen ve bazen de engelleyen bir unsur vardı ki, o da ordu nizamının karışıklığıydı. Yani, içerisinde bulunan çeşitli unsurlar arasında bir uyumun olmayışı, hatta bu unsurların birbirlerine karşı hasımca tutumları söz konusuydu. Ayrıca, ordunun sağlam bir merkezî komuta sisteminden mahrum bulunması ile, başkentten çok uzaklarda olmasından kaynaklanan yiyecek darlığına, önceki halîfe devrinde dört

204 el-Merrâküşî, s. 401-402; Bishko, "The Reconquest", III, 16-17

205 İbn Hallikân, VII, 15; el-Merrâküşî, s. 402-403; Himyerî, s. 416; Miranda, Batallas, s. 219 (Ayrıca, savaş ile ilgili İslam ve Hıristiyan kaynaklarından ayrıntılı alıntı ve kritikler için bkz. s. 303-330); Hitti, III, 869 vd.

ayda bir düzenli ödenmekte olan maaşların aylardır ödenmemesi yüzünden askerlerin bu keze isteksizce çıkmış olmaları, savaşın öncesinde Endülüslü komutan İbn Kâdis'in dinlenmeden ve olayın iç yüzü araştırılmadan katledilmesinin doğurduğu hoşnutsuzluk, Vezir İbn Câmi'in Endülüslü komutanları azarlaması, halîfenin ordusuna olan aşırı güveni, kendini beğenmesi ve düşmanı küçümsemesi gibi etkenleri de dikkate almamız gerekmektedir.[206]

Büyük İkâb hezîmeti, Müslümanlar için çok ciddi sonuçlar doğurdu. Bir kere, bütün İslam kaynaklarının üzerinde konsensüs sağladığı şekilde Muvahhid ordusunun kâhir ekseriyeti ölüm ve yaralanma şeklinde bu savaşta yitirildi. Orduda görev almış olan pek çok Muvahhid ileri gelenleri de, savaş esnasında şehit düştüler. Bunlar arasında, özellikle dönemin ünlü tarihçisi İbn Sâhibüssalât da vardı.[207] İslam kaynaklarıyla Hıristiyan kaynakları Müslümanların kayıpları konusunda çok abartılı rakamlar verirlerken, özellikle Hıristiyan kaynakları kendilerinin ölü sayısı konusunda inanılmayacak kadar küçük rakamlar vermektedirler. Kastilya kralının savaş esnasında "esir almak yok hepsini öldürün, esir getiren esiriyle birlikte öldürülür!" diye askerlerine emir vermesi,[208] belki Müslümanların kayıp sayısını artırıcı bir etken olmuş olabilir ancak, Müslümanların düşman ablukasında sıkışarak kargaşaya düşmeleri, büyük kaybın asıl nedeni sayılmalıdır. Ayrıca, sayıları yüz binlerle ifade edilen orduların çarpışması esnasında her iki tarafın da kayıpları birbirine yakın oranda ve çok sayıda olması ihtimali daha yüksektir.

Şehitlerden başka, bu savaşta maddî kayıplar da önemliydi. Muvahhidler'in merkez ordugâhında bulunan büyük Muvahhid sancağı ile halîfenin altın yaldızlı ipek çadırı ve koca-

206 Himyerî, s. 416. Muvahhid ordusu hakkında geniş bilgi için bkz. Fâyize Kellâs, "el-Ceyşü inde'l-Muvahhidîn", **Dirâsât Târîhiyye**, C.X, S. 31-32, Haziran 1989, s. 197-218

207 Himyerî, s. 138, 416; Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla**, nşr. İbrahim el-Ebyarî, Beyrut, Dâru'l-Kitabi'l-Lübnânî, 1990, 262, 517, 1508, 1559 no'lu biyografiler; el-Merrâküşî, **el-Mu'cib**, s. 183

208 İbn Ebû Zer', s. 240-41

man bir orduya bir süre yetecek kadar yiyecek, ayrıca büyük miktarda altın-gümüş paralar da düşmanın eline geçmişti. Halîfenin çadırı, zafer alâmeti olarak Papa'ya gönderildi. 2,20 x 3,30 ebadındaki Muvahhid sancağı ise, hâlen Burgos kenti kraliyet Kilisesinde (Real Monasterio de Las Huelgas) saklanmaktadır.[209]

Hezîmetin diğer bir sonucu, öncelikle Muvahhid ordusunun deniz ötesinden gelerek İberya Yarımadası'nda estirdiği dehşet havası artık kesin olarak sönmüştü.[210] Bu durum, Endülüs için çok tehlikeli bir gelişmeydi. Bundan sonra Muvahhidler'in Endülüs'teki hâkimiyetleri kısa sürede yıkılacaktı ve Endülüs, Mülûkü't-Tavâif döneminde olduğu gibi (buna üçüncü Mülûkü't-Tavâif dönemi de denebilir) merkezî idârenin parçalanmasıyla yok edici bir iç savaşa sürüklenecekti. Buna karşın, İkâb savaşı sonunda büyük bir başarı kazanan Hıristiyanlar, Müslümanların Erek zaferinden sonra yapamadığını yapacaklar ve planlı bir şekilde yürütmekte oldukları Reconquista hareketini bundan sonra kısa süre içinde Endülüs'ün bütün şehirlerini peşpeşe alarak sonuca götürebileceklerdi. Endülüslüler de bunun farkındaydılar. Ancak, onlar tehlikenin ortasında omuz omuza dayanışma içine girmek yerine, daha evvel yaptıkları gibi kargaşaya düşecekler ve birbirlerini boğazlayarak düşmanın işini kolaylaştıracaklardı.

Muvahhidler'in Erek zaferi Hıristiyan İspanya tarafında derin ve kalıcı etkilere sebep olmamış ve ancak Kastilya'nın bir müddet askerî zaafına neden olmuşken, Kuzey Afrika ve Muvahhidler Devleti açısından İkâb hezîmetinin sonuçları çok büyük olmuştu. Hem büyük kabîlelerin ve hem de Muvahhid ordusunun çok sayıda asker yitirmesi, bu sonuçların önemli olanıydı. Artık, **devlet bu zamana kadar olduğu gibi büyük mevcutlu ordular oluşturamayacaktı.** Çünkü, kaynakların verdiği bilgiye bakıldığında, halîfe âdetâ Mağrib ve Endülüs'ün eldeki bütün asker, savaş malzemesi ve yiyeceğini bu

209 İdrîsî, I, 735; Bishko, "The Reconquest", III, 19
210 Makkarî, **Nefh**, I, 343-44

kezle İspanya'ya taşıyıp düşmana kaptırmıştı. Ayrıca, Erek zaferiyle ve sonrasında kazanılan kendine güven artık devlet adamlarında kalmamış ve yönetim büyük yara almıştı.[211] İçine düşülen bu kötü durumun sonuçları, Muvahhidler'e karşı uzun süredir istiklâl mücâdelesi yapmakta olan Hafsîler'in, hem Afrika ve hem de Endülüs'te iyice güçlenerek Muvahhidler'i oratadan kaldırmalarına kadar varacaktı.[212]

İkâb savaşının hemen ardından başarısının meyvelerini devşirmeye çıkan VIII.Alfonso, beklendiği gibi İkâb mevkiinden itibaren Endülüs kalelerini işgal etmeye başladı. İkâb, Bânyûs ve Tulûsa'dan sonra yakındaki Beyyâse'ye yöneldi. Alfonso, yerleşik halkın çoğunun terk ettiği ancak ekserîsi yaralı olan İkâb gâzilerinin sığındığı şehrin bütün evlerini ateşe verdikten sonra mevcut Müslümanların azını esir aldı ve gerisini öldürttü.[213]

Buradan Übbede'ye ilerledi. Savunmaya hazır olan şehir, 13 günlük kuşatmanın ardından düştü. Papazların şartlı teslime karşı çıkmalarına rağmen, kralların kabulüyle canlarının bağışlanarak şehirden ayrılma karşılığında bir milyon dinar para ödemek zorunda kaldılar. Ancak, **papazların etkisiyle krallar antlaşmayı bozdular ve şehre vahşice saldıran Hıristiyanlar kadın erkek, çocuk yaşlı demeden 60 bin kadar tahmin edilen sayıda Müslümanı şehit ettiler,** birâzını da esir aldılar.[214] Ancak, Übbede şehri 1233 tarihinde kesin olarak kaybedileceği zamana kadar bir süre sonra tekrar geriye kazanılacaktır.

Artık, Hıristiyanlar ile Ceyyân şehri arasında çok az bir mesafe kalmıştı. Bu üstün durumda orayı da almaları beklenirdi. Ancak, uzun zamandır seferde bulunan Hıristiyan askerleri, ellerindeki dolu dolu ganîmetlerle geri dönmek için sabırsızlanıyor ve ordu içinde anarşi meydana geliyordu. Ay-

211 Himyerî, s. 416
212 Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Kennedy, s. 256 vd.
213 Himyerî, s. 6
214 O'Callaghan, **History**, s. 248

rıca, şiddetli sıcakların neden olduğu büyük veba felâketi sebebiyle ölen askerlerin cesetleri bütün vâdîyi kokutmuştu. Bu durumda derhal ordu geriye Tuleytula'ya döndü. Zaferi kutlamak için toplu şükür duâları tertip ve **savaş günü "Haçlı Zaferi" adıyla millî bayram ilân edildi.**[215] Ancak, bu arada Hıristiyanların bu sevinçlerine gölge düşürecek tarzda İşbiliye yakınlarında Mercü'l-Himâr mevkiinde Müslümanlar ile aralarında bir çarpışma gerçekleşti. "Vak'atü'l-Himâr" adıyla tarih kitaplarına geçen olayda, Muvahhid komutan es-Seyyid Ebû Zekeriya b. Ebû Hafs, bölgede dolaşmakta olan bir grup düşmanı yenmeye muvaffak oldu.[216]

Halîfe en-Nâsır ise, İkâb savaş meydanından son anda kaçmış, Ceyyân'dan sonra hızla İşbiliye'ye geçmişti. Buradan ülkesinin her tarafına yenilgiye mazeretler gösterici içerikte yazılar gönderdi. Yenilginin müsebbibi saydığı komutanlar ve özellikle Endülüslüler arasında kanlı bir temizlik hareketine girişti̇kten sonra Mağrib'e döndü. Fakat, devletin sarsılan temellerini güçlendirmek için hiçbir tedbir almadı. Safahat hayatına dalarak devlet işlerinin idaresini henüz bir çocuk olan oğlu Ebû Yakub Yusuf'a devretti. Kısa bir süre sonra da 10 Şaban 609 (5 Ocak 1213) tarihinde vefât etti.[217]

en-Nâsır'ın vefâtıyla birlikte, Muvahhidler Devletinde yeni bir sürece girilmiş oluyordu. Bu süreç, bir çözülme, sürekli taht kavgalarıyla gelen iç savaşlar, itibarlı Abdülmü'min hânedânının zayıf ve hasım gruplara bölünmesi, Muvahhid kabîlelerinin ve Endülüs siyasî birliğinin zayıflaması ve parçalanması, en önemlisi de artık devletin güç kaynaklarının Afrika ve Endülüs'te çöküşü sürecini ifade etmekteydi. İspanya Hıristiyanları için ise bu sürecin anlamı, Reconquista savaşlarının başarılı şekilde sonuçlarının devşirilmesi de-

215 Kaydedilen gelişmeler ve Muvahhidler'in çözülmesi ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. İbn İzârî, IV, 230-290

216 Himyerî, s. 611

217 İbn Hallikân, VII, 15; el-Merrâküşî, s. 403; halîfe en-Nâsır hakkında geniş bilgi için bkz. Himyerî, s. 174 vd.; **el-Hulel**, s. 160-61; krş. E. Levi-Provençal, "Nâsır", **İA**, IX, 84-85; Altundağ, "Muvahidler", VIII, 768

mek olacaktı. Haddizâtında, Muvahhidler'in gerçek çözülüş tarihi, halîfe en-Nâsır'ın iş başına geldiği yıllara tekâbül etmekteydi.

5. Ebu Yakub Yusuf el-Müstansır Dönemi (1213-1222)[218]

a. İç Sorunlar Yaşayan Kastilya'nın Barış İstemesi (1215)

Kastilya kralı, Yahudi veziri İbrahim İbnü'l-Fahhâr'ı mütâreke ve barış antlaşması yapmak üzere Merakeş'e gönderdi (612/1215). Halîfe el-Müstansır, bu isteği gayet iyi karşıladı ve yapılan barış antlaşmasını Endülüs vâlilerine yazarak duyurdu. Gerçekte, büyük avantajlı konumuna rağmen kralın Müslümanlar ile böyle bir barış yapması, Endülüs için sukûnet ve selâmet dönemine atılan güzel bir adım olmuştu. Burada önemli olan, Kastilya kralını barış istemeye iten sebeplerdir. İkâb'daki başarısının üzerinden henüz üç yıl geçmişti ve güçlü olan taraf halen kendisiydi. Ne var ki, kendi ülkesinde iç sorunlar yaşıyordu.[219]

İkâb savaşından sonra, Kastilya kralı VIII.Alfonso 1214 yılı Ekim ayında ölmüş ve yerine henüz 11 yaşında olan I.Enrique geçmişti (1214-1217). Vesâyetini üstlenen annesi Elenor ise, birkaç ay sonra ölmüştü ve kızkardeş Dona Berenguela vesâyeti üzerine almıştı. Bu ortamda, güçlü Lara âilesi iktidarı yeniden ele geçirmek için bastırıyordu. Kaçınılmaz şekilde iktidar müadeleleriyle kargaşaya düşen krallık, bir müddet kendi içine kapanmak zorunda kaldı.[220]

Yeni kral 1217 yılı Haziran ayında oyun oynarken yaralanarak ölünce, Leon kralı IX.Alfonso'nun eski hanımı olan Beren-

218 Halîfe en-Nâsır'ın Muvahhidler Devleti üzerinde sebep olduğu yıkımlar ve oğlu el-Müstansır'ın tahta geçtiği zamanda devletin genel durumu hakkında geniş bilgi için bkz. **el-Hulel**, s. 161 vd.; İbn Hallikân, VII, 15-16; el-Merrâkûşî, s. 404 vd.; İbn İzârî, IV, 291 vd.; Himyerî, s. 175

219 O'Callaghan, **History**, s. 242 vd.

220 O'Callaghan, **History**, s. 243-245

guela eski kocasından olan ve henüz 12 yaşındaki oğlu Fernando'yu aceleyle tahta geçirdi (Temmuz 1217). Bu **taht mücâdelesine Kastilya halkının içine düştüğü salgın hastalıklar, kuraklıktan kaynaklanan kıtlık da eklenince devletin en büyük düşmanı olan Muvahhidler'den barış istemesi** doğaldı. Yapılan barışın getirdiği sukûnet ortamı, Kastilyanın siyasî ve toplumsal problemlerini hallederek güçlenmesine yaradı. Nitekim, ıslâhât bitmemiş olacak ki, 618 (1220) tarihinde Kastilya elçisi barış antlaşmasını yenileme istemiyle yeniden Merakeş'e geldi. Halîfenin onayıyla barış dönemi uzatıldı.[221]

b. Haçlılar ile İşbirliği Yapan Portekizliler'in Saldırıları ve Sağru'l-Kasr'ın (Alcacer de Sal) Düşüşü (1217)

Muvahhidler ile Kastilya arasında yapılan barış diğer Hıristiyan devletleriyle yapılmış değildi. Batı Endülüs'te Portekizliler saldırıya geçerek ilerlemeye başlamışlardı. İlk düşen kale ise, Sağru'l-Kasr (Kasru Ebû Dânis, Alcacer de Sal) oldu. Bu kale, daha evvel düşmüş (555/1160) ancak, halîfe el-Mansûr'un Endülüs'e geçmesiyle geri alınmıştı (587/1191). **1217 Tarihinde Orta Doğu'ya gitmekte olan Alman Haçlıları, Portekiz kıyılarına geldiğinde** (daha önce olduğu gibi) Portekizliler fırsatı değerlendirerek Haçlılar ile Müslümanlara karşı işbirliği yaptılar. **Karadan ve denizden Sağru'l-Kasr'ı kuşattılar.** Savunmaya kapanan kale halkının Muvahhidler'e imdat çağrısı göndermeleri üzerine halîfe, Endülüs vâlilerine kaleyi kurtarmaya koşmalarını emretti.[222]

Endülüs'te bulunan Muvahhid birlikleri yardım için yola çıktılar. Eylül ayı başlarında olay yerine vardıklarında, daha kaledekiler direnmeyi sürdürüyorlardı. Bu arada, bir Muvahhid filosu da Şatûber (Sadoa) nehrinden kaleyi kuşatmakta

221 İbn İzârî, IV, 246
222 Himyerî, s. 475

olan düşman gemilerinin yolunu kapattı. Kendilerinden sayıca çok üstün durumda olan düşman ile çarpışmalar başladı. Ancak, Müslümanlar yenildiler ve kayıpları çok oldu. İbn Ebû Zer'in ifadesine göre, "Müslümanlar Hıristiyanları görür görmez korkuya kapıldılar ve geriye kaçmaya başladılar. Bu korkunun kaynağı, aslında İkâb hezîmetiydi. Hıristiyanlar da onları kovaladılar ve hepsini katlettiler."[223] Buna rağmen, kaledekilerin direnişi devam ediyordu. Düşmanların tırmanma kulelerini kullanarak kaleye girmeleriyle, iki buçuk ay süren kuşatma sonunda kale teslim oldu (14 Receb 614/17 Ekim 1217). **Kaleye giren Hıristiyanlar, Müslümanlara can güvenliği sözü verildiği halde buldukları herkesi öldürdüler.**[224]

Portekizliler'in bu başarısı, onlara güneye doğru Bâce, Mîrtele ve Şilb yolunu açmıştı. Ancak, Portekiz kralı II.Alfonso'nun işgali değil de bir müddet ele geçirmiş olduğu yerlerin imarıyla meşgul olmayı yeğlemesi ve Papa'nın kesin emriyle Haçlılar'ın da doğuya yönelmeleri sayesinde şimdilik bu Endülüs şehirleri işgalden kurtulmuştu.[225]

Portekizliler'e karşı uğranılan hezîmetten altı yıl sonra, bu kez Muvahhidler ile arasında barış antlaşması olmayan Leonlular saldırıya geçtiler. Ellerinde bulunan Hısnü'l-Kantara kalesini emniyete almak amacıyla, Kâsereş şehrini almak istiyorlardı. 616 (1218) tarihinde yapılan birinci kuşatma, kuvvetli direniş karşısında kaldırılmıştı. 619 (1221) tarihinde tekrar saldırıya geçtiler ve Kâsereş'in batısında kalan küçük Belensiye kalesini aldılar. Sonraki yıl Kâsereş'i ikinci kez kuşattılarsa da, IX.Alfonso'nun geri çekilmesiyle kuşatma kaldırılmış oldu. Bundan sonraki yıllarda da Kastilya'nın desteğiyle Leonlular şehre birçok kez saldırdılar. Nihayet, halîfe el-Müstansır'ın vefâtından iki yıl sonra 622 (1223) tarihinde şehir kaybedildi.[226]

---

223 İbn Ebû Zer', s. 242
224 O'Callaghan, History, s. 243
225 O'Callaghan, History, s. 249
226 O'Callaghan, History, s. 239

Kastilya ile Müslümanlar arasındaki barış süreci devam ediyor olmasına rağmen, **Tuleytula Metropolitanı Rodrigo Jaminez de Rada** gibi bazı mutaassıp Hıristiyan din adamları Endülüs topraklarına saldırmaktan geri durmuyorlardı. Rodrigo, düzenlediği bir Haçlı saldırısıyla doğudan İslam topraklarına girerek Rükkâne şehrine kadar olan bölgede pek çok küçük kaleyi işgal etti ve Rükkâne'yi ele geçirmeye çalıştı. Ancak, şiddetli saldırısına rağmen bunda başarılı olamadı ve geriye çekildi (617/1219).[227]

6. Abdülvâhid b. Yusuf ve Abdullah İbnü'l-el-Mansûr el-Âdil Dönemi (1222-1228)[228]

a. Taleyâta (Tallante) ve Afs (Aspe) Yenilgileri (1224)

Portekiz kralı II.Sancho'nun gayrımeşrû çocuğu kabul edilen **Martin Sanchez**, Leon kralının hizmetinde Endülüs topraklarına karşı saldırılar düzenliyordu. Şârât dağlarını aşarak, eş-Şeref (Ajarafe) beldesi sınırlarına kadar girdi. İnsanları esir etti ve büyük tahribât yaptı. Şehrin Muvahhid askerleri düşmanı püskürtmekten ve halkı korumaktan âciz kaldı. Ancak, halkın sıkıştırmasıyla küçük bir ordu oluşturuldu ve bu birlik İşbiliye'den gelen destekle düşmanı karşılamak üzere İşbiliye'nin batısında kalan Leble (Niebla) yakınındaki Taleyâta'ya yürüdü.[229]

Hıristiyanlar, silah ve mühimmat bakımından Müslümanlardan daha üstün durumdaydılar. Düşmana karşı sürülmek istenen öncü süvârîlerin komutanı Abdullah b. Ebû Bekir, bundan ictinâb ederek saldırının faydasızlığı ve savunmaya çekilmenin daha doğru olacağı konusunda diğerlerini iknâya çalıştı. Fakat, hiç kimse kendisinden yana olmadığı gibi, ha-

227 O'Callaghan, **History**, s. 245 vd.

228 Bu dönemde Muvahhid tahtı etrafında dönen çatışmalar ve halîfe değişimleri ile ilgili bilgi için bkz. İbn Hallikân, VII, 16; el-Merrâküşî, s. 407 vd., 416; İbn İzârî, IV, 292 vd.; Himyerî, s. 175

229 İdrîsî, I, 541; Himyerî, s. 395

kâret ve saldırıya mâruz kaldı. Bunun üzerine o, süvârî birliğiyle savaş alanından ayrıldı. Tam bu esnada, Müslümanların dağınık hâlini fark eden Hıristiyanlar, aniden saldırıya geçtiler. Neye uğradıklarını anlamadan fecî şekilde bozguna uğrayan Müslümanlar, çok kayıp verdiler (Cemâziyelevvel 621/Mayıs 1224).[230]

Taleyâta hezîmetinden iki ay sonra, benzeri bir Hıristiyan saldırısı ve Müslüman yenilgisi de Doğu Endülüs'te meydana geldi. Kûnka, Vebze ve yakın Hıristiyan şehirlerin yöneticileri, aralarında oluşturdukları bir orduyla Vâdî Şügar'ı geçerek güneye Mürsiye topraklarına girdiler. Mürsiyeliler, Ebû Ali İbn Eşrakî komutasında düşmana karşı koydular. Ancak, İşbiliyeliler arasında görülen kargaşa ve anlaşmazlığın benzeri, Mürsiye ordusu arasında da vardı. Taraflar, Afs adı verilen mevkide savaşa tutuştu. Şiddetli geçen çarpışma sonunda, Müslümanlar yine fecî şekilde hezîmete uğradılar. Ordunun ekserîsi ya şehit ya esir edildi (Receb 622/Temmuz 1224).[231]

b. İsyancı el-Beyyâsî'ye Yardım İçin Kalkan Kastilyalıların Saldırı ve İşgalleri (1224-1226)

Orta Endülüs'te Muvahhidler'in başına büyük sorunlar çıkarmakta olan isyancı Abdullah b. Muhammed el-Beyyâsî, sınırlarını genişleterek İşbiliye'ye doğru ilerlemekteydi. Hemen her sıkıştığında Kastilya kralı III.Fernando'ya sığınarak ondan destek istemiş olan el-Beyyâsî, aradığını kralın selefleri gibi Endülüs iç işlerine müdâhale ederek iç savaşı körükleme ve böylelikle düşmanını zayıflatma siyâsetinde bulmuştu. Anlaşılacağı gibi, Muvahhidler'in çözülmesi yani, merkezî otoritenin iyice zayıflamasıyla Endülüs'te yine siyasî birlik parçalanmakta ve Endülüslüler birbirlerine karşı düşmandan yardım alarak iç savaşlara düşmektedirler. Bay-

230 Himyerî, s. 395
231 Himyerî, s. 415

yâsî, aldığı Hıristiyan desteğiyle üzerine sevk edilen Muvahhidler'e karşı Beyyâse[232] şehrinde savunmaya kapandı ve merkezinin sağlamlığından emin olduktan sonra, müttefiki Fernando'ya vaat ettiği Endülüs'ün önemli kalelerinden biri olan Kaycâta'yı (Quesada) işgalinde yardım etmek üzere hareket etti.[233]

III.Fernando, 622 (1224) tarihinde sefere çıkarak Kaycâta'ya saldırdı. Kaleyi ele geçirdi ve halkın-askerlerin çoğunu öldürttü. Bölgedeki pek çok kaleyi de işgal etti. Yanında el-Beyyâsî olduğu halde, buradan Ceyyân üzerine yürüdü. Bölgeyi tahrip ve halkından 1500 kadarını şehit etti. Kışın yaklaşması üzerine yüklü ganîmetle geri döndü. 1225 senesi yazında Fernando, yine büyük bir orduyla Endülüs'e karşı saldırıya geçti. Yanına el-Beyyâsî'yi de çağırdı. el-Beyyâsî'nin elde ettiği ve ele geçirecek olduğu pek çok Endülüs kalesini krala vermeyi vaad edip üstüne oğlunu da rehin verdikten sonra, bu işgal ve katliâm hareketine katılmaması beklenirdi. Ancak, öyle olmadı ve almak istediği yerleri ele geçirebilmesi için kendisine askerî destek sözü veren kralıyla birlikte Ceyyân üzerine yürüdü.[234]

Yüksek ve sağlam surlara sâhip olan Ceyyân şehrine faydasızca saldıran düşmanlar, Ömer b. İsa komutasındaki Muvahhid güçlerinin, kaleden hurûç yapmasıyla bir meydan savaşına girdiler. Müslümanlar, 180 kadar şehit ve 1000 kadar esir kaybettikten sonra kaleye kapandılar. Sık sık kaleye hücumu tekrarlayan düşmanı püskürtmeyi başardılar ve sonunda kral, kuşatmayı kaldırarak geri çekilmek zorunda kaldı. Fakat, Endülüs'e karşı saldırıyı durudurmadan daha önce el-Beyyâsî'nin ele geçirdiği ancak, koruyamadığı Kabzâk (Alcaudeta) beldesine saldırıya geçti. Kaleyi ele geçirdi ve dostu el-Beyyâsî'ye verdi. Buradan, güneye Bâğa (Priego) üzerine yürüdü. Şiddetli direnişi kırarak kaleyi teslim aldı ve Levşe'ye

232 Himyerî, s. 121
233 O'Callaghan, **History**, s. 245
234 Himyerî, s. 513

(Loja) geçti. **Her girdiği yerde yaptığı katliâm ve tahribâtı burada da tekrarladıktan** sonra, el-Hâme (el-Hamme, Los Banos) kalesine yürüdü. Korkudan boşaltılmış olan bu kaleyi de işgal etti. Bulduğu müsâit ortamda hiç tereddüt etmeden Gırnata (Granada) üzerine hareket ederek şehri kuşattı.[235]

Gırnata halkı, savunmaya yardım etmesi için anlaştıkları Alvar Fanez'i şehre çağırdılar. Kendilerini kuşatan kral ile aralarında aracılık etmesi için onu krala yolladılar. Yanlarında bulunan 2300 Hıristiyan esiri serbest bırakmaları karşılığında, kuşatmanın kaldırılmasını istediler. Kral, bunu kabul etti. Bu arada, Alvar'ı Muvahhidler ile birlik olarak hıyanet etmesine rağmen affetti. Alvar da bunun üzerine, hemen Muvahhidler'i terk ederek kralının hizmetine döndü. Kral, buradan kuzeye yönelerek Beyyâse'ye yaklaştığında, el-Beyyâsî tarafından karşılandı. Daha önce anlaştıkları üzere, Mürteş ve Endûcer kalelerini krala teslim etti.[236]

Fernando'nun saldırıları durduğu sırada, bu kez el-Beyyâsî 20 bin mevcutlu Hıristiyan birlikleriyle Endülüs'e karşı saldırıya geçti. eş-Şeref'e geldiğinde, karşısına Endülüs ordusu çıktı. Taleyâta yakınındaki Fahsu'l-Kasr'da büyük bir çatışma yaşandı. Ancak, Muvahhid-İşbiliye ordularından oluşan Müslümanlar, hezîmete uğradılar ve iki bine yakın kayıp verdiler. Bu yenilgi, Endülüs'ün zâten kötü olan durumunu daha da fenâlaştırıdı. Kurtuba dâhil, İşbiliye ile Kurtuba arasında kalan yerleşim yerlerinin hemen hepsi el-Beyyâsî'nin idâresine geçti. Kurtubalılar, el-Beyyâsî'nin üstün durumunu görünce başlarındaki Muvahhid vâli Ebû Musâ'ya isyan ederek el-Beyyâsî'nin hükmü altına girdiler.[237]

Endülüs'te ciddi bir direniş gücü kalmadığını çoktan görmüş olan Kastilya kralı, durumu elverdikçe pikniğe çıkar gibi İslam topraklarını işgale çıkıyordu. el-Beyyâsî tarafından kendisine vaat edilen bazı kaleleri de teslim aldı. Bu

235 O'Callaghan, History, s. 248
236 O'Callaghan, History, s. 338, 351
237 İdrîsî, I, 574, 581

arada el-Beyyâsî, İşbiliye'yi alarak Muvahhidler'in komutanları el-Âdil ve kardeşi Ebû'l-Ulâ'nın Endülüs'teki varlıklarına son vermek istiyordu. Bu amaçla, İşbiliye üzerine saldırıya geçti ve şehri kuşatmaya çalıştı. Ancak, Muvahhid ve şehir kuvvetlerinin karşı saldırısıyla başlayan savaş sonunda, fecî şekilde yenilerek (25 Safer 623/25 Şubat 1226) Kurtuba'ya zor kaçabildi. Savaşı' sonunda, İşbiliye'nin doğusunda uzanan pek çok yerleşim yeri tekrar Muvahhid idâresine geçti. Endülüs vâlisi Ebû'l-Ulâ, halîfe olan kardeşi el-Âdil'e zaferi müjdeledi.[238] Ancak, Endülüs'ün düşmanı bir tane değildi. Tehlike şimdi de Kastilya'dan geliyordu.

Fernando, yeniden saldırıya geçti. Kurtuba'nın kuzeyinde bulunan Kabâle kalesini almak istiyordu. Kaleyi kendisine teslim etmesi için el-Beyyâsî'yi çağırdı. Bu arada el-Beyyâsî Kurtuba'ya dönmüştü. Ancak, halk onun İslam topraklarına karşı hıyanetlerini gördükçe, bir gün kendi şehirlerini de aynı âkıbete uğratmasından yani, Hıristiyanlara satmasından endişe ettikleri için el-Beyyâsî'yi yok etmeye karar verdiler vę bunu gerçekleştirdiler. Bu sayede Endülüslü Müslümanlar, düşmana yardım eden vatan hâininden kurtulmuş oldular. Bu esnada Kabâle kuşatmasını sürdürmekte olan kral, olayı duyduğunda saldırıyı şiddetlendirdi ve sonunda kaleyi teslim aldı (623/1226).[239]

Beyyâsî'nin ölmesiyle birlikte kral için artık sıra Beyyâse'ye gelmişti. el-Beyyâsî'nin sağlığında kale içindeki kasabaya yerleştirmiş olduğu Hıristiyan askerler, Muvahhid komutanların sebep olduğu boşluğu değerlendirerek şehri ele geçirdiler (9 Zilhicce 623/1 Aralık 1226).[240] Sonraki sene kral, Beyyâse'nin güneyindeki Şevzer (Jodar), el-Kabtîl (Capitale) ve Kabtûr (Isla Mayor) gibi pek çok kaleyi işgal etti.

---

238 O'Callaghan, **History**, s. 335, 338

239 İslam kaynakları bu olayları aktarırlarken sonunda Beyyâsî'nin kişisel özelliklerine de atıfta bulunurlar. Onu tanımlarken ise "hâin", "kinci", "âsî", "mürted" ve "Hıristiyan" gibi kelimeleri kullanırlar, İbn İzârî, IV, 249-50; Himyerî, s. 58-61.

240 Himyerî, s. 121-22

Ele geçirdiği yerlerden Müslüman halkı sürgün etti. Böylelikle, Kastilyalılar el-Beyyâsî olayını kendi yararlarına çok iyi değerlendirmiş oluyorlardı. Muvahhidler'in Endülüs vâlisi Ebû'l-Ulâ, Hıristiyan baskısı ve işgallerinin artması karşısında mütâreke ve barış istemek zorunda kaldı. 300 bin parça gümüş dinar haraç karşılığında yapılan antlaşmanın süresi ise, ancak bir yıldı.[241]

7. Ebu'l-Ulâ İdris el-Me'mûn Dönemi (1228-1232)[242]

a. Reconquista İçin Uygun Ortamın Oluşması (1227)

Endülüs'ün böylesine fitne ve anarşi ateşi içine düştüğü, Muvahhidler'in bölünme ve taht kavgaları yüzünden iyice zayıfladığı bir zamanda, İspanya Hıristiyanları için Reconquista hareketini sürdürmenin en uygun ortamlarından biri daha oluşmuştu. Üç İspanya devletinden her biri İberya Yarımadası'nın bir bölgesinin kaderinde etkili olacak konumda bulunmaktaydı. **Aragon kralı I.Jaume (1213-1276) doğudan, Kastilya kralı III.Fernando (1217-1252) orta bölgeden ve Leon kralı IX.Alfonso (1188-1230) da batıdan Endülüs üzerine** atılmak için fırsat kollamaktaydılar. İlk darbe batıdan, ikincisi ortadan, üçüncüsü de el-Cezâiru'ş-Şarkıyye'ye saldıran Aragon'dan geldi.

Leon kralı IX.Alfonso, 622 (1227) tarihinde Kâsereş şehrini işgal ettiğinden beri Batı Endülüs'e inmek istiyordu. Kâsereş'in güneyinde kalan Mâride ve Batalyevs şehirleri Leon sınırına en yakın yerlerdi. Muvahhidler'in güçlü oldukları dönemlerde bile, uzak batı bölgelerinin korunması güç bir işti. Şu durumda ise, tamamen korumasızdı. Kral, Leon'dan hare-

241 Himyerî, s. 454

242 Bu dönemde Muvahhid tahtı etrafında dönen çatışmalar ve halîfe değişimleri ile ilgili bilgi için bkz. İbn Hallikân, VII, 16; el-Merrâküşî, s. 416; İbn İzârî, IV, 292 vd.; **el-Hulel**, s. 163 vd.; **Reşâil**, s. 268; Himyerî, s. 175; krş. E. Levi-Provençal, "Al-Ma'mûn", **EI_**, C.VI, 339 vd.

ket ederek güneye yöneldi. Önce, Mentânceş'i işgal ederek Mâride'ye yürüdü ve şehri kuşattı. Endülüs'ün yeni hâkimi olan İbn Hûd, kralın hareketini öğrenince ordusunu alarak kendi idâresine girmiş bulunan şehri kurtarmak üzere batıya yürüdü. Mâride yakınındaki Hısnü'l-Haneş (Alanje) mevkiinde iki ordu savaşa tutuştu. Müslümanların yenilmeleri üzerine, Leonlular hemen Mâride'yi, ardından da Batalyevs şehrini istîlâ ettiler (627/1230).[243]

Leonlular'ın ardından Kastilyalılar harekete geçti. Kral Fernando, hemen bütün Endülüs'e hâkim durumda fakat, işleri ıslâh ederek ülkeyi güçlü hale getirecek vakti olmamış olan İbn Hûd'un hareketini başından beri dikkatle takip ediyordu. İç savaşlarla parçalanmış olan Endülüs'ün, tekrar güçlü bir yönetim altında tek kütle hâlinde birleşerek karşılarına çıkmasından endişe ediyordu. Şu anda İbn Hûd, Endülüs'te büyük fakat güçsüz durumda bir liderdi ve toprak kapmak için onun güçlenmesine fırsat vermeden bir an evvel saldırmanın tam zamanıydı. Bu düşünceyle Fernando, 628 (1230) yılı başlarında Leonlular'ın Mâride'yi kuşattıkları sırada, Gırnata'ya kadar vardırdığı yıkıcı bir keşif akını gerçekleştirdi ve geriye döndü. Aynı yılın sonlarında, Ceyyân şehrine saldırdı. Ancak, güçlü savunmayı aşamadığı için üç ay süren muhâsaradan sonra geri çekildi. Bu sırada, Leon kralı olan babası IX.Alfonso'nun ölmesiyle Leon tahtına da sâhip oldu ve böylece Kastilya ile Leon yeniden birleşti.[244]

Fernando, Endülüs'e karşı saldırılarını daha da güçlenmiş şekilde sürdürmeye başladı. Kardeşi Alfonso komutasında ordusunu Endülüs'e sevk etti. Alfonso Kurtuba, İşbiliye ve Şerîş bölgelerinde büyük tahribât ve katliâm yaptı. Düşmanı karşılamak için harekete geçen İbn Hûd, Şerîş çukurluklarında Kastilyalılar ile savaşa tutuştu. Fakat, sayı üstünlüğüne

---

243 Batalyevs'in düşüşü ve ayrıca İslamî dönem tarihi ile ilgili geniş bilgi için bkz. S. Abdülaziz Sâlim, **Târîhu Batalyevs el-İslamiyye ev Garbü'l-Endelüs fî'l-Asri'l-İslamî**, İskenderiye, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1991, I-II (Şehrin Muvahhidler döneminde düşüşü için bkz. C.I, 264 vd.).

244 O'Callaghan, **History**, s. 342

rağmen yine mağlup oldu (630/1233). Kastilya kralının, bu tür çıkışlarıyla hedeflediği şey el-Cezîretü'l-Hadrâ, Cebelü Târık ve Sebte gibi Güney Endülüs sınır şehirlerini ele geçirmiş olan İbn Hûd'un bölgeyle irtibatını kesmek ve oralarda hâkimiyetini sağlamlaştırmasına engel olabilmekti. Bu yolda kardeşinin pek fazla başarılı olamadığını görünce, büyük bir ordu hazırlayarak bizzat kendisi sefere çıktı. Ceyyân şehrini istîlâ etti. Oradan, Übbede şehrine yöneldi. Hiçbir yerden yardım alamayan bölgenin bu en güçlü ve büyük kentini, altı ay süren ısrarlı kuşatma hareketi sonunda teslim olmak zorunda bıraktı (630/1233). Karşılıklı yapılan anlaşma uyarınca, Müslüman halkın mallarıyla birlikte şehri terk ederek İslam topraklarına göçmesine izin verdi.[245] Bütün bu işgallere karşı durması gereken İbn Hûd ise, İşbiliye gibi bazı şehirlerin kendi idâresinden ayrılması ve İbnü'l-Ahmer'in kendisine büyük bir rakip olarak ortaya çıkması üzerine, her bir günü için bin dinar haraç karşılığında Kastilya ile mütâreke yapmak zorunda kaldı.[246]

b. Merakeş'teki Taht Mücadelesinde Kastilya ile Antlaşma ve Yardımlaşma Yapılması (1228)

1232 tarihinde İspanyalılar Tercâlü şehrini işgal ettiler.[247] Merakeş'te ise, Yahya İbnü'n-Nâsır'a halîfe olarak biat edilmiş ve bu durum, Ebû'l-Ulâ el-Me'mûn'u Mağrib'e geçmek ve biatından dönen devlet adamlarını cezalandırarak tekrar tahtına sâhip olmak için harekete geçirdi. Ancak, İbn Hûd ayaklanmasını bastırmakla meşguldü ve İspanyalılar da işgal için fırsat kolluyorlardı. Nitekim, Fernando Endülüs topraklarına girmiş (626/1228) ve saldırı için kendisine zemin oluşturacak iç karışıklıkların artmasını bekliyordu. Ayrıca, el-Me'mun'un kendisiyle büyük bir savaşı göze alabilecek du-

245 Himyerî, s. 24
246 İdrîsî, I, 541
247 Himyerî, s. 133

rumda olmadığını da çok iyi biliyordu. Sonuçta, kralın beklediği gibi el-Me'mun'dan barış isteği geldi.[248]

el-Me'mun, bir yıllık barış antlaşması yanında, Mağrib'e gidip tahtı ele geçirmek amacıyla oluşturacağı orduya askerî birlik desteği vermesini de şart koşarak **krala 300 bin dinar haraç** ödedi. Ancak, Fernando bununla yetinmedi. Ülkesi yakınındaki Endülüs kalelerinden on adedinin kendisine teslimi, Merakeş'te Hıristiyanların her türlü âyinlerini yapabilecekleri bir kilise inşâ edilmesi, İslam ülkesindeki bir Hıristiyan Müslüman olmak istediğinde kabul edilmemesi ve kardeşlerine tevdi edilmesi, buna karşın, İslam ülkesindeki bir Müslüman Hıristiyan olmak istediğinde müdâhale edilmemesi gibi ağır şartlar ileri sürdü. Her ne pahasına olursa olsun tahtını koruma kararlılığında görünen el-Me'mûn için bu şartların kabul edilmesi, beklenen bir hareketti. Nitekim, kralın kendisine verdiği 500 Hıristiyan süvârîyi ordusuna kattı.[249]

Zilkâde 626 (Ekim 1228) tarihinde Endülüs'te çok az bir kuvvet bırakarak ordusuyla Mağrib'e geçen el-Me'mun, kardeşinin oğlu İbnü'n-Nâsır ile Merakeş yakınındaki Îclîz mevkiinde karşılaştı. Kendisine pahalıya mâl olan Kastilya süvârîlerini ilk hücumda kullandı. İbnü'n-Nâsır'ın çadırına kadar bütün askerleri dağıtıldı ve pekçoğu da öldürüldü. Muzaffer şekilde Merakeş'e geçen el-Me'mun, kendisine biat tazeledi ve tahtına oturdu. İlk icrâatı olarak, kendisine ihânet edenleri affettiğini duyurarak topladı ve yargılattı. Ancak, bu sadece bir formaliteydi. Çünkü, yargılananların tamamını idam ettirdi. Bunlar arasında devletin 100 kadar seçkin idârecisi de vardı. Onların yok edilmesiyle ise, devlet önceki güçlü hâlinden çok şey kaybetmiş oldu.[250]

el-Me'mun, yanında getirmiş olduğu ve tahtı ele geçirmesinde etkili olan Hıristiyan birliğinin anlaşma gereği başkentte bir kilise inşâ etmesine müsaade etti. Yapı ta-

248 O'Callaghan, **History**, s. 349-350
249 O'Callaghan, **History**, s. 342 vd.
250 Altundağ, "Muvahhidler", VIII, 769

mamlandığında devletin başkentinde ilk kez çanlar çalmaya başladı. Buna paralel olarak o, **Hıristiyanların İberya Yarımadası'ndan karşıya Mağrib'e geçmelerini sağlayan ilk Müslüman** olma özelliğine de sâhip oldu. Onun döneminde Muvahhidler devletinin başına gelen en büyük felâket, şüphesiz büyük İfrîkıye eyâletinin devletten ayrılarak Hafsîler'in idâresinde müstakil bir devlet hâline gelmesiydi. **Böylece, devlet güçlü bir imparatorluk olmaktan çıkıyor, küçülmüş ve zayıflamış olarak hızla yok oluşa doğru sürükleniyordu.**[251]

c. Muvahhidler'in Kuzey Afrika'da Çözülüşünün Endülüs'e Yansımaları: İsyanlar (1229)

Muvahhidler'in sorunları, artık her bölgede görülebilen çok ciddi ve büyük olaylar şeklinde tezâhür ediyordu. el-Me'mun'un Mağrib'te iç sorunlarla uğraştığı esnada, Endülüs'te İbn Hûd harekete geçmiş ve artık Endülüs'ü hâkimiyeti altına almıştı. Aynı zamanda, devlet içinde yeni bir çatlak da Sebte tarafında çıkmıştı. Halîfenin kardeşi Ebû Musâ, vâli olarak tayin edilmiş olduğu Sebte'de birkaç büyük kabîlenin desteğini alarak halîfeliğini ilân etmişti. Bunun üzerine el-Me'mun, derhal harekete geçti. Faydasızca Sebte'yi kuşatmaya devam ettiği sırada, başka taraftan gelen bir felâket haberiyle sarsıldı. Yahya İbnü'n-Nâsır el-Mu'tasım, el-Me'mun'un terk etmiş olduğu başkentte tahtı ele geçirmişti. el-Me'mun, başına gelen ardı arkası kesilmez felâketlere daha fazla dayanamadı. Merakeş'e dönerken yolda aniden hastalanarak vefât etti (Zilhicce 629/Ekim 1232). Hıristiyan asıllı hanımı Habbâbe, halîfenin ölümünü ordudan gizledi. Muharrem 630 (Ekim 1232) tarihinde toplanan Muvahhid devlet adamları, halîfe olarak el-Me'mun-Habbâbe çiftinin 14 yaşındaki oğulları **Abdülvâhid er-Reşîd'e biat** ettiler. Ordu, Merakeş yakınlarında Mu'tasım'ın ordusuyla büyük

251 Altundağ, "Muvahhidler", VIII, 769

bir savaşa tutuştu. Yeni halîfein tarafı gâlip geldi ve er-Reşîd tahta oturdu.[252]

Muvahhidler'in devlet gücünü iyice zayıflatan sebeplerden önemlileri yukarıda sıralanmıştı. Bunlara, yeni gelişmeler de eklendi. Endülüs'te vâli olarak görev yapmakta olan el-Âdil'in, devlete isyan ederek kendisini halîfe ilân etmesi, peşinden Ebû Ali el-Me'mun'un da Endülüs'te kardeşi el-Âdil'e karşı halîfelik iddiasına kalkışması gibi olaylar, Endülüs üzerinde büyük etki yaratıyordu. el-Beyyâsî ve İbn Hûd hareketleriyle karakterize olan Endülüs milliyetçiliği de, Murâbıtlar'ın son zamanlarında olduğu gibi Endülüs'ü Muvahhidler'in sultasından kurtarmak ve onu Hıristiyanlardan korumak amacını benimsemiş olarak yeniden alevlenmişti. Kolayca anlaşılabileceği gibi, bunun sebebi Mağrib'te tükenmekte olan Muvahhidler'in artık Endülüs'e güçlü çıkarma yapma imkanlarının kalmayışı ve Endülüs milliyetçisi liderlerin de bunun farkında olmalarıydı.[253]

Endülüslü liderler içinde en meşhuru, şüphesiz köklü yöneticilik geleneğine sâhip bir âileden gelen **Muhammed b. Hûd** idi. Kendisi, Mülûkü't-Tavâif döneminde Sarakusta'da hüküm sürmüş olan Hûdîler hânedânı mensubuydu. Hareketini meşrûlaştırarak Endülüs'e hâkim olabilmek için **Abbâsîler'e tâbiiyeti benimsemişti**. Mürsiye'den harekete geçtikten sonra kısa süre içerisinde İşbiliye dışında Kurtuba, Gırnata gibi Endülüs'ün büyük şehirleri dâhil, bütün Endülüs topraklarına hâkim olmuştu. Bunu gerçekleştirme yolunda, **İşbiliye'deki Muvahhid liderlere karşı pek çok savaşa girişti**. Sonunda, Ebû'l-Ulâ el-Me'mun Mağrib'e gitmek için İşbiliye'den ayrıldığında halk Muvahhidler'e tâbiiyeti reddederek, Abbâsî Hilâfeti gölgesinde hüküm süren İbn Hûd'un idâresini tercih ettiler (626/1229). Böylece İşbiliye ile birlikte hemen bütün Endülüs İbn Hûd'un hâkimiyetine girmiş oluyordu. Ancak, bu kez el-Beyyâsî ve İbn Merdenîş âileleri de çeşitli

252 Altundağ, "Muvahhidler", VIII, 770
253 İbn Hallikân, VII, 16-17; el-Merrâküşî, s. 417

şehirlerde hâkimiyet mücâdelesine girişti̇ler. Bunlara Ebû Cemîl Zeyyân gibileri de eklenince Endülüs'te iç savaşlar iyice kızıştı.[254]

İbn Hûd karşısında yenilen Ebû Zeyd Abdurrahman el-Beyyâsî, kardeşi Abdullah el-Beyyâsî ile Mürsiye hâkimiyeti konusunda mücâdele içine girmişti. Bu isyancılar, yanlarında yeterli kuvveti bulamayınca Hıristiyanlara sığınarak, ellerindeki Endülüs kalelerinden bazılarını verme karşılığında onlardan hasım kardeşine karşı destek alıyorlardı. Abdurrahman, Aragon ve Abdullah da Kastilya kralıyla bu türden anlaşma yaptı. Anlaşmaların uygulanması için Hıristiyanları Endülüs topraklarına soktular. Ebû Zeyd Abdurrahman, daha da ileriye giderek Hıristiyan oldu ve Vicente (Bicent) adını aldı.[255]

d. İbn Hûd'un Endülüs'e Hâkim Olması (1229)

Hûdîler'in son vârisi Muhammed b. Yusuf b. Hûd el-Mütevekkil-Alallah, isyan hareketini Mürsiye'den başlatmıştı. Daha sonra, elinden çıkan Mürsiye dışında İşbiliye ve Kurtuba'nın da içinde olduğu bütün Endülüs şehirlerinde kabul görmüştü (626/1229). Endülüs'ü Muvahhidler'in tasallutundan kurtarmak ve Hıristiyanlara karşı savunmak fikriyle özetlenen **Endülüs milliyetçiliği hareketi** liderleri içinde en önde geleniydi. Kendisine güvenerek itâat eden Endülüslüleri Hıristiyanlardan korumak şimdi onun görevi olduğu için, bu uğurda ciddi gayret sarf ediyordu. Leonlular'a karşı Mâride önlerinde yenildi, Mâride ile Batalyevs şehirlerinin düşüşü karşısında bir şey yapamadı. Bir süre sonra kuzeyde Kastilyalıları önce mağlup etti ancak, bundan bir yıl sonra onlara ye-

254 el-Merrâküşî, s. 418 vd.

255 Muvahhidler'in Afrika'daki varlıklarının son bulması ve sebepleri ile ilgili bkz. İbn Hallikân, VII, 18-19; Hitti, III, 870 vd.; M. Fletcher, "Al-Andalus and North Africa in the Almohad Ideology", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 235-258; O'Callaghan, **History**, s. 337 vd.

nildi. Bunun üzerine, 630 (1233) tarihinde Kastilya ile mütâreke yaptı. Hareketinin ilk yıllarında kendisini Bağdad'taki Abbasî Halîfesi el-Müstansır-Billâh'a tâbi saymıştı. Karşılıklı gidip gelen elçiler hil'at gibi alemleri taşımıştı. Böylelikle İbn Hûd, kendisini Endülüs'ün meşrû hâkimi sayıyor ve kendisinden sonra yerini alabilmesi için oğlu Ebû Bekr Muhammed'i el-Vâsık-Billâh lakabıyla veliaht tayin ediyordu.[256]

İbn Hûd'un Endülüs hâkimiyetini sağlamlaştıran aslî unsur, onun Hıristiyanlar ile peşpeşe yaptığı savaşlardı. Ancak, yerini sağlamlaştırmaya çalıştığı bu sırada saltanat mücâdelesinde yalnız olmadığını da gördü. Çünkü, Belensiye'de kendisine bir rakip çıkmıştı. Ebû Cemil Zeyyân adındaki isyancı, kendisine karşı pek etkili bir varlık gösteremedi. Fakat, **İbn Hûd'u asıl endişelendiren köklü bir âileden gelen bir başka yeni lider, İbnü'l-Ahmer adıyla meşhur Muhammed b. Yusuf en-Nasrî idi.** İbnü'l-Ahmer, Nasrîler hânedânının meskûn bulunduğu Urcûne'de kendisine başkan olarak biat edildikten sonra (629/1232), civar bölgelerden başlayarak Orta ve Güney Endülüs'te hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Bu durumda, iki taraftan biri diğerini bertaraf etmek isteyince, İşbiliye yakınında yapılan savaşı İbn Hûd kaybetti (631/1233). Ancak, bundan bir yıl kadar sonra iki lider arasında umulmadık şekilde bir mütâreke antlaşması yapıldı.[257]

Bu türden olayların pek görülmediği Endülüs'te, ilk kez gerçekleşen bu antlaşma, iki liderin içine düştükleri intihar niteliğindeki iç savaşın Endülüs'ü yutmak için fırsat kollamakta olan Hıristiyanların işine yarayacağını düşünmeleri üzerine gerçekleşti. Antlaşma, İbnü'l-Ahmer'in Urcûne, Ceyyân, Berkûne bölgesindeki hâkimiyetinin tanınmasına karşılık İbn Hûd'a tâbi olması şartıyla hayata geçirildi (Şevval 631/Haziran 1234).[258]

---

256 İbn İzârî, IV, 294 vd., 343 vd.; Himyerî, s. 355; Makkarî, **Nefh**, I, 344-45
257 İbn İzârî, IV, 342
258 İbn İzârî, IV, 331

İki büyük Endülüslü liderin barış yapmaları, Kastilya kralını endişelendirmiş olacak ki, derhal Endülüs topraklarına girerek İbnü'l-Ahmer'in sâhibi bulunduğu Ceyyân mıntıkasına kadar geldi. Bu sırada, kadısı isyan etmiş olan Leble'yi kuşatmakla meşgul bulunan İbn Hûd, hemen kuşatmayı kaldırdı. Burada, Fernando'nun elçisi kendisine geldi. Yapılan görüşmeler sonunda mütâreke antlaşması yenilendi (632/1235). Kastilya ile İbn Hûd (Endülüs) arasında yapılan ve süresi 3 yıl olan bu antlaşmaya göre, krala 3 yıllığına 130 bin dinar haraç yanında, Şârât bölgesinde Müslümanların artık savunamayacakları bir konumda bulunan 30 kadar kale verilecekti. Fernando, geriye dönerken kendisine vaad edilen kalelerin işgalini gerçekleştirdi.[259]

e. el-Cezâirü'ş-Şarkıyye'nin Kaybı (1229)

Kastilyalılar Orta Endülüst'e büyük işgaller gerçekleştirirken, Aragon kralı I.Jaume de Endülüs'e karşı ilk büyük saldırısını yapmak üzereydi. Aragonlular'ın hedefi, idarî bakımdan Belensiye eyâletine bağlı olan el-Cezâiru'ş-Şarkıyye oldu. Meyûrka, Menûrka, Yâbise adalarıyla birçok küçük adacıktan müteşekkil bu bölgeyi Muvahhidler 600 (1203) tarihinde Benî Gâniye'nin elinden almışlardı. Aragonlular ile İtalyan denizciler, bu adaları alarak Müslüman denizcilerin Hıristiyan sâhillerine yapmakta oldukları saldırıları durdurmayı evvelden beri istiyorlardı. Bu arzuyu şiddetle benimsemiş olan Papalık da, bu konuda Hıristiyan devletleri teşvik ediyordu. Nitekim, Hıristiyanlar 508 (1116) tarihinde bu adaları işgal etmişler, ancak Murâbıtlar geri almayı başarmışlardı. Bilhassa Aragonlular, topraklarının karşısında yer alan bu adaları almayı, deniz ulaşımı ve ticaretini geliştirmek bakımından çok arzuluyorlardı. Bu arzuyu gerçekleştirmek için, adaların güvenliğiyle görevli bir gemiye saldırdılar. el-Cezâiru'ş-Şarkıyye vâlisi Ebû Yahya b. Yahya et-Tinenmâlî'nin fi-

259 O'Callaghan, **History**, s. 343-344

losu ile aralarında birkaç çarpışma yaşandı. Bundan sonra kral, adaları almaya karar verdi.[260]

I.Jaume, 14 Şevval 626 (5 Eylül 1229) tarihinde Barselona kontunu **Meyûrka** adasını almaya sevk etti. Vâli Ebû Yahya, savunma önlemlerini aldı ve düşmana karşı koydu. Ancak, etkili olamadı ve düşman adaya ayak bastı. İlk çarpışmada Hıristiyanlar büyük bozguna uğradılar. Fakat, geriden gelen destekle Meyûrka kalesini kuşattılar. Susuzluk yüzünden savunma daraldı ve vâli kaleyi teslim etme karşılığı adadan sâlimen çıkışlarına izin verilmesini istedi. Düşman buna izin vermeyince savunmaya devam etti. Sonunda, var güçleriyle büyük bir saldırı gerçekleştiren Hıristiyanlar, Müslümanların sıkı direnişine rağmen kaleye girmeyi başardılar ve kral, ordusunun önünde şehre girdi (13 Safer 627/1 Ocak 1230). Bu başarısı sebebiyle, kendisine El Conquistador (Fatih) lâkabı verildi. **Hıristiyanlar, 24 bin civarında Müslümanı katlederek adayı kan gölüne çevirdiler. Vâliyi de 45 gün süren işkence altında öldürdüler. Vâlinin 12 yaşındaki oğlunu ise, Hıristiyanlaştırdılar ve adını Don Jaume koydular.** Ancak, savaş henüz bitmemişti.[261]

Ebû Hafs b. Sîrî adındaki Müslüman kumandan, orduyu tekrar toparlayarak sonuna kadar direnmeye karar verdi. Yapılan birkaç çatışma sonunda o da şehit düşünce, ada tamamen Aragon'a kaldı (628/1231). Böylece, 5 asır İslam hâkimiyetinde kalmış olan Meyûrka adası, kaybedilmiş oldu. Meyûrka'nın ardından, el-Cezâiru'ş-Şarkıyye'nin diğer adaları da birer birer kaybedildiler. Bunlardan **Yâbise** (Ibiza) adası 5 ay süren direnişin ardından 632 (1235) yılında, Müslümanların boşaltmış olduğu küçük **Ferementîra** (Formentera) adası da aynı yıl içinde kaybedildi.[262]

Menûrka adasına gelince, adalar içinde hacim bakımından Meyûrka'nın ardından ikinci sırada yer alan adanın vâ-

260 O'Callaghan, **History**, s. 345 vd.
261 O'Callaghan, **History**, s. 346-348
262 O'Callaghan, **History**, s. 343

lisi, âlim ve şâir kişiliğe sâhip er-Reîs Ebû Osman Saîd b. Hakem el-Emevî idi. Kral Jaume, Meyûrka'yı aldığında Ebû Osman hemen kral ile anlaşmanın yoluna baktı. Halkıyla birlikte yerinde kalmak ve adaya hiçbir Hıristiyanın girmemesi koşuluyla krala bir kaleyi ve de yıllık haraç vermeyi teklif etti. Teklifi kabul edildi ve yarım asır kadar, adâletle hükmetmekte olduğu adasında bırakıldı. **Mağrib, Endülüs ve Hıristiyan ülkelerden âlim, tüccar pek çok insan onun ilim meclisi ve dostluğuna hayran oldukları için adasına gelir giderdi.** er-Reîs Ebû Osman, 680 (1281) tarihinde vefât ettiğnde yerini Ebû Amr Hakem b. Saîd aldı. Babasının özellikleri ve siyâsetini sürdürmesine rağmen, hükmü uzun sürmedi. Çünkü, Aragonlular artık adayı almaya karar vermişlerdi. 686 (1287) Tarihinde işgal gerçekleşince adadan Müslümanlar çıkarıldı ve böylece el-Cezâiru'ş-Şarkıyye adıyla anılan Endülüs'ün doğu adaları kesin olarak kaybedilmiş oldu.[263]

8. Abdülvâhid er-Reşîd Dönemi (1232-1242)[264]

a. Kurtuba'nın Kaybı (1236)

İbn Hûd zamanında Kastilya kralı III.Fernando'nun Endülüs'e yoğun saldırılar yapmış ve pekçok yeri işgal etmişti. Ancak, onun asıl amacı Kurtuba şehrini ele geçirerek güneye doğru inmek ve sonunda İberya Yarımadası'nda Müslüman varlığına son vermek yani, Reconquista hareketini başarıyla sonuca götürmekti. Eski Endülüs hilâfet pâyitahtı olan Kurtuba, Muvahhidler'in Endülüs'te çözülmesinden sonra Muvahhid vâli Ebû'r-Rebî'in katledilmesiyle bir otorite boşluğu içine düşmüş, daha sonra İbn Hûd ile İbnü'l-Ahmer arasında birkaç kez el değiştirmişti.

---

263 O'Callaghan, **History**, s. 215, 340, 366

264 Bu dönemde Muvahhid tahtı etrafında dönen çatışmalar ve halîfe değişimleri ile ilgili bilgi için bkz. el-Merrâküşî, s. 417; İbn İzârî, IV, 296 vd., 331, 358-59

Rebiulâhir 633 (Aralık 1235) tarihinde bir Kastilya süvârî birliği şehre gece saldırısı gerçekleştirdi. Birbirinden surlarla ayrılan beş ayrı mahalleden oluşmakta olan şehrin, birinci bölgesi "eş-Şarkıyye" ve diğer dört bölgesiyse "el-Medine" adıyla anılmaktaydı. Kastilya birliği, irtidât eden bir Kurtubalı sayesinde eş-Şarkıyye mahallesinin zayıf yanlarını öğrendikten sonra mahalleye girmeyi başardı. Mahallede çok Müslüman öldürüldü. Kurtulabilenler, şehrin merkezine kaçtı. Diğer mahallelerde olay duyulunca, derhal savunma güçleri devreye girdi. Hıristiyanlar, burçlardan birine sıkıştırıldıklarında direnişe geçtiler ve Kastilya'ya âcil yardım çağrısı gönderdiler.[265]

Bu çağrı, sınırdaki Kastilyalılara ulaşınca ilk koşanlar kralın adamları Ardono Alvarez ile Alvar Perez oldu. Onları Beyyâse ve Kûnka piskoposları takip etti. Haber Fernando'ya ulaştığında ise, şartların müsâit olmadığına dâir adamlarının iknâ çabalarına aldırmayarak harekete geçti. Bu hareketinin İbn Hûd ile aralarında devam eden antlaşmaya ters düşüyordu. Ancak, o kendisi (ihânet içindeki) bir grup Kurtubalı'nın şehre dâvet ettiğini söylüyordu. Kral, Şubat ayında Kurtuba önüne vardı ve önceden gelmiş olan Kastilya birliklerinin başına geçti. Hıristiyan ordusu, arkadan gelen yeni birliklerle sürekli büyüyordu. Leonlular da bu harekete destek veriyor, tarikat şövalyeleri ise Müslümanlara karşı yapılan her savaşta olduğu gibi burada da dünden hazırdılar. Kral, Kurtuba köprüsü yakınına karargâh kurdu ve şehri istîlâ planını yapmaya koyuldu.[266]

Hıristiyanların şehri kuşatması esnasında, Kurtubalılar iyi bir savunma için toplumsal bir birlik hâlinden mahrum durumdaydılar. Bu durumda, idaresini benimsedikleri İbn Hûd'tan imdat istemeleri beklenen bir davranıştı. Bu sırada Mürsiye'de bulunan ve tehlikeyi haber alan İbn Hûd, 35200 mevcutlu ordusuyla Kurtuba'ya yöneldi. Şehre varmadan

265 İdrîsî, I, 574, 581
266 O'Callaghan, History, s. 343 vd.

önce İsticce yakınında ordugâh kurdu. Kurtubalılar ise, bir an evvel onun Kastilyalılar ile kararlı şekilde çarpışmasını bekliyorlardı. Gerçekte İbn Hûd, ilk anda düşmanla savaşa girmiş olsa gâlip gelerek onları geri gönderme şansı yüksek görünüyordu. Çünkü, düşmanın mevcudu kendisininkinden çok daha azdı. Ne var ki, İbn Hûd her nedense bekleneni yapmadı ve bir süre hareketsiz olarak yerinde kaldıktan sonra, şehri kendi hâline terk ederek bölgeden ayrıldı. Sebebi ise, (İslam kaynaklarında bu hususta hiç ayrıntı olmadığı için Hıristiyan kaynaklarına göre) İbn Hûd'un Belensiye sâhibi Ebû Cemil Zeyyân'dan acil yardım çağrısı almasıydı. Ebû Cemil, Aragon kralı Jaume'un şiddetli baskısına mâruz kalmış durumdaydı. Bu çağrı üzerine İbn Hûd, savaşmaktan vazgeçerek sâhip olmak istediği Belensiye yönüne hareket etti.[267]

İbn Hûd'un Kurtuba'yı kurtarmadan ayrılmasına sebep olarak gösterilen bir başka olay daha vardır. O da, ordusundaki mürtezika Hıristiyan birliğin komutanı ve güvendiği bir danışmanı olan Lorenzo Huarez ile ilgilidir. Lorenzo'nun İbn Hûd'tan habersizce eski kralıyla görüşerek, Kastilya ordusunun büyüklüğü ve gücü konusunda yaptığı abartılar sonucu İbn Hûd'u savaşmaktan caydırdığı rivâyet edilmektedir. Sebep ne olursa olsun, sonuçta şehir kendi kaderiyle başbaşa kalmıştı. Kral Jaume her taraftan kuşatmayı sıkılaştırdı ve her türlü besin kaynağını kesti. Böylece, tam bir ambargo uygulamasıyla muhâsara hareketi şiddetlendi. Besin kaynakları tükenen şehir halkı ise, sonunda can ve mal güvenliklerine karşılık teslim olacaklarını krala bildirdiler. Ancak, eskiden beri çetin ceviz olarak bilinen Kurtubalılar, düşmanın da yiyecek sıkıntısı içerisinde olduğunun farkında olarak teslim olmaktan vazgeçtiler ve dara düşen düşmanın kuşatmayı kaldırmasını beklemeye koyuldular.[268]

Kral ise, Kurtubalılar'ın teslim olmaktan vazgeçmelerinde İbn Hûd'un parmağı olduğunu düşündü. Derhal İbnü'l-Ah-

267 O'Callaghan, **History**, s. 345
268 O'Callaghan, **History**, s. 344

mer ile bir ittifak antlaşması yaptı. Kendileri için tehlikenin daha da büyüdüğünün farkına varan Kurtubalılar, şartların tamamen aleyhlerine olduğunu gördüler ve önceden anlaştıkları gibi tekrar teslim olmaya karar verdiler. Çünkü, kuşatmanın üzerinden sekiz-on ay geçmiş ve şehrin kurtuluşu için umut verici hiçbir gelişme olmamıştı. Bilakis, İbnü'l-Ahmer'den sonra İbn Hûd da kral ile arasındaki antlaşmayı senelik 52 bin dinar haraç karşılığında 6 yıllığına yenilemişti. **Kurtubalılar'ın teslim olma şartlarını, Kastilya'nın din adamları ve bazı seçkinleri kabul etmek istemediler. Onlar, şehrin zorla alınarak içeride bulunan bütün Müslümanların öldürülmesini ve bütün varlıklarına el konulmasını istiyorlardı.** Haçlı ruhuyla yoğrulmuş Avrupalılar'ın Müslümanlara karşı elde ettikleri pekçok başarılı işgal hareketinin tarihine göz atıldığında, "şehre zorla girelim, içeride bulunan bütün Müslümanları öldürüp mallarına el koyalım!" şeklinde dile getirilen bir zihniyetin işgalcilerde hâkim olduğunu sıkça görmek mümkündür.[269] Kastilya ileri gelenlerinin isteklerine karşı kral, böyle yaptıkları takdirde umutsuzluğa kapılacak olan halkın şehirdeki her yeri ve her şeyi tahrip edeceğini söyleyerek onların isteğini kabul etmedi. Taraflar arasında teslim antlaşması yapıldıktan ve kabul gördükten sonra, Kurtubalılar menkul mallarını yanlarına alarak açlıktan perişan olmuş bir halde şehirlerini terk ettiler ve Endülüs'ün diğer şehirlerine dağıldılar. Kastilya ordusu da şehre girdi (23 Şevval 633/30 Haziran 1236).[270]

Kurtuba Ulucâmii tepesine haç dikilerek kiliseye çevrildi. Ayrıca, bundan 239 yıl evvel Hâcib el-Mansûr tarafından 997 tarihindeki Şente Yâkub seferi sırasında ele geçirilerek, Kurtuba'ya kadar Hıristiyan esirlerin sırtında getirtilmiş olan

269 Nitekim, 1189 tarihinde Şilb şehrinin Haçlılar ile birleşen Portekizliler tarafından işgali sırasında da aynı zihniyetin tezâhürüne şâhit olunmuştu. Ayrıca, el-Cezâiru'ş-Şarkıyye'den Meyûrka adasının işgali sırasında da aynı zihniyetle Aragonlular, 24 bin civarında Müslüman halka katliâm uygulamışlardı. İslam fetihleri tarihinde ise, bu türden bir anlayışın izine rastlamak çok zordur.

270 İbn İzârî, IV, 331; Himyerî, s. 458-59

Şente Yâkub Kilisesi çanlarını, kral aynı şekilde bu kez Müslüman esirlerin sırtında taşıtarak geriye gönderdi.[271] Böylece, Endülüs'ün en büyük şehirlerinden birisi ve Endülüs'ün ilim-kültür merkezi olan bu değerli İslam şehri, fethedildiği 92 (711) yılından bu yana 525 yıl Müslümanların elinde parıldayan bir bilim-medeniyet meşalesi olarak kaldıktan sonra kaybedilmiş oluyordu. **Kurtuba'nın düşmesi, artık diğer Endülüs şehirlerinin de sonunun geldiğinin açık işaretiydi.** Her ne kadar zâhiren bağımsız gibi görünseler de, Endülüs hâkimi olan iki lider de gerçekte Kastilya'nın tâbiiyeti ve hoşgörüsü altında haraç vererek varlıklarını sürdürebiliyorlardı.

b. İbnü'l-Ahmer'in Gırnata'ya Hâkim Olmasıyla Endülüs Topraklarının Gırnata Emîrliği Altında Toplanması (1238)

İbn Hûd, 24 Cemâziyelevvel 635 (22 Ocak 1238) tarihinde vefât etti. Kendisinin dokuz küsür yıl süren Endülüs hâkimiyeti dönemi, kargaşaya düşen Endülüs için nisbeten istikrar ve iyileşme dönemi olmuştu. Vefâtıyla devleti de sona erdi ve Endülüs hâkimiyeti tamamen İbnü'l-Ahmer'in eline geçti. Olayları dikkatle takip eden İbnü'l-Ahmer'in öncelikli hedefi Gırnata'yı elde etmekti. Bu isteğine kılıç bile çekmeden kavuştu. Şöyle ki, ölmeden evvel İbn Hûd'un şehre vâli olarak atamış olduğu Utbe b. Yahya el-Muğaylî, sert mizaçlı ve zâlim kişiliğe sâhip birisiydi. Gırnata halkı artık onun haksız uygulamalarına dayanamaz olmuştu. Sonunda, İbn Hâlid adlı birinin öncülüğünde isyan çıkararak vâliyi öldürdüler ve İbnü'l-Ahmer'e itâat arz ettiler (Ramazan 635/Mayıs 1238).[272]

Aynı yılın sonlarında, el-Meriye şehrini savaşarak ele geçiren İbnü'l-Ahmer, sonraki sene Mâleka şehrinin de itâat arz etmesiyle Endülüs İslam devleti tarihinde son halkayı teşkîl edecek olan yeni devletin başkanı oldu. Gırnata merkezli Benî Ahmer Emîrliği'nin sınırları güneyde Ceyyân, Beyyâse ve

271 İnân, V, 424-25
272 İbn İzârî, IV, 296, 342-43; Makkarî, Nefh, I, 344 vd.

İsticce'den Akdeniz'e; doğuda el-Meriye ve Bîre'ye; batıda el-Vâdî'l-Kebîr bitimine kadar uzanıyordu. Şennîl nehriyle es-Selc (Siyera Nevada) dağları ve Hedâbâtü'l-Büşşerât tepelikleri ülkenin ortasında baştan başa uzanıyordu. **Endülüs'ün mirâsını devralmış olarak bu devlet, 1492 yılı Ocak ayının ikisine kadar 253 yıl, 7 ay süreyle hayâtiyetini sürdürebilecektir.**[273]

Yeni siyasî oluşumla saltanatını güçlendirmiş bulunan İbnü'l-Ahmer'in, bir İslam ülkesi lideri olarak meşrûiyet yani, İslam ülkeleri arasında tanınmasını sağlayacak bir kimlik ya da sıfata ihtiyacı vardı. Daha evvel metbûsu olduğu İbn Hûd'un vefâtından sonra, Endülüs'teki hâkimiyetleri tamamen yıkılmış olan Muvahhidler'in sancağı altına girmeyi benimsedi ve halîfe er-Reşîd'e biatını ilân etti. Ülkesinin her yanında halîfe için biat aldı. er-Reşîd de bu biat arzını memnûniyetle kabul etti (637/1239). Muvahhidler'e olan bağlılığını er-Reşîd'in 640 (1242) tarihinde vefâtına kadar devam ettiren İbnü'l-Ahmer, bu tarihten itibaren Tunus merkezli İfrîkiye'deki Hafsîler'e yöneldi ve **Emîr Ebû Zekeriya el-Hafsî'ye itâat arz** etti. Hafsîler'e olan bağlılığı, Ebû Zekeriya'dan sonra da sürdü. **Hıristiyanlar ile ilişkilerde ise, İbnü'l-Ahmer bazen çatışmaya girmek zorunda kalsa da, haraç ve toprak karşılığında daha çok 20 yıl gibi uzun süreli antlaşmalar yaparak barış ortamını korumaya çalışmıştır.** Emîrlik, bazen de Afrika'da bir başka İslam devleti olan Merînîler'den Hıristiyanlara karşı yardım almak mecburiyetinde kalıyordu. Nitekim, **bu dönemde Merînîler'in Endülüs'e geçerek daha evvel Murâbıtlar ve Muvahhidler'in yaptığı gibi Hıristiyanlar ile mücâdeleye girdikleri olmuştur.**[274] Ancak, bütün bunlara rağmen, Hıristiyanlar'ın baskısı hiçbir zaman eksik olmadı.[275] Çünkü, asırlardır süren Hıristiyan Reconquista'sı-

---

273 Nasrîler hakkında geniş bilgi için bkz. İbn İzârî, IV, 330 vd.; E. Levi-Provençal, "Nâsrîler", **İA**, IX, 114-118

274 Merînîler hakkında bilgi için bkz. M.İsa el-Harîrî, **Târîhu'l-Mağribi'l-İslamî ve'l-Endelüs fî'l-asri'l-Merînî 610/1213-869/1465**, Kuveyt, Dâru'l-Kalem, 1987

nın artık bu aşamadan sonra doğal gelişim sürecini kesin şekilde sonuçlandırması kaçınılmaz görünüyordu. Yani, **İberya Yarımadası'nda Reconquista'nın iki aşamasının tamamlanmasından sonra üçüncü ve son aşamasına (1238-1492) giriliyordu.**

Endülüs'ün Muvahhidler idâresinden çıktığı 1238 yılı ile, şeklen bağlılığın sona erdiği 640 (1242) tarihinden sonraki Endülüs tarihide Müslüman-Hıristiyan siyasî ilişkileri, bu çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır. Bundan sonraki siyasî olaylar sadece başlıklar hâlinde şunlardır: Kastilya saldırılarına karşı İbnü'l-Ahmer'in karşı koyma çabaları, 1236 tarihinde Enîşe'nin kaybı,[276] 1238 tarihinde Aragonlular ile yapılan savaşlar sonucunda Belensiye'nin kaybı,[277] Doğu Endülüs'te Mürsiye ve çevresindeki kayıplar, İbnü'l-Ahmer'in III.Fernando ile mücâdelesi (642/1244), İşbiliye çevresinin Kastilyalılar tarafından işgali ve İşbiliye'nin düşüşü (646/1248),[278] Endülüs şehirlerinin hızla düşüşü, elde sadece Gırnata'nın kalması ve nihayet Endülüs'te İslam hâkimiyetinin tamamen sona ermesinden (1267-1492) sonra, "Morisko" diye adlandırılan Müslümanların İberya Yarımadası'ndan sürgün edilmesi dönemi (1492-1610).[279] Bun tarihten sonra artık İberya Yarımadası ile Müslümanların ilişkisi tamamen kesilmiş ve böylelikle, dünya tarihinde Müslümanlara âit altın bir sayfa kapanmış oluyordu.

---

275 Ebû'l-Fidâ', II, 431

276 İbnü'l-Ebbâr, **el-Mu'cem**, s. 108; **Himyerî**, s. 41

277 Himyerî, s. 97

278 Himyerî, s. 58-60

279 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Hitti, III, 870-882; Attali, s. 37 vd.; Roux, s. 87 vd.; **Kürşat Demirci**, "Engizisyon", **DİA**, XI, 238-41; L.P. Harvey, "The Political, social and cultural history of the Moriscos", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 201-234; Mehmet Özdemir, "Endülüs'ün Yıkılış Süreci Üzerine Mülahazalar", **Endülüs'ten İspanya'ya**, Ankara, TDV, 1996, s. 25-48; Jan Read, **The Moors in Spain and Portugal**, London, Faber and Faber, 1974; Ahmad Thompson, **Blood on the Cross: Islam in Spain in the Light of Christian**, London, Taha Publishers Ltd., 1989; Rodrigo de Zayas, "Endülüs'te Yüzbinlerce Müslüman Katledildi", **Endülüs'ten İspanya'ya**, Ankara, TDV, 1996, s. 109-114

9. Reconquista Sürecinde Murâbıtlar ve Muvahhidler'in Rolü

Murâbıtlar'ın gelişinden evvel Endülüs, parçalanmış siyasî tablosuyla bir yok oluşa doğru hızla gitmekteydi. İçerde Müvelled isyanları, dışta İspanyol-Portekiz Reconquista savaşları, Reconquista'ya sürekli fiilî ve moral destek sağlamakta olan Fransızlar ve diğer Avrupalılar; Doğu'da Abbâsîler (750-1258) ve özellikle Kuzey Afrika'da Fâtımîler (909-1171), Endülüs devletini çepeçevre saran belli başlı büyük tehdit kaynaklarıydı. Bütün bunlara rağmen, her vilâyette farklı bir hânedân hâkimiyeti kurulmuş ve bunlar biribirleriyle devamlı çatışırken, İspanya Hıristiyanlarından da birbirlerine karşı destek almaktaydılar. Dolayısıyla, bu ortamda gerçekleşen her siyasî olay, Müslümanları Endülüs'ün kaybedilmesine götüren bir yola sürüklemekteydi.

İslam ülkesinin bu uzak sınırındaki serhat yurdunu, ancak dışarıdan gelecek güçlü bir Müslüman desteği kurtarabilirdi. Nitekim, Endülüslülerin imdat çığlığı mâhiyetindeki çağrılarıyla İberya Yarımadası'na gelen Murâbıtlar ve Muvahhidler, Hıristiyan ilerleyişini durdurma yolunda önemli adımlar attılar. Ancak, kötü siyasî tablosunu değiştirmedikçe Endülüs'ün bekâsı için kalıcı bir gelişme kaydedemeyeceklerini anladıkları zamanda, Endülüs'ü kendi hâkimiyet alanlarına kattılar.

57 yıl kadar Murâbıtlar'ın (1090-1147) ve 91 yıl da Muvahhidler'in (1147-1238) idâresinde kalan Endülüs, toplam 148 sene yani, bir buçuk asır süren Mağribli hâkimiyetine dayanarak belki de sadece düşüşünü bir süre geciktirmiş oldu denebilir. Her iki devletin Endülüs'te güçlü ve istikrarlı yönetimi sağladıkları dönemlerdeki hedefleri, mevcut sınırları muhâfaza etmekten ziyade Endülüs'ü kaybettiği eski topraklarına kavuşturmak ve bu sayede, özellikle İslam dünyası üzerinde büyük prestije sâhip olmaktı.[280] Nitekim, Murâbıtlar'ın

280 Bu fikri destekleyen pekçok araştırmacı vardır. Montgomory Watt bunlardan birisidir, bkz. Watt, **The Influence**, s. 67-68

ve daha sonra aynı şekilde Muvahhidler'in giriştikleri Tuleytula kuşatmaları;[281] Muvahhidler'in önce Abdülmü'min ile bütün İberya Yarımadası'nı ele geçirmeyi planlamaları, ardından Batı Endülüs (Portekiz) bölgesinde gerçekleştirdikleri büyük savaşlar ve Yakub el-Mansûr döneminde kazanılan büyük Erek zaferi bu fikri doğrular niteliktedir. Ancak, hem Endülüslülerden ve hem de Mağriblilerin kendi yapılarından kaynaklanan[282] çeşitli sebeplerle bu gayretleri tam bir netice vermedi. Öncelikle, Endülüs'ün toplumsal yapısı başından beri sağlıklı ve kalıcı bir siyasî-idarî düzenin oluşmasına meydan vermemişti.

Farklı toplumsal ve dinî unsurlardan teşekkül etmiş olan toplumda her kesim kendi çıkarını düşünerek hareket ediyor, Endülüs vatandaşları olarak ülke birliği ve dirliği hususunda bir endişe taşımıyorlardı. Doğal olarak, bu türden tutumların bir devletin ve düzenin devamlı var olabilmesinin şartlarına uymayacağı açıktır. Endülüs Müslümanlarında bulunmayan ülke birliği ve esenliği fikri, aslında belki de İspanya'ya dışarıdan gelmiş olmanın, yerli olanlar için ise yabancı milletlerin hâkimiyeti altında kalmanın verdiği bir ruh hâliyle de izâh edilebilir.

İslam ülkelerinden uzak bir coğrafyada, insanların merkezî bir otoriteye sâdık kalmaktan çok müstakil hâkimiyet ve servet edinme dürtüsüyle hareket ettikleri de düşünülebilir. Nitekim, Endülüs devleti tarihi boyunca siyasî birlik ve düzeni sağlayanlar, Endülüs vatandaşlarından çok diğer İslam ülkelerinden gelenler olmuştur. Emevi hâkimiyetini kuran

---

281 Kronolojik Sırasıyla Tuleytula Kuşatmaları: 1. 1090 tarihinde Yusuf b. Taşfîn, 2. 1098 tarihinde Endülüs Valisi Emîr Yahya b. Ebû Bekr b. Taşfîn, 3. 1109 tarihinde Ali B. Yusuf, 4. 1114 tarihinde Ali b. Yusuf'un Kurtuba-Gırnata Valisi Emîr Ebû Muhammed Mezdelî, 5. 1196 tarihinde Ebû Yusuf Yakub el-Mansûr, 6. 1197 tarihinde yüne el-Mansûr. Murâbıtlar ve Muvahhidler'in gerçekleştirdikleri bu Tuleytula kuşatmalarında başarısız olmaları, öncelikle ve daha çok kendi iç zaaflarından kaynaklanmaktaydı. Ancak, Kastilya krallığı'nın işgal sonrasında kente çok sayıda Hıristiyan nüfus yerleştirmesi ve surları çok iyi tahkîm etmesi gibi dış etkenlerin de bunda rolü olduğunu hesaba katmak gerekir. bkz. Özdemir, "İbn Rüşd", s. 7

282 Chejne, Spain, s. 95

I.Abdurrahman, Murâbıt ve Muvahhid liderler, daha sonra da Merînîler hep hariçten gelerek Endülüs'e hayat vermiş örneklerdir. Müslümanların Endülüs'teki varlığına katkıda bulunurken Murâbıtlar ve Muvahhidler'de mevcut olan ruh ise, kaynağını "Müslüman kardeşlerine yardım etme" fikrinden alıyordu. Haddizâtında, Hıristiyanlara karşı Endülüs'ü koruma uğrunda bu iki devletin sarfettikleri enerji, birikim ve gayret küçümsenemeyecek miktarlarda olmuştu. Nitekim, bu tasarrufâtları sebebiyle başka alanlarda daha verimli kullanabilecekleri güç ve varlıklarını, farkında olarak veya olmayarak Endülüs'te yitirmişlerdi. Kendi varlıklarına son veren siyasî cereyânların başarılı olmalarında, bu enerji kaybının bir katkısı olduğu da düşünülmelidir. Çünkü, hazine ve ordunun büyük bir kısmını Endülüs'e ayırıyorlar, böylece zaten pek iyi durumda olmayan devletin malî ve askerî yapısı daha da kötüleşiyordu.[283]

Sonuç olarak, Murâbıtlar ve Muvahhidler'in Endülüs'teki faaliyetlerinden çıkarılabilecek en önemli netice, bu devletlerin İspanyol Reconquista'sına karşı Endülüs'te İslam hâkimiyetine olan katkıları olsa gerektir. Bu katkı, sonraki asırlarda Müslümanlarca daimâ hayırla yadedilmiş ve İslam yurdunun korunması hususunda sarfedilmesi gereken gayretlere örnek gösterilegelmiştir.

283 Bu konudaki yorumlara destek mahiyetindeki bilgi ve değerlendirmeler için bkz. İbn Ebû Zer', s. 166 vd.; krş. Hitti, III, 869 vd.; Denedeş, s. 141 vd.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RECONQUISTA'NIN BAŞARIYA ULAŞMASININ SEBEPLERİ, MÜSLÜMANLAR İLE HIRİSTİYANLAR ARASINDA MEDENÎ, SOSYAL, EKONOMİK, TİCARÎ VE KÜLTÜREL İLİŞKİLER

A. Reconquista'nın Başarıya Ulaşmasının Sebepleri

İslam fethinin ilk yıllarında başlayan İspanya Hıristiyanlarının direnişi, uzun yıllar boyunca bilinçli bir şekilde ısrar ve sabırla sürdürülmüştür. Bu direniş, yerleşen İslam hâkimiyetinin zamanla kalıcı bir karakter kazanmasına rağmen yok olmamış b-+ilakis, Hıristiyanların Endülüs'ü geri alma yani Reconquista hareketine dönüşmüş ve Endülüslü Müslümanların hazırladıkları fırsat ortamlarında Reconquista başarıya ulaşmıştır.

İberya Hıristiyan toplumunun[1] Endülüs Müslümanlarına karşı gerçekleştirmiş olduğu bu hareketin başarısı altında yatan çeşitli etkenler bulunmaktadır. Bunları basitten daha önemliye doğru sıralayarak üç başlıkta özetledik: 1. Fizikî şartlar, 2. Hıristiyanların dinî, siyasî, toplumsal, askerî durum ve motivasyonu, 3. İç kargaşa sebebiyle Müslümanların zaaf yaratan tavırları.

---

1 İslam kaynaklarında kayıtlı olan milletler tasnifine göre, o zamanki Avrupa kavimleri için "Rûm" adı kullanılmaktadır. Bu tabir, aynı zamanda Roma ve Bizans İmparatorluğu için de kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Sâid el-Endelüsî, s. 96 vd.; krş. Bishko, "The Reconquest", III, 1

1. Fizikî ve Coğrafî Şartların Getirdiği Avantajlar

Himyerî ve İdrisî gibi İslam coğrafyacı-tarihçilerinin verdikleri bilgilere baktığımızda, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında yapılan savaşların kaderini belirleyen etkenlerin, tarafların hazırlık ve güçleri yanında İberya Yarımadası'nın fiziki-coğrafî şartlarında da aranması gerektiği sonucuna varırız. Dağlar, platolar, nehirler, ovalar ve insan aktivitesini –iletişimini sağlayan yollar ile kaleler ve şehirler, savaşlara büyük etkisi olan tabiat unsurlarıdır. Reconquista'nın cereyân ettiği asırlar boyunca, Endülüs'ü baştan başa her yandan bir ağ gibi saran kara, deniz ve nehir yollarının sağladığı ulaşım kolaylığı, diğer fiziki şartlar içerisinde en dikkate değer olanıdır. Yolların önemli bir kısmını ve bağlantı noktalarını elinde bulunduran taraf, bunu siyasi-askeri ve ticari hakimiyeti yolunda değerlendirme avantajına sahip oluyordu.

Endülüs Yarımadası'nın yol sistemi, Roma döneminde oluşmuş ve daha sonra iki ana istikâmette dallanarak şekillenmiş bir yapıdan ibaretti. Bu ana istikâmetlerin hareket merkezlerinden birisi, Hıristiyan hacıların uğrak yeri olan **Şente Yâkub,** diğeri ise, Müslümanların siyâset-medeniyet merkezi olan **Kurtuba** idi.[2]

Yol sistemi, bir devletin iletişim-ulaşım sisteminin de esasıdır. İletişim konusunda Doğu İslam dünyasında ve Endülüs'te görülen dikkat çekici devamlılığın benzeri sadece İspanya Hıristiyan devletlerinde değil, bütün Avrupa ülkelerinde yoktu. Roma'dan sonra okumasız yazmasız bir medeniyet getiren Cermen istilası haberleşme geleneğini de ortadan kaldırmış, devlet kavramından yoksun barbar krallıkları V. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar devlet posta servisinden ha-

2 İdrîsî, I, 574, 581; krş. Lomax, s. 94; Kennedy, s. 56. Kurtuba'nın Endülüs İslam medeniyeti içindeki yeri konusunda geniş bilgi için bkz. S. Abdülaziz Sâlim, **Kurtuba hâdıratü'l-hilâfe fi'l-Endelüs,** İskenderiye, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1984, özellikle Murâbıtlar-Muvahhidler dönemleri için bkz. s. 142 vd.; Ahmed Fikrî, **Kurtuba fi'l-asrı'l-İslamî,** İskenderiye, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1983, 135 vd.

bersiz olmuşlardı. Charlemagne'ın IX., I.Othon'un X. yüzyılda kurdukları imparatorluklar bile bunu başaramamışlardı. XIII. yüzyıl sonunda gelirinin yüzde birini posta giderleri için harcayan Phlippe Le Bel bile bir örgüte sahip değildi. Sözkonusu durum doğrudan toplumun örgütlenme biçimiyle ilgiliydi. Ortaçağ Avrupa'sında hakim olan feodal toplum düzeni, Avrupa'nın Batı dışı halkların baskısı altında kendini korumak için aldığı tamamen içe kapanık bir örgütlenme biçimiydi. Feodalizmin temeli, belirli toprak noktalarına yerleşmiş ve aşılmaz duvarlarla, kalelerle korunan küçük üretim birimleridir. Bu küçük birimler, merkezî haberleşmeyi gerektirecek bir özellik taşımamaktaydılar. Dış dünyadan düzenli bilgi akışı yoktu. Kral habercileri bile uzun süre yaya gidip gelmek zorunda kalmışlardı. Devlet kurumunun söz konusu olmadığı bu düzende örgütlü bir iletişim sistemi de bulunmamakta ve toplumlar arası ilişki son derece sınırlı bir hüviyet gösterdiği için yaygın bir haberleşme ihtiyacı da duyulmamaktaydı. Halbuki Roma'nın bu konuda güçlü bir örgüte sahip olduğu bilinmektedir.[3]

Batı Avrupa'nın büyük bölümünde, bilhassa İspanya'da Roma'dan miras kalan yollar bulunmaktaydı. Fakat, bu yollar onarılamamıştı. Bu yüzden, yolcular mümkün olan her yerde su yolunu tercih etmekte, sıklıkla büyük nehirleri kullanmaktaydılar. Fakat, esas tercih denizlerdi. Tüccarlar mallarını katır kervanlarıyla veya su yoluyla taşımaktaydılar. İletişimin ancak doğrudan ilişkiler çerçevesinde sağlanabildiği Hıristiyan dünyasında gezginci şâirler, din adamları ve tek tük görülen haber mektupları dış dünya ile ilgili sınırlı haber ihtiyacını karşılayan unsurlardı. Bunun yanında panayırlarda toplanılması suretiyle sağlanan yüzyüze ilişkilerle hiç değilse genel bir haberleşme mümkündü. Bu ortamda toplumsal bilincin yaygınlaştırılması görevi ise kilisenindi. Etrafı surlarla çevrili küçük birimlerde bu işi papaz yüzyüze görüş-

3 Hayati Tüfekçioğlu, **İletişim Sosyolojisine Başlangıç**, İstanbul, Der, 1997, s. 108-110

meyle, vaazla gerçekleştiriyordu. Bu düzende eğitimin temel prensibi, toplumsal değerlerin kuşaklar arasında hiç bozulmadan aktarılmasıydı.[4]

Hıristiyan dünyanın bu durumuna karşın, İslam dünyası daha gelişmiş iletişim imkanlarına sahipti. Konumuzla ilgisi bakımından baktığımızda, Doğu İslam dünyasından Endülüs'e giden yolda yani Kuzey Afrika'da III./IX. yüzyılda önemli yolların hemen hepsinin hedefi Kayrevan idi. Bütün kıyı boyunca bekçi kuleleri vardı ve trafiğin emniyeti sağlanmış bulunuyordu. Aşağı Mısır'dan iki büyük yol batıya gidiyordu. Bunlardan birisi, eski çağlarda olduğu gibi deniz kenarında, öteki ise daha güneydeydi. Posta başlangıçta ikinci yolu takip ediyordu (tarîku's-sikke). Yol daha sonra Trablus'a dönüp buradan doğrudan doğruya Kayrevan'a gidiyor ve onu geçince tekrar kıyı boyunca devam ediyordu. Yolun mil işaretleri vardı. Kayrevan'dan Atlantik Okyanusu sahilindeki Sûsü'l-Ednâ'ya kadar 2150 mildir. İşte bu yol, Endülüs ile Doğu arasındaki trafiğin ana karayoluydu.[5]

Endülüs'te ise, iki toplum merkezi etrafında şekillenmiş olarak Hıristiyan ve Müslüman bölgelerini birbirine bağlayan stratejik ve ticârî yollar, Şente Yâkub'tan hareketle Braga, Oporto, Kulumriye ve Şenterîn'den Üşbûne'ye; Tâcu nehrini geçerek ayrılan istikâmette Almada'dan hareketle Setubal, el-Kasr (Alcacer), Bâce ve Serpa vâsıtasıyla İşbiliye'ye; Aşturga'dan hareketle Semmûre, Şelemenka, Caceres ve Mâride içinden İşbiliye'ye (The Silver Road, Gümüş Yol); Doğu sâhillerine ulaştıran eski Augusta yolu Berşelûne'den hareketle Tarrakûne, Belensiye ve Mürsiye'yi geçerek Kartâcene'ye (Cartagena); son olarak da Tuleytula'dan bütün bölgelere yayılan yollar önce Mâride'ye; Âbile yolundan Şelemenka'ya; Şekûbiye ve Simancas yolundan Semmûre'ye; Medînetü's-Sâlim (Medinaceli) ve Vâdî'l-Hıcâre (Guadalajara) yolundan Sarakusta'ya; Ûrîc (Oreja), Vebze ve Kûnka üzerinden Belen-

4 Tüfekçioğlu, s. 111-112
5 Mez, s. 563

siye'ye; Kûnsîcre (Consuegra) ve Basît (Albacete) yoluyla Şâtıbe'ye (Jativa); Despenaperros ve Beyyâse geçidindeki Kûnsîcre yolundan Endülüs'ün güney ucu kıyılarına; veya Mâlekûn (Malagón), Kal'atü Rebah, Erek ve Müdevver (Almodóvar) yoluyla Kurtuba'ya çıkar.[6]

Roma dünyasıyla ilgili "bütün yollar Roma'ya çıkar" söylemiyle, tarihî şartların çağrıştırdığı benzeşim sonucu İberya tarihi coğrafyası için de söylenebilecek veciz ifade, **bütün yollar Tuleytula ve Kurtuba'ya çıkar** olabilir. Ancak, bu yollardan dost ya da düşman herkes geçebileceği için onların korunması önem arz etmekteydi. Mesela, yağışlı havalarda korumasız fakat, aşılamaz hale gelen yolların çamur sorununu **I.Alfonso** 1126 tarihinde fark etmiş ve III.Fernando ise, 1236 tarihinde gerçekleştirdiği Kurtuba kuşatmasına giderken izsiz, yerleşimsiz alandan yol bularak yağış engelini aşmayı başarmıştı.[7] Bu bilgiden, o yıllarda kuzeyden gelen Kurtuba yolunun bağımsız olduğunu anlıyoruz. Belki de İslâmî dönemde bu yolun, birgün Hıristiyanların eline düşebilir ihtimaline karşı bilinçli olarak böyle bırakılmış olduğunu düşünebiliriz. Her iklim şartında yakın kale muhâfızlarınca iyi korunan Batalyevs, Mâride, Medellin ve Kal'atü Rebah'ta Vâdîâne (Guadiana) geçitleri; Tütayle, Sarakusta ve Turtûşe bölgelerindeki İbru nehri geçitleri ile Tâcu nehri üzerinde bulunan el-Kantara (Alcantara), Talebîre, Tuleytula, Fentidûnya (Fuentiduena) ve Ûrîc (feribot benzeri) mevkilerinde bulunan köprüler,[8] nehirlere karşı yolların aşılmasına yaradığı gibi, saldırı harekâtlarında taraflara savunma veya taktik avantaj noktası da teşkîl etmekteydi.

Yarımadayı saran bu yollar ve köprüler, Hıristiyan devletlerin Reconquista hareketinin belkemiğini teşkîl eder niteliktedi. Ticaret, savunma ve savaş gibi hayatî konuları, bu tür fizikî vasıtalar sayesinde toplumsal gerçekliğe dönüşebiliyor-

6 İdrîsî, I, 536 vd., 541, 556, 569, 574; Himyerî, s. 393; krş. Arslan, **el-Hulel**, I, 30 vd.; Lomax, s. 94-95

7 Lomax, s. 95

8 Lomax, gös. yer

du. Nitekim Portekiz Krallığı, Roma'nın Braga adlî bölgesinin mirasçısı olarak, bölge yöneticilerinin işgal ve yağma amaçlı seferleri için kullandıkları Braga-Üşbûne yolu aşağısındaki bölgede gelişerek olgunlaşmıştır. Aynı şeyi, Aşturga bölgesinden başlayarak Semmûre, Şelemenka, Kâsareş ve Mâride yoluyla İşbiliye'ye ulaşan **Gümüş Yol hattı** boyunca gelişen Leon krallığı; ya da Tarrakûne bölgesinin bir parçası olarak meydana çıkan ve Augusta yolu boyunca yayılarak gelişen Katalonya-Barselona krallığı için de söylemek yerinde bir tespit olacaktır. Eski Kastilya, güneye götüren büyük yola sâhip değildi. Onun anayolu doğu-batı istikâmetinde geliştiği için Sarakusta ve Liyûn'a karşı ilgisi gelişmişti. Ancak, **Kastilya ne zaman ki Tuleytula'yı ele geçirdi (478/1085), işte o zaman Güney Endülüs'e yani, Kurtuba ve İşbiliye'ye doğru yolu pürüzsüz şekilde açılmıştı.**[9] **Zâten, Reconquista'nın hızlanması da bu zamana tekâbül etmektedir.**

Fizikî şartların önemli unsurlarından olan **kalelere** gelince, bunlar esas olarak şehirlerde ikâmet eden ve asıl amacı düşmana âit yerleşim yerlerini ele geçirmek olan, ayrıca yeri geldiğinde yağmacılıktan da hoşlanan savaşçıların etkili müdâfaa merkezleriydi. Bu sebeple, şehir duvarları Âbile'de olduğu gibi yüksek (13 m) veya Kûriye'de olduğu gibi kalın (8 m) olmalıydı. **Endülüs kaleleri** klasik Ortaçağ, Roma, hatta Tarrakûne gibi Roma öncesi dönemi işçiliğini, Tuleytula'daki Tâcu vâdisi benzeri doğal nitelikleri, ya da Şekûbiye'deki Roma su kemeri gibi erken dönem yapı özelliklerini yansıtırlar. Uklîş'te olduğu gibi pekçok şehrin, savunmacıların son çare olarak geri çekilip sığındıkları bir iç kalesi vardır. İç kale ve dış kalenin de dışında nüfusu sürekli artan yerleşim yerleri, çağın savunma anlayışıyla tezat teşkîl eder tarzda gelişme gösterirdi. Nitekim, şehrin bu banliyösü düşmanın saldırısına ilk hedef olduğu için genellikle savaşın ıstırabını ağır şekilde çeken taraf olurdu.[10]

---

9 İdrîsî, I, 541, 574; Lomax, s. 95; Iberya Yarımadası'nda yollar, geçitler ve diğer fizikî mekânları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Imamüddin, **Aspects**, s. 2-5

10 Lomax, s. 96; Imamüddin, **Aspects**, s. 23

Endülüs şehirlerinin çoğu, direkt bir saldırıya veya kısa bir kuşatmaya karşı mukâvemet edebilirdi. Ancak, bütün modern çağ öncesi dünya kalelerinde olduğu gibi, açlıktan ölmenin eşiğine getirecek tarzda şiddetli ve uzun kuşatmalar sonunda teslimiyet kaçınılmaz olurdu. Bu tür kuşatmalarda başarılı olmak için uzun hazırlıklar ve hatta birkaç kez sefere çıkmak gerekebilirdi. Endülüs Yarımadası'nda cereyan eden Reconquista savaşlarına bakarak diyebiliriz ki, **bir fetih ya da işgal hareketinin metodu** normalde üç aşamayı içerirdi. Birincisi, şehir topraklarına genel bir saldırı yapılarak şehir dışındaki yılların birikimi emlâk, mallar ve ürünler tahrip edilir. İkinci olarak, kuşatmanın etkisini artırıcı mâhiyette şehir civarındaki kaleler ele geçirilerek kentin yiyecek ve lojistik destek kanalları kapatılır. Son aşama olarak da, şehrin idarî kısmı tahrip edilerek, kuşatmacıların kendi yiyecek stokları tükenmeden önce kuşatılanların beslenme kaynakları tükenip açlıktan ölme tehlikesi karşısında teslim olmaları beklenirdi.[11]

2. Reconquista Sonucu Hıristiyan Halkın Yeniden İskân Edilmesi

İspanya'da Müslümanların fethettikleri yerleri İslamlaştırma politikası kadar, Reconquista hareketi sonucu alınan Endülüs şehirlerinin tekrar Hıristiyan halk ile iskânı ya da Hıristiyanlaştırılma politikası ve bu topraklarda kalan Müdeccen Müslümanların durumları da Reconquista sürecinde araştırılması gereken önemli mevzulardandır. Çünkü, kendi topraklarında yaşayan Müslümanların sadâkatsizlik ihtimaline karşı, Hıristiyan devletlerin onları zorla tehcîre tâbi tuttukları ve yerlerine Hıristiyan göçmenleri yerleştirdiklerine dâir tarihî kayıtlar az değildir.[12]

---

11 Lomax, s. 96

12 Bu konudaki gelişmeleri, Endülüs'ün fetih döneminden itibaren ve o zamanın dünyasındaki durum ile mukayeseli olarak geniş şekilde görmek için bkz. Glick, s. 16 vd.

1085 yılından 1139 yılına kadar Orta Endülüs'teki Duvîru nehri (Rio Duero) ile Remle vâdisi (Guadarramas) arasındaki Endülüs toprakları İspanyalıların eline geçtiğinde, buralar kuzeyli Hıristiyan halkın yeniden yerleşimi için iskân alanları hâline getirildi. Çünkü, bu bölge Müslümanların saldırılarından korunmuştu. Kuzeyden getirilen Kastilyalı (Castellano), Aragonlu (Aragoneso) ve Navarlı (Navarreso) Hıristiyan halk Şelemenka, Şekûbiye ve Âbile'ye iskân edildiler. Buralarda oluşan yeni yerleşim yerlerinin isimleri de bu olaya şâhitlik etmekteydi. Çünkü, yeni köylerin isimleri gelenlerin menşelerini yansıtır nitelikte "Aragona", "Mozarves" ve "Narrillos" şeklindeydi.[13] Diğer yandan, İbru vâdîsinin kaybedilmesinden sonra buradan göç etmeyen Müslüman halkın çoğu yerlerinde bırakıldı ve yeni yerleştirilen sayısız Fransız göçmenle birlikte, sonraki yıllarda bu bölge kendine özgü kozmopolit bir toplumsal karakter kazandı.[14]

İbru'dan sonra yeni yerleşime açılan bir diğer bölge, Tâcu vâdisiydi. 1139 tarihinde Oreja'nın kaybıyla, Tâcu vâdîsi Hıristiyan göçmenler için câzip bir merkez hâline geldi. Sonraki on yıl zarfında, Tuleytula civarındaki küçük yerleşim yerleri de canlandırıldı ve ayrıca düzinelerce yeni köy kuruldu. Tuleytula bölgesine yerleşenler, daha çok Müslümanların elinde bulunan şehirlerden göç edip gelen Hıristiyanlardı. Bunların Muvahhid zulmünden kaçarak geldiklerini iddia edenler de vardır. Bu iddianın doğruluğunu gösterir bir rivâyete rastlamak ise, oldukça güçtür. Ancak, İberya Yarımadası'nın o zaman içinde bulunduğu şartlar göz önüne alındığında, bu göçlerin sebeplerini kavramak oldukça kolay olacaktır. Çünkü, Muvahhidler ile İspanya Hıristiyan devletleri arasında devam eden savaşlar, Müslüman ülkenin ekonomik ve toplumsal düzenini bozmuş, artık iyi bir hayat için krallık toprakları daha câzip hale gelmişti. Müsta'rib halkların kuzeye göç etmesi için bu sebep, akla daha yatkın görünmektedir.

13 Lomax, s. 96-97
14 Lomax, s. 97

VI.Alfonso'nun fermanları Oreja (1139), Almoguera (1145), Kal'atü Rebah (1147), Dos Barrios (1154) ve Zorita'nın (1156) da aralarında bulunduğu pek çok yerde onun yeni yerleşim birimleri kurduğunu ve geliştirdiğini göstermektedir.[15]

Oreja'da bir yerleşim birimi kurulmasıyla ilgili fermanından VI.Alfonso'nun bu konudaki siyâseti ortaya çıkmaktadır. Bu siyâsetin esâsı, bölgeyi Müslümanlara tekrar kaptırmamak için yeni imtiyazlarla Hıristiyan halkın bölgedeki nüfusunu yoğunlaştırmak ve böylelikle Reconquistayı kalıcı kılmaktı. Alfonso, özel bölgelere ayırdığı Hıristiyan yerleşim yerlerinde Hıristiyanlara bazı ayrıcalıklar da tanımıştı. Buna göre, yerleşimcilerden her birine ev ve arazî verilecek, arazîyi alan kimse orada bir yıl yaşadıktan sonra isterse kalmaya devam edebilecek veya isterse satabilecekti. Eğer, bu kişi başka bir yerde arazîye sâhipse, Oreja'da bulunduğundan dolayı onları kaybetmeyecekti. Hıristiyan göçmenler, sadece Tuleytula bölgesinde küçük miktar vergiler hariç, her türlü vergiden muâf tutuluyordu. Bir göçmen, başka bir yerde işlediği suçtan dolayı Oreja'da tutuklanamazdı. Bundan devlete ihânet, evli bir kadını kaçırma, herhangi bir yakın akraba ile cinsel ilişkiye girme suçlarıyla, kral tarafından sürülme durumu istisna edilmişti. Yeni bir Hıristiyan göçmen, (Oreja'nın dâhil) eski sâkinlerden biriyle kavga etse hapse atılamaz, ancak yerlilerden birinin himâyesine verilebilirdi. Yeni göçmenlere tanınan bu imtiyazlar, kuzeyli köylülerin ilgisini çekmeye yetmiş, özellikle kuzey Hıristiyan toplumu içerisindeki sorunlu tipler, Müslümanlardan alınarak yerleşime açılan bölgelere akın etmişti.[16]

İşgal edilen Endülüs topraklarına gelip yerleşen veya yerleştirilen Hıristiyan göçmenlerin genel karakterleri suç işlemeye meyyâl olmasına rağmen, onlar dinsiz değillerdi. Âyin

---

15 Lomax, s. 97

16 Lomax, s. 97; Heath Dillard, **Daughters of the Reconquest: Women in Castilian town society, 1100-1300**, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1984, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 71 vd.

yapmak için râhip isterler, gelmediği takdirde râhip bulunan yere giderlerdi. Dinî ve ahlâkî değerlerin yerleştirilmesi ve korunmasına önem verdiğini daha Tuleytula'yı aldığı zaman dinî teşkîlâtı yeniden yapılandırarak göstermiş olan VI.Alfonso, yeni yerleşim bölgelerinde de dinî hizmet sektörüne destek verdi. Müslümanlar ile yapılan savaşlar sırasında zarar gören kiliseleri onardı ve yenilerini yaptırdı. Bölgeye papazlar atadı ve piskoposluklar oluşturdu. Böylece, askerî ve ekonomik yapı kadar önemli olan dinî yapılanma tamamlanmış oluyordu.[17] **Tuleytula merkezli dinî teşkîlât, Papalığın da desteğiyle büyük güç kazandı** ve dinî liderler, özellikle Müslümanlar ile olan sınır bölgelerinde ellerindeki büyük imkanları Müslümanlara karşı savaşmakta ve bölgelerinde toplumsal ve dinî gelişmeler kaydetmekte kullandılar.[18]

Merkezî İspanya'da yeni kurulan veya geliştirilen yerleşim yerleri, kral tarafından düzenlenen kanunlarla (Fueros) idarî teşkîlâta katılırdı. Bunlardan Fuero Juzgo adlı kanun mecmuası, İspanya'da eskiden beri kullanılıyordu. Bundan başka, Fuero Spulveda adında bir kanunname daha vardı ve daha çok Duvîru ile Tâcu vâdîleri arasındaki bölgede uygulaması yaygındı. VII.Alfonso'nun yazdırdığı ve Fuero de Cuenca adı verilen bir kanunname Soria, Plasanca ve Kâsareş'in de içinde bulunduğu pek çok şehirde yaygınlaştı. Aragon şehirlerinde ise, daha çok Fuero de Teruel ve Fuero de Ucles kanunnameleri yaygındı. Hemen her bölgede, bir şehir merkezli olarak farklı kanunnameler uygulanırdı. Öncekilere ilâveten, Fuero de Avila ve Fuero de Coria bunlardan sayılabilir.[19] Sonuç olarak, Reconquista hareketiyle Müslümanlardan alınan Endülüs topraklarında Hıristiyan halkın çoğunluğu oluşturması, krallar için askerî ve lojistik desteğin artması anlamına geliyordu.

---

17 Lomax, s. 97

18 Lomax, s. 98; Konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. O'Callaghan, **History**, s. 282 vd.; Dillard, s. 12 vd.; Glick, s. 38, 46 vd.; Powers, s. 14 vd.

19 Lomax, s. 99; James W. Brodman, **Ransoming Captives in Crusader Spain: the Order of Merced on the Christian-Islamic Frontier**, Philadelphia, Univ. of Pennsylvania Press, 1986, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 9, 15 vd.

3. Hıristiyanların Askerî Güç ve Teşkilâtları

Fuero'lar, yurttaşlıkla ilgili organizasyonun ve özellikle çağın gereği olarak askerlik konusunun ayrıntılarını da düzenliyordu. Buna göre, Hıristiyanların askerî teşkîlâtındaki birlikler menşeleri, savaş metotları ve hizmet şartlarına göre farklılık göstermekteydi. Meselâ, muhâfız birlikleri kral ve soylular tarafından oluşturulur ve paralı asker olarak görev yaparlardı. Devamlı askerlerden oluşan birlikler dışında, kralın ülkesinde yaşayan herkes gerektiğinde askere çağrılır ve yaya olarak savaşa gönderilirdi. Üstelik, "pecho" adında vergi de verirlerdi. Ancak, at ve silah almaya gücü varsa o zaman bu vergiden muâf olur ve "Ortaçağ köylü şövalyesi" adıyla anılırlardı. Bunların zamanla artan ihtiyaç sebebiyle vergi muâfiyetleri artırılarak sayı ve kaliteleri iyileştirilmişti. Soylular ise, şövalye olarak nakit para veya mal karşılığında askerî hizmet görürler ve vergi de vermezlerdi.[20]

Askerlere uygulanan vergi muâfiyetleri, savaş materyallerinin gelişme göstermesi ve şövalyelerin ihtiyaçlarına göre zamanla artış gösterdi. Bu muâfiyet, şövalye ile birlikte yanındaki sekiz adamı için de geçerli oldu. Bu tip şövalyeler Kastilya krallığı şehirlerinin yönetiminde zamanla tekel oluşturmuşlardı. Bir şövalye soylular arasından ve özel bir merâsimle kılıç, mahmuz ve kemer kuşanarak şereflendirilirdi. Soyluların şövalyeliği, aslî olup kolay kolay kayba uğramazdı. Ancak, köylü şövalye bu statüsünü kolayca kazanabildiği gibi, kaybedebilirdi de. Çünkü, eğer iki yılda bir yapılan geçit törenlerinde atını ve silahlarını gösteremezse sâhip olduğu kariyer ve vergi muâfiyeti hakkını kaybedebiliyordu. Eğer, başka birininkini göstermeye kalkarsa ciddi şekilde cezalandırılırdı.[21]

Bir şövalye iyi bir ata, kılıca, mızrağa, zırha ve kaske sâhip olmalıydı. Diğer askerlerin sâhip olduğu malzeme onlarınki

20 Lomax, s. 99; Brodman, Captives, s. 72
21 Brodman, Captives, s. 28

kadar incelenmezdi. Gerçekte, sıradan askerlerin bazıları da bir şövalye kadar hatta onunkinden daha iyi silahlara sâhip olabiliyordu. İspanyol şövalyelerinin silah ve teçhizatı, kuzey Avrupalılar'a oranla daha hafif kalıyordu. Çünkü, İspanyalılar ağır süvâri birliklerine ânî baskın yapma durumunda kaldıklarından ağır teçhizat taşıyamazlardı. Onlar, çocukluktan itibaren yetişkin bir adamla bile at üstünde hafif zırhla savaşmayı öğrenirlerdi. Bu sebeple, sınır bölgelerinde karşılıklı askerî akınlar sıkça gerçekleşiyor ve bu da toplumsal hareketliliği artırıyordu. **Köylü şövalyelerin fonksiyonu** ise, Duvîru bölgesinden ziyade merkezî İspanya'da daha çok önem arz ediyordu. Çünkü, şehirlerdeki askerî güçlerin hemen tamamı onlardan ve yaya askerlerden oluşuyordu. Bunlara komutanlık edenler ise, Tuleytula'lı Kont Rodrigo Gonzalez gibi kral tarafından atanan soylu kişilerdi. Yaya askerlere gelince, bunlar savaşa çağrıldıklarında katılmak zorundaydılar. Yaya birliklerinin üçte biri önden gider, geri kalanları ise, malzemeleri taşırlardı. Şövalyelerin askerî görevleri ise, yayalara nisbetle daha sınırlıydı. Bazı bölgelerde onlar yılda bir defa, bazıları üç aylığına veya kral tarafından kumanda edilen seferlere katılırlardı.

Askerî hizmetin çeşitleri de vardı. Meselâ, at üstünde yağmacılık için yapılan resmî akınlara, "Fonsado" veya "Buesta"; Müslüman saldırıları (Apellido), kuşatma ve savaşlarına karşı yapılan savunma harekâtlarına "Cabalgado" adı verilirdi. Askerî hizmet, genel bir mecburiyetti. Bu hizmetin îfâsında görülen başarısızlık ise, cezalandırılırdı (Fonsadera). Savaşlarda elde edilen ganîmetin beşte biri krala gidiyor, gerisi ise sefere katılanlar arasında bölüştürülüyordu. Ayrıca, savaşta ölenlerin payları da adamlarına veya ev ve kale halkına veriliyordu.[22]

İspanya Hıristiyanları, içinde bulundukları ilkel hayat tarzına karşın, savaşçılık konusunda rakipleri Müslümanlardan

22 Lomax, s. 100. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Brodman, **Captives**, eserin tamamı İspanya'da askerlik ve özellikle sınırlarda paralı askerlik konusuyla ilgilidir; Powers, s. 14 vd.

pek fazla geri değillerdi ve hatta bazen ileri de geçebilmekteydiler. İhtiyaçları gereği Hıristiyan askerler, Müslümanların emri altında paralı asker olarak da görev yapıyorlardı. Bunun örneklerine I.Hakem (796-822) zamanından itibaren Endülüs ordusunda sıkça rastlamak mümkündür. Ayrıca, Sid gibi kendi birliğiyle Endülüs güçlerine katılan komutanlar da vardı.[23]

Hıristiyan İspanya devletlerinin askerî güç ve teşkilâtları, Reconquista'nın ilk döneminde daha basit ve asker sayısı sonraki dönemlere nisbetle daha az olduğu için olsa gerek, Endülüslülerin parçalanmış ve zayıf durumda olmalarına rağmen, dış destek almaksızın Tuleytula'nın işgali gibi büyük Reconquista hareketine kalkışamıyorlardı. Ancak, Reconquista'nın ikinci dönemi ortalarından itibaren askerî güçleri halkın nüfusuna paralel olarak artış göstermeye başladı. İşte o zamanlardan itibaren Hıristiyanlar Endülüs'e karşı büyük askerî harekâtlara girişebildiler, hatta bunları sıklaştırmaya başladılar. Bu ise, Endülüs'ün sonunu getiren unsurların önemlileri arasında yer almaktadır.

Ayrıca, İspanyalılar 718 yılından beri onyıllar boyunca devlet gücü bakımından gelişirken, Müslümanlarla ve kendi aralarında sürekli askerî çatışma içerisinde bulunageldiler. Yenile yenile yenmeyi öğrendiler ve savaş sanatında neredeyse Müslümanları geride bırakacak şekilde ilerleme kaydettiler. Bunun en açık delili, Muvahhidler döneminde Endülüs'te yapılan savaşlardır. Şehirleşmenin Mağrib'e nisbetle çok daha yoğun olduğu Endülüs topraklarında, meydan savaşından çok kale savaşlarına alışkın hale gelen Hıristiyanların bu özelliğine karşın Muvahhidler, Mağrib'te daha çok meydan savaşlarına hazırlıklı ve bu konuda tecrübeliydiler. Tarafların bu özelliklerinin de etkisiyle olmalı ki Vebze, Bâce ve Şenterîn savaşlarında Muvahhidler başarılı olamadılar. Çünkü, bunlar birer kale savaşlarıydı ve İspanyalılar kale savaşı tekniklerini Muvahhidler'den daha iyi biliyorlardı.

23 Lane-Pool, s. 165

4. Kilise'nin Motivasyonu ve Hıristiyanî İdealler

Avrupalılar'da savaşın en iyi motivasyon aracı dinî duyguları okşamaksa, gerçek amacı ganîmet elde etmek yani, servet ve saltanattı. Köleler, altın, gümüş, değerli taşlar, elbiseler ve hayvanlar, savaşan sınıflar için hayvancılık veya çiftçilikten daha câzip gelir kaynağını teşkîl ediyordu.[24] Aslında, merkezî İspanya'da temel gelir kaynağı hayvancılıktı. Hıristiyan şehirlerinde, yarım düzine çoban tarafından koca bir şehir halkının hayvanları bakılabiliyor, çobanlar bu işe bakarken Hıristiyan askerler Endülüs'ü tahrip ve işgal etme imkanı buluyorlardı. Bir Müslüman saldırısı ânında hayvanlar koruma altına alınabiliyor, ancak kale dışındaki arazîde kalan mahsûlün korunması mümkün olmuyordu. Bu sebeple, **özellikle koyunculuk temel geçim kaynağını** teşkîl ediyordu. VII./XIII. yüzyılın sonlarına kadar, sığır ve koyun sürüleri yılda iki kez Duvîru vâdîsinde yazlık meralarda gezdiriliyordu. Bölgenin kışlık meraları ise, Vâdîâne nehrine kadar olan yerlerdi. Bu bilgi ışığında, Reconquista ideali ve hareketinin temelinde Hıristiyanların Endülüs topraklarında kendi hayvan sürüleri için yeni otlaklar elde etme arzularının olduğu da iddia edilmektedir.[25]

VI./XII. Yüzyıl İspanyası kral fermanlarında asıl konuyu, Hıristiyan kasaba ve köylerinden ganîmet toplayan Müslüman akıncılara karşı savunma tedbirleri oluşturuyordu. Hıristiyan halkın askerî güçlerden tek isteği, toprakları savunmaları, mallarının yağmalanmasına engel olmaları ve vergilerin makul düzeyde tutulmasıydı. Fakat, Hıristiyan askerlerinin savaşlara motive edilmesinde sadece bu tür istekler etkili olamıyordu. Genelde, bütün savaşlarda komutan statüsünde öncü görevler üstlenen Hıristiyan din adamlarının gayretleri sonucu, **"Hıristiyanlığın korunması" veya "Kili-**

24 Ruth Pike, **Penal Servitude in Early Modern Spain**, Univ. of Wisconsin, 1983, (Çevrimiçi) http:/ /libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 9 vd.

25 Lomax, s. 101

se'nin Haç düşmanlarına/kâfirlere karşı korunması" gibi dinî duyguların askerlere sürekli aşılanmasıyla Müslümanlara karşı Reconquista savaşlarının gerçekleştiği de bilinen bir hususdur.[26]

Müslümanlara karşı yoğun savaş arzusu, özellikle VI./XII. yüzyıl İspanya'sında yaygınlaşmıştı. Bunu besleyen bir önemli faktör de, Orta Doğu Türk ve İslam dünyasına karşı yapılan Haçlı Seferleri idi. Zamanın Hıristiyan nesirlerinde, kutsal toprakların tasvirleri (Fazienda de Ultramar) önemli bir yer tutuyordu. Najera Piskoposu, Pelayo ve Silenso vekâyinâmelerinde Reconquista yani, Endülüs'e karşı savaş fikri yoğun olarak işleniyordu. III.Alfonso, Vizigotlar'ın mirasçısı olarak hânedânının İspanya'yı yeniden fethedebileceğini düşünüyordu. Diğer Hıristiyan İspanya devletlerinin ortaya çıkıp güçlenmelerinden sonra bile, bir süre daha III.Alfonso'nun Leon krallığı Reconquista hususunda öncülüğünü muhâfaza etti. Ancak Kastilya, Aragon ve Portekiz devletlerinin büyümesiyle birlikte, aralarında Müslümanlara karşı ittifaklar kurarak Reconquista idealini hep birlikte sâhiplendiler ve İspanya adı verilen bir birliğe bağlılık bilincini geliştirdiler.[27]

Haddizâtında, Müslümanlara karşı savaşmak Hıristiyan İspanya toplumu için anlaşılır bir tavırdı. Ancak, kendi aralarında bunu özel bir meşrûiyet ve haklılık temeline oturtmak icap ediyordu. İspanyalıların kendi aralarındaki çatışma ve savaşların gerekçelerini halka açıklama geleneği oluşmuşken, Müslümanlara karşı böyle bir gerekçe bulma ihtiyacı hissedilmemişti. Sid gibi İspanyol kumandanları veya normal şövalyeler, Müslümanlara karşı bir harekete girişmeden evvel "Tanrı'nın ve Kutsal Meryem Ana'nın yardımıyla savaşı kazanacağım" derlerdi. Bu onların dindar olduklarını gösterir, fakat din adına savaştıklarını göstermezdi. Zira, profesyonel bir askerin hayatı böyle şekillenmiştir yani, bu söylem

26 Lomax, a.y.; Demirkent, Haçlı, s. 1
27 Lomax, s. 101-102

hayat biçimlerinin gereğidir.[28] Bunun benzeri bir durum da Müslümanlarda vardır. Dinî duyguların okşanmasıyla askerler savaşa (cihâd) teşvik edilirler. Fakat, aslında savaş her zaman din adına gerçekleşmez. Gerçekte, hanedân hâkimiyetinin korunması ya da hanedân üyeleri şahsında bir milletin varlığını koruyabilmesi amacıyla yapılır. **Din ve dinî duygular, amaç değil sadece askerlerin savaşa motive edilmesinde bir araç olarak kullanılmaktadır.**

Papalık tarafından İspanya'da Müslümanlara karşı Haçlı savaşına itilen Hıristiyanlar, kendilerine vaat edilen Endülüjans yani, günahlarının affedileceği konusunda endişeli olmalarına rağmen, Reconquista hareketini kutsal bir savaş olarak kabul ediyorlardı. Ölmüş Azizlerin semâvî koruyuculuğuna sâhip olduklarını göstermek için, Hıristiyan krallar sefere çıkmadan evvel bir aziz kabri ziyareti yaparlar ve zafer için duâ ederlerdi. Böylelikle, askerlerini de motive etmiş olurlardı. Bu âdet sebebiyle, bazı Aziz kabirleri küçük bir kiliseyken, kralların oraya büyük gelirler tahsîs etmesiyle zengin ve güçlü bir başpiskoposluğa dönüşüyorlardı. Aziz James'in kabri bunlardandır. Bütün katedraller ve sınırlardaki bütün kiliseler, Aziz kabirleriyle birlikte Reconquista savaşlarına katılan Hıristiyan askerlerin semâvî bir koruma altında oldukları fikrini devamlı şekilde işlemeye yarayan temel unsurlardı.[29]

Seferde Hıristiyan orduları, ordu papazlarına sâhipti. Papazlar savaştan önce âyin yaparlar, günah çıkartırlar ve askerlerin manevî hazırlığını tamamlarlardı. Sonuç olarak, özellikle VI./XII. yüzyıl ve sonraki İspanyol vakâyinâmelerinde, meşhur din adamı ve askerlerin adlarının sıkça geçtiği ve Müslümanları önce **Endülüs'ten Mağrib'e, oradan da Kudüs'e kadar sürme şeklinde beliren Reconquista idealini** müşâhede etmek mümkündür.[30]

---

28 Lomax, s. 102-103
29 Lomax, s. 103
30 Lomax, s. 104

Burada, savaşların akabinde tarafların dinî veya millî duygularla birbirlerine karşı nasıl davrandıkları hakkında bilgi vermemiz yerinde olacaktır. Savaş bitiminde, kazanan taraf ölülerini topladıktan sonra genel olarak düşman komutanlarının cenazelerini evlerine gönderirlerdi. Zafer hâtırâsı olarak, bayrak veya sancak, bazen de kafatası gibi şeyler toplarlardı. Müslümanların bayraklarının üzerinde Kuran'dan âyetler bulunurdu. Meselâ, 1134 tarihinde gerçekleşen İkinci Zellâka savaşında[31] Murâbıtlar'ın bayrağı kırmızı zemin üzerine siyah yazı âyetlerle süslenmişti. Endülüs bayrakları ise, beyaz üzerine kırmızı renkte yazılmış âyetlerle bezenmişti. Müslümanlar da zafer hâtırâsı olarak devletlerin bayraklarını ve daha çok kilise çanlarını tercih ediyorlardı.[32] Yaralılar, daha çok Yahudi doktorlar tarafından sahra hastanelerinde tedâvi edilirdi. Tutsaklık ise, iki taraf için de daha olumsuz ve halli güç bir problemdi.[33]

5. Müslümanların Tavırları ve Toplumsal Zaafları

Bazı toplum ve devletlerin hayatında bazı hastalıklar erken dönemde ortaya çıkabilir. Fırsatını buldukça bu hastalıklar o toplum ve devletin büyümesiyle birlikte daha da belirgin hale gelir. Sırf bir kabile veya bir millet ya da bir vatana dayanarak ırksal farklılık ve millet üstünlüğü duygusunun dışa vurumu olarak bilinen milliyetçilik hastalığı, Endülüs Devletinin erken tarihlerinde görülmeye başladı. Zamanla da bütün toplum katmanlarını saracak şekilde yayılarak kökleşti. Üzüntü vericidir ki, olumsuz anlamdaki milliyetçilik düşüncesinin beslendiği damarları İslâmiyet'in getirmiş olduğu eşitlik, adalet ve iyilikte umumi yardımlaşma gibi temel toplumsal değerlerin tam olarak yerleştirilememesi nedeniyle kurutmak mümkün olmamıştı.

---

31 Kastilya-Leon kralı VII.Alfonso ile Taşfîn b. Ali arasında gerçekleşen ve sonunda Murâbıtlar'ın gâlip geldiği savaş.

32 Lomax, s. 105

33 O'Callaghan, History, s. 305 vd.

Târık b. Ziyad 92 (711) yılında 12700 askerle İspanya'ya çıkarma yaptı. Askerlerden, Târık'ın kendisi dahil 9000 adedi Berberî idi. Buna rağmen, Araplar İslam ile müşerref olan ve onun sancağını taşıyan ilk millet olmalarına, ayrıca Târık'ın peşinden bir yıl sonra Endülüs'e çıkan Musa B. Nusayr komutasındaki 18000 mevcutlu ordunun Arap askerlerden müteşekkil olmasına, Târık'ın komutanı olan Musa'nın ve her ikisinin de memuru oldukları Emevi Devleti halifesinin de Arap olmasına dayanarak kendilerini Endülüs fâtihi olarak görmüşlerdir.

Bu düşüncelerinde büyük gerçeklik payı vardır. Ancak, bu gerçek ülke insanlarına haksızlık vasıtasına dönüştürülmemeliydi. Nitekim, İspanya'nın fethi tamamalandığında Araplar, soğuk iklime sahip verimsiz, dağlık ve düşmanla yüzyüze bulunan orta-kuzey Endülüs bölgelerine Berberî-ler'i yerleştirirlerken, kendileri ılıman iklim yapısına ve verimli ovalara-otlaklara sahip olan doğu-güney bölgelere yerleştiler. İşte, yapılan bu haksız uygulamanın Endülüs tarihi boyunca ortaya çıkan ve Arap-Berberî anlaşmazlıklarına dayanan olaylarda çok etkili olduğu bilinmektedir. Arap yöneticilerin Endülüs'teki Berberîler'e karşı yaptıkları adaletsiz uygulamalar, sadece iskân alanıyla sınırlı kalmadı. Ülkenin yönetiminde de yani siyasi-idarî alanlarda da görülmüştür.[34] Endülüs'te iç karışıklıkların kaynağı sadece bundan ibaret değildi. Buna ek olarak, Arap kabileleri, Saklebîler, Mevâlîler, Müsta'ribler, Müvelledler gibi toplumsal yapıyı oluşturan farklı unsurlar arasında bazen anlaşmazlıklar da olabiliyordu. Bazı dönemlerde bunlar arasında başlayan çekişmeler, ülkeyi içte ve dışta her bakımdan olumsuz etkiliyordu. Mesela, dışarda kalıcı ve etkili fetihler sürdürülemiyor, içte ise halkın refah ve huzuru sağlanamıyordu. Bu türden dönemlerin en çarpıcı örnekleri Valiler, Birinci-İkinci-Üçüncü Mülûkü't-Tavâif ve Gırnata Emîrleri dönemleridir. Kitabın sonunda verdiğimiz eklerdeki idare-

34 Abbâdî, **Târîhu'l-Mağrib**, s. 86; Uveys, s. 310

ci listelerinin yönetimde kalma sürelerine dikkat edilirse görülebileceği gibi, siyasi-toplumsal uzlaşmanın sağlanamadığı ya da parçalandığı bu dönemler, ülke insanları için çok sıkıntılı yıllar olmuştur. Endülüs, bu iç kargaşa sebebiyle zaafa uğramasıydı, herhalde siyasi-askeri ve medenî güç olarak varlığını daha fazla hissettirir ve ömrü de daha uzun olabilirdi.

Reconquista savaşları başladığından beri Müslümanların, Hıristiyanlara karşı kendilerini korumak ve biraz da ganîmet elde etmek amacıyla savaştıklarını söylemek mümkündür. 711 yılından itibaren birkaç yıl içinde fethedilmiş olan yerleri yani, İberya Yarımadası'nı bir bütün olarak kabul edip tamamını geri almayı zaman zaman düşünmüş olsalar bile gerçekleştiremediler. Belki de, içine düştükleri şartlar artık böyle düşünmelerini engellemiş olabilir. Ancak, onların inancına göre Endülüs toprakları Allah yolunda yapılan cihat sonucu fethedilmiş olduğu için kutsaldı. Bu cihat ve ganîmet arzusu, Mağrib'ten Murâbıt ve Muvahhid orduları içinde gelen şeyhler ve gönüllüler için geçerli olduğu kadar, Endülüslüler için de geçerliydi.[35]

Genel tutum böyle olmakla birlikte, tarihsel olayların gelişimi içerisinde Müslüman Endülüs dönemlerinde farklı davranış kalıplarının sergilenmiş olduğu da görülmektedir. Daha fethin ilk yıllarında, Pelayo ile Covadonga kayalıklarında başlayan Reconquista fikrinin oluşumuna karşı, Endülüs yöneticileri ciddi ve kalıcı bir önlem alamamışlardı. Bunun sonucu olarak Reconquista, fikir düzeyinden harekete dönüşmeye başladı. Elbette, özellikle Endülüs Emevileri'nin hâkimiyeti gibi Müslümanların çok güçlü oldukları zamanlarda İspanyalılar, Endülüs'ü geri alma emellerini gerçekleştirme fırsatı pek bulamamışlardır. Ancak, Emevî hânedânı içinde güçlü bir oluşum olarak kendine yer bulan Âmirîler hâkimiyetinin, gerçek mânâda Hâcib el-Mansûr'un 1002 yılındaki vefâtıyla iktidarının zayıflaması, aynı

35 Lomax, s. 106

zamanda güçlü Emevi idâresinin de sonunu hazırlamıştı. Takip eden yıllarda Endülüs İslam ülkesi Arap, Berberî, İspanyol, Saklebî gibi unsurların iktidar için mücâdele ve çarpışma sahası hâline gelmişti. Bu arada, farklı milletlerden toplanmış saray muhâfız birliklerinin bu mücâdelede baş rolü oynadıkları bilinmektedir.[36]

Bu hâkimiyet mücâdeleleri sonucu Endülüs'te 20 civarında küçük devletçik ortaya çıktı ve siyasî birlik parçalandı. Mülûkü't-Tavâif diye adlandırılan ve Endülüs tarihinde üç kez (Endülüs Emevileri'nin, Murâbıtlar'ın ve Muvahhidler'in yıkılmalarından sonra) ortaya çıkan bu dönemin en bâriz özelliği, her bir emîrin diğerlerinden bağımsız hareket etmesi ve İspanyalılardan da yardım alarak hâkimiyet alanını genişletmeye veya kendisine saldıran öteki Endülüslü emîri yok etmeye çalışmasıdır. Yani, böylesi dönemlerde Endülüs'te sadece kişisel bağımsızlık veya hâkimiyet mücâdelesine dayanan ve bütün Endülüslülerin kaynaklarını, güçlerini kurutan bir iç savaşlar manzarası hâkim olmuştu. Belki de bu büyük zaafı olmasaydı, Endülüs ordusu daha ilk yıllarda Fransa üzerinden fetih yoluyla Doğu'ya Dımaşk'a (Suriye) geçebilirdi. Bu mümkün olsaydı, Avrupalılar Hıristiyanlığın ve son asırda da Pozitivizm, Komünizm, Materyalizm, Kapitalizm ve Faşizm gibi insanî değerlerden yoksun sistemlerin karanlığına gömülmez, İslâmiyet'in nuruyla aydınlanırlar ve insanca hayatın huzurunu tadabilirlerdi.

Endülüs Müslümanlarının durumu böyle olunca, Hıristiyan İspanyalı Reconquistasının harekete geçmesi ve hız kazanması gayet kolay oldu. Hıristiyanlar, Endülüslülerin birbirleriyle giriştikleri çatışmaları izlerken daimâ saldırı ve toprak kazanma fırsatı kollarlardı. Bu emellerini Mülûkü't-Tavâif döneminden itibaren yavaş yavaş, 1085 tarihinde Tulaytu-

---

36 Fetih sonrası Endülüs İslam toplumunu oluşturan ırkî unsurlar ve aralarındaki toplumsal münasebetler hususunda geniş bilgi için bkz. Pierre Guichard, "The Social History of Muslim Spain From the Conquest to the end of the Almohad Regime", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 679-708

la'nın işgali gibi büyük başarılarından aldıkları cesaretle ise, hızla gerçekleştirme aşamasına getirdiler. Buna karşı içine düştükleri olumsuz şartlar altında Endülüslülerin yapabilecekleri tek bir şey vardı, o da kıta dışındaki güçlü Mağrib devletlerinden imdat istemekti. Ne var ki, Murâbıtlar ile Muvahhidler'in İberya Yarımadası'na gelerek Hıristiyanlara karşı başarılı olmaları, kalıcı bir nitelik kazanamadığı veya Endülüs'ün kayıplarını durdurup eski gücüne kavuşmasını sağlayamadığı[37] için, Reconquista hareketinin kesin başarısını ancak bir müddet geciktirmeye yaradı.

Bu güçlü Afrika devletlerinin büyük desteklerini, Endülüslü Müslüman yöneticiler bir toparlanma ve kendine gelme fırsatı olarak değerlendiremediler. Murâbıt ve Muvahhidler'in gelişleriyle sağlanan siyasî birlik, onların zayıflamalarıyla tekrar bozuldu ve Mülûkü't-Tavâif yeniden ortaya çıktı. Bu kargaşa ortamında Endülüs halkı üzerindeki ekonomik ve toplumsal sıkıntılar daha çok artmaya başladı. Toprak kayıpları hızlandı ve bölünen siyasi birlikle birlikte siyasi hâkimiyet bütünüyle tehlikeye düştü. Sonunda Kurtuba, İşbiliye gibi büyük Endülüs şehirleri ardarda düştü. Siyâset ve uluslar arası ilişkiler açısından değerlendirildiğinde, tam bir çözülme hatta yok olma ortamını ifade eden bu manzarayı sergileyen Müslümanların tutumları karşısında, İspanya Hıristiyanlarının Reconquistayı başarmaları kolaylaşmıştı.[38] Yüzyıllar boyunca süren bir direnişle gerçekleştirdikleri Reconquista'nın sonuçları, sadece İberya Yarımadası'nın siyasî hâkimiyetini kendilerine tekrar açmakla kalmadı, aynı zamanda Müslümanların kültürel hayatından tevârüs ettikleri medeniyet değerleri saye-

37 Endülüs idarî ve askerî yapısı konusunda bilgi için bkz. Imamüddin, **Aspects**, s. 44-71

38 İbn Sâhibüssalât, s. 75 vd., 123 vd., 147 vd.; Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 20 vd.; Zebib, III, 337-46; Hitti, III, 807-819, 845-851; Brignon, V, 335-37; Denedeş, s. 245, 265 vd.; Na'naî, s. 129, 173 vd.; Abdülfettah Uveys, "Asabiyyetü'l-kavmiyye ve eserühâ fî sukûti'l-Endelüs", **Bühûsü Nedveti'l-Endelüs**, İskenderiye, 1995, s. 307-344; O'Callaghan, **History**, s. 282 vd.

sinde İslam-Batı arasında bir köprü oldular[39] ve Avrupa rönesansında ön saflarda yer aldılar.[40]

39 Endülüs ya da İspanya'nın İslam-Batı medeniyetleri arasındaki etkileşimde bir köprü vazifesi görmesi üzerine geniş değerlendirmeler için bkz. Carbonell, Ovidio, "Al-Andalus as a Cultural Bridge Between East and West: The Arabic Thesis Concerning Literary Transmissions in western Scholarship (17th-20th Centuries)", **Al-Andalus: Centuries of Vicissitudes and Accomplishments**, Riyad, King Abdul Aziz Public Library, II, 1996.

Ayrıca, medeniyet tarihi açısından İslam-Batı gelişiminin karşılaştırmalı değerlendirmesi için bkz. Leslie Lipson, **Uygarlığın Ahlâki Bunalımları**, çev. Jale Ç. Yeşiltaş, İstanbul, İş Bankası, 2000, s. 99-102; Christopher Dawson, **Batının Oluşumu**, çev. Dinç Tayan, İstanbul, Dergâh, 1997, s. 152 vd., 168-171

40 Reconquista'nın sonuçları ve İspanyalılar için anlam ve önemi konusunda daha ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. Watt, **The Influence**, s. 46 vd.

B. Müslüman Endülüs ile Hıristiyan İspanya Arasındaki Medenî İletişim ve Etkileşim

Müslüman Endülüs ile Hıristiyan İspanya arasındaki medenî ilişkilerin etkenleri, esas olarak Endülüs'ün medeniyeti ile İspanya'nın geri kalmışlığı olgusunda aranmalıdır. Müslümanlar İspanya'nın fethini tamamladıktan sonra ortaya çıkan yeni toplum yapısı, yaklaşık bir asır içerisinde kendine has karakterini kazanmıştı. Bu zaman zarfında onlar devletin siyasî, idarî yapısını teşekkül ettirdikten başka, yeni yerleşim yerleri ve şehirler inşâ ederken, bir yandan da Doğu İslam dünyasında gelişmiş bulunan bilim ve felsefe alanındaki çalışmaları Endülüs'e taşımaya başladılar ve büyük gelişmeler kaydettiler.[41] Medeniyet ve bilim sahasında gösterilen ilerlemenin neticesi olarak zamanla bütün Avrupa'nın bilim-felsefe merkezi konumuna yükselen okul ve üniversitelere sâhip oldular. Kısaca Endülüs, İslam dünyasından taşıdığı biri-

41 Geniş bilgi için bkz. Âşûr, s. 265, 275 vd.; Muhsin Cemaleddin, "Mâ esheme bihî'l-Müsteşrikûne'l-İsbân fî'd-dirâsâti'l-Endelüsiyye İslamiyye", **Mevrid**, C.IX, S. 4, (Bağdad) 1980, 433-447. İslam bilimi konusunda Batılı bilim adamlarının görüşlerini görmek için bkz. Hakîmî, s. 111-140

kim[42] ve bu birikime yaptığı özgün ilâveler sayesinde dünyanın kültür ve medeniyet merkezi olurken, diğer tarafta İspanya ve Avrupa'sıyla Hıristiyan dünyası ilkel şartlar altında yaşıyordu.[43]

Başlangıçta Fransa içlerine kadar ilerleme hamlelerinden de anlaşılacağı üzere, Müslümanların İspanyalılar ile ilişkilerindeki asıl amaç, Hıristiyanları kendi hâkimiyetleri altında huzur içinde yaşatmaktı. Ancak, zamanla İspanyol direnişi güçlenip toprak kazandıktan ve coğrafî şartların yardımıyla belirlenen sınırlar içerisinde taraflar arasında mücâdele kızıştıktan sonra, Hıristiyanlara karşı Müslümanların mücâdelesinin asıl amacı, onların ülkelerini yok etmek veya kendilerine katmak olmamış, sadece iki toplum huzur içinde yaşasın diye sınırlarda barış ve sükûneti sağlamak olmuştur. Nitekim, Endülüs Emevileri dönemi başlarından itibaren bu politikanın zamanla yerleşmeye başladığını, cereyân eden ilişkilerin tarihi seyrinden anlamak mümkündür. Bu dönemden sonra savaşların sebebi, genellikle İspanyalıların her fırsatı değerlendirerek Endülüs topraklarına karşı saldırıya geçmeleri olmuş, buna karşı Müslümanlar da saldırıları önlemek amacıyla harekete geçmişlerdir.

Kurtuba, VI./XII. yüzyılın ortalarına kadar İslam-Endülüs medeniyetinin zirvesini temsil eder mâhiyette Avrupa'da faaliyet alanına sâhip oldu. Düzgün caddeleri, sokakları, evleri, hamamları, su şebekesi, hastaneleri, medreseleri, câmileri ve saraylarıyla medeniyetin gelişimine temel teşkîl edecek bir yapıdaydı. Avrupa'da onunla mukayese edilebilecek şehir, sadece Konstantiniye vardı. Hıristiyanların bu merkezde öncelikle ilgilendikleri şey, zorunlu olarak hastanelerdi. Bilimin özellikle tıp kolunda zamana göre çok ileri bir durumda olan Kurtuba'ya, krallar tedâvi olmak amacıyla gelmişlerdir. Leon kralı el Craso lakaplı I.Sancho 960 tarihinde ameliyat olmak için, daha

42 Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 22 vd., 51 vd.

43 Bu tespitin ortaçağlarda global bir mukayesesi için bkz. Charles Seignobos, **Avrupa Kavimlerinin Mukayeseli Tarihi**, çev. H.Cahid Yalçın, İstanbul, Kanaat, 1939, s. 128 vd.

sonra II.Silvester (999-1003)[44] adıyla Papa olan râhip Gilbert fizik ve matematik tahsil etmek için Kurtuba'ya gitmişlerdir. Ayrıca, İspanyol krallardan hangisi olursa olsun bir cerrah, bir mühendis, bir şarkıcı, bir terzi veya bir mimara ihtiyaç duyduklarında, medeniyet merkezi Kurtuba'ya elçi göndererek temîn yoluna giderlerdi. Nitekim, Navar kralı III.Sancho veliaht oğlunun eğitimi için Kurtuba'dan hocalar istemişti.[45]

Endülüs'ün medenî ihtişamına karşın, zamanın İspanya ve Avrupa milletleri âdetâ tam bir sefâlet içinde ilkel köy hayatını yaşamaktaydı. Roma medeniyetinden kalma birkaç kırıntı dışında medenî alt yapı, eğitim, bilim, kültür ve ahlâk alanlarında hiçbir olumlu görüntü mevcut değildi. İnsanlığın temel ayrıcalıklarından sayılan temizlik hususunda da utanç verici bir haldeydiler. Bizzat din adamlarınca, temizlenmek putperestlik olarak tavsif edilir ve râhipler vücutlarında biriken kir yığınlarının çokluğuyla övünürlerdi. Hatta, İspanya Hıristiyanları işgal ettikleri Endülüs şehirlerinde bulunan bütün hamamları, İslam eseri olduğu için yıktırırlardı.[46] Bundan anlıyoruz ki, Ortaçağ Avrupa toplumu temizlikten nefret eden ve pis olmasıyla övünen bir toplumdu.

---

44 Kieckhefer, "Papacy", IX, 369

45 İdrîsî, I, 574, 581; Abdülhalîm, s. 407-408; J. A. Crow, **Spain: The Root and the Flower: An Interpretation of Spain and the Spanish People**, California 1985, s. 56; Gustav Le Bon, **Hadâratü'l-Arab**, çev. M.Âdil Züaytir, Kâhire, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1948, s. 292-293; Stanley Lane-Pool, **Kıssatü'l-Arab fî İsbânyâ**, çev. Ali Cârim, Kâhire, 1957, s. 116; E. G. Gomez, **eş-Şi'ru'l-Endelüsî**, çev. H. Mûnis, Kâhire, 1956, s. 36; Hallâk, s. 20

46 Lane-Pool, s. 199, 120, 165. Ortaçağ Avrupa bilim ve kültür hayatı konusunda geniş bilgi için bkz. Dales, eserin tamamı konuyla ilgilidir. Ortaçağ Avrupa tarihiyle ilgili genel bilgi almak için bkz. Frederick B. Artz, **Orta Çağların Tini 200-1500**, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, idea, 1996; Saîd Abdülfettâh Âşûr, **Hadâratü ve nuzumü Avrubbâ fî'l-Usûru'l-Vüstâ**, Beyrut, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, (ty); C.Warren Hollister, **Medieval Europe**, N.York, John Wiley and Sons Inc., 1964; H.A.L. Fisher, **A History of Europe**, London, Edward Arnold Co., 1936; Edgar N. Johnson-J.W. Thompson, **An Introduction to Medieval Europe: 300-1500**, N.York, 1937; Richard Barber, **The Penguin Guide to Medieval Europe**, N.York , Penguin Books, 1984; Henri Pirenne, **Economic and Social History of Medieval Europe**, N.York, Harcourt, 1956; Kürşat Demirci, "Avrupa-Din", **DİA**, IV, 132-135; William H. McNeill, **Dünya Tarihi**, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara, İmge, 1994, s. 284 vd.

İki medeniyetin farklı toplumları, birisi gâlip ve diğeri mağlup millet olarak fakat, aynı toprak üzerinde beraber yaşarken, mağlup tarafın kendisinden her bakımdan üstün olana hayran olması ve ondan yararlanmaya çalışması, toplum psikolojisi açısından doğal bir olgu olarak algılanmalıdır. Arada gerçekleşen karşılıklı ilişkiler esnasında bu etkileşim cereyân eder ve sonuçları zamanla belirgin hale gelir. Nitekim, Endülüs tarihinin orta ve son dönemlerinde İspanyalılar üzerinde oluşan İslam etkisi daha belirgin şekilde görülmektedir. Bu dönemlerde kralların Endülüs âdetlerini benimsemeleri ve Müslüman kıyâfetleriyle giyinmeleri bunu ispatlar mâhiyettedir.[47]

Siyasî koşullar içerisinde karşılıklı ilişkilerin içeriği değişse de, İberya veya Endülüs Yarımadası iki toplumun ortak ülkesi olduğu için şekil itibarıyla hemen hep aynı olmuş, bazen Müslümanlar İspanyalılar ile ve bazen de İspanyalılar Müslümanlar ile bir diğer hasma karşı siyasî antlaşmalarla işbirliği yapmışlardır. Nitekim, Endülüs Emevileri zamanında Abbasiler ve Fâtımîler ile çatışmalar yaşanırken, aynı şekilde Murâbıtlar ve Muvahhidler'in Endülüs hâkimiyetleri dönemlerinde Afrika'da işlerin ters gittiği yıllarda, Endülüs idârecileri Hıristiyan komşularıyla aralarının iyi olmasına özen göstermişlerdir. Karşılıklı antlaşmalar, evlilikler, gidip gelen elçiler aradaki münâsebetlerin savaştan başka anlama da geldiğini anımsatan unsurlar olarak görülmelidir.[48]

Yukarıdan beri anlatılanlara ilâveten, zamanın Avrupa ve İspanya'sında hâkim olan ve halkı köleleştiren feodalite teşkîlâtının, Hıristiyanların geri kalmasında önemli bir etken olduğunu da vurgulamak yerinde olacaktır.[49] Sonuç olarak, tarafların ilişkilerinde hâkim olan unsurlar, medeniyetin Müslüman güneyden Hıristiyan kuzeye naklinde temel etkenler

47 Burns, "Relations", XI, 375; Burns, **Crusaders**, s. 12 vd.; S. Abdülaziz Sâlim, "Melâbisü'r-ricâl fi'l-Endelüsfi'l-asri'l-İslamî", **Buhûsü Nedveti'l-Endelüs**, İskenderiye, 1995, s. 252; Watt, **The Influence**, s. 69

48 İbn Sâhibüssalât, s. 284 vd., 286 vd., 436 vd.; krş. Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 17 vd.

49 Avrupa'da doğup gelişen feodalite konusunda geniş bilgi için bkz. Halil Berktay, **Kabileden Feodalizme**, Kaynak, İstanbul 1989, s. 233 vd.

olmuştur diyebiliriz. Ancak, bu etkileşimin gerçekleşme yollarının da bilinmesi gerekmektedir.

1. Yahudiler

Yahudi ve Hıristiyanların da içine dâhil olduğu Gayri Müslimlerin İslam ülkesinde dâimî ikâmet etme hakkına sâhip olarak ülke vatandaşı olanlarına zimmî,[50] geçici ikâmet etme hakkına sâhip olanlarına ise müste'men denir. Bunlara tanınan temel haklar şu başlıklarda toplanmıştır: Şahsî hürriyetler, seyâhat ve yerleşme hürriyeti, konut dokunulmazlığı, manevî hürriyetler, dinî müsâmaha, mâbetlerin korunması, ibâdet hürriyeti ve dinî sembollerin kullanılması, kutsal günlerinin tanınması, düşünce açıklama hürriyeti, eğitim-öğretim hürriyeti, dinî liderlerini seçme hürriyeti, kamu irtifâk hakkı ve hazine yardımı, iktisadî ve toplumsal haklar ve yasal haklarını kullanma hakkı.[51] Gayri Müslimler, Endülüs toplumunda "öteki"ni temsil ediyor olmalarından dolayı, XII. yüzyılda Muvahhidler zamanında görülen istisnaî bir uygulama dışında, zorla islamlaştırma gibi bir politikayla karşılaşmamışlardır. Gayri Müslim halkın büyük bir bölümü, fetih yıllarından itibaren tedrîcen İslamiyet'i kendiliğinden kabul etmişlerdir.[52]

---

50 Claude Cahen, "Zimme", **İA**, XIII, 566-71; Mark R. Cohen, **Haç ve Hilal Altında: Ortaçağda Yahudiler**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Sarmal, 1997, s. 87 vd.

51 İslam toplumunda Gayri Müslimlerin temel hakları ve Müslümanların Hıristiyanlığa bakış açıları konusunda geniş bilgi için bkz. Osman Şekerci, **İslam Ülkelerinde Gayri Müslimlerin Temel Hakları**, İstanbul, Nûn, 1996; Mustafa Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler**, İstanbul, İFAV, 1989; Yusuf el-Kardâvî, **Gayru'l-Müslimîn fî'l-mûctemai'l-İslamî**, Kahire, Mektebetü Vehbe, 1992; Bedrân Ebu'l-Ayneyn Bedrân, **el-Alâkâtü'l-ictimâiyye beyne'l-Müslimîn ve gayri'l-Müslimîn fî'ş-Şerîati'l-İslamiyye ve'l-Yehûdiyye ve'l-Mesîhiyye**, İskenderiye, Merkezü'l-İskenderiye li'l-Kitâb, 1995; Ignaz Goldziher, "Ehlülkitab", **İA**, IV, 208-209; İ. Agâh Çubukçu, "Müslümanların Hıristiyanlığa Bakış Açıları", **AÜİFD**, C.XXXII, (Ankara) 1992, s. 221-232; Şaban Kuzgun, "Kur'ân-ı Kerim'e Göre Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar", **Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri**, İstanbul, İSAV, 1993, 61-79; ; William A. Clebsch, **Christianity in European History**, N.York, 1979

52 Özdemir, "Endülüs'de Birarada Yaşama", s. 79; Hallâk, s. 20

Endülüs'te Zimmîlerin / Gayri Müslimlerin durumları konusunda daha fazla bilgi için bkz. Ömer Binmîre, "Cevânib min târîhi ehli'z-zimme fi'l-En-

Kendilerine İsa Peygamber'in kâtili nazarıyla bakıldığından Ortaçağ Avrupa'sında rahat yüzü göremeyen Yahudiler, Vizigotlar Dönemi sonlarına doğru dinî hakları tamamen ellerinden almış ve köleleştirilmiş duruma düşmüşlerdi.[53] Ortaçağ Avrupa'sı, hemen her yerde kendi gettolarında yaşayan Yahudileri bir dizi suçlarla itham etti: Kuyuları zehirlemek, kan için çocukları öldürmek, kurbanları çarmıha germek ve hatta onları yemek gibi.[54] Ancak, İslam fethiyle birlikte dinî bir topluluk olarak yeniden dinlerini rahatça yaşama hakkını kazandılar. Bu sebeple, **sadece Endülüs'te değil fethedilen bütün ülkelerde yaşayan Yahudiler, İslam fethini memnûniyet içerisinde karşılamışlardır.**[55] Endülüs'te Yahudilerin Hıristiyanlar gibi kendilerine has bazı köy veya kasabaları, Gırnata gibi nüfusça kalabalık bulundukları bazı şehirler vardı ve diğer şehirlerde bulunanlar da aynı mahallede bir arada otururlardı.[56]

Meskûn oldukları mahallelerde (getto) idarî bir sistemleri vardı. Dinî hayatları konusunda tamamen özgür bırakıldılar ve havrâlarına dokunulmadı.[57] Cemaat liderleri kendi iç meselelerini hallederken devlet nezdinde bir temsilci bulundururlardı. Adlî meselelerini de kendi dinî liderleri vâsıtasıyla ve kendi kurallarına göre çözerlerdi. Ancak, bir Yahudi'nin bir Müslüman ile arasında meydana gelen anlaşmazlığın mahkemesini Müslüman kadılar yapardı. **Yahudilerin ço-**

---

delüsi'l-İslamiyye", **el-Endelüs: Kurûn mine't-takallübât ve'l-atâât**, C.III, Riyad, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz Âmme, 1996, I, 203-226; Mez, Adam: **Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti: İslam Rönesansı**, çev. Salih Şaban, İstanbul, İnsan, 2000, s. 57-58

53 Yahudiler'in tarihi ve Türkler ile ilişkileri hakkında bilgi için bkz. Tanyu, Hikmet, "Yahudiler", İA, C.XIII, 339-342

54 Arens, **The Man-Eating Myth**, s. 95'ten naklen Kabbani, s. 14

55 Baki Adam, "Yahudiliğin Hıristiyanlığa ve İslama Bakışı", **AÜİFD**, C.XXXVII, (Ankara) 1997, s. 333-357

56 el-Hulel, s. 80; Himyerî, s. 45, 394; krş. Cohen, s. 167, 172-175, 180-186, Mark Cohen, burada şehirli Yahudiler için şu tespiti ekler: "Hıristiyanlık'taki kentli olarak Yahudi ile İslam'daki kentli olarak Yahudi'nin karşılaştırılması, Yahudi-Müslüman ilişkilerinin neden Hıristiyan-Yahudi ilişkilerinde olduğundan daha az nefrete ve zulme yol açtığı konusunda aydınlatıcı olur."

57 Sâlim, **Târîh ve hadâra**, s. 180

ğunlukta bulunduğu kasabalarda Müslümanlar idarî işlere karışmazlar ve onlara özerk bir yönetim hakkı tanırlardı. Öte yandan, İslam tarihinin bazı dönemlerinde görülebileceği gibi, Murâbıtlar ve Muvahhidler yönetimleri altında yaşayan Yahudiler üzerinde de bazı toplumsal kısıtlamalara gidildiği olmuştu. Özellikle, Muvahhidler'in bu konudaki siyâseti daha Abdülmü'min zamanından itibaren önceki uygulamalara nisbetle biraz daha farklı oldu. Abdülmü'min, ülkesindeki Yahudi ve Hıristiyanların Müslümanlar ile iyi geçinmeleri ya da ülkeyi terk etmeleri ve buna muhâlefet edenlerin ise öldürülmeleri yönünde bir emir çıkartmıştı. Fakat, Abdülmü'min'den sonra bu katı siyâset terk edilerek yerini itidâl ve müsâmaha aldı. Aynı şekilde, diğer bir Muvahhid hükümdarı Yakub el-Mansûr da 595 (1198) tarihinde ülkesindeki Yahudiler'in özel bir giysiyle Müslümanlardan ayrılmaları hususunda bir uygulama başlatmıştı.[58]

İdarî, toplumsal, iktisadî ve kültürel alanlarda tam bir özgürlük ve devlet güvencesi altında yaşayan Yahudilerin, medeniyet unsurlarının oluşumu ve bunların Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında nakli hususunda payları büyük olmuştur. İki tarafın da lisânını çok iyi bilmeleri, bunda önemli bir etken sayılmaktadır. Daha çok tüccar, mütercim, doktor, devlet elçisi, vezir ve zanaatkâr gibi seçkin mesleklerde önde olmaları onların aracılık rolünü ön plana çıkarıyordu. Bilim ve felsefe kitaplarını Yunanca ve Lâtince'den Arapça'ya, Arapça'dan da İbranice'ye ve batı dillerine tercüme ediyorlar, bu eserleri batıda yayıyorlar; devletlerarası ticaret ve köle sevkiyâtı yapıyorlardı. Böylesi önemli mevkîleriyle onlar, Endülüs Emevileri zamanında başlayan kültürel gelişmenin zirveye taşınmasında çok önemli bir role sâhip olmuşlardı. Daha sonra, Mülûkü't-Tavâif ve Murâbıtlar ile Muvahhidler dönemlerinde

58 İbn Sehl, 37-39, 47-57; İdrîsî, I, 571, 734; İbn İzârî, IV, 228; Merâküşî, Mu'cib, s. 173; Hasan İbrahim Hasan, III-IV, 396; Özdemir, "Endülüs", C.XI, 217; Cohen, s. 87-114, Cohen, 1148 tarihinde Muvahhid hâlifesi Abdülmü'min'in Sicilmâse'de Yahudiler'e karşı uyguladığı baskıcı politikâdan "Muvahhid zulmü" diye söz eder. bkz. s. 241-242

de belirtilen alanlarda etkili olmaya devam ettiler. İshak b. Kastâr, Hasdây b. İshak, Hasdây b. Yusuf ve Yusuf b. Hasdây gibi Endülüslü Yahudi doktor ve bilginler, konunun örneklerinden sadece bir kısmını teşkîl etmektedirler.[59]

Endülüs'te Yahudilerin Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki siyasî ilişkilerde elçi, vezir ve müsteşâr olarak da görev yaptıkları vâkîdir. Meselâ, Leon-Kastilya kralı VI.Alfonso, Yahudi İbn Şâlîb'i İşbiliye Hükümdarı el-Mu'temid b. Abbâd ile gerçekleştirdiği görüşmelerinde elçilikle görevlendirmişti.[60] İkinci bir örnek de, 612 (1215) tarihinde Yahudi Vezir İbnü'l-Fahhâr'ın Kastilya kralının elçisi sıfatıyla Muvahhidler'in başkenti Merakeş'e gelerek ateşkes ve barış antlaşması yapmasıdır.[61]

Hıristiyan İspanya topraklarında Yahudiler Endülüs'tekine benzer işleri üstlenmişlerdi. Vezirlik, elçilik, askerî hizmetler, dokumacılık, kitap istinsâhçılığı, ciltçilik, terzilik gibi zanaatın bütün kollarında işleri yürüten onlardı. Bunun sebebi, askerlik ve kahramanlık ruhuyla ticaret, zanaat, vb. işlerden uzak durarak sadece iyi bir asker veya idâreci olma düşüncesinin, bütün imparatorluk halkları arasında geçerli olduğu gibi, İspanyalılar arasında da hâkim olması olmalıdır. Müslüman Endülüs'te ise, Yahudiler aynı şekilde sayılan alanlardaki işleri yürüten kesim olarak zengin olmuşlar ve bu sebeple huzurlu, müreffeh bir hayat yaşamışlardı. Meselâ, Mülûkü't-Tavâif'ten el-Meriye Emîri el-Mu'tasım'ın, Sarakusta'daki Hûdîler'in ve Şentemeriyetü'ş-Şark'taki Rezînîler'in vezirleri birer Yahudi idi. Zîrîler'in hâkim olduğu Gır-

---

59 İbn Bessâm, III, 290; İbn Dihye, s. 196; Ebû'l-Abbâs Ahmed İbn Ebû Usaybia, **Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ'**, nşr. Nizâr Rıza, Beyrut, Dâru Mektebeti'l-Hayât, (ty), s. 498-500; Sâid el-Endelüsî, s. 200-207. Geniş bilgi için bkz. Arslan, **el-Hulel, I**, 295 vd.; Daniel, **Medieval**, s. 267 vd.; Sâlim, **Târîh ve hadâra**, s. 181-182; Robert I. Burns, **Jews in the Notarial Culture: Latinate Wills in Mediterranean Spain, 1250-1350**, Univ. of California, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, eserin tamamı Yahudiler'in Endülüs'teki kültürel hayattaki rolleri ile ilgilidir.

60 İbn Sehl, s. 57-69, 81-82; Himyerî, s. 288

61 İbn İzârî, III, 92; Makkarî, Nefh, IV, 192, 304, VI, 312-16; Arslan, el-Hulel, I, 295 vd.

nata'da da hâciblik görevi, İsmail b. Nağzâle adlı bir Yahudi'nin elindeydi.[62]

Müslüman yöneticiler, fetih yıllarından itibaren Yahudilerden istifâde etmişlerdi. Önceleri fethedilen yerlerin korunmasında onlara mutlak olarak güveniyorlardı. Çünkü, Vizigotlar'ın idâresi altında sıkıntılı bir hayat yaşamakta olan Yahudiler, Doğu İslam dünyasındaki dindaşlarının İslam yönetimi altındaki rahat durumlarını bildikleri için İspanya'nın fethinde Müslümanlara yardımcı olmuşlardı. Ancak, sonraki zamanlarda yani, V./XI. yüzyıldan itibaren Müslümanların, artık (o zamana kadar olduğu gibi) güçlü durumlarını muhâfaza edemez hâle düşmeleriyle Yahudiler, daha güçlü konuma geçmeye başlayan kuzeyli İspanya Hıristiyanlarından yana tavırlarını belli etmeye başlamışlardı.[63] Bu hareketin sebebi, Yahudilerin ırksal özelliği olarak söylenen ihânetle açıklanmaya çalışılsa da,[64] gerçek sebep ticaret erbâbı bir topluluk olan Yahudilerin değişen güç dengeleri çerçevesinde ekonomik çıkarları ve geleceklerini doğal olarak garanti altına alma güdüsü olsa gerektir. Bu sebeple, doğrudan etkisi altında kaldıkları taraflar arasında daha güçlü olandan yana tavırları değişmekteydi.

Yahudiler, İbeya'daki devletlerin ordularıyla da yakın münâsebet içindeydiler. Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında kısa aralıklarla devam eden savaşlar esnasında, Hıristiyan askerlerin elde ettikleri ganîmet mallarını satın alırlar veya ihtiyacı olan malları askerlere satarlardı. Müslümanlar için de aynı durum geçerliydi. **Yahudilerin doğuda ve Akdeniz kıyılarındaki önemli stratejik yerlerde ticaret merkezleri vardı.** Bu yerlerde, doğal olarak nüfusları daha fazla olurdu. Meselâ, Tarrakûne, Gırnata ve Elyesâne şehirleri, içinde Yahudi nüfus diğerlerine oranla daha fazla olduğu için Yahudi şehri olarak da anılmışlardır.[65]

62 Dabbî, s. 332-33; Arslan, **el-Hulel**, I, 294 vd.
63 İbn Sâhibüssalât, s. 124, 147vd.
64 Mûnis, **Fecr**, s. 523, 526
65 İdrîsî, I, 571, 734; krş. Burns, **Crusader**, s. 6

Her bakımdan değerlendirildiğinde Endülüs toplumu içerisinde Yahudilerin, başta da belirtildiği gibi Müslüman ve Hıristiyan kesimleri arasında kültür ve medeniyetin dönüşümünü sağladıklarını söylemek yanlış olmasa gerektir. Çünkü, onlar iki taraf arsında hatta Fransa içlerine kadar sürekli ticârî yolculuklar yapıyorlar ve bu arada toplumsal değerlerin yayılmasına aracılık ediyorlardı.[66]

2. Hıristiyanlar ya da Müsta'ribler (Mozaraplar, Mozarabes)

Sözlük anlamıyla 'Araplaşanlar' anlamına gelen kelime, Endülüs toplumsal hayatına dâir bir kavram olarak, 711 yılından itibaren[67] Arapça konuşmak ve Müslümanların hayat tarzını taklit etmek suretiyle dil ve hayatları bakımından Araplaşmış olan Endülüs İslam Devleti vatandaşı İspanya Hıristiyanları ve Yahudileri için kullanılır. Ancak, bu kavram her çağda ve her ortamda dinleriyle milliyetleri örtüşmüş bir halde yaşayarak kimliklerini muhâfaza edebilmiş olan Endülüslü Yahudilerden çok, aynı topraklarda yaşayan Hıristiyanların kastedildiği bir kavram olmuştur.[68]

Müsta'ribler, İberya Yarımadası'nın siyasî, toplumsal ve kültürel alanlarında Yahudilerinkine benzer bir rol oynamışlardır. Ancak, bir farkla ki, Yahudilerin toplumsal etkinlikle-

---

66 Yahudiler'in Endülüs tarihindeki önemli yeri konusunda geniş bilgi için bkz. Arslan, **el-Hulel**, I, 295 vd.; Gonzalez Palencia, **Fikr**, s. 488 vd.; Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 87 vd., 132 vd.; Hitti, III, 859-860; Âşûr, s. 268 vd.; Jacob R. Marcus, **The Jew in the Medieval World: 315-1791**, N.York, Harper Torchbooks, 1965, s. 20 vd.; Abdülhalîm, s. 412-413; Eliyahu Ashtor, **Jews of Moslem Spain**, çev. J. M. Klein, N.York, I-II, 1993; S. D. Goitein, **Jews and Arabs**, N.York, Schocken Books, 1974; R. P. Scheindlin, "The Jews in Muslim Spain", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 188-200; Imamüddin, **Aspects**, s. 26-35, 41-43; M. Ali Mekkî, "Takdîm", **el-Vesâik fî ahkâmi kadâi ehliz'zimme fi'l-Endelüs**, nşr. M. Abdülvehhab Hallâf, Kahire, Merkezü'l-Arabî li'Düvel li'l-A'lâm, 1980, s. 3-10

67 Jose F. Arenas, **Mozarabic Architecture**, N.York, N.York Graphic Society Ltd., 1972, s. 28

68 E. Levi-Provençal, "Mozaraplar", **İA**, VIII, 431-32; Arenas, s. 6; Ilse Lichtenstander, "Musta'riba", **EI_**, C.VII, 732

ri fetih yıllarından itibaren sürerken, buna karşın Müsta'ribler Reconquista hareketinin hızlandığı yani, Hıristiyan İspanya devletlerinin Talamenka, Tuleytula, Mecrît ve Veşka gibi önemli İslam şehirlerini; es-Sağru'l-Evsat adı verilen Endülüs'ün orta sınır bölgesindeki Medînet Sâlim, Vâdî'l-Hicâre, Semmûre, vb. şehirleri işgal etmeye başladıkları V./XI. yüzyıldan itibaren toplumsal hayatta etkili olmaya başlamışlardır. Sonraki yıllarda da, Müslüman-Hıristiyan etkileşiminde büyük rol oynamışlardır.[69]

Hıristiyan ahâliyi, emîr ya da halîfe tarafından kendi içlerinden seçilen kont unvanlı ve "kûmis" (comes) adı verilen cemaat lideri yönetiyordu. Bu lider aynı zamanda sarayda temsilci olarak da görev yapardı. Diğer bir görevli de, vergi işlerini yürütürdü. Hıristiyanların kendi normal mahkemeleri olduğu gibi, kontun başkanlığında görülen istinâf mahkemeleri de vardı. **Hıristiyan vatandaşlar mülkî ve askerî devlet makamlarına tayin ediliyor, dinî müsâmaha ve kanunî eşitlikten yararlanıyorlardı.**[70] Fethedilen şehirlerde büyük miktarlarda mevcut olan Müsta'rib nüfus, kendilerine karşı Müslümanlar tarafından gösterilen güzel muâmele sonucu Müslümanların dili ve hayat tarzlarını taklit ederek huzur içinde yaşamışlardı. Asırlar boyunca, İslam kültürü ve medeniyetini bizzat yaşayarak öğrenmiş olmanın getirdiği yüksek seviyelerini işgalden sonra da muhâfaza etmişler ve Hıristiyan devletlerin siyâset, yönetim, ekonomi, eğitim, ticaret ve mimârî alanlarında aradıkları ve çok yararlandıkları insanlar olmuşlardı.[71]

Endülüs İslam hükûmetleri, Endülüs Emevileri döneminden itibaren özellikle siyasî elçilik konusunda Müsta'ribler-

---

69 Sâid el-Endelüsî, s. 96 vd.; krş. Arslan, **el-Hulel**, II, 3 vd.; Abdülhalîm, s. 413; Geniş bilgi için bkz. M.L. Gomez, "The Mozarabs: Worthy Bearers of Islamic Culture", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 171-175; Chejne, "Islamization", s. 59-86; Glick, s. 38 vd.

70 İbn Sehl, s. 43-47, 86; Hasan, III-IV, 395

71 Arslan, **el-Hulel**, I, 287 vd., 324 vd.; Chapman, s. 84-85; Sâlim, **Târîh ve hadâra**, s. 253-256

den yararlanmışlardır. Ayrıca idâre, ordu ve saray içi bazı mevkilere gelmeleri de mümkün olmuştur. Fetih yıllarının akabinde, Endülüslü komutan Alkame Reconquista hareketinin başlatıcısı sayılan Asturiaslı Pelayo'nun sığınağı Covadonga mağaralarına, direnmesinin faydasız olacağını anlatması için Müsta'riblerden birini elçi sıfatıyla göndermişti. Yine, Emevi hükümdarları II. ve III.Abdurrahman ile Hakem el-Müstansır da kuzey İspanya ve diğer Avrupa ülkeleri ile Bizans'a elçi olarak Endülüs vatandaşı Hıristiyanlardan seçtiği kişileri görevlendirmişlerdir.[72]

Bu tür görevde bulunanlara en güzel örnek, İşbiliye hükümdarı el-Mu'tezid b. Abbâd'ın vezirlerinden Müsta'rib Sisnando Davides'tir. Sisnando, el-Mu'tezid'in babası Kâdî İbn Abbâd'ın Kulumriye bölgesine düzenlediği bir akın sırasında genç yaşta esir edilmiş, saraya getirilerek diğer gençlerle birlikte eğitim görmüş, zekâsıyla göze girince de bu göreve getirilmişti. Ancak, zamanla saray içinde kıskanılmaya başlanınca âkıbetinden endişe ettiği için Endülüs'ten kaçmış ve Kastilya kralı Fernando'nun sarayına sığınmıştı. Burada çok iyi karşılanmış ve aynı görevine bu kez İspanyalılar için devam etmişti. Fernando'nun oğlu VI.Alfonso'nun, Endülüs Müslümanlarına karşı güttüğü siyâsetin içeriğinin oluşumunda ve en önemlisi İslam kültür ve medeniyet birikimlerinin Hıristiyanlara aktarılmasında Sisnando'nun rolü büyük olmuştur.[73]

Endülüs Emevileri'nin yıkılmasının ardından el-Cezâiru'ş-Şarkıyye'ye sâhip olan Emîr Mücâhid Âmirî'nin âzatlı kölesi de bir Müsta'rib idi. **Ebû Âmir İbn Garsiye** adındaki bu kişi, Müslümanların içerisinde yıllarca yaşarken kendi dinini muhâfaza etmişti. Bir fırsatını bulup kuzeye Hıristiyan bölgesine kaçmış ve oradan efendisine mektuplar göndermeye başlamıştı. Mektuplarında Araplar'ı ve Müslümanları aşağılıyor ve aşırı bir dinî taassup sergiliyordu. Tabii ki, kendisine karşı Müslüman âlimler tarafından çok edebî ve etkili **red-**

72 Abdülhalîm, s. 414; Crow, s. 49
73 Abdülhalîm, s. 414-15

diyeler yazılmıştı. Bu reddiyeler, İslam ve Endülüs kültür dünyasındaki "Şuûbiye Hareketi"nin de bir parçasını teşkîl etmektedir.[74]

İlk yıllardan itibaren kuzeyli kardeş ve dindaşlarıyla sürekli irtibat hâlinde olan Endülüslü Hıristiyanlar için, bu bağlantıyı kolaylaştıran unsurlar vardı. Bunlar içinde, sınırlarda karşılıklı sivil giriş çıkışı engelleyici herhangi bir kısıtlamanın olmayışı önemlidir. Bu sayede Hıristiyanlar, kendi lisânları ve ona bağlı olarak kendi kültürlerini sonraki nesillere aktarma imkanı buluyorlardı. Kısaca, bazı iç savaşlarda Müslümanlara ihânet veya düşmanlara yardım etmeleri[75] bir yana görüntüleri, giyimleri, lisânları, alışkanlıkları ve kültürel birikimlerini İslam topraklarında kazanmış ve çağın üstün siyasî, kültürel ve medenî gücünün üyeleri olarak, kùzeyli Hıristiyanlar ile sürekli ilişki içerisinde bulunan Müsta'riblerin, İspanyol şehirlerindeki halklar üzerinde derin bir etki bırakmış olmaları hâdisesini anlamak zor olmasa gerektir.[76]

Endülüs'te Müsta'ribler ile ilgili Murâbıtlar ve Muvahhidler dönemlerinde, daha önceki dönemlerle mukayese edildiğinde bazı olumsuz gelişmelerin olduğu da görülmüştür.[77] Buradan hareketle, mezkûr dönemlerin fikrî ve kültürel gelişmenin zirveye ulaştığı ve fakat aynı zamanda gerilemeye yüz tuttuğu bir zaman dilimi olduğu kabul edildiğinde, böylesi bir ortama sâhip toplumların din ve düşünce özgürlüğü konusunda daha müsâmahasız bir yapıya bürünmeye başladıkları sonucuna da varabiliriz.

---

74 **Resâil**, s. 114 vd.; **Resâil ve Makâmât**, s. 102; Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 40; İslam dünyası ve özellikle Endülüs'te oluşan Şuûbiye konusunda geniş bilgi için bkz. Mustafa Kılıçlı, **Arap Edebiyatında Şuûbiye**, İstanbul, İşaret, 1992

75 İbn Sâhibüssalât, s. 75 vd., 119 vd., 123 vd.

76 Endülüslü Hıristiyanların (Mozaraplar) Endülüs tarihindeki yeri konusunda geniş bilgi için bkz. Arslan, **el-Hulel**, I, 286 vd.; Gonzalez Palencia, **Fikr**, s. 485 vd.; Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 18 vd., 55 vd., 94, 97 vd., 119; Hitti, III, 803, 812, 860 vd.; Roux, s. 79 vd.; Âşûr, s. 267 vd.; Mikel de Epalza, "Mozarabs: An Emblematik Cristian Minority in Islamic al-Andalus", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 149-170; Imamüddin, **Aspects**, s. 26-43; Glick, s. 38 vd.; Burns, "Relations", XI, 374-389

77 Geniş bilgi için bkz. Özdemir, "İbn Rüşd", s. 17-20

Bu İspanya veya İberya Yarımadası yerli halkından Müslüman olanlara gelince, bunlar Müvelledler[78] (Muladies) adıyla anılmaktadır. Müvelledler, Arap-İslam kültürüyle yetişen ancak, soy olarak Arap olmayan kimseler manasındadır. Fetih sonrasında İberya'nın yerli halkı yavaş yavaş İslamiyet'e girmeye başladı. Bunlar, Müslüman olduktan sonra genellikle Arap isimleri ve geleneklerini benimsemişlerdir. Bazen de velâ yoluyla çeşitli Arap kabilelerine bağlanıyorlar ve böylelikle Arapları taklit ediyorlardı. Ancak, gerçek Arap olmadıkları için, bu soy farklılığını belitmesi amacıyla kendilerine Müvelledler denmiştir. Endülüslü idareciler İslamlaşmayı teşvik etmişlerdir. Doğu İslam ülkelerinde olduğu gibi, yeni Müslümanlaşan yerli halktan cizye alınmaya devam edilmesi benzeri uygulamalara Endülüs'te tesadüf olunmamıştır. Bunun gibi cesaretlendirici etkenler sonucu Endülüs yerli halkı arasında İslamlaşma, dolayısıyla Müvelledlerin ortaya çıkması fethin hemen akabinde başlamış, Emeviler döneminde hızlanmış ve III./IX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Yarımada üzerinde Müslüman halk çoğunluğu teşkil eder hale gelmiştir. Özellikle III.Abdurrahman'ınki gibi istikrarlı devrelerde Müvelledlerin toplumsal konumları gayet yüksek düzeylerde seyretmesine rağmen, merkezi idareye egemen Arap aristokrasisiyle mahallî aristokrat aileler arasındaki nüfuz çatışması, vergilerin bazen fazla olması, bazı yerlerde ikinci sınıf vatandaş (âmme, avam) muamelesi görmeleri ve kuzeyli Hıristiyan kralların tahrik-destekleri gibi nedenlerle Müvelledler, I.Hakem'in tahta çıkmasından (796) itibaren Emîrlik dönemi sonlarına kadar çıkardıkları isyanlarla Endülüs Devletini neredeyse dağılma noktasına getirmiştir. Müvelledlerin Endülüs kültür hayatına oldukça önemli katkıları olmuştur.[79]

---

78 Müvelled'in sözlük anlamı, "doğurtulan" yani bir Arap baba tarafından Arap olmayan (daha çok Hıristiyan) bir anneden doğurtulan kimsedir.

79 Daha fazla bilgi için bkz. Özdemir, "Müvelledûn'un Endülüs Emevileri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri", s. 175-208

3. Müdeccenler (Mudejares)

Müdeccen, bir yerde ikâmet edip oraya alışan kimse anlamında Arapça bir kelimedir. İspanyolca'da 'Mudejares' şeklinde söylenen Müdeccen, Reconquista savaşları sonucunda kaybedilen Endülüs topraklarındaki Hıristiyan yönetimi altında yaşamak zorunda kalan Müslümanlara verilen isimdir. **Endülüs şehirlerinin düşmesinden sonraki ilk yıllarda çoğunluk itibarıyla yerinde kalan**[80] **Müdeccenler,** teslim antlaşmaları gereği ve biraz da yerleşik halka, nitelikli işçilere ve çiftçilere olan ihtiyaç sebebiyle yani, siyasî ve iktisadî şartlar gereği Hıristiyan yöneticilerden iyi muâmele görmüşlerdi. Ancak, sonraki yıllarda özellikle de Zellâka savaşından (479/1086) sonra İspanya Hıristiyanları ile Müslümanlar arasındaki savaşın bir ölüm kalım savaşı hâline dönüşmesiyle birlikte, Müdeccenler üzerinde kötü muâmeleler açıkça görülmeğe ve zamanla şiddetlenmeye başlamıştı.[81]

Müdeccen Müslümanlar, üzerlerindeki baskının artmasıyla birlikte dinî ve toplumsal bazı kısıtlama ve haksızlıklara tâbi tutulmuşlardı. Ayırt edici kıyâfet giymek, şehrin belirli semtlerinde yaşama zorunluluğu ve ağır vergilerle mükellef tutulmak bunlar içinde en belirgin olanlarıydı.[82]

Zellâka savaşından itibaren başlayan kötü muâmelelere engel olacak ve Hıristiyan idâreye karşı kendilerinin haklarını savunacak İslamî müesseselerden mahrum olmaları bir yana, **Müdeccenlerin doğuda ve batıdaki İslam devletlerinden herhangi bir destek ve yardımcıları da yoktu.** Destek olunmadığı bir yana, Müdeccenlerin Hıristiyan hâkimiyeti altında yaşamalarının haram olduğuna dâir bazı İslam fakih-

---

80 Burns, **Crusader**, s. 10

81 Abdülhalîm, s. 416; Arslan, **el-Hulel**, I, 253; Chapman, s. 86-87; L.P. Harvey, "The Mudejars", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 176-178; John Boswell, **The Royal Treasure: Muslim Communities Under The Crown of Aragon in the Fourteenth Century**, N. Haven, 1977, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 4 vd.

82 Abdülhalîm, s. 416; Chapman, s. 87; Attali, s. 37

lerinin fetvâ vermeleri, sebebi ne olursa olsun onların sâhipsizliğini âdetâ tescil eden bir hareket olmuştu.[83]

Bütün olumsuz şartlara rağmen, Hıristiyan şehirlerinde yaşayan Müdeccenler, Endülüs'te parlamış olan medeniyetin İspanya Hıristiyanlarıa nakledilmesinde mühim bir aracı konumunda bulunmuşlardır. IV./X. yüzyılda Düvîru vâdîsinin kuzeyindeki Semmûre, Şekûbiye, Âbile, Aşturga gibi Endülüs şehirlerinin İspanya Hıristiyanlarının eline düşmesiyle birlikte o şehirlerde kalan Müslümanlar, ilk Müdeccenler olmuşlardı. Zamanla Müdeccenler eğitim, bilim, kültür, tarım, zanaat ve mimârî alanlarında İspanyalılara sayısız değer aktarmışlardır.[84] Bu durum, Müdeccenlerin tarihinin Tuleytula'nın düşmesinden (478/1085) sonra değil, daha vâliler Döneminde gerçekleşen ilk toprak kayıpları yani, Reconquista ile birlikte başladığına işaret etmektedir.[85]

Müdeccen sınıfın ortaya çıkması, asırlar boyunca süregelen kültürel etkileşimin daha da güçlenmesine neden olmuştur.[86] Kaybedilen şehirlerde her üç topluluğun bilgin, usta ve sanatkârlarından, yaşamakta oldukları yerleri terk etmek istemeyerek kalanlar az olmamıştır. Tabakât ve ensâb kitaplarında bunların pek azının hayat ve eserleri hakkında bilgi bulma imkanı vardır. Çünkü, kaybedilen şehirlerin belki bir kısmı geçici olarak geriye alındıysa da, nihayetinde bütün Endülüs toprakları elden çıktı ve bir daha İslamîyet'e geri döndürülemedi. Bu durumda, o zamanın İspanyalıları arasında tarih yazıcılığı geleneği pek gelişmediği ve İslam tarihçilerinin de İspanya'ya gidip gezdikleri tespit edilemediğine göre, o topraklarda kalan ve devam eden Müslüman izleri pek takip edilememiştir. Ancak, Tuleytula'nın işgalinden

83 Harvey, "The Mudejars", s. 178-181; Abdülhalîm, s. 417

84 Crow, s. 97-98; Harvey, "The Mudejars", s. 182-187; Burns, **Jews**, s. 36 vd.

85 Arslan, **el-Hulel**, I, 253 vd.; Mûnis, **Fecr**, s. 350; Abdülhalîm, s. 418. İberya Yarınadası'nda Müdeccenler'in durumları konusunda geniş bilgi için bkz. Boswell, **The Royal Treasure**, eser 218 sayfa olup, tamamı konuyla ilgilidir; Burns, **Crusaders**, s. 1 vd.

86 Gonzalez Palencia, **Fikr**, s. 488; Burns, **Crusaders**, s. 12 vd.

sonra hakkında bilgi alınan iki âlim tespit edilebilmiştir. Bunlardan birincisi, İbn Beşküvâl gibi İslam tarihçilerinin kendisinden nakiller yaptığı ve **Târîhu fukahâi Tuleytula ve kudâtühâ** adlı eserin müellifi olan Ahmed b. Abdurrahman el-Ensârî'dir (ö.489/1096). İkincisi ise, Hicaz'da eğitim gören Tuleytula'lı âlim Muhammed b. Muhammed el-Hucrî'dir (ö.488/1095).[87]

4. Karşılıklı Evlilikler ve Endülüs Hayat Kültürü

Güneyli Müslümanlar ile kuzeyli Hıristiyanlar arasındaki ilişki ve etkileşim yollarından birisi de, nesillerin karşılıklı karışım ve etkileşimini sağlayan evliliklerdi. Daha ilk dönemlerde vâlilerle başlayarak sonradan halîfelerle devam etmiş olan İspanyol, Portekizli ve Fransız kadınlarla evlenme âdeti, Müslüman fâtihlerle yerel yönetimler ve halkların birbirleriyle kaynaşmasında önemli bir unsur olmuştur.[88]

Konunun ilk örneği, İspanya'nın fethi sırasında Gotların kralı olan Roderik'in ölmesiyle dul kalan hanımı Egilona ile vâli Abdülaziz b. Musâ'nın yapmış olduğu evliliktir. Araplar'ın "Ümmü Âsım" adını verdikleri Egilona, kocası üzerinde öyle etkili olmuştu ki, bu evlilik Abdülaziz'in katledilmesine (97/716) kadar varan fitneye sebebiyet vermişti. Diğer bir örnek ise, Aquitania Dükü Otto'nun kızı Fransız L'Ampegie ile Osman b. Ebû Nes'a'nın evliliğidir. Osman, hanımı nın etkisinde kalarak Otto ile Müslümanların aleyhine olacak bir antlaşma yaptığı için kendisiyle savaşa tutuşan Abdurrahman el-Gâfikî tarafından öldürülmüştü (113/731).[89]

---

87 İbn Beşküvâl, I, 72-73, II, 531-32

88 M. G. Moreno, **Fennü'l-İslamî fî İsbânya**, çev. Lütfi Abdülbedî'-M.A.Sâlim, Kâhire, Dâru'l-Maârif, 1977, s. 6; Muhammed Kürd Alî, **Gâbiru'l-Endelüs ve hâdıruhâ**, Dımaşk, Mecmau'l-İlmi'l-Arabî, 1922, s. 39; Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 17 vd. Ayrıca, Müdeccenler konusunda daha geniş bilgi için bkz. J. Mendivil, "Mudejar", (Çevrimiçi) http://babelfish.altavista.com/cgi-bin/translate?, 1996, s. 1-18

89 İbn İzârî, II, 30-31; Makkarî, **Nefh**, I, 132

İlginçtir ki, Endülüs Emevileri emîrleri ve halîfelerinin hemen hepsi, hür bir anneden değil de ya İspanyol ya Berberî ya da Slav kökenli Saklebî câriye annelerden doğmaydı. Meselâ, II.Abdurrahman'ın (822-852) hanımı , Tarûb adlı bir câriyeydi. Ayrıca, III.Abdurrahman'ın (912-961) annesi de, Araplarca "Müzenne" diye adlandırılan Navarlı Maria'ydı. III.Abdurrahman'ın oğlu Hakem'in (961-976) hanımı olan Aurora da, Bask veya Navar asıllıydı ve Araplar ona "Subh" adını vermişlerdi. Subh, kocası zamanında ve özellikle Hakem'in vefâtından sonra 12 yaşındaki oğlu Hişam'ın halîfe olmasıyla devlet idâresinde çok büyük bir nüfuza sâhip olmuştu. Bu nüfuzunu, kendi yardımlarıyla devletin üst kademelerine hızla tırmanıp en yüksek idâreci makamı olan hâciblik sıfatını kazanan ve daha sonra neredeyse hilâfet makamına bile sâhip olabilecek konuma yükselen güçlü komutan Hâcib el-Mansûr Muhammed İbn Ebû Âmir ile birlikte iyice perçinlemişti. el-Mansûr da Navar kralı II.Sancho'nun bir kızıyla evlenmiş ve ondan Şencûl adıyla da anılan oğlu Abdurrahman el-Me'mûn dünyaya gelmişti.[90]

Hıristiyan kadınlarla yapılan evlilikler, Endülüs'ün sınır bölgelerinde yerleşik olan emîrler arasında daha sık görülen bir gelenek olmuştu. Meselâ, Müvelled Kasîoğulları, Müvelled Tavîloğulları ve Sarakusta emîrleri ile Navar ve Kastilya kralları arasında karşılıklı kız alıp vermeler vâkidir. Hatta, bazı Navar kralları ile bazı Kasîoğulları emîrleri anne tarafından kardeştiler. Bu sebeple, akraba olan bu gruplar ister Müslüman ve isterse Hıristiyan olsun, düşmanlarının karşısında tek yumruk olarak durmuşlardır. Mülûkü't-Tavâif'ten bazıları da bu geleneğe uymuşlar ve kuzeyli Hıristiyan prenseslerle evlenmişlerdir. Dâniye ve el-Cezâiru'ş-Şarkıyye Emîri Mücâhid Âmirî bunlardandır. Mücâhit'in hanımı , İspanya

90 İbn Abdülmelik, II, 395 vd.; el-Mansûr'un Âmirîler hânedânı ve el-Mansûr'un Subh ile ilşikileri konusunda daha geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Âmirîler", DİA, III, 72-73; Lütfi Şeyban, "Endülüs Endülüs Emevileri Hâciblerinden el-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir (366/976-392/1002)", İslamî Araştırmalar, C.XI, No: 3-4, 1998, s. 250-272

Hıristiyan Cûd idi. Mücâhit, bu hanımı ndan doğma beş kızını diğer Müslüman emîrlerle evlendirmişti. Ancak, her millette görülebileceği gibi bu evlilikler de casusluk, vb. siyasî çıkarlara âlet edilmişti. Nitekim, Mücâhit kızları vâsıtasıyla damatlarının siyasî, askerî sırlarına vâkıf oluyordu.[91]

Kuzeyli Hıristiyan prenseslerden başka, Endülüs tarihi boyunca yapılan karşılıklı savaşlarda ele geçirilen veya cizye ya da hediye olarak hükümdarlara sunulan Hıristiyan kız ve kadınlar, Müslüman idâreci ve zenginlerinin saray ve konaklarında ya câriye ya da eş olarak daimâ yer bulmuşlardı. Endülüs hükümdarları cizye aldıkları Hıristiyan krallara, cizye ile birlikte daha çok Galicialı (Gâlîsiyyât, Gallegas) kızların getirilmesini de şart koşuyorlardı. III.Abdurrahman gibi bazıları da buna kızların mavi gözlü, kızıl saçlı ve beyaz tenli olmaları ayrıntısını da eklemekten geri kalmıyordu. Meselâ, İşbiliye kasrında bulunan büyük bir revâk, özellikle her yıl Hıristiyan devletlerden cizye veya hediye olarak gönderilen onlarca kızın karşılanması merâsimleri için kullanılıyordu.[92] Son üç paragrafımızda ifade ettiğimiz gerçeğe, Endülüs'ün çağdaşı olan diğer İslam ülkelerinde, özellikle Abbâsîler'de de rastlamaktayız. Abbâsî Devletinde de yöneticilerin yabancı menşeli câriye kızlarla evlenmeleri yaygın bir gelenek halini almıştı. Aynı şekilde, ülkenin ileri gelen zenginleri ve elit tabakası içinde de köle-câriye edinerek onlarla birlikte eğlenme-hayatın tadına varma alışkanlıkları edinilmişti.[93]

Kuzeyli Hıristiyan kadınlar ile evlenme âdeti, sadece emîrler veya halîfeler arasında yaygın değildi. Bilakis, aynı şeyi Müslüman toplumun elit ve zengin tabakası mensubu

---

91 Ali b. Ahmed Kurtubî İbn Hazm, **Cemheratü ensâbi'l-Arab**, nşr. E. Levi-Provençal, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983, s. 468; Ahmed b. Ömer Uzrî, **Nusûs ani'l-Endelüs**, nşr. Abdülaziz Ehvânî, Madrid, 1965, s. 29; İbnü'l-Hatîb, **A'lâm**, II, 219-20; Hallâk, s. 18

92 Arslan, **el-Hulel**, I, 286 vd.; Le Bon, s. 289; Crow, s. 61; Abdülhalîm, s. 420

93 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Lütfi Şeyban, **İlk Dönem Abbâsîler'de Kadın (750-850)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 1996

erkekler de yapıyorlardı. Bunun fetih yıllarına dayanan sebepleri vardır. O yıllarda ve daha sonra İberya Yarımadası'na fetihle gelen Arap-Berberî erkeklerinin hemen tümü askerdiler ve yanlarında kadın ve âileleri olmadığı halde gelmişlerdi. Bu durumda, yeni yurt edindikleri bu ülkenin yerli halkından kadın ve âile edinmeleri kaçınılmazdı. Gerçekte, İspanya-Avrupa ülkelerinde yaşayan kadınlar için, çağın hâkim ve zengin toplumu üyesi Müslümanlar ile evlenmek bir tür önemli ayrıcalık olsa gerektir. Çünkü, kendi ülkelerinde onlar için sefalet, zulüm ve aşağılanmadan başka bir yaşama şekli nerdeyse mevcut değildi. Orta-Yeniçağlar Avrupa'sında kadınlar şeytanla ilişki içinde görülüyor ve kilisenin-uygarlığın düşmanı sayılıyorlardı.[94] Daha da ileri gidilerek cinsel açgözlülük ya da zina, yamyamlık, kötü ruhlara uyma, genellikle inatçı ve kaprisli görülmeleri sebebiyle kadınlara karşı yapılan cadı avlarının haklılık gerekçeleri düzülüyordu.[95] Hıristiyan kadınlarla gerçekleşen evliliklerden meydana gelen yeni nesil veya Endülüs Müslümanlarının ikinci nesli, daha çok Müvelled denilen toplumsal tabakayı teşkîl etmiştir. Nitekim, Endülüs Emevileri sarayı bir nevi bir Müvelled evi hâline gelmişti. Zamanla bu nesil, kişilik ve kültür olarak Müslüman Arap kimliğini kazanmıştır.[96]

Taraflar arasında gerçekleşen bu evliliklerin hem Hıristiyanlar ve hem de Müslümanlar için önemli sonuçları olmuştur. Artık, Endülüslü çocukların pek çoğu Arapça yanında kendi ana dilini de konuşuyorlardı. Bu durumsa, kültürel zenginlik bakımından aranan bir ortam oluşturuyordu. Şüphesiz, bu yabancı kadınlar kendi fikir, gelenek ve kültürlerinin Müslüman elit tabaka arasında yayılmasını da sağlamışlardır.[97] Ancak, bu sayede dışarıdan gelen yeni âdetler mev-

94 **Women and Colonization: Anthropological Perspectives**, ed. Mona Etienne-Eleanor Leacock, New York, 1980, s. 175'den naklen Kabbani, s. 14

95 Allen MacFarlane, **Witchraft in Tudor and Stuart England**, London, 1970'den naklen Kabbani, s. 14

96 İbnü'l-Ebbâr, **Hulle**, I, 276; Makkarî, **Nefh**, I, 279; krş.Gonzalez Palencia, **Fikr**, s. 1; Mûnis, **Fecr**, s. 276, 502; Özdemir, "Endülüs", C.XI, 217

97 Abdülhalîm, s. 421

cutlarıyla kaynaşarak, Endülüs toplumunu Doğu İslam toplumlarından farklı ve orijinal kılan "Endülüs hayat kültürü"nü meydana getirmiştir.[98]

Toplumsal hayatın şekillenmeye başladığı merkez olan âile, bu türden evlilikler nedeniyle iki farklı kısımdan teşekkül ediyordu. Evlerin bir kısmında Hıristiyan câriye eşler ve çocukları, diğer kısmında ise, hür Müslüman kadınlar ve çocukları otururdu. Çocuklar âilede annelerine tâbi olduklarına göre, aynı evlerde fakat farklı bölmelerde yaşayan çocuklar annelerinin dil, din ve düşüncesi çizgisinde gelişim gösteriyorlardı. Bu sebeple, Endülüs elit çevreleri içerisinde arasıra birbirini anlayamamaktan ya da nüfuz veya mal mücâdelesinden kaynaklanan anlaşmazlık ve çatışmalar da yaşanıyordu. Bu kadınlar, her ne kadar birer Müsta'rib olarak Araplığın ve Müslümanlığın gereği hayat tarzına uyum göstermiş görünseler de, Hıristiyanlıklarını ve milliyetlerini unutmalarını düşünmek, insan psikolojisine uygun bir davranış olmasa gerektir. Asıllarını unutamadıkları için de, Endülüs toplumu ve devletinin siyasî ve askerî sırlarını Hıristiyan devletlere sızdırdıkları vâki olmuyor değildi.[99] Ortaya çıkan zengin kültürel ortama karşın, olayın bu yönü Müslümanların millî menfaatleri açısından olumsuz bir durum sayılabilir.

Endülüs idâreci ve zenginlerinin saray ve konaklarında ortaya çıkan bu yeni durumu **harem nizamı** olarak adlandırmak mümkündür. Bu âdet, yalnızca Endülüslülere has kalmamış İspanyol kralların mâlikâne ve saraylarına da sirâyet etmişti.[100] Şöyle ki, zamanın **İberya Hıristiyan toplumu içinde üç şekil evlilik** görülüyordu. Birincisi, Kilise'nin onayla-

98 Endülüs'te aile hayatı ve kadınların güncel yaşantıları konusunda ipucu niteliğinde bilgiler için bkz. İbn Hazm, **Güvercin Gerdanlığı: Sevgiye ve Sevenlere Dair**, çev. Mahmut Kanık, İstanbul, İnsan, 2000

99 Ahmed Emîn, **Zuhru'l-İslam**, Kahire, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1966, III, 30-31, 303; Abdülhalîm, s. 421-22

100 Endülüs'te harem düzeninin olmadığına dair veriler de vardır. İbn Hazm'ın **Tavku'l-hamâme**'sinin birkaç yerinde değişik sebeplerle verdiği bilgiler ve Vellâde örneği diye bilinen rivayet, konunun delilleri arasında sayılmaktadır. bkz. Özdemir, "Kadın Kıyafeti", 103

dığı "Bendicion" adı verilen ve dinî törenle gerçekleşerek kutsal sayılan bir evlilik şeklidir. İkincisi, "Yuras" diye isimlendirilen, Kilise'nin engel olmadığı ve tarafların anlaşmasıyla gerçekleşen basit evlilik; üçüncüsü ise, Kilise'nin kanunîdir diye onaylamadığı "Barragania" adı verilen ve İslam geleneğindeki "teserrî, istifrâş, yataklık edinme" yani, câriye eş edinme âdetinin benzeri, fakat taraflar arasında resmî veya dinî bir bağın onaylanmadığı evlilik şeklidir. Bu türlerden son ikisinin Hıristiyanlara İslamî gelenekten geçtiğini söylemek yanlış olmayacaktır.[101] Nitekim, Kastilya, Leon ve diğer Hıristiyan krallarının pek çoğu normal evliliklerinden başka haremlerinde birçok yataklık câriye barındırıyorlardı.[102] Buradan hareketle, Hıristiyanlar her ne kadar kabul etmeseler de, Müslüman gelenekleri ve hayat tarzının kuzeyli Hıristiyan devlet adamlarının hayatlarında büyük etkisi olduğu kabul edilmelidir.

Dünya tarihine sadece millî noktadan değil de geniş anlamıyla insanlığın tarihi gözüyle baktığımızda, hangi çağda olursa olsun dünya üzerinde hâkim siyasi-medeni güce sahip olan millet ya da milletler/devletler topluluğunun oluşturduğu medeniyet bloğu, kendisinden daha aşağı bir medenî düzeye sahip diğer milletleri günümüzde de olduğu gibi siyasi-iktisadi ve kültürel etkisi altına alır. İnsan fıtratı da güce, servete meyilli olduğuna göre, aşağı düzeydeki toplumlar hâkim milletin/medeniyetin kültürüne veya hayat tarzına zaten kendiliklerinden biraz da doğal olarak yönelecek, onu taklit etmeye çalışacaktır. Bu tarihî prensibin Orta ve Yeniçağlardaki işleyişine baktığımızda, Endülüs örneğinde olduğu gibi hemen bütün bir Avrupa Hıristiyan âleminin, zamanın üstün medeniyetine sahip olan Müslümanların kültürünü benimsemiş, onu taklit etmiş olduğunu gözlemleyebiliriz. Kitabımızın bu bölümünde de bu iddiamızın isbatı mahiye-

101 Chapman, s. 88; Abdülhalîm, s. 422

102 Aschbach, s. 940. Endülüslü kadınlar konusunda geniş bilgi için bkz. Maria J. Viguera, "Asluhû li'l-Meâlî: On the Social Status of Andalusî Woman", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 709-724

tinde bilgiler bolca verilecektir. Doğal olarak bu tarihî gerçeğin bugün Batılılar tarafından itiraf edilmesinin biraz zor olduğunu da anlamalıyız. Çünkü, iki rakip güçten biri diğerini yüceltmez, bilakis aşağılamaya ve ezmeye bakar. Bugün Batılıların yaptığı da bundan başkası değildir.

Buraya kadar, Endülüs'lü Müslüman erkeklerin Hıristiyan kadınlar ile yapmış oldukları evlilikler incelendi. Taraflar arasında bir iletişim kanalı olarak evlilik konusunun diğer yanını ise, **Hıristiyan kralların Müslüman kadınlar ile yaptıkları evlilikler** oluşturmaktadır. Meselâ, I.Alfonso'nun oğlu Mauregato'nun (Mûrgât) annesi Müslüman asıllı bir kadındı ve kendisi Leon kralı olduğunda (784-789), aradaki akrabalık bağından ötürü Hıristiyan düşmanlarına karşı Müslümanlar ile ittifak antlaşması yapardı. Doğal olarak, onun bu tavrı kendi dindaşlarını çok kızdırırdı. I.Alfonso yanında, İspanyalıların meşhur krallarından olan VI.Alfonso'nun da Zâide adlı bir Müslüman kadın ile evliliği söz konusudur.[103]

Reconquista hareketi sonucu Müslümanlardan geriye alınan yerleşim yerlerinde eskiden beri yaşamakta olan halk ile sonradan oraya yerleşenler arasında da evliliklerin olduğu düşünülmelidir. Öylesi ortamlarda İslamî dönemin kültürüyle yıllar boyu içiçe yaşamış halkın, yeni gelen Hıristiyanlara Endülüs kültürünü verdiklerini düşünmek yerinde bir tespit olacaktır. Müslüman ve Hıristiyan iki ayrı millet aynı topraklar üzerinde yaşarken sürekli savaş hâlinde olmaları mümkün olmadığı ve zaten tarafların buna güçleri yetmeyeceğinden, aradaki uzun barış dönemlerinde karşılıklı evlilik ve kültür ilişkilerinin olması doğal ve kaçınılmazdı.[104]

Sonuç olarak, gerçekte Endülüs âilesini İslam'a girmiş görünsün veya eski dininde kalmış olsun İspanyol, Portekiz veya Fransız asıllı Hıristiyan kadınlar yönetiyordu demek yan-

---

103 L.Provençal, İslam, s. 159-60. Zâide ile VI.Alfonso evliliği konusunda farklı rivayetler de mevcuttur. Konu kitabımız içinde müstakil başlık altında incelendiğinden geniş bilgi için oraya müracaat edilmelidir.

104 Crow, s. 80; Abdülhalîm, s. 423

lış olmayacaktır. Durum böyle olunca, Endülüs âile müessesesi, İslamî eğitim ve geleneksel değerlerin yeni nesillere aktarılmasında belki de yetersiz bir konumda bulunmuş sayılabilir. Kendi değerlerinin yeni kuşaklara kazandırılması işi ise, eğitim kurumlarına kalıyordu. Endülüs elit tabakasının evlerindeki bu âilevî gerçeğin, toplumsal ve siyasî barışı tehdit edici bir yanının olduğunu da düşünebiliriz. Çünkü, evlerde oluşan farklı kamplardaki insanların istek ve hedefleri de farklı olacağından dolayı, kutuplaşma ve çatışmaların ortaya çıkması kaçınılmaz olarak değerlendirilmelidir.[105]

5. Savaşlar, Esirler, Barış ve Diplomasi

Endülüs Müslümanları ile İberya Hıristiyanları arasında asırlar boyu süren savaşlar da, İslam medeniyetinin Hıristiyanlara tesiri kanallarından birisini teşkîl etmiştir. Savaşlar sebebiyle her iki taraftan pek çok insan esir sıfatıyla karşı tarafa geçiyor, bunlar gittikleri yerde kendi kültürünü ve hayat tarzını yansıtmaktan geri kalmıyor, bazen bulundukları bölgenin dilini öğreniyor ve belki de din değiştiriyorlardı. Bazen de, bu esirlerin bir kısmı bir süre esir kaldıktan sonra bir vesileyle hürriyetine kavuşuyor[106] ve ülkelerine geri dönüyorlardı. İşte bu durum, her iki taraf halkları için de bir ilişki vâsıtası oluyor ve doğal olarak hâkim kültür diğeri üzerinde etkisini gösteriyordu.

Endülüs'e esir olarak gelen Hıristiyanlardan, özgür olma imkanı bulamayıp da kalanların erkekleri halîfe ve emîrlerin saraylarındaki özel muhâfız alaylarına alınırlardı. Kadınlar ise, yine aynı saray ve köşklerde gündelik işlerde hizmet görürlerdi. Ancak, hizmetten evvel özel bir eğitime tâbi tutula-

105 Konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Levi-Provençal, **Ḥadâra**, s. 37-38; Hitti, III, 861-862; A. Muhtar Abbâdî, "Suver mine't-tesâmühi'd-dînî ve't-teâvüni'l-müşterek", **Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Arabî, C.XXVI, (Madrid) 1993-94, s. 9-18

106 **Resâil**, s. 114 vd.; Esirleri özgürlüğüne kavuşturmak amacıyla kurulmuş cemiyetler hem Endülüs'te ve hem de İspanya'da faaliyet gösterirlerdi. Reinaud, s. 225-26; Abdülhalîm, s. 425

rak Arapça öğrenirler, musiki, güzellik ve âdâbı muâşeret dersleri alırlardı. Eğitim sonunda kişiliği, sesi ve zekâsıyla ön plana çıkanlar ya sâhipleri tarafından bir emîre hediye edilir ya da eş olarak hareme alınırlardı. Bu durumda, câriye hür olur ve "ümmü veled" diye anılırdı. Endülüs'ün saray ve köşkleri, asırlar boyu ümmü veled kadınlarla dolup taşmıştır.[107] Genel olarak Hıristiyan esirler, Endülüs'te ağır işlerle yükümlü tutulmamışlardır.[108]

Büyük savaşların yaşandığı ve özgürlüklerin elden gittiği bir ortamda köle ve câriye edinmek, eskiden beri süregelen yaygın bir âdet hâline gelmişti. Endülüs toplumunun yönetici ve zengin kesimleri arasında köle ve câriye edinme alışkanlığı yaygınlaşınca sayısız hizmetçiler, köleler ve câriyeler toplum içinde kendisine yer buldu. Bu durumda köle ticaretinin gelişme göstermesi doğal bir sonuçtu. Çok kârlı olan bu işi, İberya Yarımadası'nda yaşamakta olan Yahudiler yapıyordu. Özellikle, Galicia ve Avrupa'nın diğer bölgelerinden yüzlerce İspanyol, Fransız, Slav, vb. erkek ve kızları Endülüs'e getirerek yüksek fiyatlarla satıyorlardı.[109] Kölelik konusunun bir de bize acı veren yanı var ki, o da Müslümanlardan Hıristiyanların eline düşen ve köleleştirilen insanların acıklı halleridir.[110] Dışarıdan Endülüs içine gelen bu köleler vâsıtasıyla da Hıristiyan kültürü Müslümanlara, Müslüman kültürü de Hıristiyanlara geçme imkanı buluyordu.[111]

Aslında, bütün Ortaçağ İslam devletlerinde, özellikle Emeviler'in sonlarıyla Abbâsîler'in ilk dönemlerinde yaygınlaşan bu köle ve câriyelere düşkünlük olayı, getirdiği yeni âile düzeniyle, pek çok araştırmacının da ifade ettiği gibi, İslam toplumunun dinen ve ahlâken tefessüh etmesine yol açmıştır.

---

107 İbnü'l-Ebbâr, **Hulle**, I, 276; Makkarî, **Nefh**, I, 279; krş. Gonzalez Palencia, **Fikr**, s. 1; Mûnis, **Fecr**, s. 276, 502; Abdülhalîm, s. 426

108 Makkarî, **Nefh**, I, 255-56; krş. Arslan, **el-Hulel**, I, 293 vd.

109 İdrîsî, I, 725 vd., 734; krş. Abdülhalîm, s. 424

110 Bu konuda bilgi için özgün bir çalışmaya bkz. P.S. Van Koningsveld, "Ortaçağın Sonlarında Batı-Avrupa'daki Müslüman Esir ve Köleler", çev. Hülya Küçük, **Türkiye Günlüğü**, S. 45, Mart-Nisan 1997, s. 186-203

111 Arslan, **el-Hulel**, I, 281 vd.

Bunun, Endülüs'te de aynı şekilde tezâhür ettiğini söylemek mümkündür. İslam toplumsal tarihine ışık tutan **el-Egânî** ve **Letâif** gibi eserler ile Ortaçağların medyası diye nitelenebilecek şâirlerin hayatı, divanları ve şiirlerinin konu edildiği kitaplar incelendiğinde bu gerçek kolayca görülebilecektir.

Hıristiyan İspanyalı veya Portekizliler'in eline esir düşen Müslümanların durumları ise, Hıristiyan emsâlleri kadar parlak değildi. Kendilerine revâ görülen kötü muâmeleler sebebiyle, yollarda bile korkudan ancak gecenin karanlığında yürüyebiliyorlar, dinlerinden irtidat ederek Hıristiyan oldukları takdirde kölelikten kurtulabiliyorlar ve tarım işleri gibi ağır işlerde çalışmaya mecbur bırakılıyorlardı. Hıristiyanlığı kabul edip özgür olsa bile, bir vatandaş olarak diğerleri arasında toplumun en değersiz üyelerinden sayılıyorlardı. Ayrıca, Müslüman kölelere, hizmetçilerden bile olsa Hıristiyan kadınlarla evlenmeleri için izin verilmezdi. Bir câriyeyle bile evlenmesine müsâade edilmezdi fakat, aynı meskende birlikte kalmalarına bir şey denmez ve bu takdirde dünyaya gelen çocuklar da anne babaları gibi köle olurlardı.[112]

Savaşların, bilhâssa sınır bölgelerinde yaşayan İspanya Hıristiyanları için önemli içtimaî ve iktisadî neticelerine de bakmak yerinde olacaktır. Endülüs Müslümanlarına karşı krallar asker bulmaya mecbur kaldıklarında bu durum, yoksul Hıristiyan halkların işine de yarıyordu. Çünkü, bütün Ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi, İspanya'da da feodalite hâkimdi. Feodal ekonomide insanlar, kabaca iki sınıfta toplanmaktaydı. Yönetici, asker, din adamı ve zenginlerin oluşturduğu aristokrasi sınıfı, toplumun normal halk denen diğer kesimlerini âdetâ köleleştirmekteydi. Bunlar ister tarlalarda çiftçi, ister atölyelerde işçi ve isterse konaklarda hizmetçi olsun, hepsinin kaderi savaşlar olmadığı müddetçe köle gibi yaşamaktan ibaretti. Ancak, fâsılalarla devam eden Reconquista savaşları sayesinde, bu insanlar hayatlarında olumlu bir değişim için altın fırsat yakalama imkanına sâhip olabiliyor-

112 Dabbî, s. 231-32

lardı. Savaşa çağrıldıklarında asker oluyorlar, başarı gösterip kahraman veya küçük de olsa uzaklarda bir köyün, bir servetin sâhibi olarak özgürlüklerini elde edebiliyor veya ölüp kurtuluyorlardı.[113]

Savaşların bittiği ve barışın devreye girdiği zamanlarda ise, uluslar arası güven ve güvenliğin sağlanması amacıyla karşılıklı rehin verme-alma usulü de, Endülüs ile İspanya arasındaki uluslar arası hukukun bir parçası olarak yürürlükteydi. Bu usulle gelip giden insanların da, karşılıklı ilişkilerde toplumsal ve kültürel etkileşime aracılık ettikleri olmuştur. Rehînelerden başka, barış dönemlerinin sağladığı fırsatlardan bazıları, diplomatik elçilerin gelip gitmesi, karşılıklı ticaretin artması, talebe ve doktor değişimi ve işi olanların İberya Yarımadası'nın her yerinde rahatça dolaşabilmesi gibi sosyo-kültürel ilişkilere temel olabilecek unsurlardır.[114]

Son olarak, bazı Hıristiyan kralların bile Arapça'yı ve Müslümanların kültürlerini iyi bildiklerini hatırlatmak yararlı olacaktır.[115] Karşılıklı ilişkilere esas olan bütün bu maddeler bir arada düşünüldüğünde, savaş ve esirlerin olduğu kadar barış ve diplomasi ortamının da Endülüs medeniyetinin İberya Hıristiyanlarına aktarılmasında ne denli etkili birer vâsıta olduğu kolayca anlaşılacaktır.

6. Siyasî Sığınmalar

İberya Yarımadası'nda bulunan bütün devlet başkanlarının başına gelebilecek türden yaygın bir olay daha vardı ki, o da bir diğerinden korkan hükümdar ya da kralın üçüncü birine, ya korunma veya yardım talebi maksadıyla sığınmasıydı. Bu türden olaylar bütün Endülüs tarihi boyunca seyrek de olsa görülmüştür.[116]

---

113 Chapman, s. 122; Abdülhalîm, s. 427

114 Endülüs ile İspanya arasındaki diplomatik ilişkiler konusunda geniş bilgi için bkz. Hallâk, s. 59 vd.; Abdülhalîm, s. 428

115 Merâküşî, s. 333

116 İbn İzarî, II, 92-94; İbn Haldun, IV, 124

Endülüs hânedânlarından bazıları, **Hıristiyan krallara siyâseten ilticâ** etmek zorunda kaldıklarında genellikle uzun yıllar gittiği yerde yaşamak durumunda kalıyor ve bir kısmı da oralarda ölüyorlardı. Bunların bir Hıristiyan ülkesinde medenî etkileşime katkıları olduğunu düşünmek yerinde olacaktır.[117] Endülüs'ten İspanya'ya ilticâlar olduğu gibi, bunun tersi de gerçekleşmiştir. Yani, bazı **İspanyol krallar da zaman zaman Endülüs'e, hatta Afrika'ya sığınarak Müslümanlardan yardım talep etmişlerdir.** Bunun biline en güzel örneğini, Leon kralı II.Fernando'nun 563 (1167) tarihinde Merakeş'e giderek halîfe Ebû Ya'kub Yusuf'a sığınması olayında görmek mümkündür. Fernando, düşmanları olan diğer devletlere karşı halîfeden yardım ve ittifak talep etmişti. Diğer bir örnek de, Navar kralı VII.Sancho'dur. Sancho, komşuları Kastilya ve Aragon krallarının kendisine karşı antlaşma yapmaları üzerine 1199 tarihinde Merâkeş'e giderek halîfe en-Nâsır'a sığınmış ve orada iki yıl kadar kalarak, Muvahhidler ile arasındaki dostluğu geliştirip ittifak antlaşması yapmıştı.[118]

Siyasî sığınma ile ilgili tarihi olaylar, esas itibarıyla siyasî nitelikli görünse de, taraflar arası medenî etkileşim bakımından toplumsal ve kültürel önemi de hâizdir. Medeniyet açısından üstün bir hayat süren Endülüslü emîrlerin İspanya saraylarına, aynı şekilde İspanyol kralların da Endülüs ve Afrika saraylarına gitmeleri sayesinde Endülüs kültür ve medeniyetinin Hıristiyanlara intikâli söz konusudur.

7. Ücretli Askerler (Mürtezika)

Ücretli Hıristiyan askerleri anlamına gelen Mürtezika birliklerinin Endülüs ordularında istihdam edilmesi, I.Abdurrahman (756-796) zamanında başlamış, daha sonra gelen idareciler ve özellikle Mülûkü't-Tavâif emîrleri de bu âdeti benimsemişlerdi. Esir ve gönüllü mâcerâperestlerden oluşan bu

117 İbn Sâhibüssalât, s. 284-85; İbn İzarî, II, 108
118 Abdülhalîm, s. 429

halk kuvvetlerinin başında, Ruburten (Reverter) adı verilen komutanları bulunurdu. Kendilerine kiliseden papaz da temîn edebilen bu mürtezika askerler, İspanyalılara karşı seferlere katılmışlarsa da daha çok düzeni sağlamak ve ayrıca Murâbıtlar döneminde vergi toplamak amacıyla Mağrib'e gönderilmişlerdir. Muvahhidler ise, bu durumu Murâbıtlar'a karşı bir propaganda malzemesi olarak kullanmışlardır.[119]

Mürtezika askerleri, Müslümanlar ile içiçe yaşadıkları için doğal olarak onların kültür ve hayat tarzlarını öğreniyorlardı. Kendi ülkelerine geri döndüklerinde ise, görüp öğrendiklerini Hıristiyan dindaşları arasında yayıyorlardı. Bunun en güzel örneğini Sid teşkîl etmektedir. İbn Merdenîş gibi bazı Müsta'rib isyancıların da emrinde çok sayıda mürtezika askeri bulunurdu. Bunlar, Müslümanlar ile çatışmalarda önemli rol oynamışlardı.[120] Diğer taraftan, **Endülüs Müslüman askerleri de askerî antlaşmalar gereği bazen Hıristiyan orduları içinde görev almış** ve karşılıklı etkileşimde rol oynamışlardır. Mürtezika askerler yoluyla da siyasî, askerî ve toplumsal konularda Endülüs medeniyetinden İspanyalılara sayısız değer geçmiş olmalıdır. Bunun açık delili, Ortaçağ İspanyol askerî terminolojisine geçmiş olan Arapça asıllı kelimelerdir. Süvâri anlamında ve mülâzim ya da teğmen rütbesinin adı olan "alferaz" (الفارس), ordunun öncü birliklerine verilen ad olan "atalaya" (الطلـعة) ve ordunun artçı birliklerine verilen ad olan "zaga" (الساقة) kavramları bunlardan bazılarıdır.[121]

119 Brignon, **V**, 338

120 İnân, **V**, 29-30

121 Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 113; Brignon, **V**, 338. Konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Denedeş, s. 287; Imamüddin, **Aspects**, s. 60 vd.

C. Müslümanlar İle Hıristiyanlar Arasında Sosyal İlişkiler

1. Müsâmaha Ruhu ve İnsânî Değerlerde Etkileşim

Toplumsal hayatta Endülüs İslam kültürü ve medeniyetinin İberya Hıristiyanları üzerindeki tesirleri, öncelikle dinî müsâmaha, ahlâkî değerler, âdetler ve gelenekler, musiki, merâsimler ve bayramlar, giyim kuşam, yeme içme ve mesken tarzı veya mimârî konularında görülmüştür.

Kur'an ve Hz. Muhammed'in öğretileriyle şekillenmiş olan İslam Gayri Müslimler Hukukunun, Endülüs'e kadar olan İslam tarihi boyunca genelde gereğince uygulanmış olduğu görülmektedir.[122] Bu gelenek, Endülüs tarihi boyunca

122 Bu ilişkilerin ayrıntıları için mezkûr dönemlerin 'İslam-Avrupa siyasî ve dinî tarihlerine dâir eserlere müracaat edilebilir. Ayrıca, İslam tarihinde zimmîlerin durumu ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Hişâm, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, Kahire 1936, I, 237; Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, I, 4; Tritton, "Nasârâ", IX, 77; A.S. Tritton, **The Caliphs and their Non-Muslim Subjects**, London, Frank Cass and Co.Ltd., 1970; Tritton, "Nasârâ", IX, 77-81; Osmanlı İmparatorluğu içindeki tarihî durum için ise: J.H. Kramers, "Nasârâ", **İA**, IX, 81-84; H. Gazi Yurdaydın, "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", **AÜİFD**, C.XXVII, (Ankara) 1985, s. 97-110; Roux, s. 68 vd.; M. H.-M. Yayla Şakiroğlu, "Haç", **DİA**, XIV, 522-25; Levent Öztürk, **İslam Toplumunda Hıristiyanlar**, İstanbul, İz, 1998, s. 51-56

da hoşgörü ruhunun benimsenmesiyle olumlu bir tarzda sürmüştür. Konu, Hıristiyanlara âit olan bir yerin fethedilmesiyle İslam yurdu hâline dönüştürülen dolayısıyla, Müslümanlar ile Hıristiyanların içiçe yaşamak durumunda bulundukları Endülüs Yarımadası'nda, Doğu'da olduğundan daha büyük bir önem arz etmektedir.[123] Endülüs medeniyetinin ortaya çıkmasında, olağanüstü ekonomik refahın etkisiyle İspanyol ve Berberî topluluklarının Arap-İslam kültürünü özümsemeleri olgusu da etkili olmuştur.[124] Yani, **Endülüs tarihi içinde her ne sosyo-kültürel değer ortaya konmuşsa bu, aynı çatı altında insanca bir düzene bağlı olarak ortaklaşa bir hayat süren farklı toplumsal ve dinî unsurların beraberce çalışmaları sayesinde olmuştur.**[125] Yani, Endülüs kültürü adalet ve müsâmahanın ürünüydü diyebiliriz.

Endülüs'te Müslümanların hâkimiyeti altındaki topraklarda yaşayan Hıristiyan ve Yahudilerin ibâdethâneleri açık bulunur ve oralara her isteyen gidebilirdi. Hatta, kiliselerde güzel yiyecek ve içecekler ikram edildiği için Müslümanlardan bile oralarda geceleyenler olurdu.[126] Bugün olduğu gibi, Endülüs'te de bereket ve ilâhî yardıma nâil olma arzusuyla Müslümanlardan kiliseleri, Hıristiyanlardan da câmi ve evliya türbelerini ziyaret edenler görülürdü. Gayri Müslim veya Müsta'rib bir sınıf olarak Hıristiyan ve Yahudiler, Müslüman âdetlerine saygı olarak domuz eti yemezler, çocuklarını sünnet ettirirler ve çoğunlukla çocuklarına Müslüman ismi verirlerdi. Edebiyatçı Ebû Ca'fer b. Abdullah İbn Şânce (Sancho) gibi bazı Müslüman edebiyatçılar da, bir Hıristiyan lâkabını benimseyebiliyordu. Böylesine bir tolerans ve insanîyete saygının hâkim olduğu Endülüs toplumu, daha sonra

123 Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 17 vd., 22 vd.

124 Lapidus, II, 378; Will Durant, **İslam Medeniyeti**, çev. Orhan Bahaeddin, İstanbul, Tercüman, (ty), s. 189 vd.

125 Geniş değerlendirme için bkz. Mark D. Meyerson, "Introduction", **Christians, Muslims, and Jews in Medieval and Early Modern Spain**, ed. M.D. Meyerson-E.D.English, Indiana, University of Notre Dame Press, 2000, s. xi vd.

126 İbn Bessâm, II, 190-92; Himyerî, s. 456 vd.

Hıristiyan devletleri tarafından da örnek alınmıştır.[127] Ancak, Dâniye'de Müslümanların içerisinde köle olarak yıllarca yaşadıktan sonra kuzeye kaçan **Ebû Âmir İbn Garsiye** gibi bazı mutaassıp Hıristiyanlar, Müslümanlara karşı aşağılama faaliyetine girişerek nankörlük edebiliyor ve bu da, bir karşı Hıristiyan eleştirisini gündeme getirebiliyordu.[128] Bu süreç de, Müslüman ve Hıristiyan tarafları arasında zaman zaman dinî, kültürel ve medenî konularda sürtüşmeye neden olabiliyordu.[129]

Kastilya ve Leon kralları, çevrelerine Müslüman bilginleri topluyor, Müslüman mühendisleri istihdam ediyor, hiçbir aşağılık duygusu veya yermeye mâruz kalmadan Müslümanların müziğini dinliyor ve İslam kültüründen azamî surette istifâde ediyorlardı. Ancak, ne zaman ki arada cereyân eden Reconquista savaşları "haçlı savaşı" niteliğini kazandı, o zamandan itibaren Hıristiyan kralların bu tavırları biraz değişikliğe uğramıştır. Bu da Mülûkü't-Tavâif döneminde, bilhâssa Tuleytula'nın işgal edilmesinden sonra başlamıştır. Bu değişime rağmen, Tuleytula'yı bir zafer kazanarak işgal eden VI.Alfonso, şehirde yaşamakta olan Müslümanların dinî hayat ve mukaddesâtlarına dokunmamıştı. Lâkin, Katolik Kilisesinin din adamları, bu durumdan hiç de hoşnut kalmamışlardı. Nitekim, VI.Alfonso'nun Tuleytula'dan ayrıldığı bir zamanda şehrin piskoposuyla kraliçe Konstance birlik olarak şehrin ulu câmisini kiliseye çevirdiler. Alfonso, şehre dönüp yapılanı öğrendiğinde öyle öfkelendi ki, bu suçu işleyenleri yakarak cezalandırmaya karar verdi. Ancak, şehir Müslümanları araya girerek şefaatçi oldular ve Alfonso da bu cezanın faydasız olacağına inanarak kararından vazgeçti.[130]

---

127 İbn Bessâm, II, 311; İbn İzârî, II, 23; Halef b. Abdülmelik İbn Beşküvâl, **Sıla fî târîhi eimmeti'l-Endelüs**, nşr. İdâretü İhyâi't-Türâs, Kahire, Dâru'l-Mısriyye, 1966, I, 196; Reinaud, s. 180

128 **Resâil**, s. 127-243

129 **Resâil**, s. 220-243

130 Arslan, **el-Hulel**, I, 265 vd., 288; Abdülhalîm, s. 432

Tuleytula olayında olduğu gibi, Endülüs'te gerçekleşen ve Hıristiyan dinî taassubundan kaynaklanan bütün tatsız olaylar, Papalık ve onun İspanya'da görev yapan daha çok Fransız-İtalyan asıllı râhiplerinin mutaassıp tutumları yüzünden meydana gelmişti.[131] Bunu destekleyen birkaç önemli olay, bu kitabın siyasî bölümlerinde görülebilir. Olayların ana fikri ise, bir İspanya kralının bir Endülüs kalesini işgali sırasında Müslümanlar ile sulhen antlaşma yapmasına, papazlar veya Haçlılar tarafından karşı çıkılarak, Müslümanların öldürülmeleri ve mallarına el konulmasını istemeleri şeklindedir.[132] Bu tür olaylardan, Müslümanlar ile daha yakın bir hayat sürmekte olan İspanyalıların, Fransızlar ve diğer Avrupalılar'a nisbetle daha hoşgörülü davranabildikleri sonucu da çıkarılabilir. Çünkü, Katolik Hıristiyan Kilisesi 1085 tarihinde İspanyalıları destekleyerek Tuleytula'nın alınmasına büyük katkı yapmıştı. Başarıyı gördükten sonra ise, Endülüs'ten Müslümanların tamamen çıkarılabileceğine inanmış ve bunun gerçekleşmesi için İspanyol ve Portekizliler'i sürekli kışkırtarak onlara her çeşit desteği sağlamıştır. Bu amaçla Endülüs'e yönelen Papalığın, İspanyalıların Reconquista'daki başarılarından cesaret alarak Kudüs merkezli Orta Doğu'ya da Haçlı Seferleri başlattığı bilinmektedir. Bu arada, aynı Papalık İspanya'yı Katolikliğin taassup merkezi hâline dönüştürmüştü.[133] Bunun sonucunda, daha çok Müdeccen Müslümanlar olumsuz muâmelelere mâruz kalmaya, ayrıca Reconquista savaşları da iyice kızışmaya başlamıştır.[134]

---

131 Abdülhalîm, s. 432

132 Avrupalılar'ın İslam'a ve Müslümanlara bakış açıları ve tutumları konusunda geniş bilgi için bkz. Anwar G. Chejne, **Islam and the West: The Moriscos**, Albany, State Univ. of N.York Press, 1983, s. 69 vd.; Richard W. Southern, **Ortaçağ Avrupa'sında İslam Algısı**, Çev. Ahmet Aydoğan, İstanbul, Yöneliş, 2000, s. 7 vd.; John V. Tolan (ed.), **Medieval Christian perceptions of Islam**, Garland Publishing, New York 1996, X, 25 vd.; Norman Daniel, **The Arabs and Medieval Europe**, London, Longman, 1979, s. 25 vd.

133 **Resâil**, s. 114 vd.; Abdülhalîm, s. 433

134 Konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 97 vd.; Roux, s. 79 vd.; Imamüddin, **Aspects**, s. 182 vd.; M. Marmaduke Pickthall, "Tolerance in Islam", (Çevrimiçi) http://users.erols.com/gmqm/toleran1.html, 12 Ocak 2001, s. 1-11; İbrahim Kâdirî Bûtşîş, "el-Murâbıtûn ve siyâsetü't-tesâmuh ma'a nasârâ'l-Endelüs", **el-Endelüs: Kurûn mine't-takallübât ve'l-atâât**, C.III, Riyad, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz Âmme, 1996, s. 229 vd.

İberya Hıristiyanları, Endülüs Müslümanlarından insanî değerler konusunda da çok şey öğrenmiştir. **Müslümanlar ile ortak hayatın getirdiği etkileşim sayesinde cömertlik, arkadaşlık, dostluk, hoşgörü, güzel ahlâk ve âdâbı muâşeret kuralları gibi insanlar arası ilişkilerin esasları Hıristiyanların hayatlarına girmeye başlamıştır.** Ayrıca çocuklar, kadınlar ve yaşlıların haklarına riâyet etmeyi de Müslümanlardan öğrenmişlerdir.[135] Çünkü, özellikle Endülüs Emevileri, Murâbıtlar ve Muvahhidler dönemlerinin büyük hükümdar ve komutanları, İslam geleneğine uyarak, çıktıkları seferlerde evleri yakıp yıkmayı, çocuk, kadın ve yaşlılara dokunmayı askerlerine yasaklarlardı.[136]

Endülüs halkı, hangi dinden olursa olsun gâyet dindar insanlardı.[137] Özellikle, Müslümanlar içerisinde kendisine halkı kötülüklere karşı uyarma görevini veren çok sayıda erkek ve kadın âlim mevcuttu. Bunların kayıtlarını biyografik tarih kaynaklarında bulmak mümkündür.[138] Ancak, aynı toplum içinde medenî bir topluma yakışmayacak türden bazı alışkanlıklar da görülmüyor değildi.[139] Diğer yandan, Hıristiyan devletlerde bu tür insânî değerler çok daha gelişmeye muhtaç durumdaydı. Bu alanda, Muhyiddin İbnü'l-Arabî gibi Endülüs'te yetişmiş ünlü âlim ve mutasavvıfların fikirleri Hıristiyan dünyasına yayılmış ve etkili olmuştu.[140]

---

135 **Resâil ve Makâmât**, s. 53, 71; Le Bon, s. 597; Mûnis, **Fecr**, s. 419

136 Makkarî, **Nefh**, IV, 3 vd. Özellikle dinî kültür konusunda geniş bilgi için bkz. Louis Gardet, "İslam Medeniyetinde Din ve Kültür", **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, çev.İlhan Kutluer, İstanbul, Kitabevi, 1989, IV, 111-143; Louis Gardet, "İslam'da Dinsel Düşünce Nasıl Kötürümleşti?", **AÜDTCFD**, C.XXVIII,S. 1-2, (Ankara) 1970, s. 219-230

137 Himyerî, s. 456 vd.; Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 19

138 **Resâil**, s. 114 vd.; Mesela, İbn Abdülmelik, II, 485'te verilen Reşîde, s. 486'da verilen ve Muvahhid Halifesi Ebû Yakub Yusuf'un kızı olan Zeyneb, s. 489'da verilen ve tarihçi İbn Sâhibüssalât'ın hanımı olan Fâtıma bnt. Ebû Ali Hüseyin ve s. 490'da verilen Fâtıma bnt. Ebû'l-Kâsım gibi konunun örnekleri pek fazladır.

139 **Resâil ve Makâmât**, s. 100

140 Geniş bilgi için bkz. Giuseppe Scattolin, "Sufism and Law in Islam: A Text of Ibn 'Arabî (560-638/1165-1240) on 'Protected People' (Ahl al-dimme)", **ISLAMOCHRISTIANA**, (Roma) 1998, S. 24, s. 37-55

İslam kaynaklarında konu ile ilgili ilginç bilgiler kayıtlıdır. Meselâ, (fetih yıllarında ilk tanıdıkları düşman Hıristiyan İspanyalılar olduklarından) **Galicia halkı için**, "onlar zâlim ve kötü ahlâklı, temizlenmezler ve yılda ancak bir iki kez soğuk suyla yıkanırlar, üzerlerinde parçalanıncaya kadar elbiselerini yıkamazlar, vücutlarında terden oluşan kir tabakasının bedenlerine yarayışlı olduğuna inanırlar, giydikleri elbiseleri çok dardır ve yırtmaçlarından vücutlarının ekserîsi görünür, güçlüdürler ve çarpışma ânında kaçmazlar" denmektedir.[141]

2. Musiki, Çalgı Âletleri ve Eğlence

Bugün çağdaş araştırmacıların ekserîsi tarafından benimsenen bir görüşe göre, **tarihte hiçbir ulusta müzik Müslümanlar arasında olduğu denli işlenmiş ve onurlandırılmış değildir.** Hayattaki her olayın o an verdiği sevinç ya da hüznünü anlatacak özel müziği vardı.[142] Endülüs Müslümanları, çalgı ve musikisinin İspanya Hıristiyanları arasında yayılmasında da büyük rol sâhibi olmuşlardır. Endülüs saray ve konaklarında şiire, çalgı ve musikiye yer verilir, bu konuda yetenekli Hıristiyan câriyeler özel eğitimle yetiştirilirlerdi. Ayrıca, Endülüs'te şâir ve musikişinas yöneticiler de çıkmıştır. Bağdad ve Medine gibi Doğu İslam dünyası merkezlerinden de Endülüs'e musikişinaslar getirilirdi. Bağdad'ta yetişen ünlü musikişinas Ziryâb bunlardandır. Ziryab'ın Endülüs musi-

---

141 Himyerî, s. 169. Konu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Gonzalez Palencia, **Fikr**, s. 577 vd.; Roux, s. 79 vd. Endülüs halkı arasında Mâlikî Mezhebi'nin yayılması ve bu durumun Endülüs kültür hayatı üzerine olan etkileri konusunda geniş bilgi için bkz. Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 59 vd., 97 vd., 149 vd.; Ignaz Goldziher, "İspanya Müslümanları Arasında Şuûbîlik", **AÜİFD**, C.XXXV, (Ankara) 1996, s. 403-423; Bûtşîş, s. 125 vd.; Mez, s. 253. İslamîyet sayesinde hoşgörü, merhamet gibi değerlere sahip olan toplumlara en güzel örneği Türkler'in teşkîl ettiği söylenebilir. bkz. Mehmet Aydın, "Türk Toplumunda Dinî Hoşgörünün Temelleri", **Kültürlerarası Diyalog**, İstanbul 1998, s. 59-69; O'Callaghan, **History**, s. 305 vd.; Imamüddin, **Aspects**, s. 183 vd.; Mikel de Epalza, "Influencias religiosas Islamicas y su deteccion en el Cristianismo Latino Medieval", **Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Frencî, C.XXVI, (Madrid) 1993-94, s. 117-136

142 Artz, s. 145

kisi, giyim ve hayat tarzı üzerinde çok büyük etkisi söz konusudur.[143]

Konunun dikkat çekici diğer bir yanı da, bazı İspanyol câriyelerin Doğu İslam merkezlerine gönderilmiş olmasıdır. Orada musiki, görgü ve güzellik eğitimi alarak yetiştirilen câriyeler, Endülüs'e ve belki de Hıristiyan İspanya devletlerine dönüyorlardı. Bundan çıkan sonuç, Müslümanlar ile Hıristiyanların ilişkilerinde temel unsur olan köle ve câriyelerin, başka vesilelerle olduğu gibi musiki ve görgü kuralları yoluyla da İslam geleneğinin Hıristiyan halklara naklinde çok özel bir yere sâhip oldukları olgusudur. Öte yandan, Endülüs'te yetişen musikişinasların İspanyol kralların saraylarına sıkça gittikleri ve orada kendi sanatlarını icrâ ederek konserler verdikleri bilinmektedir. Buna ilâveten, kuzeyli Hıristiyanların Endülüs musikisine ilgilerini belgeleyen çok sayıda malzeme de mevcuttur.[144]

İspanyol müziğinde kullanılan enstrümanlardan çoğunun adı Arapça'dan gelmekte ve fakat, İspanyolca telaffuzuyla bilinmektedir. Meselâ, "ûd" (العود) "laud", "gîşâre" (القيثارة) "guitarra", "rebâb" (الرباب) "rabel", "nefîr" (النفير) "anafil", "bendîr" (البندير) "pandera", "sunc" (الصنج) "sonajas", "bûk" (البوق) "elboque" ve "tabl" (الطبل) "atambal" şeklinde İspanyolca'ya geçmiştir. Ayrıca, İspanyol müzik tarzlarından "zambra" Arapça "zemr" (زمر) kelimesinden, dinleyenlerin icrâ esnasında bağırarak heyecanlarını dile getirmelerine yarayan "ole ole" kelimeleri "Allah Allah" (الله الله) kelimelerinden, "leli leli" kelimeleri de "ya leyl" (يا ليل) kelimesinden gelmekte olup, bunlar İspanyol müzik kültürünün Endülüs Müslüman musiki kültürüyle şekillendiğini belgeleyen unsurlardan bazılarıdır.[145]

---

143 İbn Hazın, s. 914; İbn Dihye, s. 147. Ziryâb'ın asıl adı Ebû'l-Hasan Ali b. Nâfi'dir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Makkarî, **Nefh**, III, 381-391; Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 51 vd., 65 vd.; Hitti, III, 811; **H.G. Farmer**, "Ziryâb", İA, C.XIII, 578-79; Lütfi Şeyban, **Abbasiler'de Kadın**, s. 83

144 J.B. Trend, **The Civilization of Spain**, London 1944, s. 31; Abdülhalîm, s. 434

145 Endülüs mûsıkîsi ve Hıristiyanlara etkileri konusunda daha fazla bilgi için

İspanya Hıristiyanlarının ilk dönemlerinden itibaren Endülüs musikisi ve şarkılarını dinlemeye başlamış olduklarını gösteren deliller de mevcuttur.[146] Aynı topraklar üzerinde pek çok kanaldan karşılıklı ilişki içinde yaşamakta olan İberya topluluklarının, dini ne olursa olsun birbirlerinin müziği ve kültüründen etkilenmeleri gayet doğal bir olaydı. Çünkü, özellikle müziğin insanlar arasında evrensel bir ilişki lisânı olma özelliği vardır. **Şarkıların güftelerini teşkîl eden, genellikle Endülüs halk dili el-Acemiyye (Aljamiado) olurdu.**[147] Müslümanlar ile Hıristiyanlar tarafından ortaklaşa oluşturulan ve kullanılan bu dilde yazılan zecel ve muvaşşah adı verilen şiir türleri vardı. İşte bu tür şiirlerden yapılan bestelerle Endülüs musikisini oluşturan şarkılar yapılır ve herkes tarafından söylenirdi. İspanyalıların zevkle dinledikleri Endülüs şarkıları, genellikle zecel tarzı şiirlerden bestelenenlerdi.[148]

Toplumsal hayatın bütün tezâhür alanlarında olduğu gibi, oyun eğlence hususunda da bu taklit olgusu tarihsel bir vâkıa olarak görülmektedir. Konuya güzel bir örnek satrançtır. Araplar'ın "Şatranç" dedikleri oyunun İspanyalılar arasında ilk görüldüğü tarih 1008 ile 1017 yılları arasına denk düşmektedir.[149] İşbiliye Emîri el-Mu'temid b. Abbâd'ın veziri İbn

---

bkz. Trend, s. 31-33; Hitti, III, 950-956; Roux, s. 147; Abdülhalîm, s. 435; Abbas b. Abdullah Cerrari, **Eserü'l-endelüs ala Avrubba fi mecali'n-nagmi ve'l-ika'**, Rabat, Mektebetü'l-Maarif, 1982; David Wulstan, "Boys, Woman and Drunkards: Hispano-Mauresque Influences on European Song?", **The Arab Influence in Medieval Europe**, Ed. Dionisius A. Agius-Richard Hitchcock, Lebanon, Ithaca Press, 1994, s. 136-167; Imamüddin, **Aspects**, s. 173 vd.; Owen Wright, "Music in Muslim Spain", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 555-579

146 Makkarî, **Nefh**, II, 575

147 Acemiyye konusunda geniş bilgi için bkz. Gonzalez Palencia, **Fikr**, s. 142, 507 vd.; Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 109-110; L.P. Harvey, "Aljamiado Literature", DMA, C.I, 176

148 Gonzalez Palencia, **Fikr**, s. 142-43; Hitti, II, 713; Âşûr, s. 269; Abdülhalîm, s. 435; Dwight F. Reynolds, "Musical 'Membrances of Medieval Muslim Spain", **Charting Memory: Recalling Medieval Spain**, ed. Stacy N. Beckwith, New York, Garland Publishing, 2000, s. 231

149 Endülüslülerin hayatında eğlence konusunda daha fazla bilgi için bkz. Trend, s. 62-64; Muhammed Kürd Ali, **İslam ve'l-Hadâratü'l-Arabiyye**, Kahire, Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, 1968, I, 237; İrfan Aycan, "İslam Toplu-

Ammâr ile kral VI.Alfonso arasında ge_en bir satranç oyunu hikâyesi vardır. Buna göre, kral şehri alma tehdidiyle İşbiliye yakınına ordugâh kurar. el-Mu'temid ise, veziri İbn Ammâr'ı saldırıya engel olması için krala gönderir. Zekâsıyla ünlü vezir, yanında götürdüğü göz alıcı süslemelere sâhip bir satranç takımını kralın adamlarına göstererek onu oyun için iknâ etmelerini sağlar. Ancak, vezirin oyun için krala bir şartı vardır. Oyunu kral kazanırsa oyunun sâhibi, vezir kazanırsa istediği şeyin sâhibi olacaktı.[150]

Oynanan satranç sonunda vezir kazanır ve krala aralarındaki bahsi hatırlatır. Kral, bu duruma çok öfkelenir ama sözünden de dönmez ve sadece gelecek iki yılın cizyesini peşin alarak geri çekilir. Hikâyede her ne kadar hayal ürünü unsurlar varsa da, Hıristiyanlar ile ve bilhâssa VI.Alfonso ile iyi ilişkilere sâhip olduğu bilinen İbn Ammâr'ın böylesi diplomatik bir hileyi gerçekleştirmiş olması ihtimali de gerçekten pek uzak görünmemektedir.[151]

3. Bayramlar, Giyim-Kuşam ve Yeme-İçme Kültürü

İspanyalıların kullandıkları takvim, güneş sistemi merkezli olduğu için onların bayramları her yıl aynı güne denk gelirdi. Bunu bilen Müslümanlar, Gayri Müslimlerin dinî hayatlarına karşı olduğu gibi, bayram ve merâsimlerine de saygı gösterirlerdi.[152] Müslümanlar arasında her yıl kutlanan Nevruz bayramında, hamurdan güzel heykelcikler şeklinde bir çeşit yiyecek hazırlanması âdettendi.[153]

---

munda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı", AÜİFD, C.XXXVIII, (Ankara) 1998, s. 155-193

150 Merâküşî, s. 119-20

151 Merâküşî, Mu'cib, s. 120-21

152 Himyerî, s. 66; Gonzalez Palencia, Fikr, s. 21. İspanyalılar'ın millî merâsimleri hakkında bilgi için bkz. Joseph F. O'Callaghan, The Cortes of Castile-Leon, 1188-1350, Univ. of Pennsylvania Press, 1989, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001, s. 7 vd.

153 Makkarî, Nefh, II, 376. Endülüs ve Mağrib merâsim ve bayramları için bkz. Bûtşîş, s. 86 vd.

Endülüs Emevileri zamanında kılık kıyâfet modasına, müzik ve yeme içme alanında olduğu gibi Bağdat'tan gelen Ziryâb bir süre yön vermişti. Özellikle, Endülüs Emevileri döneminde yönetici ve zengin tabaka arasında Bağdat yeme-içme modasını yaygınlaştıran Ziryâb olmuştu. Kendisi, Doğu İslam dünyasının âdâbı muâşeret kurallarından bazılarını da Endülüs'e taşımıştı.[154] Ancak, daha sonraları Murâbıt ve Muvahhid tesirleri Endülüs'te kısmen de olsa kendini göstermişti. Bu arada, Endülüslüler kıyâfet rengi olarak daha çok beyaz rengi tercih ederlerdi. Ziryâb da bu alışkanlığı destekleyen biri olmuştu.[155]

Endülüs halkının ve bilhassa kadınların giysi çeşitlerinin tespitinde, her kıyafetin her bölge ve zamanda geçerli olmayacağı gerçeğinden kaynaklanan güçlükler mevcuttur.[156] Endülüs halk şiirinin önde gelen temsilcisi İbn Kuzman'ın divanı incelendiğinde ortaya çıkan verilere göre, Murâbıtlar dönemi boyunca Endülüs'te yaygın olan giyim şekilleri belirli oranda tespit edilmiştir.[157] Bunlar arasında coğrafî konum gereği Mağribliler'in ya da doğulu Müslümanların kıyâfetinden farklılık arz edenler, daha çok Hıristiyan giyim tarzından (İfrancî) etkilenerek kullanılan elbiselerdi.[158] Özellikle, ipekli giyimde bu etkilenme daha da bârizdi.[159] Meselâ, Hıristiyanların dostu İbn Merdenîş'in Hıristiyan tarzı giyindiği kaynaklarda kayıtlıdır.[160] Daha ilginç olanı ise, Endülüslü emîr ve askerlerin genellikle Hıristiyan tarzı giyindikleri tespitidir. Hıristiyan elbiseleri içerisinde, Endülüslüleri etkileyen daha ziyade Kaleniyye derisinden imal edilen pahalı bir elbisey-

154 İbn Dihye, s. 147; krş. Levi-Provençal, Hadâra, s. 22, 51 vd., Ziryâb hakkında geniş bilgi için bkz. s. 65 vd.; Hasan, III-IV, 413, 417

155 İbn Dihye, s. 37, 147; Makkarî, Nefh, III, 381 vd., IV, 231; Hitti, III, 811

156 Mehmet Özdemir, "Endülüs Tarihinden Kadın Kıyafetine Dair Bazı Tespitler", İslâmiyât, C.IV (Ankara 2001), S. 2, s. 100

157 Murâbıtlar yönetimindeki Mağrib ve Endülüs toplumunda yaygın olan kılık kıyâfet şekilleri ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Sâlim, "Melâbis", s. 249-274; Bûtşîş, s. 75-86

158 Bûtşîş, s. 81

159 Levi-Provençal, Hadâra, s. 86

160 İbnü'l-Hatîb, A'lâm, s. 261

di.[161] Ayrıca, "fiştân" (fistan) denen bir elbise türü de yine Hıristiyanlardan Endülüslülere geçmişti.[162]

Giyim kuşam konusunda Müslümanların da İspanya Hıristiyanlar üzerinde tesirleri olmuştu. Tarihî kayıtlardan anlaşıldığına göre, IV./X. yüzyıldan itibaren Kurtuba, İşbiliye, Tuleytula ve Sarakusta sarayları çevresinde kullanılan kıyâfetlerin benzerleri, kuzeyli Hıristiyan krallar tarafından da benimsenmeye başlanmıştı. Endülüs Emevileri zamanından itibaren Leon, Navar, Kastilya ve Aragon kralları ve kontlarından Kurtuba ve İşbiliye'ye giden elçiler, İspanyalılar arasında moda kabul edilen muhteşem elbise, ve kıyâfetleri yüklenip geliyorlardı. Özellikle, İspanyol kadınları rengârenk kumaşlar, göz alıcı kıyâfetler ve her çeşit süs takılarıyla hayran kaldıkları Endülüs giyim ve takılarını bol miktarlarda ithal ettiriyorlardı.[163] VI./XII. Yüzyılda Avrupa içlerinden Şente Yâkub'a gelen hacıların kıyafetleriyle İspanyalılarınki arasında büyük farklar vardı. Çünkü, İspanyalılar Müslümanların tarzında giyiniyorlardı.[164] **Sadece kılık kıyâfette değil, saraylar ve evlerin teşrifatında da krallar Müslümanları taklit ediyorlardı.**[165]

Medenî hayat ve zenginliğin gündeme getirdiği konulardan birisi de, yeme içme kültürünün çeşitliliğidir. Yaşadıkları müreffeh hayat, özellikle Endülüs ileri gelenlerinin mutfaklarında çok kaliteli yemek çeşitlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştı. Her yerleşim bölgesi ve topluluğu, kendine has farklı yiyecek ve içecekleriyle ünlenmişti. Meselâ, Yahudilerin "Hacele el-Yahudiyye" ve "Ferrûhu Yahudî'den bir tat" adı veri-

161 Makkarî, **Nefh**, II, 111. Bu âdet, daha çok Endülüs'ün son dönemlerinde ve Hıristiyan sınırındaki emîrliklerde görülmüş olmalıdır.

162 Bûtşîş, s. 81; Mehmet Özdemir, "Endülüs'ün Yıkılış Süreci Üzerine Mülahazalar", **Endülüs'ten İspanya'ya**, Ankara, TDV, 1996, s.

163 İdrîsî, I, 541, 551, 574; E. Levi-Provençal, "Türâsü'l-Endelüs", **Mecelletü'l-Kâtibi'l-Mısrî**, Ocak 1947, s. 62-100

164 Maddalena Jessamyn di Piemonte, **Spain, the Early Years: Costume of the Visigoths, Mozarabes, and the Northern Christian Kingdoms**, (Çevrimiçi) http://www.fordham.edu/halsall/, Mart 2001, s. 2

165 İbn Bessâm, I, 154-55

len özel bir yiyecekleri vardı. Aynı şekilde, Sakâlibe ve diğer topluluklar da benzeri özel yiyecek ve içeceklere sâhiptiler.[166]

Farklı din ve milletlerden insanların bir arada barış ve kardeşlik ilişkileri içerisinde yaşadıkları (Convivencia = Endülüs'te Birarada Yaşama Sanatı) Endülüs toplumunun yeme içme kültürü, doğal olarak her toplumsal kesimin katkılarıyla zengin bir mönüye sâhip olmuştu. Ayrıca, Endülüs'e gelen Müslüman grupların İslam dünyasının Dımaşk, Bağdad, Mısır, Yemen ve Afrika gibi pek çok farklı bölgelerinden gelmiş olmaları, sosyo-kültürel hayatın her sahasında olduğu gibi, bu konuda da zenginliği daha da zirveye götürücü bir unsur olmuştur.[167] Hıristiyan devletlerinden de bu hususta bazı katkılar söz konusudur. Meselâ, içki içerek kendinden geçme alışkanlığı bunlardandır.[168]

4. Bina Düzeni, Mimarî Teknikleri ve Şehir Yapısı

Endülüs mimârîsinin, zamanındaki emsâllerine oranla oldukça ileri seviyede olduğunu çağdaş araştırmacıların eserlerinden anlamak mümkündür. Medeniyetin görünen en önemli unsurunu teşkîl etmesi bakımından bu tespit, Endülüs medeniyetinin bugüne uzanan izleriyle kendini destekler mâhiyettedir. Hıristiyanlar ile Müslümanlar, bina düzeni ve mimârî teknikleri konusunda da birbirlerinden etkilenmişlerdir. Endülüs'ten kaçan veya Hıristiyanların eline düşen Endülüs şehirlerinde yaşamakta olan Müsta'ribler, Müslüman

166 Himyerî, s. 183

167 Doğu İslam dünyasının Endülüs medeniyetine etki ve katkıları konusunda geniş bilgi için bkz. Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 51 vd.; Lapidus, I, 120, II, 365 vd.; Ignas Goldziher, "İspanya Arapları ve İslam: Doğu Araplarıyla Mukayeseli Olarak İspanya Araplarının İslam'ın Tekâmülündeki Yeri", çev. İ. Hakkı Ünal, **İslamî Araştırmalar**, C.I/1, (Ankara) Temmuz 1986, s. 80-99; Kâsım A. Kâsım, "Rihletân Endelüsiyetân ile'l-Kâhire", **Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Arabî, C.XXVI, (Madrid) 1993-94, s. 105-126; Eşref A. Da'dûr, "Sûretü'l-müctema' fî mir'âti'ş-şi'r: Dirâsetün fî melâmihi'ş-şahsîyyeti'l-Meşrikıyye ve'ş-şahsîyyeti'l-Endelüsiyye", **Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb**, C.58/1, (Kahire) 1998, s. 71-116; Hallâk, s. 29-65

168 Konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Denedeş, s. 317-344

toplum içinde kazandıkları toplumsal ve kültürel unsurları Hıristiyan İspanya devletlerine aktarıyorlardı.

Endülüs İslam mimârîsi, Hıristiyanların kilise, vb. yapı tarzlarından iktibaslar da yaparak zamanla özgün bir yapıya kavuşmuştur. Genel olarak, iki ana oluşum devresine sâhiptir Endülüs mimârîsi: 1. Müsta'rib Tarzı, 2. Endülüs Devresi.[169] Birinci devreye Müsta'rib tarzı denme sebebi, bu dönemdeki Endülüs yapılarının Müvelled, Müsta'rib veya krallık vatandaşı olan kuzeyli Hıristiyanlar tarafından bina edilmiş olmasıdır. Daha çok Endülüs Emevileri döneminde geçerli olduğu için Endülüs İslam mimârîsindeki Hıristiyan İspanyalı tesirleri bu devrede yoğun olarak görülmüştür.

İçinde insanın yaşadığı ev, konak ve saray gibi binalardan başka, Endülüs mimârîsinin câmi, su kemeri, köprü ve hamam gibi altyapı elemanları konusunda da İspanyalılar üzerinde etkisi olmuştur.[170] Endülüs'te inşâat ve süsleme işlerini yürüten Müsta'rib ustalar, daha sonraları kuzey bölgelerinde de yapı işlerini üstlenir olmuşlardı. Bu durum, iki medeniyetin bu alanda etkileşim gösterdiği ortak bir alanı meydana getirmiştir. Özellikle, Müsta'rib tarzının Fransa içlerine kadar bina yapımında etkili olduğu, rengini ve tarzını oralara taşıdığı da bilinmektedir.[171]

Endülüs İslam mimârîsinin ikinci devresini teşkîl eden Endülüs Devri Tarzına gelince, bu tarz Mülûkü't-Tavâif, Murâbıtlar ve Muvahhidler dönemlerinde geçerli olmuştu. Murâbıtlar'ın kısa ömürlü Endülüs hâkimiyetlerine karşın, uzun hâkimiyetleri süresince Muvahhidler, sanat ve mimârîde ağırlıklarını hissettirmişlerdi. Özellikle, geniş geçmelerle temsil edilen sade tezyinat tarzı, Fas'ta benzerlerine rastlanan yalın ve mağrur yapılarla kaynaştırılmış, dolayısıyla

---

169 Hüseyin Mûnis, "Tatavvuru'l-İmâreti'l-İslamiyye fi'l-Endelüs", **Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb**, C.I, 1951, s. 186

170 Geniş bilgi için bkz. Himyerî, s. 283, 295, 317, 342, 395, 457, 616; krş. Arslan, **el-Hulel**, I, 296 vd.; Le Bon, s. 300; Hitti, III, 828-830; Artz, s. 143; Arenas, s. 38 vd.; Nusret Çam, **İslamda Sanat Sanatta İslam**, Ankara, Akçağ, 1997, s. 194 vd.

171 Arslan, **el-Hulel**, I, 297; Moreno, s. 424-42; Mûnis, **İmâre**, s. 212-13; Arenas, s. 34

Muvahhid zevki eski Emevi stiliyle bağdaştırılarak yeni üslupta eserler vücuda getirilmiştir.[172]

Muvahhidler'in İşbiliye'de yapmış oldukları binalardan bugün hiçbir eser kalmamıştır. Halîfe Ebû Yakub Yusuf zamanında yapılan İşbiliye Ulucâmii'nin sadece minaresi ayakta kalmıştır. Melviye (La Giralda) adıyla anılan minarenin VI-II./XIV. yüzyılın ortalarında yıkılan üst kısmı, X./XVI. yüzyılda çan kulesi şeklinde tamamlanmıştır. Muvahhid mimârî faaliyeti, kendini en fazla askerî amaçlı binalarda göstermiştir. Kale ve şato benzeri bugüne gelebilen pek çok tahkîmatlı bina, Andalucia bölgesinde sık rastlanan eserlerdir. Bunların en güzel örneği, La Giralda'nın yakınındaki Altın Kule'dir.[173] Muvahhidler'in Cebelü Târık'ın yüksek tepelerinden biri üzerine inşâ ettikleri bir köşk, külliyesiyle birlikte aynı şekilde ülkenin dört bir yanından getirtilen ünlü mimarların eseridir.[174]

İspanya Hıristiyanları, sadece Müsta'ribler vâsıtasıyla Endülüs mimârîsinden etkileniyor değillerdi. Fâsılalarla devam eden Reconquista savaşları, haddizâtında, iki medeniyetin yani, İslam ve Hıristiyanlığın kültürel çatışması anlamına da geliyordu. Özellikle, savaş zamanlarında İspanyol krallar ihtiyaçları olduğunda Endülüs'ten değil de Pireneler'in ötesinden Fransız, vb. mimarlara yöneliyorlardı. Böylesi durumlarda, İspanyol mimârîsi bazen Avrupa ve bazen de Endülüs mimârîsi rengine bürünüyordu. Ancak, Kastilya ve Aragon devletleri daha çok Endülüs mimarlarını tercih ediyorlardı. Çünkü, bir kez Endülüs ustaları genellikle kendi ırkdaşlarından olurdu. İkincisi ve en önemlisi, savaşlar sonucu zaten pek çok Müsta'rib Endülüs vatandaşı, kendi ülkelerine göç ediyordu. Müsta'riblerin ise, Hıristiyanlar üzerinde toplumsal, kültürel hayat, zanaatlar, tarım ve mimârî gibi hayâtî alanlarda çok büyük etki ve katkıları söz konusuydu.[175]

---

172 Himyerî, s. 391; Beksaç, "Endülüs-Sanat", **DİA**, C.XI, 227; Mez, s. 503
173 İdrîsî, I, 541; L.-Provençal, "Türâs", s. 136; Beksaç, XI, 228
174 Himyerî, s. 382; Christian Ewert, "Almohad Art", **DMA**, C.I, 191 vd.
175 Arslan, **el-Hulel**,I, 296, 301 vd.; Arenas, s. 34; Özdemir, "Endülüs", XI, 218; Mez, s. 509

Müslüman ve Hıristiyan ustaların beraberce meydana getirdikleri ve İslam sanatının Hıristiyan sanatına uyarlanmış şekli olan Müdejar (Müdeccen) sanatına gelince, bu genel hatlarıyla Endülüs İslam sanatının devamı niteliğindedir. İspanyol sanatının bazı önemli örneklerinin yapıldığı bir devri adlandıran ve mimârî kadar küçük sanat kollarında da uygulanan bu üslup, yalnız kaybedilen Endülüs topraklarında kalmamış, İslam hâkimiyeti altına hiç girmemiş bazı kuzey bölgelerinde de kendini göstermiştir. İspanya'da siyasî ve askerî bakımdan gücünü kaybeden Müslüman varlığı, en önemli örneğini İşbiliye Alkazar'ının[176] teşkîl ettiği Müdejar üslup vâsıtasıyla mimârî etkilerini X./XVI. yüzyılın ortalarına kadar sürdürmüştür. Bu üslubun özellikle seramik gibi sanat kollarındaki ömrü ise, daha uzun olmuştur. Müdejar sanatın dinî mimârîdeki önemli örnekleri Burgos'taki Las Huelgas Manastırı, Sarakusta'daki Seo Kilisesi, Tuleytula ve Kurtuba havralarıdır.[177]

176 **Sargon Erdem**, "Alkazar", DİA, C.II, 469-70

177 İdrîsî, I, 581; Beksaç, XI, 229

Konu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 34, 122 vd.; Hitti, III, 868 vd.; Roux, s. 141; Imamüddin, **Aspects**, s. 166 vd.; Tâlib Yâzîcî, "Arap-Sanat", DİA, C.III, 309-16; Marcel Dieulafoy, **Art in Spain and Portugal**, N.York, Charles Scribner's Sons, 1913; Christian Ewert, "Almoravid Art", DMA, C.I, 196-197; Adnan Turani, **Dünya Sanat Tarihi**, İstanbul, Remzi, 2000; Engin Beksaç, **Avrupa Sanatı'na Giriş**, İstanbul, Engin, 2000

D. Müslümanlar İle Hıristiyanlar Arasında Ekonomik ve Ticari İlişkiler

1. Tarım Alanındaki İlişkiler

Medeniyetin her alanındaki gelişmelerde olduğu gibi, Endülüs tarımındaki ilerlemelerin başlaması da Endülüs Emevileri dönemine tekâbül eder. Özellikle, III.Abdurrahman zamanından itibaren Endülüs'ün Avrupa'da en kalabalık ve en müreffeh ülke durumuna yükseldiği gerçeği, pekçok modern araştırmacı tarafından ortaya konmuş bir gerçektir. Tabiat ve iklim şartlarının çeşitliliğiyle Endülüs Yarımadası, zirâî ürünler bakımından kendine yetecek üretimi gerçekleştirme imkanlarına sâhipti. Bu sebeple, tarım ürünlerinin muhtelif olması, geliştirilen tekniklerle yıl boyunca sebze ve meyve üretiminin artırılması çalışmaları, **ülkede kendine yeterli bir tarım ekonomisini** doğurmuş, hatta üretim fazlası mahsûlât Hıristiyan İspanya devletlerine ihraç edilmiştir.[178]

Endülüs devletinin, tarım ürünleri bakımından kendine yeterli olması,[179] bir başka açıdan bakıldığında İberya gibi

178 Himyerî, s. 183, 440; Makkarî, Nefh, I, 127, 166 vd.; krş. Abdülhalîm, s. 466
179 Himyerî, s. 46, 269, 317, 339, 394, 517

stratejik bir konumda, bağımsız ve güçlü bir devlet olarak varlığını sürdürebilmesinin de bir gereği sayılmalıdır. Çünkü, içte ve dışta devleti ciddi şekilde etkileyen düşman unsurlar mevcuttu. İçerde Müvelled isyanları, dışta İspanyol-Portekiz Reconquista savaşları, Reconquista'ya sürekli fiilî ve moral destek sağlamakta olan Fransızlar ve Avrupalılar; doğuda Abbâsîler ve özellikle Afrika'da Fâtımîler, Endülüs devletini çepeçevre saran belli başlı büyük tehdit kaynaklarıydı. Böylesi bir konumda ve Ortaçağ uluslar arası siyâset anlayışı içinde, vatandaşlarını yeterli gıda kaynaklarına sâhip kılma başarısı Endülüs'e has üstünlüklerden birisi olarak değerlendirilmelidir.

Devletin gelirini artırmak ve halkın refahını temîn etmek maksadıyla ülkenin potansiyel zenginlik kaynaklarının değerlendirilmesi, Endülüs'te zorunlu bir devlet politikasıydı. Bu sebeple, Endülüslü yöneticiler toprakları ıslâh ettiler, ülke endüstrisini oluşturacak iş ve zanâat alanları oluşturdular. Yurtiçi ve yurtdışı ticareti geliştirmenin alt yapısını hazırladılar. **Endülüs'te zirâî faaliyet ve kullanılan yöntemler, çağın diğer ülkelerinde olmadığı şekilde gelişmiş durumdaydı.** Bu hususta bazı araştırmacılar şu tespiti yapmışlardır: "Ziraat şartları, iklim, toprak, bitkilerin ve hayvanların yetişme şartları titizlikle incelendiğinde görülecektir ki, Asya'nın, Avrupa'nın, Afrika'nın antik veya medenî milletlerinden hiçbiri Endülüslüler kadar mükemmel, doğru ve bütün ihtiyaçları karşılayan bir köy kanunları mecmuasına sahip olmamıştır. Dünyanın başka hiçbir devleti, ustaca hazırlanmış olan kanunlarıyla ahalisinin zekâsını, faaliyetini memleketinde sanayiin ve tarımın gelişmesini Endülüs kadar temin edebilmiş değildir".[180]

Endülüslüler en güzel atlara, koyunlara ve en güzel sebze meyve bahçelerine sâhiptiler. Haşerelerle mücâdeleyi,

180 J.C.L. Sismonde de Sismondi, **De La Litterature du Midi de l'Europe**, Paris, 1813'den naklen, Ahmet Gürkan, **İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi**, İstanbul, Nur, ty., s. 223

gübrelerin nasıl kullanılacağını bilirlerdi. Ağaçları aşılamada ve yeni türler çıkarmak için bitkileri karıştırmada uzmandılar. Bu bilgileri ve çalışmaları sayesinde, kendi zamanlarına dek düşük tarımsal ürün toprakları olmuş alanlar çok büyük nüfusları besleyebiliyordu.[181] Bu sebeple, tarım ve sulama teknikleri konusunda da Endülüslülerden İspanyalılara pek çok bilgi naklinin gerçekleştiği tespit edilmiştir. Meselâ, sulama teknik terimlerinden İspanyolca "noria" Arapça "nâûre"den (ناعورة), "acequia" "sâkıye"den (الساقية) ve "accadus" "kâdûs"tan (القادوس) gelmektedir.[182]

Müslümanlar pirinç, pamuk, şeker kamışı, dut, hurma, gül, şeftali, kayısı, portakal, nar gibi meyve çeşitleri yanında, zirâî çiçekler ve sebze çeşitlerini Doğu'dan Endülüs'e getirmiş ve orada bu mahsûllerin üretimini yaygınlaştırmışlardır. Daha sonra bu ürünler Müslümanlardan İspanyalılara, onlardan da Avrupa ülkelerine yayılmıştır. Bu ürünlerin İspanyolca'daki isimleri de bu gerçeği kanıtlar niteliktedir. Meselâ, "albaricoque" "berkûk"tan (البرقوق) ve "limon" "Leymûn"dan (الليمون) gelen isimlerdir.[183]

Endülüs'te durum böyleyken, merkezî İspanya'da temel gelir kaynağı ise hayvancılıktı. Hıristiyan şehirlerinde, yarım düzine çoban tarafından koca bir şehir halkının hayvanları bakılabiliyor, çobanlar bu işe bakarken Hıristiyan askerler Endülüs'ü tahrip ve işgal etme imkanı buluyorlardı. Bir Müslüman saldırısı ânında hayvanlar koruma altına alınabiliyor, ancak kale dışındaki arazîde kalan mahsûlün korunması mümkün olmuyordu. Bu sebeple, özellikle koyunculuk temel geçim kaynağını teşkîl ediyordu. VII./XIII. yüzyılın sonlarına kadar, sığır ve koyun sürüleri yılda iki kez Duvîru vâ-

181 İbn Bessâm, I, 111-12; Makkarî, **Nefh**, I, 141, 142, 152, 168, 186; Artz, s. 127; Imamüddin, **Aspects**, s. 23-24

182 Himyerî, s. 512

183 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-buldân**, Mısır 1906, I, 354; Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 106 vd.; Hitti, II, 430; Haydar Bâmmât, **Mecâlâ'l-İslam**, çev. Âdil Züaytir, Kahire, 1956, s. 107; Hitti, III, 835-836; Roux, s. 145; Imamüddin, **Aspects**, s. 72 vd.; Denedeş, s. 153, 293 vd.; Artz, s. 127 vd.; Watt, **The Influence**, s. 22 vd.; Mez, s. 493, 524

dîsinde yazlık meralarda gezdiriliyordu. Bölgenin kışlık meraları ise, Vâdîâne nehrine kadar olan yerlerdi.

2. Zenâat ya da Endüstri Alanındaki İlişkiler

Endüstriyel alanda, zamanın diğer devletlerine oranla Endülüslülerin daha ileri bir düzeyde bulundukları tespiti yaygın olarak bilinmektedir.[184] Doğu İslam dünyasının bu konudaki birikimlerini de kendilerine katmışlardır.[185] Meselâ, suyun düşüşünden güç elde edimini Endülüslüler biliyorlardı. Modern dünyada elektrik üreten tribünlerde kullanılan bu teknikten, o zaman değirmen gibi yerlerde yararlanılmaktaydı.

Kuyulardan su çıkarmada da özel bir teknik geliştirmiş olan Endülüslüler, ekili alanlara su nakli için düzenli su kanalları ve dağlardan şehirlere su indirmek için de kurşundan borular döşeyerek bu işleri sistemli hale getirmişlerdi.[186] Yer altı kaynak ve madenleri bakımından, Endülüs'ün bütün şehirleri farklı birer çeşit sunmaktaydı.[187] Buna bağlı olarak, hammadde sorunu bulunmayan imalât atölyeleri Endülüs dışındaki rakiplerinden çok ileri seviyede üretim gerçekleştirebiliyorlardı.[188] Demircilik ve harp silahları imalâtı bakımından Kurtuba, Tuleytula ve Mecrît önde gelen merkezlerdi. Ticaret ve savaş gemileri el-Meriye, Lakant ve Tarrakûne ile Yâbise adasında imal ediliyordu.[189]

---

184 Imamüddin, **Aspects**, s. 195

185 Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 75 vd.; W. Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev.E.R.Fığlalı, Ankara, Umran, 1981; Grabar, s. 196 vd.; Donald R. Hill, "Arabic Fine Technology and its Influence on European Mechanical Engineering", **The Arab Influence in Medieval Europe**, Ed. Dionisius A. Agius-Richard Hitchcock, Lebanon, Ithaca Press, 1994, s. 25 vd.

186 Şemsüddin A. b. M. Makkarî, **Ezhâru'r-riyâd fî ahbâri Kâdî İyâz**, nşr. Abdüsselam Herrâs, Rabat, İhyâü't-Türâsi'l-İslamî, 1978, II, 266; Bâmmât, s. 296

187 Himyerî, s. 32, 79, 616

188 Makkarî, **Nefh**, I, 70, 93

189 İdrîsî, I, 574, 581; Yâkût, VIII, 490; Himyerî, s. 456; Makkarî, **Nefh**, I, 92-94; James W. Allan, "The Influence of the Metalwork of the Arab Mediterranean on that of Medieval Europe", **The Arab Influence in Medieval Europe**, Ed. Dionisius A. Agius-Richard Hitchcock, Lebanon, 1994, s. 44-62; Jorge Lirola Delgado, "Algunas consideraciones sobre el desarrollo nautico Arabe en al-

Donanma için gemiler, Dâniye ve Turtûşe gibi önemli liman kentlerinde inşâ ediliyordu. Dokumacılıkta ise, yine el-Meriye şehri önde geliyordu. Burada elbiselik kumaşlar ile halı ve kilim dokuma tezgâhlarının sayıları yüzleri buluyordu. el-Meriye'den sonra Kurtuba, Gırnata, Besta ve Maleka dokuma hususunda önde gelen merkezlerdi.[190] Kâğıt üretimine gelince, bu konuda Şâtıbe ve Belensiye isim yapmıştı.[191] Endülüs'ün endüstrideki parlak seviyesi, Muvahhidler'in sonlarına doğru Kurtuba, İşbiliye, Mâride ve el-Meriye gibi merkezlerin İspanyol işgaline uğramasıyla, Gırnata gibi dar alanda da olsa kendini göstermeye devam etmiştir.[192]

Endülüs'te durum böyleyken, Hıristiyan İspanya devletlerinde de demir ve altın gibi kıymetli madenler bulunuyordu. Özellikle, Kastilya başkenti Burgos silah imalâtında önde geliyordu. Dokuma tezgâhları da mevcuttu. Ancak, endüstri kolları ile zenâatkâr bakımından çok fakir ve az gelişmiş bir durumdaydılar. Endülüs'ün ileri seviyesi, her açıdan İspanyalıları cezbetmekteydi. Meselâ, İspanyol aristokrat sınıfı mensubu kadınlar, Endülüs'ten sipariş ettikleri ipek ve kıymetli kumaşları getirecek Yahudi tüccarlar ile Hıristiyan diplomatik elçilerin dönmelerini sabırsızlıkla bekliyorlardı.[193]

Endülüs'ün Tuleytula şehri, endüstrinin her dalında olduğu gibi, özellikle dokumacılıkta ileri bir merkez idi ve İspanyalıların eline geçtikten sonrada durumunu muhâfaza etmişti. Çünkü, sayıları yaklaşık on bin olduğu rivâyet edilen dokuma usta ve işçileri yerlerinden ayrılmamışlardı. Tuleytula'nın dokumacılıktaki üstünlüğünün kaynağı ise, yakınındaki Pirene

---

Andalus y su repercusion en los Reinos Cristianos de la Peninsula Iberica", **Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Francî, C.XXVI, (Madrid) 1993-94, 169-178; S. Abdülaziz Sâlim-A. Muhtâr Abbâdî, **Târîhu'l-Bahriyyeti'l-İslamiyye fî'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, Beyrut, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1981; Ebû'l-Fazl, s. 237

190 İdrîsî, I, 569-70, 574, 581; Himyerî, s. 517; Ebû'l-Fazl, s. 237

191 İdrîsî, I, 581; Makkarî, **Nefh**, I, 74-78; Trend, s. 28; krş. Lane-Poole, s. 129; Burns, **Crusader**, s. 6

192 İdrîsî, I, 541, 545, 562; Himyerî, s. 391, 518-19; Âşûr, s. 314 vd.; Özdemir, "Endülüs", C.XI, 219

193 Makkarî, **Nefh**, I, 7, 93-94; krş. Abulafia, s. 5 vd.

dağlarında bulunan kilometrelerce otlak ve yaylalarda yapılan küçük baş hayvancılıktı. Yani, hammadde buradan temîn ediliyordu. Dericiler, dokumacılar, boyacılar, attârlar, tatlıcılar, vb. sokak isimleri, Tuleytula'nın endüstrideki öncü konumunu simgeleyen taraflarından birisiydi. Gelişkin hâliyle İspanyalıların eline geçen şehir, Endülüs-İslam endüstriyel birikiminin Hıristiyanlara intikâlinde aracılık etmiştir.[194]

İspanya'da Hıristiyan seçkinlerin giyecekleri, kadınların takıları, papazların süslemeli elbiseleri, kralların giysi ve dekorasyon malzemeleri ve çocukların oyuncakları gibi eşyalar, ya Endülüs'ten ithal ya da Müslümanları taklit ederek imal ediliyordu.[195] İspanyalılar arasında endüstri ve ticaretin geri kalış nedeni olarak, halkı toplumsal ve ekonomik sefâlete mahkum eden feodalite gösterilmektedir. Bu düzende krallar, din adamları ve şövalyeler, toprağın sâhipleri olarak Müslümanlar ile yapılan savaşlar için para bulmak maksadıyla halkın ürününe ağır vergiler koyuyorlardı. Ayrıca içki, kumaş, balık ve kereste gibi kıymetli ticarî metâın ticareti de din adamlarının tekelindeydi. Başkalarının bu alanda ticaret yapması yasaktı. İşte bu tür etkenlerin İspanya'da endüstri ve ticaretin geri kalmasına yol açtığı belirtilmektedir.[196]

3. Ticaret Alanındaki İlişkiler, Ticaret Merkezleri ve Ticaret Yolları

Tarım ve endüstride Endülüs'e oranla geri kalmış bulunan Hıristiyan İspanya devletleri, özellikle barış zamanlarında Endülüslüler ile büyük ölçekli ticarî faaliyet içine giriyorlardı.[197] Gariptir ki, her savaşı büyük bir ticarî hareket takip

194 İdrîsî, I, 551-53; Hallâk, s. 93 vd.

195 Trend, s. 5-6; Levi-Provençal, Hadâra, s. 37

196 Aschbach, s. 139; Crow, s. 126. Endülüs endüstrisi ve Hıristiyanlara etkisi konusunda geniş bilgi için şu eserlerin ilgili kısımlarına müracaat edilebilir: Makkarî, Nefh, IV, 3 vd.; krş. Hitti, III, 939 vd.; Roux, s. 145; Imamüddin, Aspects, s. 97, 195 vd.; Abdülhalîm, s. 468-72; Denedeş, s. 175 vd.; Watt, The Influence, s. 19, 22 vd.; Beksaç, XI, 230-231

197 Himyerî, s. 97

ediyordu. Hatta bu ticaret, daha savaş meydanlarında başlıyordu. Şöyle ki, özellikle Yahudi tüccarlar savaşa giden orduların peşine takılır, savaş biter bitmez askerlerin ele geçirdikleri her türlü mal ve köleleri ucuza kapatırlardı. Bu tür ticaret, Endülüs ve İspanya ordularının tâciz, akın ve kuşatma gibi talan veya ganîmet kazanımıyla sonuçlanma ihtimali yüksek olan her türlü harekâtları için geçerliydi. Çünkü, savaşa katılan her askerin hangi dinden olursa olsun, amacının en azından bir bölümünü ganîmet elde etme fikrinin işgal etmesi doğal sayılmalıdır. Elde ettiği ganîmet eşyası veya köleleri ise, sefer sırasında taşıma ve muhâfaza etmenin güçlüğü dikkate alındığında, bu alanda gerçekleşen ticaretin önemi daha kolay anlaşılabilir.[198]

Endülüs ve İspanya güçlerinin, zaman içinde birbirlerinden cizye ve haraç aldıkları da vâkîdir. İster cizye ve haraç vergilerini almak, isterse barış görüşmeleri yapmak amacıyla olsun, karşılıklı gidip gelen elçiler, İspanyol zenginlerinin ısmarladığı eşyaları da satın alarak geriye dönerlerdi.[199] Endülüs'ün endüstriyel alandaki üstünlüğü, bütün İspanyalılar ve hatta Avrupalılar tarafından teslim edilen bir gerçekti. Çünkü, Hıristiyan dünyasında aranan ve tercih edilen, Endülüs'te üretilen mallardı.[200]

İberya Yarımadası'nda taraflar arasındaki ticaret, özellikle Endülüs sınır ve sâhil bölgelerindeki el-Meriye, Dâniye, Turtûşe ve Tarrakûne, İspanyalıların ise Berşelûne, Üşbûne ve Şente Yâkub gibi önde gelen şehirlerinde canlı durumdaydı. Meselâ, Berşelûne Endülüs ile İspanya devletleri arasındaki coğrafî konumu itibarıyla iki tarafın malları için doğal ve büyük bir pazar durumundaydı. Endülüs'ten ipek, yün kumaşlar ve deriler oraya gelir, buradan da İspanya ve diğer Akdeniz ülkelerine ihraç edilirdi.[201] Hıristiyan İspanya devletleri,

198 İbn Bessâm, I, 398; Makkarî, **Nefh**, II, 575
199 Levi-Provençal, **İslam**, s. 302
200 Himyerî, s. 165; Makkarî, **Nefh**, I, 71; krş. Lane-Poole, s. 130; Moreno, s. 415
201 İdrîsî, I, 734 vd.; Himyerî, s. 232; krş. Aschbach, s. 178; Ebû'l-Fazl, s. 237-238; Pirenne, **Medieval**, s. 15 vd., 86 vd.

Avrupa ve diğer Akdeniz ülkeleriyle yapılan ticaretin Endülüs'ün ülke zenginliğine büyük katkılar sağladığı gerçeğini kaynaklardaki kayıtlardan anlamaktayız.[202]

Berşelûne'den sonra önemli bir ticaret merkezi de, Hıristiyan ve Müslümanların sâhillerine yakın konumda bulunan Meyûrka adasıydı. Burası da taraflar arasındaki ticaretin canlı olduğu bir yerdi. Endülüs'ün üçüncü ticaret merkezi ise, Sarakusta idi. Bir sınır eyâleti olan şehir, Hıristiyan İspanya devletlerine komşu olması, içinden geçen İbru nehrinin krallık şehirleriyle bağlantıyı kolaylaştırması, ayrıca doğudan gelen ticarî malları karşılayıp Kastilya, Aragon ve Navar bölgelerine ihraç ederek büyük gelir elde eden Tarrakûne ve Turtûşe gibi iki önemli liman bölgesine sâhip olmasıyla, bu alanda ayrıcalıklı bir konuma sâhip olmuştu. Sarakusta şehri, bu özelliğinden dolayı Hıristiyan Mürtezika askerlerini kendine cezbeden bir refah yurdu durumundaydı.[203] Özellikle, Muvahhidler zamanında Gırnata, Mürsiye ve Ceyyân şehirleri pazarları ya da ticaret fuarlarıyla meşhurdu.[204]

Endülüs ile İspanya arasında gerçekleşen ticaretin konusunu büyük oranda köleler teşkîl ediyordu. Köle tüccarı olarak ün yapan Yahudiler, Pireneler bölgesi Fransızlar'ından, Slav asıllılardan, Galicialı ve İspanyalılardan elde ettik-

202 İbn Bessâm, I, 111-12; Makkarî, **Nefh**, I, 141, 142, 152, 168, 186; krş. ve ayrıca Akdeniz dünyası üzerinde Endülüs'ün etkileri konusunda geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. Burns, **Crusader**, s. 6-7; Abdülhalîm, s. 466-67; Francisco F. Sanchez, "Al-Andalus como isla del Mediterraneo: Presupuestos mentales e İslamologicos en las primeras representaciones Arabes de la Peninsula Iberica", **Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Frencî, C.XXVI, (Madrid) 1993-94, s. 187-242; Shlomo Dov Goitein, **A Mediterranean Society** , Los Angeles, Berkeley Univ. Press, 1967, I, 40 vd.; Maurice Lombard, **İlk Zafer Yıllarında İslam**, çev. Nezih Uzel, İstanbul, Pınar, 1983, s. 199 vd.; Eliyahu Ashtor, **East-West Trade in the Medieval Mediterranean**, Ed. Benjamin-Z. Kedar, London, Variourum Reprints, 1986, s. 27 vd.

203 Ebû'l-Kâsım Muhammed İbn Havkal, **Sûretü'l-arz**, Leiden, Brill, 1938, s. 114-15; Makkarî, **Nefh**, I, 598; krş. David Abulafia, "The Role of Trade in Muslim-Christian Contact During the Middle Ages", **The Arab Influence in Medieval Europe**, Ed. Dionisius A. Agius-Richard Hitchcock, Lebanon, Ithaca Press, 1994, s. 1-6

204 Imamüddin, **Aspects**, s. 125

leri sayısız köle ve câriyeyi Endülüs'ün Kurtuba ve İşbiliye gibi müşterisi bol pazarlarına getirirler, bunları halîfe, emîr ve zengin eşrâf takımına büyük paralar karşılığı satarlardı. Getirdikleri mallara doyum olduğu zamanlarda ise, Endülüs'ten doğu şehirlerine yönelirler ve mallarını oralarda satarlardı.[205]

Söz konusu bölgelerden Yahudi tüccarların getirdiği câriye ve kölelerden büyük bir kısmı da, Endülüs'ün yüksek bürokrat ve zenginlerince, kendilerine yaranmak maksadıyla halîfe ve emîrlere hediye edilirdi.[206] Taraflar arasında köle, kumaş ve halı gibi mallardan başka saray, konak, mescit, medrese ve hamam gibi yapıların inşâsında kullanılmak üzere taş, mermer ve kereste gibi yapı malzemeleri de ticarete konu olmaktaydı.[207]

VI./XII. ve VII./XIII. yüzyıllarda artan ihtiyaçları kendinden karşılayamaz duruma gelen Afrika ile Avrupa arasında ticârî ilişkiler artmış ve yeni imkanlar ortaya çıkmıştı. Bu sebeple, **bu dönemler Avrupa'da yeni bir ticârî hayatın başlangıcını** teşkîl etmektedir. Kıtalar arası ticarette geçiş yolu ise, Endülüs ile İspanya idi. Yani, Endülüslüler ile İspanyalılar bu aradaki ticârî hareketin tam ortasında yer almışlar ve etkili role sâhip olmuşlardı. Avrupa ile ticaret, özellikle Pisalı, Cenovalı, Marsilyalı, Katalonyalı ve Venedikli tüccarlar vâsıtasıyla gerçekleşiyordu.[208]

Endülüs ile İspanya tarafları arasında cereyân eden ticaretin takip ettiği yollar çok sayıda ve çeşitliydi. Öncelikle, **İberya Yarımadası'nı baştan başa saran nehirler**, Endülüs'ün doğusunu batısına, batısını da İspanya'ya bağlayan önemli ticaret yollarıydı. Tâcu nehri, Şukar nehrinin kolları ve Mürsiye vâdisi, çeşitli kollarla Vâdî'l-Kebîr ve Vâdî Âne nehirlerine bitişir. Bütün bu nehirlerden bazıları Akdeniz'e,

205 İbn Havkal, s. 110; Nübâhî, s. 26; İbn Saîd, I, 151; Himyerî, s. 456 vd.
206 İbn Haldûn, IV, 144
207 Makkarî, Nefh, I, 266-70
208 Brignon, V, 357

diğer bazıları da Atlas Okyanusu'na dökülür. Ancak, hepsinin kaynağı birdir ve bu kaynak, Endülüs'ün ortasında yer alan Şârât dağlarıdır. Kaynağından dallanan nehirler, daha ilerde karşılaşarak yeniden birleşirler ve böylece doğal ulaşım yolları oluşurdu.[209] Med-cezir olayının da yardımıyla bu nehirlerde yüzen ticarî tekneler, taraflar arsında değişime konu olan malları taşırlardı.[210]

Nehir yolları ağına ilâveten, İberya Yarımadası'nda **ticaret için karayolları** da vardı. Aslında İberya Yarımadası'ndaki yollar, Roma döneminde mevcut olanlardı. Bunların en büyük ve önemli olanı, Kurtuba'nın kuzey krallıklarla bağlantısını sağlayanıydı. Kurtuba'dan başlayan yol Tuleytula'ya, oradan İbru nehri havzasındaki Vâdî'l-Hicâre'ye, burada ikiye ayrılarak birisi Kalahürre ve Nahre istikâmetinden Navar'ın başkenti Benbelûne'ye, oradan da Kastilya'nın Elbe ve'l-Kılâ' bölgesine ve buradan Asturias'a; diğer kol ise, güney yönünde ilerleyerek Berşelûne bölgesiyle ticaretin yoğun olduğu Sarakusta ile Lâride'ye çıkar.[211]

Kurtuba'dan başlayan ikinci önemli yol Ma'den, Kûriye, Şelemenka, Semmûre ve Cıllîkıye içlerine, buradan bir kol Kûriye'den doğu yönüne ayrılarak Talebîre üzerinden Tuleytula'ya, buradan da Şelemenka yönüne gider ve tekrar ana yol ile birleşir. Kurtuba'dan çıkan üçüncü yol ise, güney yönüne inerek Gırnata'ya uğrar, sonra kuzey doğuya tırmanarak Mürsiye, Belensiye, Turtûşe ve Sarakusta'nın en kuzeyinde yer alan Lâride'ye varır.[212]

Ticaret için kara ve nehirden başka, **deniz yolu** da kullanılıyordu. Deniz yolları, Endülüs'ün sınır bölgeleri ve sâhil şehirlerini doğuda Berşelûne, batıda Cıllîkıye ile birleştirirdi. el-Meriye, Kartâcene, Lakant ve Dâniye limanları Berşelûne bölgesine; İşbiliye, Leble ve Şenterîn sınır bölgeleri de Cıllîkıye bölgesine deniz yoluyla bağlantı kurma imkanı sunuyor-

209 Bu bilgi, İberya Yarımadası'nın fizikî haritasında gözlemlenebilir.
210 Makkarî, **Nefh**, I, 92; Mez, s. 563
211 İdrîsî, I, 574, 581; İbn Havkal, s. 46; Mûnis, **Fecr**, s. 346
212 İbn Havkal, s. 46

du. Bütün bu nehir, kara ve deniz yollarında savaş vakti savaş, sulh zamanı da ticaret vâsıtaları seyrederdi.[213]

Ticaret merkezleri ve ticaret yollarına konu olan **ticaret mallarına** gelince, artışı Muvahhidler dönemine denk gelen Avrupa-Afrika ticarette Afrika'dan alınan mallar, başta bakır olmak üzere maden, yün, şap, yağ, deri, balmumu ve kurutulmuş meyveydi. Tahılları, pamuğu ve silahları da meşhurdu. Fas ve Kurtuba derileri, VI./XII. yüzyıldan itibaren Normandiya ve İngiltere'de büyük rağbet görmekteydi. Denizlerde görülen korsanlıklara karşı, taraflar arasında çeşitli zamanlarda anlaşmalar yapılmış ve böylece **ticaret yollarının güvenliği temîn edilmişti**. Sonuçta, Murâbıtlar ve özellikle Muvahhidler dönemlerinde Afrika-Endülüs-Avrupa arasında cereyân eden ticârî münâsebetler artmış ve düzenli bir şekle bürünmüştü. Muvahhidler'in uzak ülkelerle olan ticaretinde ise, İtalyanlar aracılık ediyorlardı. Muvahhidler'in Anadolu ile de bazı ticârî ilişkileri olduğu düşünülebilir. Bunun delili, 1275 tarihinde Konya'da bulunan Mağribîler Câmii'dir.[214]

4. Sikkeler

Endülüs ile İspanya devletleri ve diğer Hıristiyan devletler arasında gerçekleşen ticaret hareketinde, mal değişimine esas teşkîl edecek bir paraya ihtiyaç vardı. İlk dönemlerde Endülüs sikkeleri, mahallî sikkelerden şekil ve nakış bakımından etkilenmişlerdi. Ancak, bağımsız bir devlette olması gerektiği gibi zamanla orijinal şekline kavuştu. Dinar ve dirhem çeşitleriyle İberya Yarımadası'nın her bölgesindeki iktisadî muâmelelerde asıl ve değerli para olarak asırlarca kullanıldı.[215]

---

213 Himyerî, s. 347

214 Brignon, V, 358. Geniş bilgi için bkz. Hitti, III, 837-838; Roux, s. 142-145; Imamüddin, Aspects, s. 118 vd.; Denedeş, s. 193 vd.; Watt, The Influence, s. 15 vd.; Olivia R. Constable, Trade and Traders in Muslim Spain: The Commercial Realignment of the Iberian Peninsula, 900-1500, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1995, s. 13 vd.

215 Abdülhalîm, s. 478; Halil Sahillioğlu, "Dinar", DİA, C.IX, 352-55; Halil Sahillioğlu, "Dirhem", DİA, C.IX, 368-71

Endülüs'ün vâliler döneminde kullanılan sikkeler üzerinde İslamî içerikli Lâtince cümleler yer alırken, 716 yılından sonra Lâtince ile birlikte Arapça, 720 yılından itibaren ise, sikkeler üzerinde sadece Arapça kullanılır oldu.[216] Son zamanlarda, Navar'ın Estella mıntıkasında Endülüs Emevi Emîrleri döneminde Kurtuba darphanesinde basılmış ve Dımaşk Emevileri'nin sikkesine çok benzer tarzda Endülüs sikkeleri bulunmuştur. Bu, aynı zamanda o bölgelerde ticaret yapıldığına, alış verişte Endülüs parasının kullanıldığına da kanıt olmaktadır.[217]

Doğu İslam dünyasından siyasî ve dinî anlamda Endülüs'ün tam bağımsız hale geldiği Endülüs Emevileri'nin Hilâfet döneminde, III.Abdurrahman tarafından altın para bastırıldı ve bu Endülüs parası İberya Yarımadası'nın en kıymetli parası hâline geldi.[218] Mülûkü't-Tavâif dönemindeki sikkeler, daha çok hilâfet döneminin devamı niteliğinde olmuş, Hişâm el-Müeyyed parası olarak bilinen Emevî parasına bazı emîrler kendi adlarını da ilâve etmişlerdi. Hıristiyanlar ile ilişki ve ticarette, yine Endülüs parası bu dönemde de esas mübadele unsuru olmuştu. Daha sonra Murâbıtlar'ın gelişiyle birlikte 486 (1093) tarihinden itibaren Murâbıt sikkeleri Endülüs'e hâkim olmaya başladı. "Maravedi" adıyla da anılan ve aslı dinar olan bu madenî paranın bir yüzünde kendi hükümdarlarının isimleri "Emîru'l-Müslimîn" unvanıyla, diğer yüzünde ise Abbâsî halifesinin ismi "İmam" unvanıyla yer alırdı. Murâbıtlar'ın Kuzey Afrika'da yeni altın madenlerine sahip olmalarıyla birlikte, sikkelerinin değeri de arttı ve ülke dışında da kullanılır hale geldi. Hatta Kostantiniye'ye bile ulaştığı rivayet edilir.[219] VII.Alfonso'nun bu sikkenin Tuleytula darphanesinde bir taklidini bastırması, mezkûr paranın bütün İs-

216 Guillon, "Les Monayages Latino-Arabes", **Revista del Instituto Egipcio de Madrid**, V (1955), pp. 3; Guillon, "Trois Monnais Latino-Arabes", **Revista del Instituto Egipcio de Madrid**, V (1955), pp. 1

217 Abdülhalîm, s. 479

218 İbnü'l-Kerdebûs, **İktifâ**, s. 59

219 Denedeş, s. 236

panya topraklarında, özellikle de Kastilya'da kullanıldığına işaret sayılabilir. Ayrıca, VII.Alfonso'dan önce VI.Alfonso ve daha sonra gelen VIII.Alfonso gibi bazı İspanyol kralları da üzerinde Arapça yazılarla kendi adlarına sikke bastırmışlardı. Kastilya-Leon kralı VIII.Alfonso (1158-1214), Murâbıt sikkelerini kendi ülkesinde kullanmış ve üzerine Hıristiyanlıkla ilgili bazı kelimeler yazdırmakla birlikte, Arap harfleriyle yazılı bazı cümleleri olduğu gibi yerinde bırakmıştı. Bu sikkelerin daha sonra Aragon kralı III.Alfonso (1285-1291) tarafından benimsenen şeklinin bir yüzünde kral için "Emîru'l-Katûlikîn" (Katoliklerin kralı), diğer yüzünde Papa için "İmâmü'l-Bîeti'l-Mesîhiyye" unvanları yer alıyordu.[220] Muvahhidler'in Endülüs'e hâkim olmalarıyla birlikte kullanılan sikke türlerinde, Endülüs'te pek fazla değişiklik olmadığı sanılmaktadır. Ancak, Muvahhidler'in merkez topraklarında kullanılan sikkeler değişmişti. Dört köşeli şekilde darp edilen Muvahhid sikkelerinin ağırlık ve değer bakımından Murâbıtlar'ınkine nisbetle daha düşük olduğu bilinmektedir. Hıristiyanlar Muvahhid dinarını kullanırlar ve onu Dobla diye adlandırırlardı. [221]

220 Bkz. Hitti, III, 858

221 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Hitti, III, 858; Antonio Prieto y Vives, "Miscelanea Numismatica", AL-ANDALUS, C.III, (Madrid) 1935, s. 127133; Denedeş, s. 211, 219, 238-241.; Imamüddin, Aspects, s. 196; Ronald A. Messier, "Quantitative Analysis of Almoravid Dinars", JESHO, C.XXIII, Leiden (1980), s. 102-118; S. Fontenla Ballesta, "Numismatica y Propaganda Almohade", Al-Qantara, C.XVIII/2, Madrid (1997), s. 447-462. Son zamanlarda yeni bulunan iki gümüş Muvahhid sikkesi için bkz. Sebastian Gasparino, "Two Unpublished Almohad Coins", as-Sikka: Online Journal of The Islamic Coins Group, (Çevrimiçi) http://islamiccoinsgroup.50g.com/assikka31/Almohad.htm, Mart 2002, s. 1

E. Müslümanlar İle Hıristiyanlar Arasında Kültürel İlişkiler

Endülüs Müslümanlarının İberya Yarımadası'nda bırakmış olduğu en önemli eserin kültürel miras olduğu, genellikle kabul edilen bir husustur. Endülüs kültür hayatının gelişmesine etki eden kendine has unsurlar vardır. İlk olarak, İspanya'nın fethi ve orada bir İslam toplumunun teşekkülü hâdisesinin, Doğu İslam dünyasının iç ve dış dinamikleriyle gerçekleştirdiği hızlı ve çok boyutlu bir kültürel gelişim sürecinin yükselen evresine denk gelmesi; özellikle Endülüs Emevileri zamanında Doğu İslam dünyası ile Endülüs arasında yoğun bir şekilde karşılıklı toplumsal ve kültürel ilişkilerin cereyân etmesi; son olarak, İberya Yarımadası'nda üç büyük semâvî din mensuplarının farklı ırkî unsurlarla bir arada yaşamalarından kaynaklanan karma bir kültürün ortaya çıkması, Endülüs'te özgün ve yüksek bir medeniyetin doğmasını sağlayan etkenlerden ilk akla gelenlerdir.[222] İslam'ın fikir, bi-

222 Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 17-22; Endülüs ve Hıristiyan İspanya'da birarada yaşama tecrübesi ve buna haçlı ruhunun menfi tesirleri konusunda geniş değerlendirme için bkz. Özdemir, "Endülüs'de Birarada Yaşama", s. 75; Thomas F. Glick, "Before and after Al-Andalus: Two Cultural Transmisition", Al-

lim, sanat ve maneviyat yönünden yükselip parlayıp yükselmesinin iki temel sebebi vardır: Birincisi, Müslümanlar fethettikleri yerlerde buldukları medeniyetlerde en iyi olan şeyleri alıp özümsemesini bilmişlerdir. Sasaniler'in Pers kültürü, Bizans'ın Grek kültürü, Hindu bilimi gibi. O yüzden, İslam bu medeniyetlerin bir dirilişine ve yeniden çiçeklenişine bir imkan sağlamıştır. İkincisi, İslam'ın getirdiği iman, maneviyat ve bunlardan doğan sanat eserlerinin özel şekilleri, Allah'ın o kesin birliği ve aşkınlığının geliştirdiği tasavvuf, İslam kültür ve medeniyetini özellikle VIII.-XIV. yüzyıllarda düşüncenin doruklarına taşımışlardır.[223]

Doğu İslam dünyası ile İberya Yarımadası yerel kültürlerinin de katkılarıyla Endülüs kültürü ve medeniyeti, kendine özgü ve orijinal şekline kavuştu. Endülüs araştırmacılarından bazıları bunu **orijinal Arap-İspanyol medeniyeti** şeklinde adlandırmaktadırlar.[224] Endülüs Emevileri döneminde gerçekleşen kültürel gelişme daha çok devletin merkezinde olurken, bu yönetimin sona ermesi ve **Mülûkü't-Tavâif'in ortaya çıkmasıyla yani, siyasî parçalanmayla birlikte kültürel gelişmenin alanı merkezden Endülüs sathına doğru yayılma imkanı buldu.** Şöyle ki, Kurtuba sarayları kütüphanelerindeki kitaplar ile buralarda yaşamakta olan bilginler hemen her bölge ve şehirde bulunan emîrlik köşklerine dağıldılar.[225] Böylece, Endülüs'ün her bölgesi kültür-sanat faaliyetlerinin icrâ edildiği mekânlar hâline geldi. Bilimsel eserlerden istifâde edebilenlerin sayısı arttı. Bu dönüşümde, merkezî otoritenin çözülmesiyle hür düşüncenin üzerinden siyasî

Andalus: Centuries of Vicissitudes and Accomplishments, Riyad, King Abdul Aziz Public Library, 1996, II, 85-100

223 Daha fazla bilgi için bkz. Garaudy, s. 110; Hakîmî, eserin tamamı İslam bilim tarihiyle ilgilidir; Lütfi Göker, **Bilim ve Teknolojinin Gelişimi ile Türk İslam Bilginlerinin Yeri**, İstanbul, MEB, 1996

224 Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 18, 94; Levi-Provençal, **İslam**, (Mukaddime'den). Geniş bilgi için bkz. Hitti, III, 831 vd., 839 vd.; Serafin Fanjul, "Os mouros en la cultura popular gallega", **Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Frencî, C.XXIV, (Madrid) 1987-90, 139-152; Luce LopBaralt, **Islam in Spanish Literature**, Trn. Andrew Hurley, Leiden, Brill, 1992

225 Mez, s. 211 vd.

baskının kalkması olgusunun da etkisi olsa gerektir. Dolayısıyla, 55 yıl süren Mülûkü't-Tavâif döneminin, Endülüs kültür-sanat faaliyetlerinin merkezden satha yayılma evresine tekâbül ettiğini söylemek mümkündür.

Mülûkü't-Tavâif'in elinden Endülüs idâresini alan Murâbıtlar ile Muvahhidler dönemleri (1090-1238) ise, siyasî parçalanmanın büyük oranda sona erdiği ve aynı zamanda kültür-sanat faaliyetlerinin aksamadan devam ettiği verimli bir dönem oldu denebilir. Çağın büyük filozofu İbn Rüşd'ün bu asırda yetişmiş olması, bu fikrin delillerinden birisi olarak değerlendirilebilir. Ancak, Endülüs'te İslam hâkimiyetinin bu dönem sonrasında büyük oranda sona erdiği, bilginlerin de Doğu İslam ülkelerine göç ettikleri göz önüne alındığında, belki de şartlar müsâit olsaydı gelişimini daha da ileri seviyelere götürebilecek durumda olan Endülüs kültür hayatı, bu dönem ile birlikte gelişme çizgisinin de sonuna ermiş oldu. Yani, pek çok araştırmacıya göre, **148 yıllık Mağribli hâkimiyeti dönemi, siyasî bakımdan Hıristiyan Reconquista'sının en önemli "hızlanma" evresine denk geldiği gibi, Endülüs kültür-medeniyeti bakımından da en yüksek noktayı temsil etmektedir.**[226]

Endülüs Emevileri zamanında gelişen kültür-medeniyet unsurları, Hıristiyan İspanya devletlerine ve oradan da Avrupa milletlerine yayılmıştır. Özellikle, 1085 tarihinde Tuleytula'nın ve 1118 tarihinde de Sarakusta'nın düşüşüyle birlikte, Endülüs İslam etkileri Hıristiyan hayatının her alanında kendini daha bâriz bir şekilde göstermeye başlamıştı.[227] Her çeşit kültürel ve insanî değerlerden yoksun bir halde sefâlet ve kargaşayı yaşamakta olan Avrupa halklarına İslam kültürünün tıp, kimya, matematik, hendese ve ahlâkî prensipler gibi hayâtî unsurları Endülüs kültür merkezi aracılığıyla

226 Bu ilk üç paragrafta işlenen fikirlerin kaynakları ve daha geniş değerlendirmeler için bkz. Gonzalez Palencia, **Fikr**, s. 50, 59, 80, 123-129; Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 17 vd., 22 vd., 30 vd.; Özdemir, "İbn Rüşd", s. 22-23; Glick, "Before", II, 85 vd.

227 Lapidus, II, 385-386

ulaşmıştı. Bu gerçek, ana hatları ve ayrıntılarıyla hemen bütün modern tarihçiler tarafından itiraf edilmekte ve çeşitli platformlarda işlenmektedir. Endülüslü bilgin, filozof ve sanatkârlar kaynaklarda oldukça hacimli yer kaplamaktadır. Ünlü âlim, filozof ve hukukçu İbn Rüşd;[228] ünlü mutasavvıf ve mütefekkir Muhyiddin İbnü'l-Arabî; ünlü hukukçu ve tarihçi İbn Hazm; biyografi ve toplumsal hayat üzerine eser veren İbn Cülcül, İbn Ebû Usaybia, İbn Abdirabbih; yine ünlü filozof ve tabiplerden İbn Tufeyl, İbn Bâce; ünlü tarihçilerden İbnü'l-Hatîb, İbn Haldûn ve İbn İzârî gibileri başta gelen örneklerdir. Ortaçağın diğer İslam ülkelerine oranla, Endülüs'ün kültür hayatında öne çıkan bir diğer husus da kültürlü kadınların çok olmasıdır.[229]

Endülüs İslam kültürünün Endülüslü Hıristiyanlar üzerinde etkili olmaya başlamasından sonra Kurtuba veya Hıristiyan devletlerindeki **Hıristiyan din adamları duruma tepki göstermişlerdir.** Meselâ, Râhip Alvaro, **İberya Yarımadası Hıristiyanlarının dil, edebiyat ve kültür alanında kendi değerlerini bırakarak Müslümanlarınkini benimsemelerinden yakınıyordu.**[230]

---

228 Batıda Averroes adıyla anılan İbn Rüşd, "İslam'ın son büyük felsefecisi" olarak nitelendirilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Artz, s. 134; H. Ziya Ülken, "İbn Rüşd", **İA**, C.V/2, 781-98; Selâhaddin Polat, "İbn Rüşd Zamanına Kadar Endülüs'te Hadis İlmi", **İbn Rüşd**, E.Ü. Gevher Nesibe Tıp Merkezi, Kayseri, 1994, s. 163-186; Necati Avcı, "İbn Rüşd'ün Hayatı, Eğitim-Öğretimi ve Eserleri", **İbn Rüşd**, E.Ü. Gevher Nesibe Tıp Merkezi, Kayseri 1994, s. 1-35. Ayrıca, İbn Rüşd'ün uzman sayıldığı alan olan Aristoculuk konusunda bilgi için bkz. Josep Puig Montada, "Aristotelismo en al-Andalus", **Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Frencî, C.XXVI, (Madrid) 1993-94, 49-68; H. Ziya Ülken, "Eseru'l-Fikri'l-Arabî-İslamî fi'l-Felsefeti'l-Garbiyye", **Mevrid**, C.IX, S. 4, (Bağdat) 1980, s. 405-416

229 Moreno, s. 7-8; Gonzalez Palencia, **Fikr**, s. 10, 95; Hitti, II, 2, 631; Reinaud, s. 235; Öncelikle Endülüs'ün kültürel gelişimine ve birikimine ışık tutan eserlere bakılmalıdır: İbn Hallikân, VII, 66 vd., 81 vd.; İbn Dihye, s. 7-8, 10, 13, 20-25, 62, 66, 131, 210 ve ilgili diğer biyografiler; S. Abdülaziz Sâlim, **Târîhu'l-Müslimîn ve âsâruhum fi'l-Endelüs**, Beyrut, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1988

230 Gonzalez Palencia, **Fikr**, s. 485-86; Ali Diyâb, "İntikâlü'l-ulûmi'l-Arabiyye mine'ş-Şark ilâ'l-Garb ve te'sîruhâ fî Avrubba", **Endelüs: Kurûn mine't-Takallübât ve'l-Atâât**, III, Riyad, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz Âmme, 1996, s. 115

Hıristiyanlarda olduğu gibi, aynı durum İberya Yahudileri için de söz konusuydu. Onların bilgin ve önderleri de, Yahudilerin kendi dil ve kültürlerinden uzaklaşmalarından şikayetçi olmaktaydılar. İbn Gabirol (411-462/1021-10709) bunlardan birisidir. O, Sarakustalı Yahudilerin kendi kutsal lisânları olan İbranice'yi bırakarak "Edom" dili dediği Endülüs halk dili Acemiyye'yi ve bazılarının da "Kedâr" dili diye isimlendirdiği Arapça'yı kullanır olduklarını ifade etmektedir. Ancak, kendisi de Arap dili ve edebiyatını çok iyi bilenlerdendi. Çünkü, el-Harîrî'nin **Makâmât'ını** İbranice'ye tercüme etmişti.[231] Bu tür kimseler, tepkilerini bu seviyede bırakmadılar.

Gayri Müslimlerden bazıları, İslam'ı tahkir amaçlı bilimsel faaliyet içerisine de girdiler. Bunlara karşı Müslüman düşünür ve âlimler de reddiyeler yazdılar. Meselâ, Endülüslü İbn Hazm Gayri Müslimlerin bu tür gayretlerini boşa çıkarmak amacıyla **er-Reddü alâ İbni'n-Nagrâle el-Yahudî** adlı reddiye yazmış ancak, bundan önce dinler ve mezhepler tarihi üzerinde araştırmalar yaparak **el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal** adlı eserini kaleme almış, böylece onlarla münâzara edecek seviyeye gelmişti. Bundan sonra Endülüs'teki Hıristiyan ve Yahudiler ile sürekli bir fikrî tartışmanın içinde olmuştu. Bu arada, her ne kadar dar görüşlü bazı Müslüman âlimlerce eleştiriye mâruz kalsa da, yapmış olduğu ilmî ve fikrî çalışmasının gereği olarak ileri derecede Lâtince öğrenmiş ve İncil ile Tevrat'ı orijinal dilinden okuyarak incelemişti.[232]

Endülüs'teki gelişmeler bu minvâldeyken, **Hıristiyan İspanya'daki kültürel durum Endülüs'tekinin tersi bir görünümdeydi.** Ancak, Müslümanlar ile ve Endülüs medeniyetinden büyük ölçüde yararlanan Yahudiler ile içiçe yaşıyor

231 Gonzalez Palencia, Fikr, s. 142-43, 493-94, 501

232 İbn Hazın konusunda geniş bilgi için bkz. C. Van Arendonk, "İbn Hazm", İA, C.V/2, 748-53; H. Yunus Apaydın-Y. Şevki Yavuz-İbrahim Gürbüz-İ. Hakkı Ünal-İsmail Durmuş, "İbn Hazm", DİA, C.XX, 39-61; M. Tâhâ Hâcirî, İbn Hazm sûretün Endelüsiyye, Beyrut, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1982, s. 7 vd.

olmaları, onlar için bu alanda büyük bir avantaj teşkîl ediyordu. İspanyalılar, bu sayede Endülüslülerden ve Yahudilerden çok şey öğreniyorlardı. Öğrendikleri içerisinde kendilerinin insanî ve medenî gelişmelerine yarayacak unsurlardan başkası da yoktu. Ancak, hal böyleyken tarihî olaylara olumsuz duygu ve önyargılarla bakan bazı Hıristiyan araştırmacılar, İspanyalıların Müslüman ve Yahudilerden dini milliyetçilikle birleştiren bir çeşit dinî fanatizm öğrendiklerini iddia etmektedirler. Onlara göre, Endülüs'ten evvel İspanyalılarda din ile milliyetçilik arasında bir bağ mevcut değilken, Endülüslüler ile karşılıklı ilişkiler sonucu bu bağ kuruldu ve Hıristiyan İspanya devletlerinin savaş alâmeti haç oldu. Ardından da, Endülüs Müslümanlarına karşı yoğun bir haçlı savaşı başladı.[233]

Gerçekte **Hıristiyan İspanya devletlerine dinî fanatizm ve radikalizmi aşılayanlar, onları hoşgörülü Endülüs Müslümanlarına karşı amansız bir haçlı savaşı içine sokan, bu yüzden Orta Doğu'ya yapılan haçlı seferlerine katılımlarını yasaklayarak asıl işlerinin Endülüs'ten Müslümanları atmak olduğunu ısrarla ve her fırsatta ifade edenler, Papalık ve Hıristiyan din adamlarıydı.** Endülüs ve Avrupa'da cereyân eden tarihî olaylara bakıldığında, bu realitenin farkına varmak kolay olacaktır. Hıristiyanların, İslam medeniyeti temsilcisi olan Endülüslüler ile sıkı temaslarından kazandıkları kültürel değerlerden bazıları aşağıda verilecektir. Bunların içinde onları kültürel dejenerasyona uğratacak herhangi bir malzeme bulmak mümkün görünmemektedir.

Murâbıt ve Muvahhid devirleri, Endülüslü sanatkârlara büyük eserler verebilecekleri bir ortam hazırlamıştı. Hükümdarlar, ilim ve sanatın hâmîliğini üstlenmişlerdi. Endülüs'ün Mağrib'e oranla çok gelişmiş bir medenî seviyeye sâhip olması, onların Endülüs kültürüne olan ilgilerini artırıcı temel bir etken olmuştu. Mağribliler'in yakın ilgi ve destekleriyle Endülüs bilim ve sanat hayatı canlılığını muhâfaza

233 Levi-Provençal, Hadâra, s. 17 vd.; Crow, s. 14-15

ederek daha da gelişmişti.[234] **Kadınlarının bile yüksek bir kültürel düzeye sâhip bulunduğu Endülüs halkından** ve özellikle Müsta'ribler'den, iki toplum arasında mevcut olan etkileşim kanalları vâsıtasıyla Hıristiyan İspanya devletlerine, onlardan da Avrupa'ya yayılan bir bilimsel birikim söz konusudur.[235]

1. Dinî Etkileşim

Bir arada ortaklaşa hayat süren farklı toplulukların, inançları arasında da etkileşim olması doğal bir olgudur. Müslümanların inancı, İslam'ın esâsını teşkîl eden tevhit fikrinin tesiriyle Hıristiyan İspanya devletleri içerisinde dinî tevhit düşüncesine yönelen bir hareket ortaya çıkarmıştır. Zamanın papazlarınca "ilhâdiye" yani, dinsizlik hareketi olarak adlandırılan bu düşünce mensupları, kuzey bölgesinde Sebtimâniye'de ortaya çıkmışlar, günah çıkarmayı reddetmişler ve günahları papazların değil ancak tek olan Allah'ın affedebileceğini savunmuşlardır.[236]

Hıristiyan din adamlarının halk üzerindeki baskı ve etkinliğini kırma amacına hizmet eden yukarıdaki düşüncenin yanında, İslamî inançların etkisiyle ondan daha önemli bir dinî hareket daha ortaya çıkmıştır. O da, Migetus adında birisi tarafından çıkarılan ve Hıristiyanlığın teslis akîdesini inkâr eden görüştür. Bundan daha da dikkat çekici olanı ise, İsa'yı Tanrı'nın oğlu olarak gösteren "tebennî" hareketidir. Bunun amacı, İsa'nın değerini düşürmek suretiyle Hıristiyanlık ile Müslümanlığın arasını birleştirmenin yolunu hazırlamaktı. Bu düşüncenin öncülerinden en önemlisi, Tuleytula Piskopo-

234 İbn Abdülmelik, II, 395 vd., 480-85; Brignon, V, 358-363

235 **Resâil**, s. 114 vd.; Bu konuda pek çok biyografik ve toplumsal tarih kaynakları bilgi ihtiva etmektedir. Mesela, Humeydî, İbn Beşküvâl, İbn Ebbâr ve İbn Abdülmelik bunlardandır. Özellikle kültürlü kadınlarla ilgili olarak "__" ile başlayan maddelere ve kitabın sonundaki "Bâbü'n-Nisâ" kısmına bakılabilir.

236 Von Kramer, **Hadâratü'l-İslamiyye ve medâ teessürihâ bi'l-müessirâti'l-ecnebiyye**, çev. Mustafa Bedr, Mısır, Dâru'l-Mısriyye, 1967, s. 28

su Elipandus'tu. Elipandus, 780 tarihinde ortaya çıkarak Mesîh'in mukaddes bir ruh ile dolu olduğu ve Tanrının onu kendisine oğul seçtiği fikrini yaymaya başladı. Sonuçta, mukaddes teslis inancı gereği Mesîh'in bir ilâh olduğuna inanan Katolik Kilisesi bu düşüncenin yayılarak etkili olmasıyla ikiye bölünmüştü.[237] Savundukları fikirler ve bununla hedefledikleri değişimlere bakıldığında, bu düşünce hareketlerinin Yeniçağ'da gerçekleşen Reform hareketinin öncüleri olduğu sonucu çıkartılabilir.

Dinî konularda etkilenen taraf, sadece Hıristiyanlar olmamıştı. Az da olsa bazı Müslümanların Hıristiyan inanışlarından etkilendikleri görülmüştü. Meselâ, bir Hıristiyan düşüncesi olan "halâs" yani, kurtuluş düşüncesinin etkisiyle Müslüman müelliflerden birisinin benimsemiş olduğu fikir şöyle ifade ediliyordu: "Dinî hayatın bozulduğu zamanlarda, insanların durumunu ancak bir nebî ıslâh edebilir, zamanın nebîsi yoksa bu ıslâh işiyle tamamen kadı sorumludur. Kadı hak ile insanları aydınlatır, sulha, adâlete ve tahallusa/kurtuluşa yönlendirir. Daha sonra kendisine baktığında görevini yapmış olarak umulur ki tahallus eder".[238]

Hıristiyanlar üzerinde derin tesirler meydana getiren ve Endülüs ile İslam dünyasında Tasavvuf konusunda önde gelen isimlerden birisi olan Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, başta **Fütûhâtü'l-Mekkiyye** ve **Füsûsü'l-Hikem** olmak üzere çok sayıda eser telif etmiş ve eserlerinde savunduğu "vahdet-i vücûd" dinî-felsefî içerikli nazariyesi asırlarca hem doğulu hem de batılı bilginleri meşgul etmiştir.[239]

---

237 Kramer, s. 28-29

238 Muhammed b. Ahmed İbn Abdûn, (ö.V/XIII yy.), **Selâsü resâil Endelüsiyye fî âdâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib**, nşr. E. Levi-Provençal, Kâhire, Institut Français de Damas, 1955, s. 60

239 Özdemir, "Endülüs", C.XI, 222; Ahmet Ateş, "Muhy'd-Din Arabî" İA, C.VI-II, 533-55; Lapidus, II, 384 vd.; Garaudy, s. 126 vd.

2. Endülüs'e Gelen İspanyol ve Avrupalı Öğrenciler Vasıtasıyla Gerçekleşen Etkileşim

Endülüs medeniyetinin Avrupa ile ilişkileri konusunda ilk akla gelen husus, genellikle öğrenciler meselesi olmaktadır. Endülüs, İspanya ve Avrupa milletlerinin ihtiyacı olduğu bir zamanda bir bilim, kültür ve eğitim ülkesi olarak hizmet vermişti. Bu olgu, Endülüs Emevileri dönemi başlarından itibaren yavaş yavaş, özellikle 1085 tarihinde Leon-Kastilya kralı VI.Alfonso'nun Tuleytula'yı almasından sonra gözle görülür şekilde bir ivme kazanmıştı. **711 yılından 1085 yılına kadar 374 sene İslam hâkimiyetinde kalmış olan kadîm Vizigot başkenti Tuleytula,** Endülüs İslam medeniyetinin önemli merkezlerinden birisiydi ve Hıristiyanların eline geçerek VI.Alfonso'nun yeni başşehri olduktan sonra, bu medenî birikimi sayesinde zamanla İspanya devletleri ve diğer Avrupa ülkelerinden gelen öğrencilere hizmet veren bir bilim merkezi hâline gelmişti. VI.Alfonso, Endülüs medeniyetinin etkisinde kalarak sarayının her yanını İslam kültürünün alâmetleriyle bezemiş ve kendisini de "iki milletin İmparatoru" ilân etmişti.[240] Kuşaklar arasında toplumsal iletişimin ve eğitimin papazların tekelinde olduğu Ortaçağ Avrupa Hıristiyan dünyasında, sadece Latince olarak okuma yazma öğretmekle sınırlı, dinî hayata yönelik ve erkek çocukların katılabildiği bir okul eğitimi söz konusuydu. Yeni bir bilgi üretilmesi söz konusu değildi. Bütün çaba, özü koruma ve aktarmaydı. Dış etkilere karşı savunma durumunda özü korumak tasasına bağlı olarak ortaya çıkan bu katılık, Engizisyon mahkemelerine kadar uzanan bir boyuta sahip olacaktır. Fakat, surların ve şatoların dışına taşıp yeni sömürgecilik ilişkilerinin başlamasıyla, çok geniş bir alana yayılan Hıristiyan toplum biriminde ideolojik birliği, tek bir toplum benliğini elde edebilmek için yeni bir araca gerek duyuldu. Belli bir görüş ve düşüncenin geniş bir alana ve geniş topluluklara bozulma-

240 E. Sâid el-Endelüsî (420 462/1027-1070), **Tabakâtü'l-Ümem,** nşr. Hayâtü'l-Îyd Bûalvân, Beyrut, Dâru't-Talîa, 1985, s. 17; Trend, s. 54-55

dan standart biçimde yayılabilmesi ancak matbaa ile sağlanabilecekti. [241]

Endülüs devletinin başşehri ve kültür merkezi olan Kurtuba'ya, Tuleytula'dan evvel Hıristiyan öğrenciler gelmeye başlamışlardı. Kastilyalı, Leonlu, Aragonlu ve Navarlı zeki gençler Endülüs'e gelerek Arapça öğreniyor, muhtelif alanlarda uzman âlimlerden dersler alıyor, bu arada Endülüs eşrâfına karışarak Müslümanların âdetlerini benimsiyor ve birer Müsta'rib hâline gelerek âdetâ Endülüslüleşiyorlardı. Yani, Müslümanların yaşantısına ayak uyduruyorlar, onlar gibi giyiniyor, yiyip içiyor, gezip eğleniyor ve hayat tarzı ve âdâbı muâşeret kurallarını benimsiyorlardı. Onların bu durumunu, barbarlıktan medeniyete geçiş olarak değerlendirmek mümkündür. Bu öğrenciler içinden, kendini yetiştirerek vezirlik makamına kadar yükselenler bile oluyordu.[242]

Endülüs'te eğitim ve iş imkanları bol olduğu için Hıristiyan ülkelerden Endülüs'e gelen insanlar, hem eğitim alıyorlar ve hem de çalışacak bir iş bulabiliyorlar, böylece hayatlarını Müslümanlar gibi müreffeh şekilde yaşama fırsatını yakalayabiliyorlardı. Bu konuda onlara karşı herhangi bir kısıtlama veya ambargo koyulmuyordu. Bunun ilk örneklerinden birisi, 967-970 yılları arasında Kurtuba'da eğitim alarak Avrupa'ya dönen ve daha sonra II.Silvester (999-1003)[243] adıyla Papa seçilen Gerbert'tir. Gerbert memleketine döndüğünde, öğrenmiş olduğu astronomi, matematik ve cebir bilgilerini duyan Hıristiyanlar çok şaşırmışlar ve bu bilimleri sihir saymışlardır.[244]

Endülüs'ün Belensiye şehrini 1094 tarihinde işgal ederek bir süre elinde tutan ve maddî çıkar karşılığında herkes için savaşabilen Sid ile, 1104 tarihinde ölen Aragon kralı I.Pedro da Arapça'yı çok iyi konuşan ve Endülüs'te tahsil gören önemli kişilerdendi.[245]

---

241 Tüfekçioğlu, s. 112-115
242 Kürd Ali, Gâbir, s. 39
243 Kieckhefer, "Papacy", IX, 369
244 Le Bon, s. 590; Cronicas, II, 13
245 Konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Sâid el-Endelüsî, s. 155 vd.; Levi-Provençal, Hadâra, s. 132 vd.; Dales, s. 240 vd.; Abdülhalîm, s. 452

3. Tercüme Hareketiyle Gerçekleşen İlişkiler ve Etkileşim

İslam medeniyeti tarihinde tercüme hareketi denince, akla Abbâsîler'in Bağdat'ı ile Endülüs gelmektedir. Bağdat'ta başlayan bilim ve felsefe alanlarındaki tercüme faaliyeti, Endülüs'te daha da yoğun şekilde sürdürülmüştü. Buna karşın, Avrupalı Hıristiyanlar dine aykırı kabul edildiği için bilim ve düşünce faaliyetlerini yasaklamışlardı. Bu sebeple, batı dünyası "karanlık çağ" denilen bir dönemi yaşamaktaydı ve genel olarak Müslümanların, özelde ise, kendi içlerindeki Endülüs-İslam medeniyetinin pek fazla farkında değillerdi. Ancak, V./XI. yüzyıl sonlarında Fransızlar ve Papalığın etki ve destekleriyle Haçlı fikrinin doğuşu, peşinden Reconquista hareketinin hızlanmasıyla, önce İspanyalılar ve sonra da Avrupalılar Endülüs'e, daha sonra doğu Türk ve İslam dünyasına Haçlı seferleri tertip ettiler.[246]

İster Endülüs'e ve isterse Orta Doğu'ya karşı olsun, Haçlı Seferleri vesilesiyle Hıristiyanlar İslam medeniyetini yakından tanıma fırsatı buldular. Burada, Endülüs açısından sadece bir askeri ilişki tarzı olan Haçlı Seferleri ya da karşılıklı savaşlar dışında, Müslüman Endülüs ile Hıristiyan İspanya arasındaki medenî iletişim ve etkileşim kanallarını da hatırlamalıyız. Aslında, savaş bu kanallardan sadece biridir. Her durumda mümkün olan bütün yollarla taraflar arası ilişkiler gerçekleşmekteydi ve Avrupalıların İslam ülkelerini görmeleri önünde bir engel bulunmamaktaydı. Dolayısıyla, müreffeh-huzurlu hayatlarını görerek hayran kaldıkları Müslümanlar gibi yaşamak arzusuyla, bilim ve felsefe alanlarında onların eserlerini inceleyerek benimsemeye, bu çerçevede Arapça yazılmış eserleri Lâtince'ye tercüme etmeye başladılar. Tercüme faaliyetinin Bağdat'tan son-

246 Daniel, Medieval, s. 267 vd.; İslam dünyasında tercüme faaliyetleri konusunda geniş bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, "Tercüme Faaliyetleri", DGBİT, III, İstanbul 1993, 453-479

ra iki önemli merkezinden biri Sicilya,[247] en önemlisi de Endülüs idi.[248]

Endülüs'te tercüme faaliyetleri IV./X. yüzyılda başlamış olmasına rağmen, daha sistemli ve yoğun bir şekle bürünmesi, VI./XII. yüzyıl başlarına tekâbül eder. **Kurtuba ile Tuleytula, mütercim ve müelliflerin çalıştığı merkezler** oldu. Endülüs Emevileri halifelerinin, özellikle Hakem el-Müstansır'ın başşehir Kurtuba'da, Doğu-İslam bilim merkezleri olan Bağdat, Şam, Kahire, İskenderiye ve Konstantiniye'den topladıkları kitaplarla çok zengin bir saray kütüphanesi kurduğu bilinmektedir. Bundan başka, Kurtuba'da özel kitaplıklar da mevcuttu. İster Müslüman, ister Yahudi veya isterse Hıristiyan olsun her isteyen kişi kütüphanelerden yararlanabiliyordu. Bu sayede yüksek bilimsel düzeylere erişen Endülüslü bilginlerden bazıları şunlardır: Matematik, tabiat ve astronomi bilgini Mesleme b. Ahmed el-Mecrîtî (338-398/950-1007), saray tabibi Hasday b. Şeprut, astrolog İbn Vâfid, astronom İbn Hamîs. Kurtuba'nın bilimsel gelişme havasını bozan, X. yüzyıl sonunda başlayarak XI. Yüzyılın başında gittikçe vahim bir hal alan siyasi iç kargaşalar (el-fitnetü'l-kübrâ, el-fiten) oldu. Bu karışıklıklar sebebiyle, pekçok bilgin Kurtuba'yı terk ettiler ve daha elverişli ortama sahip diğer vilayetlere, bu arada daha çok eski Vizigot başkenti Tuleytula'ya göç ettiler. Bu ortamda yağmaya maruz kalan Kurtuba kütüphanelerinin kitapları diğer vilayetlere dağıldı.[249] Tuleytula'da Müslümanların kurduğu kütüphaneler şehrin kaybından sonra da Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan bilginlerin uğrak mekânları olmaya devam etti.[250] Şehrin Başpiskoposu Raimundus, Bağdat'taki Beytü'l-Hikme'ye benzer bir müesseseyi Tuleytula'da kurdu. Arap dili ve edebiyatının da öğretildiği bu kurumda çalışan Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi mütercimler felsefe, ast-

247 Fikret Işıltan, "Sicilya", **İA**, C.X, 589-96

248 Âşûr, s. 260-261

249 Cum'a Şeyha, "Devru Medreseti't-Terceme bi-Tuleytula fî nakli'l-ulûmi'l-Arabiyye ilâ Avrubba", **Endelüs: Kurûn mine't-Takallübât ve'l-Atâât**, III, Riyad, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz Âmme, 1996, s. 130

250 Geniş bilgi için bkz. M. Rüstem Dîvân, "Mektebât fi'l-âlemeyn Arabî ve'l-İslamî fi'l-Asri'l-vasît", **Mevrid**, C.IX, S. 4, Bağdad (1981), s. 284-291

ronomi, matematik, tıp, kimya, tarih, coğrafya ve edebiyat gibi bilim dallarıyla ilgili çok sayıda Arapça eseri Lâtince'ye çevirdiler. Bu tercüme çalışmaları esnasında Tuleytula farklı din ve milletlerden bilginlerin kaynaştığı bir medeniyet merkezine dönüşmüştü.[251] Tuleytula'dakinin benzeri tercüme okulları, VII./XIII. yüzyılda İşbiliye ve Mürsiye'de de açıldı.[252]

Esas olarak Yahudiler, ticarî hayatta olduğu gibi bilimsel faaliyet alanında da Hıristiyanlar ile Müslümanların aracılığını yapan kesimdi. Grekçe ve Lâtince'den Arapça'ya aktarılan felsefî ve bilimsel eserler, V./XI. yüzyılın sonlarından itibaren Müslüman bilginlerin elinde olgunlaşmış[253] ve yenilenmiş halleriyle Arapça'dan Lâtince ve İspanyolca gibi diğer dillere çevrilmeye başlandı.[254] Böylece, İslam medeniyetinin bilim ve felsefe alanlarındaki birikimleri batılılara aktarılmış oluyordu. Ortaçağ Avrupası, bu tercüme hareketi sayesinde eski Yunan felsefesini, özellikle Aristo'yu öğrenme imkanı buldu. Din ile aklı uzlaştırmaya dönük Müslüman filozofların fikirleri onların zihniyetlerinde inkılap meydana getirdi.[255]

İbn Rüşd, Musâ b. Meymûn,[256] İbn Bâce ve İbnü'l-Arabî gibi İslam filozoflarının, eserleri ve fikirleriyle Hıristiyanların fi-

---

251 Tulrytula'nın tercüme faaliyetlerindeki yeri ve orada yapılmış olan çalışmalar konusunda daha fazla bilgi için bkz. Cum'a Şeyha, s. 127-143; L. P. Harvey, "The Alfonsine School of Translators: Translations From Arabic into Castilian Produced under the Patronage of Alfonso the Wise, of Castile (1221-1252-1284)", **AL-ANDALUS**, C.III, (Madrid) 1935, s. 109-117

252 Geniş bilgi için bkz. Abdullah Murâbıt Terğî, "Amelü terâcimi'r-ricâl fi'l-Endelüs: Tahlîl ve takyîm", **el-Endelüs: Kurûn mine't-Takallübât ve'l-Atâât**, III, Riyad, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz Âmme, 1996, s. 301-327; Sâid el-Endelüsî, s. 50 vd., 59 vd., 65 vd., 70-100 vd., 111 vd., 155 vd.; Özdemir, "Endülüs", C.XI, 223; Mahmut Kaya, "Beytülhikme", **DİA**, C.VI, 88-90; Şeşen, "Tercüme", III, 464; Burns, Jews, s. 36, 43 vd.

253 Mahmut Karakaş, **Müsbet İlimde Müslüman Âlimler**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1991, s. 1 vd.

254 Cronicas, II, 14; Crow, s. 96

255 Sâid el-Endelüsî, s. 201 vd.; Humeydî, s. 38 vd.; krş. Özdemir, "Endülüs", C.XI, 223; M. Abdülhâdî Ebû Reyde, "Alâkât beyne'l-fikri'l-felsefî İslamî ve beyne'l-fikri'l-felsefî Evrubbî fî'l-usûri'l-vüstâ ve'l-hadîse", **Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Arabî, C.XXIV, (Madrid) 1987-90, 7-30; Âmine M. Nusayr, "Devru'l-Endelüs fî'n-Nehdati'l-Evrubbiyye fî meydâni'l-Felsefe", **Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Arabî, C.XXVI, (Madrid) 1993-94, s. 69-86

256 Mustafa Çağrıcı, "İbn Meymûn", **DİA**, C.XX, 194-197

kir ve bilim hayatlarına asırlarca şekil verdiği bilinen bir husustur. Albert Magnus, Duns Scottus, Spinoza, Immanual Kant, Leon-Kastilya kralı X.Alfonso el Sabio,[257] Dante ve Bacon gibileri, Endülüs-İslam filozoflarından etkilenerek eser veren Avrupalı bilginlerden sadece bir kısmını teşkîl etmektedirler.[258]

4. Dil-Edebiyat, Bilim ve Sanat Alanında Gerçekleşen Etkileşim

Endülüs, toprakları üzerinde çok farklı unsurların barındığı ve müşterek kültürün hâkim olduğu toplumsal bir ortamdı. Bir arada yaşayan üç büyük din mensubu toplulukların konuştukları Arapça, Berberîce, İspanyolca, Portekizce, Lâtince, Fransızca, Katalanca gibi yedi lisânın karışmasından ortaya çıkan "Endülüs Acemiyyesi" (el-Lâtiniyye) adında yeni bir halk dilinin sâhibi olmuş bir ülkeydi. Bu nedenle, oradaki edebiyatçı ve âlimlerin, bütün lisânları kolayca öğrenme imkanları vardı.[259] Birarada yaşama kültürünün (convivencia) doğal bir sonucu olarak Arapça'nın ve bazı Müslüman geleneklerinin yerli halk arasında yayılmış olması kadar, yerli halkın dili olan Lâtince'nin ya da bu dilin İspanya ağzı olan Romance'nin konuşma dili olarak Müslüman halk arasında yayılmış olması da bir gerçekti.[260] Dolayısıyla, **Endülüs hal-**

257 Hill, s. 37

258 Konu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Sâid el-Endelüsî, s. 111 vd., 155 vd.; Gonzalez Palencia, **Fikr**, s. 536 vd.; Âşûr, s. 268, 308; Dales, s. 240 vd.; Jacques Le Goff, **Ortaçağda Entellektüeller**, çev. M. Ali Kılıçbay, İstanbul, Ayrıntı, 1994, 33 vd.; Roger Arnaldez, "İslam'da Felsefi Düşünce Nasıl Kötürümleşti?", AÜDTCFD, C.XXVIII, S. 1-2, (Ankara) 1970, s. 231-241; Muhammed İbrahim Feyyûmî, **Târîhü'l-felsefeti'l-İslamîyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, Beyrut, Dâru'l-Cîl, 1997; Özdemir, "Endülüs", C.XI, 223; A. Hulusi Köker, "İbn Rüşd'ün Hayatı ve Tıbbî Eserleri", **İbn Rüşd**, E.Ü. Gevher Nesibe Tıp Merkezi, Kayseri, 1994, s. 37-40; Mehmet Aydın, "İslam Felsefesi", DGBİT, Konya, Esra, 1994, XIV, 119-210; Miguel C.Hernandez, "Islamic Thought in the Iberian Peninsula", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 777-803; Miguel C.Hernandez, "El pensamiento de al-Andalus y los supuestos ideologicos del Renacimiento Europeo", **Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Frenci, C.XXVI, (Madrid) 1993-94, 103-116

259 İbn Hazm, s. 415; krş. Gonzalez Palencia, **Fikr**, s. 59; Moreno, s. 6; Trend, s. 13-14; Mez, s. 243

260 Özdemir, "Endülüs'de Birarada Yaşama", s. 81

kının kültür seviyesi de zamanın diğer devletlerine oranla oldukça yüksekti. Bu gerçeği, Endülüs devletinin eğitim, kültür ve sanat alanlarındaki seviyesini yansıtan tarihî kayıtlardan anlamak mümkündür. Konuya ışık tutan kayıtlarla dolu toplumsal, bilimsel ve kültürel hayata dâir pek çok eser mevcuttur. Sâid el-Endelüsî, İbnü'l-Faradî, Humeydî, İbn Bessâm, İbn Beşküvâl, İbnü'l-Ebbâr, İbn Abdülmelik, İbnü'l-Hatîb, İbn Hallikân, İbn Ebû Usaybia, İbnü'l-Esîr, İbn Dahiye İbnü'z-Zübeyr, İbn Cübeyr ve Makkarî gibi müelliflerin Endülüs tarihi ile ilgili olan eserleri veya eserlerindeki ilgili bölümler bu konuda ilk anda sayılabilecek olanlardır.[261]

Ulaşılan yüksek eğitim seviyesi sayesinde, Endülüs'te dinî ilimler yanında müsbet ilimlerde de pek çok bilgin yetişmişti. Devirlere göre bazı farklılıklar göstermiş olmakla birlikte genel olarak Endülüs'te de geçerli olan eğitim sisteminin temelini oluşturan unsurları amaçlarıyla birlikte şöyle saymak mümkündür. Okuma yazma ve dilbilgisi, öncelikli olarak kutsal metinlerin incelenmesi için; Aritmetik, mirasın Kur'an'a göre paylaşılmasını sağlamak için; Gökbilim, câmilerin Mekke'ye doğru yönlendirilmesi ve takvimi düzenlemek için; tıp, hastalıkları tedavi etmek için öğrenilir ve öğretilirdi. Hiç şüphesiz, bu tahsilin başka alanlarda da yararlı olacağı kabul edilirdi.[262] Murâbıtlar döneminde özellikle edebiyatın nesir alanında çok ileri seviyede örnekler ortaya çıktı.[263] Ayrıca, bu bilginler Doğu İslam dünyasına da çeşitli amaçlarla sıkça seyâhatler yapmışlar, böy-

---

261 Ayrıca, araştırmalardaki değerlendirme ve tespitler için bkz. Burckhadt, **eserin tamamı**; Mehmet Bayrakdar, **İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi**, Ankara, TDV, 1985, s. 29 vd.

262 Bkz. Artz, s. 127. Endülüs'te geçerli olan eğitim sistemi konusunda daha fazla bilgi için bkz. M. Abdülhamid İsa, **Târîhu't-Ta'lîm fi'l-Endelüs**, Kâhire, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982; İ. A. Aks, **et-Terbiyetü ve't-ta'lîm fi'l-Endelüs**, Amman, 1982; Ahmed Şebşûb, "Menziletü'l-ilm ve't-ta'lîm bi'l-Endelüs min hilâli risâleti merâtibü'l-ulûm li'bni Hazm", **el-Endelüs: Kurûn mine't-tekallübât ve'l-atâât**, Riyad, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz el-âmme, 1996, III, 3 vd.; Chikh Bouamrane, "İslam Tarihinde Eğitim-Öğretim Kurumları", çev. Nesimi Yazıcı, **AÜİFD**, C.XXX, (Ankara) 1988, s. 279-285; Özdemir, "Endülüs", C.XI, 219; Ziya Kazıcı, **İslam Kültür ve Medeniyeti**, İstanbul, Timaş, 1996, s. 25-26

263 **Resâil ve** Makâmât, s. 21-35, 66, 74, 84, 98, 124, 105, 106, 172, 176

lelikle kendi kültürel birikimleriyle doğuluların birikimlerini mukayese etme imkanı da bulmuşlardı. Bu tespiti, İslam âlimlerinin hayatlarını anlatan kaynaklarda bulmaktayız.[264] Böylelikle, Doğu İslam dünyası ile Endülüs arasında sürekli işleyen bir kültür köprüsü kurulmuş oluyordu.[265]

Endülüs halkının bir nevi ortak lisânı olan Acemiyye, zamanla sokaklardaki her dinden ve her kesimden insan, hatta saray seçkinleri tarafından bile kullanılır oldu. Sonradan siyasî ve iktisadî hayatta da kullanıldı.[266] Bazı saray çevrelerinde Galicia lehçesi gibi farklı tarzları da konuşulurdu.[267] Ancak, bu durum beraberinde her milletin kendi dilini unutma tehlikesini de getirmişti. Bu sebeple, özellikle Hıristiyan kesimde bazı yakınmalar dile getirilmişti.[268] Diğer lisânlar yanında, Acemiyye yüzünden Arapça da halkın ihmaline uğramış, resmî dâire ve eğitim yerleri dışında pek kullanılmaz hale gelmişti. Arapça'nın Nahiv ilmi denen gramerini öğrenerek tedâvülde kalmasını sağlayan ise, ancak devlet adamları ve bilginler olmuştu.[269] O zamanlar Endülüs'te olduğu gibi, bugün de ülkemizde kendi dilimizi ve onun taşıdığı millî kültürümüzü, üzerimize çöken Batı kültürünün etkisiyle kaybetme noktasına yaklaşmaktayız. Yani, şu anda yaşanan kültür = kimlik dönüşümü ya da kaybıdır. Bunun sonunda veya sonrasında daha tehlikeli durumlarla karşılaşmayı beklememiz gerekmektedir. Son zamanlarda konuya hassasiyetle dikkatle-

264 Resâil, s. 93 vd., 114 vd.; İbn Bessâm, I-IV; Himyerî, s. 42-43; Makkarî, Nefh, I-IX. Ayrıca, Muvahhidler dönemine kadar olan gelişmeler için bkz. Abdullah b. Muhammed İbnü'l-Faradî, nşr. İdâretü İhyâi't-Türâs, Kahire, Dâru'l-Mısriyye, 1966, eserin tamamı; İbn Beşküvâl, I-II (özellikle Murâbıtlar dönemi Endülüs ulemâsı için bkz. I, 81 vd., önemli kadınlar için bkz. II, 691 vd.); İbnü'l-Ebbâr, Mu'cem, eserin tamamı; Arslan, el-Hulel, II, cildin tamamı; İsmail Durmuş, "Hafsa Rekûniyye", DİA, C.XV, 121-22

265 Levi-Provençal, Hadâra, s. 17-23, 51 vd.; Artz, s. 128 vd.; Dales, s. 240 vd.

266 İbn Ebû Rendeka Turtûşî (ö.520/1126), Sirâcü'l-mülûk, Kahire, Dâru'l-Mısriyyeti'l-Lübnanî, 1994, s. 156; Ebû Abdullah M. Sakatî, Fî âdâbi'l-hisbe, Thk. Hasan Zeyn, Beyrut, Dâru'l-Fikri'l-Hadîs, 1987, s. 54-55; Himyerî, s. 104

267 İbn Hazm, s. 415; Levi-Provençal, Hadâra, s. 17-23; Crow, s. 61; Mûnis, Fecr, s. 377; Abbâdî, "Te'sîr", s. 31 vd.

268 İbn Bessâm, I, 50, 229

269 Makkarî, Nefh, I, 103, 592-93; İbn Hazm, s. 415.

ri çeken Sayın Prof.Dr. Oktay Sinanoğlu, bir aydın bilim adamı olarak milletimize büyük bir hizmet ifa etmektedir. Sinanoğlu'nun piyasadaki iki kitabı (**Bir New York Rüyası "Bye Bye" Türkçe ve Hedef Türkiye**) dikkatle okunmaya ve ders çıkarılmaya değerdir. Ancak, Endülüs ile bugünkü durum arasında temelde çok önemli bir fark vardır. O da şudur: Endülüs kültürü bir toplumsal kaynaşma sonucu toprakları üzerinde barış ve huzuru doğurmuşken, buna karşın bugün ülkemizi ve bütün dünyayı saran Batı kültürü kendi dışındaki dünyada toplum ve devlet çatışmalarına zemin hazırladığı için genellikle savaşa ve huzursuzluklara neden olmaktadır.

Endülüslüler, Endülüs Acemiyyesi'nin etkisiyle iki büyük orijinal edebî ürüne sâhip olmuşlardı.[270] Bunlardan birincisi "müveşşah" ve ikincisi "zecel"di. Müveşşah'ı ilk kullanan edebiyatçı Makdem b. Muâfir Kaberî Darîr (812-840), zecel'i ise İbn Abdirabbih (ö.356/967), Ramâdî (ö.412/1021) ve İbn Kuzmân (555/1160-564/1068) oldu.[271] Müveşşah tarzında fasih Arapça kullanılır. Ancak, kasîde gibi tekli kâfiyeden yoksundur ve mûcidi olan Kaberî, Acemiyye'den kelime alır, onu "merkez" diye isimlendirir, sonra da üzerine müveşşah'ı koyar ve böylece sanatını icrâ ederdi.[272] Müveşşah'ı yaparken Acemiyye'den alınan merkez kelime ya da cümle, "harce" veya "kufl" diye isimlendirilir ve bu harceler Endülüs halk şarkılarından alınmaydı.[273] Bu edebî dalda daha başka bilginler de yetişmişti.[274]

Zecel'e gelince, zecel Acemiyye'nin daha çok İspanyolca'ya yakın şeklinden meydana gelen ve Endülüs'te kullanımı yaygınlaşan müveşşahların geliştirilmesiyle ortaya çıkmış

---

270 Endülüs edebiyatının orijinalliği meselesinde geniş bilgi için bkz. Mustafa Aydın, "Endülüs Edebiyatında Orjinallik Meselesi", **Endülüs'ten İspanya'ya**, Ankara, TDV, 1996, s. 7-24

271 İbn Kuzmân hakkında geniş bilgi için bkz. M. Faruk Toprak, "İbn Kuzmân", **DİA**, C.XX, 154-155

272 İbn Bessâm, II, 201

273 Gonzalez Palencia, **Fikr**, s. 174-181; Âşûr, s. 269 vd.

274 Geniş bilgi için Endülüs dili ve edebiyatı ile ilgili kitaplardan başka bkz. Mahmut Kafes, "Ebû Hayyân Endelüsî", **DİA**, C.X, 152-53; Davud Sellûm, "Eseru'l-Lügati'l-Arabiyye fi'l-lügâti'l-ecnebiyye", **Mevrid**, C.IX, S. 4, (Bağdad) 1980, s. 211-291

olan edebî bir şiir biçimidir. Kendi dili içinde basit kâfiyelerle yapılan beyitlerden oluşur.[275] Gerçekte zecel, ancak Latin takviminde bulunan bayramlar ve mevsimlerden bahsetmesi; avâm Arapça'sıyla karışık Acemiyye'den kelime ve cümleler kullanması; Arap edebiyatının ıssız diyarlarda yapılan yolculuklar, çöl ve bedevî hayatı, göç etme, ölüm ve ayrılık gibi geleneksel konularından uzak oluşu; buna karşın, daha çok Müsta'riblerin yaşayış ve âdetleriyle Endülüslü Müslümanların günlük yaşantılarını ihtiva etmesi sebebiyle Endülüs'e mahsus bir edebî tarzdır.[276] Burada, Endülüs şiirinin bir parçası olarak, Sefarad Yahudileri adıyla da anılan Endülüs Yahudilerine has ve bugün Batı'da Hebrew Poetry şeklinde ifade edilen bir türe de değinmeliyiz.[277]

Endülüs dili ve edebiyatı, nasıl Hıristiyanların dil ve edebiyatlarından etkilenerek Acemiyye, Müveşşah ve zecel gibi ürünler verdiyse, İspanyalıların ve güney Frankların edebiyatı da Endülüs'ünkinden etkilenerek yeni ürünler vermişti. Bunun örneği, Pireneler bölgesinde doğan ve Terubador veya Teruver adı verilen şiir tarzıdır. Endülüs'ün müveşşah ve zeceline çok benzeyen bu şiir, zecel gibi duygusal içerikli ve enstrümanla söylenebilir özelliğe sâhipti. İcra yeri ise, kral ve aristokratların saray ve mâlikâneleriydi.[278] Bu şiir tarzının Müslümanlardan mı alınma, yoksa doğal gelişimle mi ortaya çıkma olduğu konusundaki batılı araştırmacıların tartışmalarında, bu şiirin Endülüs kültürünün etkisiyle ortaya çıkmış olduğu kanısı yaygın olarak işlenmiştir. Gerçekte konuları, beyitlerin dizin örneği ve kâfiyelerin birbirini takip etmesi gibi özellikleriyle bu şiir tarzı, müveşşah ve zecellerin hemen aynısıdır.[279]

---

275 Makkarî, **Nefh**, III, 200

276 Gonzalez Palencia, **Fikr**, s. 158-65; Endülüs şiiri ve Hıristiyanlara etkileri konusunda daha fazla bilgi için bkz. Levi-Provençal, **İslam**, s. 279 vd.; Roux, s. 159; Don Angel Gonzalez Palencia, "Şi'ru'l-Endelüsî ve te'sîruhû fî'ş-şi'ri'l-Evrubbî", **Dirâsât Endelüsiyye**, Kahire, 1987, s. 172-275; Kuzeyha, Riyâz, **el-Fükâhe fî'l-Edebi'l-Endelüsî**, Beyrut, Mektebetü'l-Asriyye, 1998, s. 67 vd.

277 Konuyla ilgili bilgi için bkz. Raymond P. Scheindlin, "Hebrew Poetry in Medieval Iberia", **Convivencia**, s. 39

278 Levi-Provençal, **İslam**, s. 283

279 Emîn, II, 309

Endülüs'ün sınır eyâleti Sarakusta, Endülüs dili ve edebiyatı mahsûllerinin Hıristiyanlara tesiri ve naklinde önemli bir role sâhip olmuştu. Çünkü, Hûdîler'in elindeki şehir, her ırktan Hıristiyan süvârilerin uğrak yeriydi. Oradan aynı anda Katalûnye, Aragon ve Navarın her bölgesine yayılan kahramanlık şiirleri ile besteler, Sarakusta sarayı ve konaklarında Endülüslülerce inşâd ediliyordu. Böylelikle, Endülüslülerin şiir ve şarkıları komşu Hıristiyan beldelere yayılıyor, millî şarkı nağmeleriyle marşları zamanla Pireneler bölgesine, oradan da diğer Avrupa toplumlarına yayılıyordu.[280]

İspanyol edebiyatında pişmanlık bildiren aşk şiir tarzı ile tarihî olayların anlatıldığı şiirler, tamamen Endülüs şiirinin etkisinde oluşum ve gelişim göstermişlerdir.[281] Sadece şiir ile değil, kelime haznesi bakımından da Arapça'nın İspanyolca'ya etki ve katkısı büyük olmuştur. **Arapça'dan İspanyolca'ya geçen kelimeler, bazı modern araştırmacılara göre İspanyolca sözlüğünün dörtte birini teşkîl etmektedir.** Ayrıca, Portekizce'ye geçen[282] otuz bin ve Katalanca'ya geçen sayısız kelime de hesaba katılmalıdır. Arapça kelimelerin söz konusu dillere geçişi, daha çok Müslümanların kendileri için edindikleri ve kendi dilleriyle isimlendirdikleri medeniyet ürünü maddî unsurların, adları değişmeden kuzeyli Hıristiyan devletlere intikâl etmesi ve oralarda yayılması şeklinde olmuştur.[283]

Bu türden kelimelerden sadece konuyu örnekleme amacıyla verilebilecek olan bazıları şunlardır: "Fünduk" (فندق) kelimesi "fonda", "tâhûne" (طاحون) "tahona", "ta'rîf" (تعريف) "tarifa", "ürz" (الارز) "erros", "sükker" (السكر) "azucar", "sâkıye" (الساقية) "acequia", "hizâne" (الخزانة) "alacena", "mü-

280 Stanley Lane-Pool, s. 128

281 Hitti, II, 668; Gonzalez Palencia, **Fikr**, s. 53. Geniş bilgi için bkz. Sa'd b. A. Bâzîî, "Urûbetü'l-Endelüs ve'l-Hüviyetü'l-Evrubbiyye", **Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Arabî, C.XXVI, (Madrid) 1993-94, s. 19-34

282 Portekiz'de kalan İslam izleri konusunda geniş bilgi için bkz. Hanzal, s. 71 vd.

283 Trend, s. 36-39; K.Ali, I, 234; E.Şekîb Arslan, **el-Hulelü's-Sündüsiyye fi'-ahbâr ve'l-âsâri'l-Endelüsiyye**, Kâhire 1936-39, II, 223; Gonzalez Palencia, **Fikr**, s. 185 vd.; Artz, s. 141 vd.; Özdemir, "Endülüs", C.XI, 223

hadde" (المخدة) "almohada", "dükkân" (الدكان) "adoqurin", "kirâ (الكرى) "alquiler", "kâdî" (القضي) "alcalde", "kubbe" (القبة) "alcoba", "binâ" (البناء) "albanil", "fülân" (فلان) "fulano". Bugünkü İspanyolca'da kullanılmayıp Portekizce'ye girmiş olan kelimelerden bazıları da şunlardır: "Katîfe" (القطيفة) "alcatifa", "fünduk" (الفندق) "alfandaga", "hayyât" (الخياط, terzi) "alfajate", "sahrâ" (صحراء) "safara" ve "rıtıl" (الرطل) "arretel".[284]

Konunun dağlar, tepeler, adalar, sâhiller, nehirler, denizler, mağaralar, bahçeler, ağaç ve çiçekler, renkler ve yıldızlar, ovalar ve vâdiler gibi tabiat mekânları; otlaklar, ekim alanları, köyler, şehirler, yapılar, sokaklar, yollar, köprüler, kaleler, değirmenler ve kuleler gibi insan ürünü eserler yönünden de örnekleri sayısız miktarlardadır. Meselâ, dağ anlamındaki "cebel" (جبل) kelimesi "jabalcon", "gibralbin" ve "gibralfaro" şeklinde İspanyolca'ya geçmiştir. "Müdevver" (المدور) kelimesi "Almodâvâr del Rio" şehrine isim olmuş, "vâdî" (وادي) kelimesiyle başlayan "el-Vâdî'l-Kebîr" (الوادى الكبير) "Guadalquivir", "Vâdî'l-Hicâre" (وادى الحجاره) "Guadalajara", "Vâdî'l-Kanâl" (وادى القنال) "Guadalcanal", "Vâdî'l-Kasr" (وادى القصر) "Guadalcazar", "Vâdî'l-Kutn" (وادى القطن) "Guadalcoton" pek çok coğrafî isim; ayrıca kılık kıyâfet, hendese, mimârî, süsleme gibi hayatın pekçok alanındaki eşya isim ve kavramları İspanyolca'ya Arapça'dan geçmiştir.[285]

Avrupa'da Romen rakamlarının yerini alan bugünkü Hint menşeli **Arap rakamları**, halen kullanılan "algebra" (cebr/الجبر), "betelgeuse" (beytü'l-cevze/ بيت الجوزة) ve "cenit" (semt/ السمت) gibi terimler, sıfırın kullanılması gibi matematik ve astronomi sahasındaki Endülüs-İslam tesirleri hakkında fikir vermektedir. Astronomi sahasında Arapça'dan Lâtince'ye pek çok kitap tercüme edilmiş ve bu eserlerdeki terimler Arapça şekliyle muhâfaza edilmiştir. Bu alanda büyük çalış-

284 Geniş bilgi için bkz. Trend, s. 38, 40-41, 46, Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 113-118
285 Trend, s. 47, 50; Abdülaziz b. Abdullah, **Arabiyye lügatü'l-ilm ve'l-hadârah**, s. 261

malar yapmış bilginler içinde meşhur olanları, Mesleme el-Mecrîtî ile ez-Zerkâlî ve et-Tuleytulî'dir. V./XI. yüzyılda Tuleytula'da kurulan Zerkâlî'nin rasathânesi, Hıristiyanlar üzerinde etkili olmuştu. Konunun önemli yazmalarını bularak inceleyen araştırmacı Jose Milas Villicrosa, bulduğu sonuçları **El quebacer astronomico de la Espana Arabe** adını verdiği kitabında toplamıştır.[286]

Astronomiyle birlikte, tıp alanında da Endülüs Müslümanlarının İspanyol ve Avrupalılar'a intikâl eden mirasları azımsanamayacak kadar çok olmuştu. Endülüslü Hıristiyan ve Yahudiler, daha evvel Hipokrat ve Calinus'un eserlerinden yararlanırken, Müslümanlar ile İberya'ya gelen tıbbî birikimi benimsemişler ve Müslümanlar ile birlikte buna büyük katkıda bulunmuşlardı. Tıp alanında yapılan tercümeler sayesinde, Avrupalılar'ın hastalık ve sebepleri hakkındaki gelenekleri zamanla değişmiş ve yerini modern anlamda İslam tıbbına bırakmıştı. Endülüs'te tıbbın gelişimi konusu, buraya sığmayacak kadar geniştir. Burada vurgulanması gereken, bu alanda Batı dünyasına geçen Endülüs tesirlerinin büyük olduğu gerçeğidir.[287]

Endülüs'te toplumsal bilimlerin dil, edebiyat dışında tarih, coğrafya, biyografi, felsefe ve dinî ilimler gibi alanlarında da büyük bilginler yetişmiş ve değerli eserler vücuda getirmiştir.[288] Murâbıtlar'ın Endülüs'e hâkim oldukları ilk zamanlarda

---

286 Villicrosa'nın kitabı, beş cilt olarak 1957 tarihinde Instituto Egipcio de Madrid'in yayınları arasında çıkmıştır. Astronomi konusundaki Endülüs ve İslamî mirasın Hıristiyanlara geçişiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Roser Puig, "La proyeccion ortografica en los instrumentos astronomicos: del Oriente Islamico a la Europa del Renacimiento", **Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Frencî, C.XXVI, (Madrid) 1993-94, s. 249-262; Özdemir, "Endülüs", C.XI, 223; Âşûr, s. 259-331

287 Endülüs İslam tıbbı konusunda geniş bilgi için bkz. Sâid el-Endelüsî, s. 155 vd., 200 vd.; Humeydî, s. 208 vd., 224 vd.; krş. Dozy, s. 475 vd.; Âşûr, s. 311 vd.; Artz, s. 139-140; Daniel, **Medieval**, s. 286 vd.; Beksaç, XI, 225-232; D. W. Tschanz, "The Arab roots of European Medicine", (Çevrimiçi) (http://www.erols.com/gmqm/euromed1.html), 1997, s. 1-8; Hattâbî, **Muhammed A., et-Tıbbü ve'l-etıbbâ fî'l-Endelüsi'l-İslamiyye**, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1988, s. 9 vd.

288 Ayrıntılı bilgi için bkz. Gonzalez Palencia, **Fikr**, s. 241, 273, 285, 304, 309, 323, 371 vd. Ayrıca, bilim-kültür alanlarında Endülüslü Gayri Müslimlerin üret-

yaşamış olan bilginlerden Ebû Cafer Yusuf b. Hasdây,[289] Ebû's-Silt, İbn Bâce, Ebû Mervan İbn Zühr, Ebû'l-Ulâ İbn Zühr, Ebû Mervan b. Ebû'l-Ulâ' İbn Zühr ve botanik bilgini İşbiliye'li İbnü'l-Avvâm'dır.[290] Muvahhidler zamanında yaşamış olanlar ise şunlardır: Hafîd Ebû Bekr İbn Zühr, Ebû Muhammed İbnü'l-Hafîd İbn Zühr, büyük bilgin ve filozof Ebû'l-Velîd İbn Rüşd, Ebû Bekr Ebû'l-Hasen Zührî ve Mâleka'lı botanikçi İbnü'l-Baytar.[291] Bu bilginler, kendi zamanlarının en değerli şahsîyetleri olarak Endülüs kültürü ve medeniyetinin gelişimine büyük katkılar yapmışlardır.[292]

İslam dünyasının Batı'ya tesirleri kendisini en fazla felsefe alanında göstermiştir. Doğu-İslam dünyasında Fârâbî (ö. 850), Kindî (ö. 873) ve İbn Sinâ (ö. 1037) gibi büyük filozoflar yetişmiştir.[293] Ancak, İslam felsefesinin Batı düşüncesini etkilediği merkez Endülüs'tür. Çünkü, Avrupalılar Doğu felsefelerini ancak Endülüs kanalıyla öğrenme imkanı bulmuşlardır. İslam dünyasındaki dil, din ve kültür birliği fikir alışverişini, bilginlerin ve kitapların doğudan batıya intikâlini kolaylaştıran bir unsurdu. İslam felsefesi alanında Endülüs'ün yetiştirdiği üç büyük filozof vardır. Bunlar İbn Bâce, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd'tür. Bunların Batı felsefe tarihindeki tesirleri çok büyüktür. Özellikle İbn Rüşd, kendisine yöneltilen eleştiri, töhmet ve zındıklık (dinsizlik, dinden çıkma) suçlamalarına rağmen fikirlerini özgür iradesine dayanarak geliştirdiği için, fikir hürriyetinin de öncüsü sayılmaktadır. Filozofların filozofu Aristo'yu İslam dünyası ve daha sonra da Batı'ya fikirlerini geliştirerek aktaran İbn Rüşd olmuştur. Onun kanalıyla Avrupa'ya geçen

---

miş oldukları eserler konusunda geniş bilgi için Palencia'nın aynı eserinin şu sayfalarına bkz. 485-503; Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 77 vd.; Mehmet Aykaç, "Beyyâsî", **DİA**, C.VI, 96;

289 İbn Bessâm, III, 290

290 Cevat İzgi, "İbnü'l-Avvâm", **DİA**, C.XX, 524

291 Mahmut Kaya, "İbnü'l-Baytar", **DİA**, C.XX, 526-527

292 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. İbn Bessâm, **Zahîra**, I-IV; İbn Ebû Usaybia, s. 478-539; Resâil, s. 71 vd.; İbnü'l-Faradî, eserin tamamı.; Humeydî, eserin tamamı; İbn Beşküvâl, eserin tamamı; Makkarî, **Nefh**, I-IX.

293 İslam felsefesi ve onun diğer Ortaçağ felsefeleriyle mukayesesi için bkz. Çüçen, **Ortaçağ Felsefesi Tarihi**, İstanbul, İnkılâp, 2000

felsefî düşünceler, kilise tarafından sakıncalı görülerek yasaklanmasına rağmen yayılma fırsatı bulmuştur. Bu olgu, Avrupa'da kiliseye karşı başlatılan düşünce özgürlüğü mücadelesinin tetikleyicisi olmuştur.[294]

Sanat alanında Endülüs'ün eriştiği noktanın, o zamanın dünyasına göre ne derece ileri bir seviyede olduğu gerçeğini, hemen bütün modern yazarların eserlerinde görmemiz mümkündür. Endülüs-İslam süsleme sanatının ağaç, mermer ve maden üzerine oymacılıkta olgunlaşan ürünleri İspanyalılara da geçmiştir. Burada, İslam geleneği Hıristiyan kültürüyle etkileşim ortamına girmiş ve Endülüs süsleme sanatı özgün şekliyle ortaya çıkmıştır. VI./XII. yüzyıldan itibaren bazı İspanyol ve Portekiz krallarının yaptırdıkları saraylar, Kurtuba saraylarının âdeta birer kopyası mâhiyetindeydi. Kûfî hatlı frizlerle tezyin edilmiş ve hatta kitâbeleri dahi Arapça yazılmış olan bu saraylara en güzel örnek, Sevilla Alcazar'ıdır. Endülüslüler Vizigot, Fransız, Bizans ve Venedik süsleme tarzlarını da görmüşler ve onlardan bazı iktibaslar yapmışlardır. Ancak, zamanla geliştirdikleri kendilerine has tarzlarıyla İspanyol ve Avrupalılar'ı etkilemişlerdir. Endülüs mimârîsinin tesirleri, İberya Yarımadası ile sınırlı kalmayıp kuzey Afrika'ya, Doğu İslam dünyasına ve hatta Amerika kıtasına ulaşmıştır.[295]

Endülüs, bütün İslam dünyasıyla paylaştığı ortak sanat değerleri dışında kendine has bir zevkin sâhibi de olmuştur. İslam dünyasının en uzak yerinde ve Avrupa Hıristiyan âlemiyle sürekli temas hâlinde olmasının verdiği bir hoşgörü psikolojisi içerisinde bulunması, bu özgünlüğünün şekillenmesinde etkili olmuştur.[296] **Endülüs sanatına Murâbıt ve**

---

294 Âşûr, s. 275-279

295 Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Moreno, s. 470 vd.; Hitti, III, 944 vd.; Özdemir, "Endülüs", C.XI, 223; Cevat İzgi, "Ebü'l-Hayr İşbîlî", **DİA**, C.X, 326; Grabar, s. 93-96. Bugün, İberya Yarımadası'nda, özellikle İspanya'da Müslümanlardan kalan izler, dilde ve güney bölgesi insanlarının karakterinde hissedildiğinden daha çok mimârî alanda belirgindir. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Muhammed Abdullah İnân, **Âsâru'l-Endelüsiyyeti'l-bâqıye fî İsbanya ve'l-Burtugal**, Kahire, Mektebetü'l-Hâncî, 1997, s. 3 vd.

296 Endülüs kültürü ve sanatı konusunda bir Türk bilim adamının gözüyle ya-

Muvahhidler'in katkıları, sanat tarihi içinde "Endülüs'te Mağribî Sanatı Dönemi (1090-1229)" adıyla da anılacak kadar belirgin olmuştur. Mağrib'teki imparatorluk merkezine bağlı bir eyâlet şeklinde yönetilen Endülüs, her alanda olduğu gibi sanatta da Mağribî renge boyanmıştır.[297]

Bu iki devrin sanatı, Hıristiyanlar ile sıkça yapılan çatışmaların tehdidi altında askerî amaçların öncelik taşımasına rağmen, sivil alanda da önemli eserler vermiştir. Daha çok tezyînâtta kendini belli eden farklı üslup, geniş çaplı imar faaliyetlerine sahne olan özellikle Muvahhidler döneminin karakteristiğini şekillendirmiştir.[298]

---

pılan değerlendirmeler için bkz. Selçuk Mülayim, "Endülüs Sanatı", **Endülüs'ten İspanya'ya**, Ankara, TDV, 1996, s. 97-108

297 Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 29 vd.; Beksaç, XI, 226; Charles Burnett, "An Islamic Divinatory Technique in Medieval Spain", **The Arab Influence in Medieval Europe**, Ed. Dionisius A. Agius-Richard Hitchcock, Lebanon, Ithaca Press, 1994, s. 100-135

298 Beksaç, XI, 226

Endülüs'te Murâbıtlar ve Muvahhidler dönemlerinde dil-edebiyat, bilim-sanat hayatı ve Hıristiyanlar ile etkileşim konularında daha geniş bilgi için bkz. Gonzalez Palencia, **Fikr**, eserin tamamı; Levi-Provençal, **Hadâra**, s. 97-144; Roux, s. 131 vd., 139 vd., 142 vd.; Denedeş, s. 311, 313, 345 vd.; G. Anawati, "İslam Medeniyetinde Bilim", **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, çev.Turan Koç, Konya, Esra, IV, 315-352; Alfonso C.Gonzalez, "Algunos ejemplos de arabofilia neo-romantica en la literatura espanola contemporanea", **Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Frencî, C.XXIV, (Madrid) 1987-90, 127-138; M. Abdülmün'im Haffâce, **Kıssatü'l-Edeb fi'l-Endelüs**, Beyrut, Mektebetü'l-Maârif, 1962; Robert Hillenbrand, **Islamic Art and Architecture**, London, Edinburgh Univ. Press, 1994; Sigrid Hunke, **Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi**, çev. S. Sezgin, İstanbul, Bedir, 1972; Adolf F. Von Schack, **Şi'ru'l-Arabî fî İsbanya ve Sıkıliyye**, çev. T.Ahmed Mekkî, Kahire, Dâru'l-Maârif, 1991; O'Callaghan, **History**, s. 305 vd.; Imamüddin, **Aspects**, s. 134, 154, 182 vd.; Watt, **The Influence**, s. 58 vd.; Grabar, s. 179 vd.; K. Ajram, "The Miracle of Islamic Science", (Çevrimiçi) http://users.erols.com/ameen/sciencehistory.htm, 12 Ocak 2001, s. 1-9; F. Gabrieli, "İslam Medeniyetinin İlmî ve Edebî Tesirlerinin Batı Avrupa'ya İntikali", **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, çev. İ. Kutluer, IV, İstanbul, Kitabevi, 1989, 423-461; Menûnî, Muhammed, **Ulûm ve'l-Âdâb ve'l-fünûn alâ ahdi'l-Muvahhidîn**, Rabat, Dâru'l-Mağrib, 1977; Karlığa, Bekir, "İslam Düşüncesinin Batıya Geçişinde Haçlı Savaşları, Endülüs ve Sicilya I-II", **Mavera**, C.XI, Ocak 1987, s. 16-22; Şubat 1987, s. 17-28; Carlos M. Graupera, **La Influencia Arabe en la Cultura Espanola**, Madrid, 1968, s. 21 vd.

Sonuç

İlk İslam fetihlerinin son halkasını teşkîl eden İspanya'nın fethi, 710 yılına kadar kuzey Afrika'nın hemen tamamını ele geçirmiş olan Müslümanlar için doğal bir hamlenin sonucuydu. Yaklaşık olarak sekiz asırda neticelenmiş olan Reconquista'yı üç aşamada değerlendirmek mümkündür. Birinci aşama, Valiler döneminde Aştûrga'nın (Astorga) düşmesinden Tuleytula'nın düşüşüne kadar olan süreyi (750-1085) kapsar ve Reconquista'nın temellerinin atıldığı bir oluşum devresidir. İkinci aşama, Tuleytula'nın düşüşünden Muvahhidler'in Endülüs'teki hâkimiyetlerinin bilfiil sona erişine kadar olan süreyi (1085-1238) kapsar ve Reconquista'nın hız kazanarak büyük başarıların elde edildiği asıl önemli büyüme devresidir. Üçüncü ve son aşama ise, Endülüs'te kalan topraklara Nasrîler'in sahip olmalarından hâkimiyetlerinin sona erişine kadar geçen süreyi (1238-1492) kapsar ve Reconquista hareketinin kolayca neticelendirildiği bir işi tamamlama devresidir.

Reconquista fikrinin oluşumuna karşı Endülüs yöneticileri ciddî ve kalıcı bir önlem alamamışlardı. Bu sebeple, zamanla fikir düzeyinden harekete dönüşmeye başladı. Müslümanların güçlü oldukları Endülüs Emevileri'nin hâkimiyeti gibi zamanlarda İspanyalılar, Endülüs'ü geri alma emellerini gerçekleştirme fırsatı pek bulamamışlardı. Ancak, Emevî idâresinin sona ermesiyle Endülüs İslam ülkesi Arap, Berberî, İs-

panyol, Saklebî gibi unsurların iktidar için mücâdele sâhâsı hâline geldi. Bu hâkimiyet mücâdeleleri sonucu, Endülüs'te 20 civarında küçük devletçik ortaya çıktı ve siyasî birlik parçalandı. Mülûkü't-Tavâif diye adlandırılan ve Endülüs tarihinde üç kez (Endülüs Emevileri'nin, Murâbıtlar'ın ve Muvahhidler'in yıkılmalarından sonra) ortaya çıkan bu dönemin en bariz özelliği, her bir emîrin diğerlerinden bağımsız hareket etmesi ve İspanyalılardan da yardım alarak hâkimiyet alanını genişletmeye veya kendisine saldıran öteki Endülüslü emîri yok etmeye çalışmasıdır. Sonuç ise, bütün Endülüslülerin kaynaklarını, güçlerini kurutan bir iç savaş manzarası ve yıkılış olmuştur.

Hıristiyanlar ise, Endülüslülerin birbirleriyle giriştikleri çatışmaları izliyorlar ve dâimâ saldırıya geçmek için fırsat kolluyorlardı. Bu emellerini Mülûkü't-Tavâif döneminden itibaren yavaş yavaş, 1085 tarihinde Tulaytula'nın işgali gibi büyük başarılarından aldıkları cesaretle ise, hızla gerçekleştirme aşamasına getirdiler. Buna karşı Endülüslüler, son çare olarak kıta dışındaki güçlü Mağrib Müslüman devletleri Murâbıtlar ve Muvahhidler'den yardım istediler. Hıristiyan İspanya devletleri, Endülüs'e karşı Frank kontluklarıyla birlikte ortak hareket ediyorlar ve içlerinde oluşan "Haçlı ruhu" ile "Haçlı Seferleri" başlatıyorlardı. Tuleytula'nın alınışı, Hıristiyan dünyada müthiş bir sevinç meydana getirmişti. Artık Hıristiyan devletleri, bir haçlı ruhu içerisinde ittifak hâlinde İspanya'yı geri alabilirler, hatta Balkanlar'a doğru ilerleyerek Hıristiyan Bizans Devleti'ni iyice sona yaklaştırmış olan Türkler ile Kudüs merkezli İslam dünyasına karşı bile başarı elde edilebilirdi. Bu fikre zaten sahip bulunan Papalığın önderliği ve teşvikleriyle Avrupalılar, Tuleytula'nın işgalinden sonra bir yandan Endülüs Müslümanlarına, diğer yandan da Orta Doğu'ya karşı Haçlı Seferleri düzenlemeye başladılar (488/1095). Leon-Kastilya kralı I.Fernando'nun (1037-1065) Aragon kralı I.Ramiro'ya (1035-1063) karşı kendisine tâbi Endülüs Sarakusta Emîri Muktedir'e yardım amacıyla, oğlu Sancho ve komutanı Rodrigo

Diaz komutasında sevk ettiği ordunun başarılı olması üzerine, Papalığın etkisiyle Aquitania, Burgonia, Norman ve Urgel kontlukları ile Katalanlar'dan oluşturulan bir ordu Pireneler'i aşarak Endülüs'ün Berbeştru (Barbastro) şehrini işgal etti (456/1064). Bundan bir yıl sonra Muktedir şehri geri aldıysa da, Hıristiyanların bu saldırısı Avrupalılar'ın ilk Haçlı Seferi sayılmıştır.

Endülüs'ün Murâbıtlar'a bağlı bir eyâlet hâline gelmesi, İspanyalıların saldırılarını durdurmaya yetmedi. Ali b. Yusuf'un vefâtından (537/1143) sonra Taşfîn b. Ali, Muvahhidler'e karşı bazı başarılar kazandıysa da hareketi sona erdiremediği için sonunda kendisi de yenildi ve son müdâfaa savaşlarından birini verirken Vehrân kalesinde uğradığı bir kazâ sonucu öldü (28 Ramazan 539/23 Mart 1145). Abdülmü'min, buradan hareketle Tlemsen ve Fas'ı ele geçirdikten (540/1146) sonra Merakeş'i de aldı. Böylece, Murâbıt Devleti sona ermiş oldu (Şevval 541/Nisan 1147). Muvahhidler, Endülüs'e 566 (1170) yılındaki gelişlerinden itibaren Hıristiyanlara karşı mücâdeleyi sürdürdüler. Ancak, kendileri denizde Portekizliler ile çarpışırken, Kastilyalılar da Endülüs topraklarında saldırılar gerçekleştirmekteydiler. Buna karşın, 1181 tarihinden sonra Muvahhidler'in gücü artık birkaç cephede birden savaşı sürdürecek durumda değildi.

Kurtuba'nın Kaybı (1236), Reconquista'nın artık önlenemez olduğunu belgeler nitelikte bir gelişme oldu. İbnü'l-Ahmer'in Gırnata'ya hâkim olmasıyla Endülüs topraklarının Gırnata Emîrliği altında toplanması (1238) ise, Endülüs topraklarının artık iyice küçüldüğüne ve Müslümanların varlığını koruyabilme mücâdelesine girdiklerinin işaretiydi. 1492 tarihinde Endülüs'te İslam siyasi hâkimiyetinin sona ermesiyle Reconquista, engizisyon ve sürgün (exiliado) hareketine dönüştü. Nihâyet, kalan son Müslüman topluluğun da 1609 tarihinde sürgün edilmesiyle, İberya Yarımadası ile Müslümanların ilişkisi tamamen kesilmiş ve böylelikle, dünya tarihinde Müslümanlara âit altın bir sayfa kapanmış oluyordu.

57 yıl kadar Murâbıtlar'ın (1090-1147) ve 91 yıl da Muvahhidler'in (1147-1238) idâresinde kalan Endülüs, toplam 148 sene yani, bir buçuk asır süren Mağribli hâkimiyetine dayanarak, belki de sadece düşüşünü bir süre geciktirmiş oldu denebilir. Her iki devletin Endülüs'te güçlü ve istikrarlı yönetimi sağladıkları dönemlerdeki hedefleri, mevcut sınırları muhâfaza etmekten ziyade Endülüs'ü kaybettiği eski topraklarına kavuşturmak ve bu sayede, özellikle İslam dünyası üzerinde büyük prestije sahip olmaktı. Nitekim, Murâbıtlar'ın 1090 tarihinde Yusuf b. Taşfîn, 1098 tarihinde Endülüs Valisi Emîr Yahya b. Ebû Bekr b. Taşfîn, 1109 tarihinde Ali b. Yusuf, ve 1114 tarihinde Ali b. Yusuf'un Kurtuba-Gırnata Valisi Emîr Ebû Muhammed Mezdelî ile daha sonra aynı şekilde Muvahhidler'in 1196 ve 1197 yıllarında Ebû Yusuf Yakub el-Mansûr ile giriştikleri Tuleytula kuşatmaları; Muvahhidler'in önce Abdülmü'min ile bütün İberya Yarımadası'nı ele geçirmeyi planlamaları, ardından Batı Endülüs (Portekiz) bölgesinde gerçekleştirdikleri büyük savaşlar ve Yakub el-Mansûr döneminde kazanılan büyük Erek zaferi bu fikri doğrular niteliktedir.

Tuleytula kuşatmalarındaki başarısızlığın sebeplerini, öncelikle ve daha çok Müslümanların kendi iç zaaflarında aramak daha doğru olacaktır. Ancak, Kastilya Krallığının işgal sonrasında kente çok sayıda Hıristiyan nüfus yerleştirmesi ve surları çok iyi tahkîm etmesi gibi dış etkenlerin de bunda rolü olduğunu hesaba katmak gerekir. Endülüs'ün toplumsal yapısı başından beri sağlıklı ve kalıcı bir siyasî-idarî düzenin oluşmasına meydan vermemişti. Farklı toplumsal ve dinî unsurlardan teşekkül etmiş olan toplumda her kesim kendi çıkarını düşünerek hareket ediyor, Endülüs vatandaşları olarak ülke birliği ve dirliği hususunda bir endişe taşımıyorlardı.

Hıristiyanlar açısından bakıldığında, Murâbıtlar ve Muvahhidler'e karşı başa baş mücâdele ederek bilinçli ve planlı bir şekilde yürüttükleri Reconquista sayesinde, sadece İberya Yarımadası'nın siyasî hâkimiyetini tekrar kazanmakla kal-

madılar, uzun vâdede Müslümanların kültürel hayatından tevârüs ettikleri medeniyet değerleri sayesinde Avrupa Rönesans'ının ön saflarında yer aldılar. İberya Hıristiyan toplumunun Endülüs Müslümanlarına karşı gerçekleştirmiş olduğu bu hareketin başarısı arkasında fizikî şartlar, Hıristiyanların dinî, siyasî, toplumsal, askerî durum ve motivasyonu ile Müslümanların zaaflarından kaynaklanan etkenler bulunmaktadır.

Aradaki önemli iletişim ve etkileşim yolları Yahudiler, Müsta'ribler, Müdeccenler, karşılıklı evlilikler, köle ticareti, süre giden savaşlar, siyasî sığınma ve Mürtezika birlikleridir. İdarî, toplumsal, iktisadî ve kültürel alanlarda tam bir özgürlük ve devlet güvencesi altında yaşayan Yahudilerin, medeniyet unsurlarının oluşumu ve bunların Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında nakli hususunda payları büyük olmuştu.

Endülüs topraklarında İslam hâkimiyeti altında yaşayan Hıristiyanlar, iki tarafın dilini bilerek ve serbestçe göç imkanına sahip olarak, İslam medeniyeti öğelerinin İspanyalılara ve Avrupa'ya naklinde etkili olmuşlardır. Bu yolla Endülüs'te kullanılan idarî ve askerî teşkîlât usul ve kanunları da İspanyalılara geçmiştir. Bu arada, Arapça isimler ve kavramlar, eski İspanyol dili olan Romance dâhil, İspanyalıların diline yerleşmiştir. Mimârî alanda ise, kilise kubbesi, köprü yapımı, çömlekçilik, camcılık, altın tezyînâtı ve süslemede Müslümanların Hıristiyanlar üzerindeki etkilerinin bâriz bir şekilde görüldüğü bilinmektedir.

Orta-Yeniçağların genel bir jeopolitik, sosyolojik ve kültürel değerlendirme denemesi yaparsak, Endülüs örneğinde görüldüğü üzere Orta-Yeniçağlarda nasıl ki hâkim-evrensel güç-medeniyet olan İslam dünyası, başta Avrupa milletleri olmak üzere o zaman bilinen dünyanın diğer milletlerini siyasi-kültürel etkisi altına aldıysa, aynı tabii-fiziki kanunların bugün dahi işlediğini müşahede ediyoruz. Ancak, dünyanın yaratılıştan bu yana tarihî gelişim sürecindeki Doğu-Batı mü-

delesi denkleminde bugün terazinin Batı kefesi artık yukarıda bulunduğu için, veren-alan ya da hâkim-mahkum ilişkisinde hâkim, etkili ve etkileyen taraf Avrupa medeniyetidir (ABD dahil). Nasıl ki, İslam dünyasının çağlarında Avrupalıların yönü Doğu'ya dönüktü. Bugün tam tersine Doğu-İslam dünyasının yönü Avrupa'ya ya da Batı'ya dönük durumdadır. Bu da gösteriyor ki, dünyanın tarihî dönüşüm denkleminde terazinin kefeleri kıyamete değin hareket halinde olacaktır. Yani, alttaki kefenin (Doğu) hareket yönü toplumsal tabiat/fizik kanunları uyarınca artık yukarı istikamet olacaktır. Dünya tarihine geniş perspektiften sağlam bir vizyonla yapılacak bütüncül bir bakışla bu gerçeğin görülmesi mümkündür.

Endülüs topraklarında ortak hayat süren toplumlar (societies in symbiosis) arasında meydana gelen kültürel ilişkilere değinmek gerekirse, bu konuda karşılıklı etkileşimlerin toplumsal ve kültürel hayatın temelini oluşturduğu değerlendirmesi yapılabilir. İster Endülüs toprakları, isterse Hıristiyan İspanya devletleri içerisinde olsun, Hıristiyan halk ile Müslüman halk arasındaki karışma ve kaynaşma, hem harp hem de sulh zamanlarında meydana gelen sürekli bir olguydu. Karşılaşan iki milletten, medenî bakımdan daha üstün durumda olanın aşağı durumdakine tesir ettiği gerçeğinden hareketle, Hıristiyanların Müslümanlardan her bakımdan etkilenmiş olduklarını görmek mümkündür.

Hıristiyanların eline geçen İslam topraklarında kalan Müslümanlara Müdeccen (mudejar) denmiş ve bunlardan özellikle zanâatkârlar ve kültür erbâbı muhâfaza edilmiş, bizzat Hıristiyan krallar tarafından ülkenin iktisadî menfaati için kollanmışlardır. Bunlar sayesinde Müslümanların geliştirdikleri bilimler kuzey halklarına, oradan da Avrupa içlerine intikâl etmiştir. Bütün olumsuz şartlara rağmen, özellikle VII.-VIII/XIII.-XIV. yüzyıllarda Müdeccenlerin iki toplum arası kültürel ve ekonomik alışverişte büyük rolleri olmuştur.

İslâmî tesirlerin Batı'daki sonuçları müsbet ve insanî değerlerle örtüşür nitelikte olmasına karşın, Batılı tesirlerin Do-

ğu-İslam dünyası üzerindeki etkileri tam tersine neredeyse tamamen olumsuz olmuştur. Yakın-Modern çağlarda Materyalizm, Pozitivizm ve Emperyalizm gibi insan tabiatına aykırı şekillere dönüştürülmüş olsa da Orta ve Yeniçağlarda İslam dünyası tesirlerinin Batı'daki sonuçları öncelikle insanî/dinî değerler alanında olmuş ve oradaki medenî gelişimin temelini oluşturmuştur. Daha sonra bilim, teknik ve tarım alanlarındaki etki-katkılar hep Avrupalıların müsbet gelişim süreçlerinde temel unsurlar olmuştur. Toplumlar ve kültürler arası etkileşimin günümüzde vardığı sonuçların ise, her çağda yaşanmadığını ve hatta bu sonuçların kaçınılmaz olmadığını kanıtlamış olan da Endülüs'tür.

Endülüs'e Doğu İslam dünyasından ve Avrupa ülkelerinden gelen yeni âdetler, mevcutlarıyla kaynaşarak Endülüs toplumunu diğerlerinden farklı kılan "Endülüs hayat kültürü"nü meydana getirmişti. Sâde ve sert bir karaktere sahip Mağrib kültürüyle Endülüs'e çıkan Murâbıtlar ve Muvahhidler, ilk zamanlar bu ortama karşı katı bir tavır takındılarsa da, zamanla daha medenî Endülüs kültürünü benimsemişlerdi. İberya Yarımadasına daha fetih yıllarında gelmiş olan Berberî kültürü, Murâbıt ve Muvahhidler vasıtasıyla da işlenmiş, böylece kültürel karışım daha da perçinlenmişti. Buarada oluşan bu Doğu-İslam kültürü, İspanyalılar ve Avrupa Hıristiyanları ile etkileşime girdi ve sonuçta yaşanılabilir, huzurlu bir toplumsal ortam şerefle tarihe mâloldu. Dolayısıyla dinî hoşgörü, bilim, kültür ve medeniyet üzerine kurulmuş sekiz asırlık bir tarih olan Endülüs, bugün barış ve birbirine karşı saygı çerçevesinde birarada yaşama (Convivencia) konusunun güzel bir modelini sunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

I. Kaynaklar

A. İSLAM KAYNAKLARI

Dabbî, Ahmed b. Yahyâ (ö.599/1203): **Buğyetü'l-mültemis fî târîhi ricâli ehli'l-Endelüs,** nşr. İdâretü İhyâi't-Türâs, Kahire, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, 1967

Ebü'l-Fidâ', İmâdüddin İsmail b. Ali (672-732/1273-1331): **el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer,** nşr. Mahmud Deyyûb, C.I-II, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997

Feth b. Hâkân el-Kaysî, Ebû Nasr (ö.535/1140): **Kalâidü'l-ikyân ve mehâsinü'l-a'yân,** Kâhire, Mektebetü'l-Menâr, 1354

Hasan el-Vezzân, İbn Muhammed Gırnâtî Fâsî (Afrikalı Leo, 888-957/1483-1550): **Vasfu İfrîkıye,** nşr. M. Haccî-M. Ahdar, C.I-II, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1983

Himyerî, Muhammed b. Abdülmü'min (ö.727/1327): **er-Ravdu'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr,** nşr. İhsan Abbâs, Beyrut, Mektebetü Lübnan, 1984

el-el-Hulelü'l-mevşiyye fî zikri'l-ahbâri'l-Merrâküşiyye (VI-II./XIV. yy.), nşr. Süheyl Zekkâr-Abdülkâdir Zimâme, Rabat, Dâru'r-Reşâdi'l-Hadîse,1979

Humeydî, Muhammed b. Ebû Nasr (ö.488/1095): **Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti'l-Endelüs,** nşr. İdâretü İhyâi't-Türâs, İstanbul, Mektebetü'l-İrşad, 1966

İbn Abdûn, Muhammed b. Ahmed (ö.V/XIII yy.): **Selâsü resâil Endelüsiyye fî âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib,** nşr. E. Levi-Provençal, Kâhire, Institut Français de Damas, 1955

İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, Muhammed b. Muhammed (ö.703/1303): **Kitâbü'z-Zeyl ve't-tekmile li kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıla**, nşr. M. İbn Şerife, C.II, Rabat, Matbûâtü Ekâdemiyyeti'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1984

İbn Bessâm Şenterînî, Ebû'l-Hasan Ali (ö.542/1147): **ez-Zahîra fî mehâsini ehli'l-Cezîre**, C.I-IV, nşr. S. Mustafa Bedrî, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998

İbn Beşküvâl, Halef b. Abdülmelik (479/1101-578/1183): **es-Sıla fî târîhi eimmeti'l-Endelüs**, C.I-II, nşr. İdâretü İhyâi't-Türâs, Kâhire, Dâru'l-Mısriyye, 1966

İbn Dihye Kelbî, Mecdüddin Ömer İbnü'l-Hasen Belensî Dânî (ö.633/1235): **el-Mutrib fî eş'âri ehli'l-Mağrib**, nşr. İbrahim el-Ebyârî vd., Kâhire, Matbaatü'l-Emîriyye, 1993

İbn Ebû Usaybia, Muvaffaküddîn Ahmed İbnü'l-Kâsım (ö.668/1269): **Uyûnu'l-enbâ' fî tabakâti'l-etıbbâ'**, Beyrut 1965; nşr. Nizâr Rıza, Beyrut, Dâru Mektebeti'l-Hayât, (ty)

İbn Ebû Zer', Ebû'l-Hasan Ali (ö.741/1340): **Enîsü'l-mutrib bi-ravdı'l-kırtâs fî ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târîhi Medîneti Fâs**, nşr. G. Johann Tornberg, Rabat, Dâru'l-el-Mansûr, 1973

İbn Haldûn, Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (732-808/1332-1406): **el-İber ve dîvânü'l-mübtede'i ve'l-haber fî târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve men âserahüm min zevî'ş-şe'ni'l-ekber**, C.VI, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979

İbn Hallikân, Şemsüddin ahmed b. Muhammed (ö.681/1282): **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakli evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân**, nşr. İhsan Abbâs, C.VII, Beyrut, Dâru Sâdır, 1978

İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed (ö.367/977): **Sûretü'l-arz**, Leiden, E. J. Brill, 1938

İbn Hazm, Ali b. Ahmed Kurtubî (ö.456/1064): **Cemheratü ensâbi'l-Arab**, nşr. E. Levi-Provençal, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983

İbn İzârî, Ahmed b. Muhammed Merrâküşî (ö.695/1295): **el-Beyânü'l-muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib**, C.II-III, nşr. İhsan Abbas, Beyrut, Dâru's-Sekâfe, 1983; C.IV, nşr. M. İbrahim el-Kettânî vd., Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1985

İbn Sâhibüssalât, Ebû Mervan Abdülmelik b. Muhammed (ö.605/1208): **el-Mennü bi'l-imâme**, nşr. Abdülhâdî et-Tâzî, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1987

İbn Sehl, Kâdî Ebû'l-Asbağ Îsa (ö.486/1093): **Ahkâmü kadâi ehli'z-zimme fî'l-Endelüs**, nşr. M.A.Hallâf, Kahire, el-Merkezü'l-Arabî li'Düvel li'l-A'lâm, 1980

İbn Teymiyye, Takiyyüddîn: **es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye fî ıslâhi'r-râ'î ve'r-ra'iyye**, Beyrut, 1988

İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdullah (595-658/1199-1260): **et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla**, nşr.İbrahim Ebyarî, Beyrut, Dâru'l-Kitabi'l-Lübnânî, 1990

_____: **el-Hulletü's-siyerâ**, nşr. Huseyn Mûnis, C.I-II, Kâhire, Dâru'l-Maârif, 1985

_____: **el-Mu'cem fî ashâbi'l-Kâdî İmâm Ebî Ali Sadefî**, Kahire, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, 1967

İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebû'l-Hasan Alî eş-Şeybânî (ö.630/1233): **el-Kâmil fî't-târîh**, C.X-XII, Beyrut (Brill 1967'den kopy), Dâru Sâdır, 1979-1982

İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin Muhammed b. Abdullah Gırnâtî (713-776/1313-1374): **el-İhâta fî ahbâri Gırnâta**, nşr. M. Abdullah İnân, C.I, Dâru'l-Mekşûf, I, Kâhire 1973, IV, Kahire 1977

_____: **A'mâlü'l-a'lâm fîmen bûyia kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslam**, nşr. E. Levi-Provençal, Beyrut, Dâru'l-Mekşûf, 1956

İbnü'l-Kattân Merrâküşî, Ebû Muhammed Hasan b. Ali (VII./XII.asır ortaları): **Nuzumü'l-Cümân li tertîbi mâ selefe min ahbâri'z-zamân**, nşr. Mahmûd Ali Mekkî, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1990

Kalkaşendî, Ahmed b. Ali (ö.821/1418): **Subhu'l-a'şâ fî sınâati'l-inşâ**, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, C.V, 1987

Makkarî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed Tilemsânî (ö.1041/1631): **Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâniddîn İbni'l-Hatîb**, nşr. Yusuf M. Bukâî Dâru'l-Fikr, C.I-V, Beyrut 1998

_____: **Ezhâru'r-riyâd fî ahbâri Kâdî İyâz**, nşr. Abdüsselam Herrâs, C.II, Rabat, İhyâü't-Türâsi'l-İslamî, 1978

Merrâküşî, Abdülvâhid b. Ali (ö.647/1249): **el-Mu'cib fî telhîsi ahbâri'l-Mağrib**, nşr. M. Sa'îd 'Uryân, Kahire, Dâru'l-Beydâ', 1963

Nev'î Efendi: **İlimlerin Özü "Netâyicü el-Fünûn"**, haz. Ömer Tolgay, İstanbul, İnsan, 1995

Resâil Endelüsiyye, nşr. Fevzî Îsâ, İskenderiye, Menşe'etü'l-Maârif, 1989

Resâil ve makâmât Endelüsiyye, nşr. Fevzî Îsâ, İskenderiye, Menşe'etü'l-Maârif, 1989

Sâid el-Endelüsî, Ebû'l-Kâsım b. Ahmed (420-464/1029-1070): **Tabakâtü'l-ümem**, nşr. Hayat Îyd Bûalvân, Beyrut, Dâru't-Talîa, 1985

Sakatî, Ebû Abdullah Muhammed: **Fî âdâbi'l-hisbe**, Thk. Hasan Zeyn, Beyrut, Dâru'l-Fikri'l-Hadîs, 1987

Sanhâcî, Ebû Bekir b. Ali Beydak (ö.VI/XII.yy.sonu): **Ahbâru'l-Mehdî b. Tûmert ve ibtidâü Devleti'l-Muvahhidîn**, nşr. E. Levi-Provençal, Rabat, Dâru'l-el-Mansûr, 1971

Şerîf İdrîsî, Muhammed b. Abdullah Hammûdî (493/1100-548/1154): **Nüzhetü'l-müştâk fî İhtirâkı'l-âfâk**, C.I, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1989

Turtûşî, İbn Ebû Rendeka (ö.520/1126): **Sirâcü'l-mülûk**, Kahire, Dâru'l-Mısriyyeti'l-Lübnanî, 1994

Yâkut Hamevî, Şihâbeddin Yâkut b. Abdullah Rûmî (ö.626/1229): **Kitâbu Mu'cemi'l-büldân**, nşr. F. Wüstenfeld-F.Sezgin, C.III, Mısır, IGAIW, 1994

B. HIRİSTİYAN KAYNAKLARI

Francisco Moncada (XVII.yy.): **The Catalan Chronicle of Francisco de Moncada**, ed. John M. Sharp, çev. Frances Hernandez, Texas, Texas Western Press, 1975

"Las Cronicas Latinas de la Reconquista" (XII.yy.), nşr. A. Huici Miranda, **Estudios Practicos de Latin Medioeval**, II, Valencia, Est. Tipografico Hijos de F. Vives Mora, 1913: 1) Empieza, "La Cronica de Alfonso el Emperador", 1-2; 2) Monje Silence, "Chronicon del Monje Silense"

"Primera Cronica General de Espana", nşr. R. Menendez Pidal, **Espana Musulmana**, II, Madrid, Espasa Calpe, 1955

Sir John Froissart (ö.1440'tan sonra): **The Chronicles of England, France, Spain**, ed. Ernest Rhys, N.York, E. P. Dutton and Co., 1906

The Chronicle of Alfonso the Emperor (XII.yy.), nşr. ve çev. Glen Edward Lipskey, California 2000, (Çevrimiçi) http,//libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

II. Araştırmalar

A. KİTAPLAR

Abbâdî, Ahmed Muhtâr: **Fî târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, Beyrut, Dâru'n-nehdati'l-Arabiyye, ty.

_____: **Fî't-târîhi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî**, İskenderiye, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1987

Abdurrahman, Münir: **Papaların Tarih Boyunca İslam-Türk Düşmanlığı**, İstanbul, Yağmur, 1967

Abdülhalîm, Receb M.: **el-'Alâkât beyne'l-Endelüsi'l-İslamiyye ve İsbânyâ Nasrâniyye fî asri Benî Ümeyye ve Mülûki't-Tavâif**, Kâhire, Dâru'l-Kütübi'l-İslamiyye, (ty)

Abdülkerîm, Cemal: "Sarakusta min hilâli'l-müellefâti'l-Arabiyye Endelüsiyye", **Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb**, 57 /3, (Kahire) Haziran 1997, s. 141-142

Abulafia, David: "The Role of Trade in Muslim-Christian Contact During the Middle Ages", **The Arab Influence in Medieval Europe**, Ed. Dionisius A. Agius-Richard Hitchcock, Lebanon 1994, s. 1-24

Aks, İ. A.: **et-Terbiyetü ve't-ta'lîm fi'l-Endelüs**, Amman, 1982

Akyol, Taha: **Tarihten Geleceğe**, Ankara, Ocak, 1983

Alkan, Ahmet Turan: **Doğu ve Batı Karşısında Cemil Meriç**, Ankara, Akçağ, 1993

Arenas, Jose F.: **Mozarabic Architecture**, N.York, N.York Graphic Society Ltd., 1972

Arribas, Antonio: **The Iberians**, London, Thames and Hudson, 1965

Arslan, E. Şekib: **el-el-Hulelü's-sündüsiyye fî'-ahbâr ve'l-âsâri'l-Endelüsiyye**, C.I-III, Kâhire, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1936-39

Artz, Frederick B.: **Orta Çağların Tini 200-1500**, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, idea, 1996

Aschbach, Joseph: **Târîhu'l-Endelüs fî ahdi'l-Murâbıtîn ve'l-Muvahhidîn**, çev. M. A.İnân, C.I-II, Kahire, Lecnetü't-Te'lîf ve't-Terceme, 1940

Ashtor, Eliyahu: **East-west Trade in the Medieval Mediterranean**, Ed. Benjamin-Z. Kedar, London, Variourum Reprints, 1986

_____: **Jews of Moslem Spain**, çev. J. M. Klein, C.I-II, N.York, 1993

Âşûr, S. A.: **Hadâretü ve nuzumü Avrubbâ fî'l-usûru'l-vüstâ**, Beyrut, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, (ty)

Attali, Jacques: **1492**, çev. M.Ali Kılıçbay, İstanbul, Y.Kredi, 1992

Bâmmât, Haydar: **Mecâlâ'l-İslam**, çev. el-Âdil Züayfer, Kahire, 1956

Baralt, Luce: **Islam in Spanish Literature**, Trn. Andrew Hurley, Leiden, Brill, 1992

Barber, Richard, **The Penguin Guide to Medieval Europe**, N.York, Penguin, 1984

Batuhan, Hüseyin: **Batıda Tolerans Fikrinin Gelişmesi**, I, İstanbul, Anıl, 1959

Bayrakdar, Mehmet: **İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi**, Ankara, TDV, 1985

Bedrân, Ebû'l-Ayneyn: **Alâkâtü'l-ictimâiyye beyne'l-müslimîn ve gayrilmüslimîn fî'ş-şerîati'l-İslamiyye ve'l-Yehûdiyye ve'l-Mesîhiyye**, İskenderiye, Merkezü'l-İskenderiye li'l-Kitâb, 1995

Beksaç, Engin: **Avrupa Sanatı'na Giriş**, İstanbul, Engin, 2000

Berktay, Halil: **Kabileden Feodalizme**, İstanbul, Kaynak, 1989

Beydûn, İbrahim: **ed-Devletü'l-Arabiyye fî İsbanya**, Beyrut, Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1986

Bisson, T.N.: **Medieval France and her Pyrenean Neighbours: Studies in Early Institutional History**, London, Hambledon Press, 1989

Boswell, John: **The Royal Treasure: Muslim Communities Under The Crown of Aragon in the Fourteenth Century**, N.Haven

1977, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Braudel, Fernand: **Medeniyet ve Kapitalizm**, çev. Mustafa Özel, İstanbul, İz, 1996

Brodman, James W.: **Ransoming Captives in Crusader Spain: the Order of Merced on the Christian-Islamic Frontier**, Philadelphia, Un. of Pennsylvania Press, 1986, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Brown, Marguerite: **Magnificent Muslims**, N.York, New World Press, 1981

Burckhadt, Titus: **Moorish Culture in Spain**, N.York, McGraw-Hill Book Com., 1972

Burns, Robert I.: **The Crusader Kingdom of Valencia: Reconstruction on a Thirteenth-Century Frontier**, Harvard College, 1967, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

_____: **Jews in the Notarial Culture: Latinate Wills in Mediterranean Spain, 1250ö1350**, Univ. of California, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

_____: **Muslims, Christians, and Jews in The Crusader Kingdom of Valencia**, I-II, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1967

Bûtşîş, İbrahim Kâdirî: **el-Mağrib ve'l-Endelüs fî ahdi'l-Murâbıtîn**, Dâru't-Talîa, Beyrut 1993

Büstânî, B.: **Meârikü'l-Arab fî'l-Endelüs**, Beyrut, 1987,

Campi, Jesus Mestre-Flocel Sabate: **Atlas de la Reconquista: La Frontera Peninsular Entre los Siglos VIII y XV**, Barcelona, Ediciones Peninsula, 1998

Castro, Americo: **Hadâratü'l-İslam fî İsbanya**, çev. Süleyman Attâr, Kahire, Dâru's-Sekâfe, 1983

Cerrari, Abbas b. Abdullah: **Eserü'l-endelüs ala Avrubba fi mecali'n-nagmi ve'l-ika'**, Rabat, Mektebetü'l-Maarif, 1982

Chaytor, Henry J.: **History of Aragon and Catalonia**, London 1933, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Chejne, Anwar G.: **Islam and the West: The Moriscos**, Albany, State Univ. of N.York Press, 1983

Chejne, Anwar G.: **Muslim Spain**, Minnesota, Univ. Of Minnesota Press, 1974

Clebsch, William, A.: **Christianity in European History**, N.York, 1979

Codera, Francisco: **Decadencia y Desaparicion de los Almoravides en Espana**, Zaragoza, Tip. de Comas Hermanos, 1899

_____: **Estudios Criticos de Historia Arabe-Espanola**, Saragossa-Madrid, Biblioteca Islamica, 1903/1917

Cohen, Mark R.: **Haç ve Hilal Altında: Ortaçağda Yahudiler**, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Sarmal, 1997

Constable, Olivia R.: **Trade and Traders in Muslim Spain: The Commercial Realignment of the Iberian Peninsula, 900-1500**, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1995

Cuayyıt, Hişam: **Avrupa ve İslam**, çev. Kemal Kahraman, vd., İstanbul, İz, 1995

Çam, Nusret: **İslamda Sanat Sanatta İslam**, Ankara, Akçağ, 1997

Çüçen, Kadir: **Ortaçağ Felsefesi Tarihi**, İstanbul, İnkılâp, 2000

Dales, Richard C.: **The Intellectual Life of Western Europe in the Middle Ages**, Leiden, Brill, 1992

Daniel, Norman: **The Arabs and Medieval Europe**, London, Longman, 1979

Dawson, Christopher: **Batının Oluşumu**, çev. Dinç Tayan, İstanbul, Dergâh, 1997

Delmas, Claude: **Avrupa Uygarlık Tarihi**, İstanbul, Varlık, 1973

Demirkent, Işın: **Haçlı Seferleri**, İstanbul, Dünya, 1997

Denedeş, İ. Abdüllatîf: **el-Endelüs fî nihâyeti'l-Murâbıtîn ve müstehilli'l-Müvahhidîn: Asru't-tavâifi's-sânî (1116-1151)**, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1988

Dieulafoy, Marcel: **Art in Spain and Portugal**, N.York, Charles Scribner's Sons, 1913

Dillard, Heath: **Daughters of the Reconquest: Women in Castilian Town Society, 1100-1300**, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1984, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Durant Will, **İslam Medeniyeti**, çev. Orhan Bahaeddin, İstanbul, Tercüman, (ty)

Ebû Mustafa, Kemal: **Dirâsât fî târîhi ve hadârati'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, İskenderiye, Merkezü İskenderiye li'l-Kitâb, 1997

Edgar N. Johnson-J.W. Thompson: **An Introduction to Medieval Europe 300-1500**, N.York, 1937

Emîn, Ahmed: **Zuhru'l-İslam**, II-III, Kahire, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1966

Esed, Muhammed: **Yolların Ayrılış Noktasında İslam**, çev. Hayreddin Karaman, İstanbul, İz, 1997

Feyyûmî, Muhammed İ.: **Târîhü'l-felsefeti'l-İslamiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, Beyrut, Dâru'l-Cîl, 1997

Fikrî, Ahmed: **Kurtuba fi'l-asri'l-İslamî**, İskenderiye, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1983

Fîlâlî, Abdülaziz: **el-Alâkâtü's-siyâsiyye beyne'd-Devleti'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs ve düveli'l-Mağrib**, el-Cezâir, el-Müessesetü'l-vataniyye li'l-kitâb, 1983

Fisher, H.A.L.: **A History of Europe**, London, Edward Arnold Co., 1936

Fletcher, Richard A.: **Saint James's Catapult : The Life and Times of Diego Gelmírez of Santiago de Compostela**, Oxford, Oxford Univ. Press, 1984, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

_____: **The Episcopate in the Kingdom of Leon in the twelfth Century**, Oxford, Oxford Univ. Press, 1978, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Forey, Alan J.: **The Templers in the Crown of Aragon**, Univ. of Durham, London 1973, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Freedman, Paul H.: **The Diocese of Vic: Tradition and Regeneration in Medieval Catalonia**, Rutgers, Rutgers Univ. Press 1983, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Fuller, Graham E.-Ian O. Lesser: **Kuşatılanlar: İslam ve Batı'nın Jeopolitiği**, çev. Özden Arıkan, İstanbul, Sabah, 1996

Glick, Thomas F.: **Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages: Comparative Perspectives on Social and Cultural Formation**, Princeton, 1979, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Goff, Jacques Le: **Ortaçağda Entellektüeller**, çev. M. Ali Kılıçbay, İstanbul, Ayrıntı, 1994

_____: **Ortaçağ Batı Uygarlığı**, çev. Hanife Güven-Uğur Güven, İzmir, Dokuz Eylül, 1999

Goitein, Shlomo Dov: **A Mediterranean Society**, I, Los Angeles, Berkeley Univ. Press, 1967

_____: **Jews and Arabs**, N.York, Schocken Books, 1974

Gonzalez Palencia, don Angel: **Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî**, çev. Huseyn Mûnis, Kâhire, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1955

Grabar, Oleg: **İslam Sanatının Oluşumu**, çev. Nuran Yavuz, İstanbul, YKY, 1998

Graupera, Carlos M.: **La Influencia Arabe en la Cultura Espanola**, Madrid, 1968

Gustav le Bon: **Hadâratü'l-Arab**, çev. M.Âdil Züaytir, Kâhire, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1948

Gürdoğan, Ersin: **Hicaz'dan Endülüs'e**, İstanbul, İz, 1993

Gürkan, Ahmet: **İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi**, İstanbul, Nur, ty.

Haccî, Abdurrahman A.: **et-Târîhu'l-Endelüsî mine'l-fethi'l-İslamî hattâ sukûti Gırnata**, Dımaşk, Dâru'l-Kalem, 1997

Hâcirî, M. Tâhâ: **İbn Hazm sûretün Endelüsiyye**, Beyrut, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1982

Haffâce, Muhammed A.: **Kıssatü'l-edeb fi'l-Endelüs**, Beyrut, Dâru'l-Maârif, 1962

Hajji, Abdurrahman A.: **Andalucian Diplomatic Relations with Western Europe during the Umayyad Period**, Beirut, Dar Al-Irshad, 1970

Hakîmî, M. Rıza: **İslam Bilim Tarihi**, İstanbul, İnsan, 1999

Hallâk, Hasan Ali: **el-Alâkâtü'l-hadâriyye beyne'ş-şark ve'l-garb fi'l-usûri'l-vüstâ: el-Endelüs-Sikilliye-eş-Şâm**, Beyrut, Darü'l-Camiiyye, 1986

Hanzal, Fâlih: **el-Arab ve'l-Burtugâl fî't-târîh: 711-1720**, Abu Dabi, Menşûrâtü'l-Mecmai's-Sekâfî, 1997

Harîrî, Muhammed A.: **Târîhu'l-Mağribi'l-İslamî ve'l-Endelüs fî'l-asri'l-Merînî (610/1213-869/1465)**, Kuveyt, Dâru'l-Kalem, 1987

Hasan, İbrahim H.: **Siyasi, Dinî, Kültürel, Toplumsal İslam Tarihi**, çev. İsmail Yiğit ve dğr., I-IV, İstanbul, Kayıhan, 1988

Hattâbî, Muhammed A.: **et-Tıbbü ve'l-etıbbâ fî'l-Endelüsi'l-İslamiyye**, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1988

Heaton, Herbert: **Avrupa İktisat Tarihi**, çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara, Teori, 1985

Heyet, **Mevsûatü'l-hadârati'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye**, Beyrut, Müessesetü'l-Arabiyye, 1987

Hillenbrand, Robert: **Islamic Art and Architecture**, London, Edinburgh Univ. Press, 1994

Hitti, P. Khuri: **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, çev. Salih Tuğ, III, Boğaziçi, İstanbul 1989

Hodgson, Marshall G. S.: **Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek**, çev. Ahmet Kanlıdere-Ahmet Aydoğan, İstanbul, Yöneliş, 2001

Hollister, C. Warren: **Medieval Europe**, N.York, John Wiley and Sons Inc., 1964

Hunke, Sigrid: **Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi**, çev. S. Sezgin, İstanbul, Bedir, 1972

Hüseyin, Abdülmü'min M.: **Târîhü'l-Mağrib ve'l-Endelüs fî asri'l-Murâbitîn**, İskenderiye, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1986

Imamüddîn, S. Muhammed: **Some Aspects of the Socio-Economic and Cultural History of Muslim Spain 711-1492 A.D.**, Leiden, Brill, 1965

İbn el-Mansûr, Abdülvehhâb: **A'lâmü'l-Mağribi'l-Arabî**, Rabat, Matbaatü'l-Melikiyye, 1978

İnân, Muhammed A.: **Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs**, I-VI, Kâhire, Mektebetü'l-Hâncî, 1997

_____: **el-Âsâru'l-Endelüsiyyeti'l-bâkıye fî İsbanya ve'l-Burtugal**, Kâhire, Mektebetü'l-Hâncî, 1997

İsâ, M. Abdülhamîd, **Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs**, Kâhire, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982

İzzetbegoviç, Ali: **Doğu ve Batı Arasında İslam**, çev. Salih Şaban, İstanbul, Nehir, 1999

Johnson, Edgar N.-J.W. Thompson: **An Introduction to Medieval Europe 300-1500**, N.York, 1937

Kabbani, Rana: **Avrupa'nın Doğu İmajı**, çev. Serpil Tuncer, İstanbul, Bağlam, 1993

Karakaş, Mahmut: **Müsbet İlimde Müslüman Âlimler**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1991

Karaköse, Hasan: **Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı**, Ankara, Nobel, 2002

Karakoç, Sezai: **İslam'ın Şiir Anıtlarından**, İstanbul, Diriliş, 1995

Kardâvî, Yusuf: **Gayru'l-Müslimîn fî'l-müctemei'l-İslamî**, Kahire, Mektebetü Vehbe, 1992

Karlsson, Ingmar: **İslam ve Avrupa: İnanç Ayrılığı Yaşam Birliği**, çev. Gülseren Ergün, İstanbul, Cem, 2000

Kazıcı, Ziya: **İslam Kültür ve Medeniyeti**, İstanbul, Timaş, 1996

Kennedy, Hugh: **Muslim Spain and Portugal**, London, Longman, 1996

Kılıçlı, Mustafa: **Arap Edebiyatında Şuûbiye**, İşaret, İstanbul, İşaret, 1992

Kinder, Hermann-Werner Hilgemann: **Atlas Historico Mundial**, Madrid, ISTMO, 1996

Kuzeyha, Riyâz: **el-Fükâhe fî'l-edebi'l-Endelüsî**, Beyrut, Mektebetü'l-Asriyye, 1998

Kühayle, Ubâde A.R: **Târîhü'n-Nasârâ fi'l-Endelüs**, Kahire, (yv.y), 1993

Kürd Ali M.: **İslam ve'l-hadâratü'l-Arabiyye**, I, Kahire, Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, 1968

_____: **Gâbiru'l-Endelüs ve hâdıruhâ**, Dımaşk Mecmau'l-İlmi'l-Arabî, 1922

Lapidus, Ira M.: **A History of Islamic Societies**, I-III, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1991

Latham, Robert G.: **The Fifteen Decisive Battles of the World**, London, Thomas Nelson and Sons Ltd., 1913

Lea, Henry C.: **el-Arab ve'l-Müslimûn fî'l-Endelüs ba'de sukûti Gırnata**, çev. H. Saîd Kermî, Beyrut, Dâru Lübnan, 1988

Levi-Provençal, E.: **el-Hadâratü'l-Arabiyye fî İsbânya**, çev.Tâhir Ahmed Mekkî, Kâhire, Dâru'l-Maârif, 1994

_____: **el-İslam fî'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, çev. A.Sâlim-S.Hilmî, Kahire, Dâru Nehdati Mısr, 1956

Lewis, A. Ross: **The Development of Southern French and Catalan Society 718-1050,** Austin, Univ. of Texas Press, 1965, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Lewis, Bernard: **Çatışan Kültürler: Keşifler Çağında Hıristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler,** İstanbul, TVYY, 1999

_____: **Müslümanların Avrupa'yı Keşfi,** çev. Nimet Yıldırım, Erzurum, Birey, 1997

Linehan, Peter: **The Spanish Church and the Papacy in the Thirteenth Century,** Cambridge, 1971, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Lipson, Leslie: **Uygarlığın Ahlâki Bunalımları,** çev. Jale Ç. Yeşiltaş, İstanbul, İş Bankası, 2000

Lomax, Derek **W.: The Reconquest of Spain,** N.York, Longman, 1978

Lombard, Maurice: **İlk Zafer Yıllarında İslam,** İstanbul, Pınar, 1983

Mahmud, Hasan A.: **el-Müslimûn fi'l-Endelüs ve alâkatühüm bi'l-Fransa,** Kahire, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1986

Manzur, Perviz: **İslam ve Batı,** İstanbul, İnsan, 1990

Marcus, Jacob R.: **The Jew in the Medieval World (315-1791),** N.York, Harper Torchbooks, 1965

Marçais, Georges: **Bilâdü'l-Mağrib ve alâkatühâ bi'l-Meşriki'l-İslamî fî'l-usûri'l-vüstâ,** çev. M. A. Helkel, İskenderiye, Münşeâti'l-Maârif, 1991

McKenna, Stephen: **Paganism and Pagan Survivals in Spain up to the Fall of the Visigothic Kingdom,** Catholic Univ. of America Press, 1938, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

McNeill, William H.: **Dünya Tarihi,** çev. Alaeddin Şenel, Ankara, İmge, 1994

Mekkî, Tâhir A.: **Dirâsât Endelüsiyye fi'l-edeb ve't-târîh ve'l-felsefe,** Kâhire, Dâru'l-Meârif, 1987

Menûnî, Muhammed: **el-Ulûm ve'l-âdâb ve'l-fünûn alâ ahdi'l-Muvahhidîn,** Rabat, Dâru'l-Mağrib, 1977

Mez, Adam: **Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti: İslam Rönesansı,** çev. Salih Şaban, İstanbul, İnsan, 2000

Meyerson, Mark D.: "Introduction", **Christians, Muslims, and Jews in Medieval and Early Modern** Spain, ed. M.D. Meyerson-

E.D.English, Indiana, University of Notre Dame Press, 2000, s. xi-xxıı

Miranda, A.Huici: **Las Grandes Batallas de la Reconquista durante las Invasiones Africanas**, Madrid, Institoto de Estudios Africanos, 1956

Moreno, M.G.: **el-Fennü'l-İslamî fî İsbânya**, çev. Lütfi Abdülbedî'-M. A. Sâlim, Kâhire, Dâru'l-Maârif, 1977

Mûnis, Hüseyin: **Fecru'l-Endelüs**, Cidde, Dâru's-Suûdiyye, 1985

Murata, Sachiko -William Chittick: **İslam'ın Vizyonu**, çev. Turan Koç, İstanbul, İnsan, 2000

Murphy, James C.: **The History of the Mahometan Empire in Spain**, London, William Bulmer and Co., 1816

Mutvî, Muhammed Arûsî: **Hurûbü's-salîbiyye fi'l-Meşrik ve'l-Mağrib, Beyrut**, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1982

Na'naî, Abdülmecîd: **İslam fî Tuleytula**, Beyrut, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, (ty)

Nader, Helen: **The Mendoza Family in the Spanish Renaissance, 1350-1550**, Rutgers Univ. Press 1979, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Nalle, Sara Tilghman: **God in La Mancha: Religious Reform and the People of Cuenca, 1500-1650**, The Johns Hopkins Univ. Press, 1992, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Nâsırî, Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Halid Selâvî (1835-1897): **el-İstiksâ li ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ**, nşr. Cafer en-Nâsırî, C.I, Kahire, Dâru'l-Beyzâ, 1956

Nasrullah, Sa'dûn: **Târîhu'l-Arabi's-siyâsî fî'-Endelüs**, Beyrut, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1998

Nedvî, Ebu'l-Hasen: **Müslümanların Çöküşüyle Dünya Neler Kaybetti**, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, Bir, 1986

O'callaghan, Joseph F.: **A History of Medieval Spain**, Ithaca, Cornell Univ. Press, 1975

_____: **The Cortes of Castile-Leon, 1188-1350**, Univ. of Pennsylvania Press, 1989, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Özdemir, Mehmet: **Endülüs Müslümanları İlim ve Kültür Tarihi**, Ankara, TDV, 1997

_____: **Endülüs Müslümanları Medeniyet Tarihi**, Ankara, TDV, 1997

_____: **Endülüs Müslümanları**, I, Ankara, TDV, 1994

Öztürk, Levent: **İslam Toplumunda Hıristiyanlar**, İstanbul, İz, 1998

Pamias, N.: **Espana y Portugal: Carreteras, Ciudades y Villas**, Madrid, Publicaciones Pamias, 1999

Payne, Stanley G.: **A History of Spain and Portugal**, Wisconsin, 1973, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2002

Pike, Ruth: **Penal Servitude in Early Modern Spain**, Univ. of Wisconsin, 1983, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Pirenne, Henri: **Economic and Social History of Medieval Europe**, N.York, Harcourt, 1956

_____: **Hz. Muhammed ve Charlemagne**, çev. M.Ali Kılıçbay, Ankara, Birey ve Toplum, 1984

Powers, James F.: **A Society Organized for War: The Iberian Municipal Militias in the Central Middle Ages 1000-1284**, Berkeley, Univ. of California Press, 1988, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Read, Jan: **The Moors in Spain and Portugal**, London, Faber and Faber, 1974

_____: **The Kingdom of Leon-Castilla Under King Alfonso VI: 1065-1109**, Princeton 1988, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

_____: **The Kingdom of Leon-Castilla under Queen Urraca 1109-1126**, Princeton Univ. Press, Princeton 1982, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Reinaud, J.T.: **Muslim Colonies in France, Northern Italy and Switzerland**, Lahore, 1964

Roux, Jean-Paul: **L'Islam en Occident: Europe-Afrique**, Paris, Payot, 1959

Sâlim, S. Abdülaziz: **Fî târîhi ve hadârati'l-İslam fî'l-Endelüs**, İskenderiye, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1985

_____: **Târîhu Batalyevs el-İslamiyye ev garbü'l-Endelüs fî'l-asri'l-İslamî**, I-II, İskenderiye, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1991

_____: **Târîhu'l-Müslimîn ve âsâruhum fi'l-Endelüs**, Beyrut, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1988

_____: **Kurtuba hâdıratü'l-hilâfe fi'l-Endelüs**, İskenderiye, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1984

Sâlim, S.A.-A.M. Abbâdî: **Târîhu'l-bahriyyeti'l-İslamiyye fî'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, Beyrut, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1981

Sander, Oral: **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e**, Ankara, İmge, 2001

Schack, Adolf F. Von: **el-Fennü'l-Arabî fî İsbanya ve Sıkıliyye**, çev. T.A.Mekkî, Kahire, Dâru'l-Meârif, 1985

_____: **eş-Şi'ru'l-Arabî fî İsbanya ve Sıkıliyye**, çev. T.Ahmed Mekkî, Kahire, Dâru'l-Maârif, 1991

Seignobos, Charles: **Avrupa Kavimlerinin Mukayeseli Tarihi**, çev. H.Cahid Yalçın, İstanbul, Kanaat, 1939

Setton, Kenneth M. (ed.): **A History of the Crusades**, Madison, The Univ. of Visconsin, 1985

Shideler, John C.: **Medieval Catalan Noble Family: the Montcadas 1000-1230**, Univ. of California Press, Berkeley, 1983, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Sîsâlim, İsâm Sâlim: **Cüzürü'l-Endelüsi'l-Mensiyye**, Beyrut, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1984

Sopena, Ramon: **Historia de Espana**, Barcelona, EMEGE, 1998

Southern, Richard W.: **Ortaçağ Avrupa'sında İslam Algısı**, çev. Ahmet Aydoğan, İstanbul, Yöneliş, 2000

Sûfî, Halid: **Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs**, I-II, Bingâzi, Camiatu Karyunus, 1980

Şekerci, Osman, **İslam Ülkelerinde Gayri Müslimlerin Temel Hakları**, İstanbul, Nûn, 1996

Şendeb, M. Hüseyin: **el-Hadâratü'l-İslamiyye fî Bağdâd fi'n-nısfı's-sânî mine'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî (467-516)**, Beyrut, Dâru'n-nefâis, 1984

Şeşen, Ramazan: **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul, İSAR, 1998

_____: **Selâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, İstanbul, İÜEF, 1983

Şeyh, M.M. Mersâ: **Devletü'l-France ve alâkatühâ bi'l-Ümeviyyîn**

fi'l-Endelüs, İskenderiye, Müessesetü's-sekâfeti'l-câmiiyye, İkinci Basım, 1990

Thompson, Ahmad: **Blood on the Cross: Islam in Spain in the Light of Christian**, London, Taha Publishers Ltd., 1989

Tolan, John V. (ed.): **Medieval Christian Perceptions of Islam**, New York, Garland Publishing, , 1996

Tritton, A.S.: **The Caliphs and their Non-Muslim Subjects**, London, Frank Cass and Co.Ltd., 1970

Turani, Adnan: **Dünya Sanat Tarihi**, İstanbul, Remzi, 2000

Tüfekçioğlu, Hayati: **İletişim Sosyolojisine Başlangıç**, İstanbul, Der, 1997

Ullman, Walter: **A Short History of the Papacy in the Middle Ages**, London, Methuen, 1972

Watt, W. Mongomery: **Fî târîhi İsbanya İslamiyye**, çev. M.Rıza Mısrî, Beyrut, Şeriketü'l-Matbûât, 1994

_____: **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev. E. Ruhi Fığlalı, Ankara, Umran, 1981

_____: **The Influence of Islam on Medieval Europe**, Edinburgh, Edinburgh Univ. Press, 1972

Wells, Jess: **Kadın Gözüyle Batı Avrupa'da Fahişeliğin Tarihi**, çev. Nesrin Arman, İstanbul, Pencere, 1997

Wolf, K. Baxter: **Christian Martyrs in Muslim Spain**, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1988, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Yıldırım, Suat: **Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık**, Ankara, 1988

Zebîb, Necîb: **Mevsûatü'l-âmme li târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, II-III, Beyrut, Dâru'l-Emîr, 1995

B. MAKALELER VE ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

Abbâdî, A. Muhtar: "Suver mine't-tesâmühi'd-dînî ve't-teâvüni'l-müşterek", **Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Arabî, C.XXVI, (Madrid) 1993-94, s. 9-18

_____: "Te'sîru'l-mütebâdil fi'r-rivâyeti't-târîhiyye Arabiyye İsbâniyye", **Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Arabî, C.XXIV, (Madrid) 1987-90, s. 31-46

Adam, Baki: "Yahudiliğin Hıristıyanlığa ve İslama Bakışı", **AÜİFD**, C.XXXVII, (Ankara) 1997, s. 333-357

Ajram, K.: "The Miracle of Islamic Science", (Çevrimiçi) http://users.erols.com/ameen/sciencehistory.htm, 12 Ocak 2001, s. 1-9

Allan, James W.: "The Influence of the Metalwork of the Arab Mediterranean on that of Medieval Europe", **The Arab Influence in Medieval Europe**, Ed. Dionisius A. Agius-Richard Hitchcock, Lebanon, 1994, s. 44-62

Altındağ, Ş.: "Murâbıtlar", **İA**, C.VIII, 580-586

_____: "Muvahhidler", **İA**, C.VIII, 765-775

Anawati, George: "İslam Medeniyetinde Bilim", **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, çev.Turan Koç, C.IV, İstanbul, Kitabevi, s. 315-352

Apaydın, Yunus: "İbn Hazm", **DİA**, XX, 52

Arendonk, C.Van., "İbn Hazm", **İA**, C.V/2, 748-53

Arnaldez, Roger: "İslam'da Felsefi Düşünce Nasıl Kötürümleşti?", **AÜDTCFD**, C.XXVIII, S. 1-2, (Ankara) 1970, s. 231-241

Ateş, Ahmet: "Muhyid-Din Arabî" **İA**, C.VIII, 533-55

Avcı, Necati: "İbn Rüşd'ün Hayatı, Eğitim-Öğretimi ve Eserleri", **İbn Rüşd**, Kayseri, E.Ü. Gevher Nesibe Tıp Merkezi, 1994, s. 1-35

Aycan, İrfan: "İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı", **AÜİFD**, C.XXXVIII, (Ankara) 1998, s. 155-193

Aydın, Mehmet: "İslam Felsefesi", **DGBİT**, XIV, Konya, Esra, 1994, , 119-210

_____: "Türk Toplumunda Dini Hoşgörünün Temelleri", **Kültürlerarası Diyalog**, İstanbul, **İBBKİDBY**, 1998, s. 59-69

Aydın, Mustafa: "Endülüs Edebiyatında Orjinallik Meselesi", **Endülüs'ten İspanya'ya**, Ankara, TDV, 1996, s. 7-24

Aykaç, Mehmet: "Beyyâsî", **DİA**, C.VI, 96

_____: "Dabbî, Ahmed b. Yahyâ", **DİA**, C.VIII, 395-396

Ayvazoğlu, Beşir: "Edebiyatımızda Endülüs", **Endülüs'ten İspanya'ya**, Ankara, TDV, 1996, s. 79-86

Ballesta, S. Fontenla: "Numismatica y Propaganda Almohade", Al-Qantara, C.XVIII/2, Madrid (1997), s. 447-462

Basset, Rene, "İbn Tûmert", **İA**, C.V/2, 831-33

_____: "**el-Hulel**", **İA**, C.V/1, 582-583

Bâziî, Sa'd bin Abdurrahman: "Urûbetü'l-Endelüs ve'l-Hüviyetü'l-Evrubbiyye", **Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî, Kısmü'l-Arabî**, C.XXVI, (Madrid) 1993-94, s. 19-34

Beksaç, A. Engin: "Endülüs-Sanat", **DİA**, C.XI, 225-232

Bel, Alfred: "İbn Gâniye", **İA**, C.V/2, 734-35

Beydilli, Kemal: "Avrupa-Tarih", **DİA**, C.IV, 135-151

_____: "İspanya", **DİA**, C:XXIII, 161-176

Bilge, Mustafa L.: "Hasan Vezzân", **DİA**, C.XVI, 358-360

_____: "Himyerî, İbn Abdülmü'min", **DİA**, C.XVIII, 60-61

Bilici, Faruk: "Fransa-Ülkede İslamiyet", **DİA**, C.XIII, 187-90

Binmîre, Ömer: "Cevânib min târîhi ehli'z-zimme fi'l-Endelüsi'l-İslamiyye", **el-Endelüs: Kurûn mine't-takallübât ve'l-atâât**, C.III, Riyad, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz Âmme, 1996, I, 203-226

Bishko, Charles J.: "The Spanish and Portuguese Reconquest: 1095-1492", **A History of the Crusades**, Ed. Harry W. Hazard, III, Univ. of Wisconsin Press, 1975, (Çevrimiçi) http://lib-ro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Bolay, S. Hayri: "Endülüs'te Gelişen Düşünce Hayatı ve Batıya Tesirleri", **Endülüs'ten İspanya'ya**, Ankara, TDV, 1996, s. 49-62

Bostan, İdris: "Akdeniz-Tarih", **DİA**, II, 231-34

Bouamrane, Chikh: "İslam Tarihinde Eğitim-Öğretim Kurumları", çev. Nesimi Yazıcı, **AÜİFD**, C.XXX, (Ankara) 1988, s. 279-285

Brett, Michael: "Almohads", **DMA**, C.I, 193-196

Brignon, J.: "Murâbıtlar"-"Muvahhidler"-"Merînîler", **DGBİT**, V, Konya, Esra, 1994, 331-400,

Bûalvân, Hayât: "Târîh fî'l-Endelüs", **Târîhu'l-Arab ve'l-Âlem**, C.XV, S. 127-130, (Beyrut) 1989, s. 40-54

Burnett, Charles: "A Group of Arabic-Latin Translators Working in Nothern Spain in the mid-12th Century", **JRAS**, 1977, pp. 62-108

_____: "An Islamic Divinatory Technique in Medieval Spain", **The Arab Influence in Medieval Europe**, Ed. Dionisius A. Agius-Richard Hitchcock, Lebanon, 1994, s. 100-135

Burns, Robert I.: "Spain: Christian – Muslim Relations", **Dictionary of the Middle Ages**, XI, New York, 1989, s. 374-381

_____: "Spain: Muslim Kingdoms", **Dictionary of the Middle Ages**, New York, 1989, XI, s. 381-389

Bûtşîş, İbrahim Kâdirî: "el-Murâbıtûn ve siyâsetü't-tesâmuh ma'a nasârâ'l-Endelüs", **el-Endelüs: Kurûn mine't-takallübât ve'l-atâât**, C.III, Riyad, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz Âmme, 1996, I, 229-246

Cahen, Claude: "Zimme", **İA**, C.XIII, 566-71

Cantarino, Vicente: "The Spanish Reconquest: A Cluniac Holy War Against Islam", **Islam and the Medieval West**, Albany 1980, s. 83-92

Carbonell, Ovidio: "Al-andalus as a Cultural Bridge Between East and West: The Arabic Thesis Concerning Literary Transmissions in western Scholarship (17th-20th Centuries)", **Al-Andalus: Centuries of Vicissitudes and Accomplishments**, Riyad, King Abdul Aziz Public Library, 1996, II, 3-26

Cemaleddin, Muhsin: "Alâkâtü's-sekâfiyye beyne'l-Endelüs ve'l-bilâdi'l-Arabiyye", **AL-MANAHİL**, C.XXXI 1984, s. 148-188

_____: "Mâ esheme bihî'l-Müsteşrikûne'l-İsbân fî'd-dirâsâti'l-Endelüsiyye İslamiyye", **Mevrid**, C.IX, S. 4, (Bağdad) 1980, s. 433-447

Cenival, Pierre de: "Merakeş", **İA**, C.VII, 738-51

Chalmeta, P: "al-Murâbıtûn", **EI_**, C.VII, 583-591

Chejne, Anwar G.: "Islamization and Arabizatıon in al-Andalus", **Islam and Cultural Change in the Middle** Ages, Wiesbaden, University of California, 1975, s. 59-86

Cheneb, Moh. Ben: "İbnü'l-Abbâr", **İA**, C. V/2, 842

Colin, Gabriel: "İbn Zühr", **İA**, C.V/2, 838-40

Çağrıcı, Mustafa: "İbn Meymûn", **DİA**, C.XX, 194-197

Çubukçu, İ. Agâh: "Müslümanların Hıristiyanlığa Bakış Açıları", **AÜİFD**, C.XXXII, (Ankara) 1992, s. 221-232

Da'dûr, Eşref A.: "Sûretü'l-müctema' fî mir'âti'ş-şi'r, Dirâsetün fî melâmihi'ş-şahsiyyeti'l-Meşrikıyye ve'ş-şahsiyyeti'l-Endelüsiyye", **Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb**, C.58/1, (Kahire) 1998, s. 71-116

Daniel, Norman: "Learned and Popular Attitudes to the Arabs in the Middle Ages", **AL-ANDALUS**, C.III, (Madrid) 1935, s. 41-52

Delgado, Jorge Lirola: "Algunas consideraciones sobre el desarrollo

nautico Arabe en al-Andalus y su repercusion en los Reinos Cristianos de la Peninsula Iberica", **Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Frencî, C.XXVI, (Madrid) 1993-94, pp.169-178

Demirci, Kürşat: "Avrupa-Din", **DİA**, C.IV, 132-135

_____: "Engizisyon", **DİA**, C.XI, 238-41

Demirkent, Işın: "Franklar", **DİA**, C.XIII, 173-76

_____: "Haçlılar", **DİA**, C.XIV, 525-530

_____: "Haçlı Seferlerinin Mâhiyeti ve Başlaması", **Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri**, İstanbul, İÜEF-TAM, 1998, s. 1-21

_____: "Bizans", **DİA**, C.VI, 230-244

Dîvân, M. Rüstem: "Mektebât fi'l-âlemeyn Arabî ve'l-İslamî fi'l-Asri'l-vasît", **Mevrid**, C.IX, S. 4, (Bağdad) 1981, s. 284-291

Diyâb, Ali: "İntikâlü'l-ulûmi'l-Arabiyye mine'ş-Şark ilâ'l-Garb ve te'sîruhâ fî Avrubba", **el-Endelüs: Kurûn mine't-takallübât ve'l-atâât**, C.III, Riyad, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz Âmme, 1996, s. 107-123

Dizer, Muammer: "Câbir b. Eflah", **DİA**, C.VI, 532-33,

Dozy, Reinhart: "Endülüs Tarihi", **DGBİT**, çev. Heyet, IV, Konya, Esra, 1994

Durmuş, İsmail: "Hafsa Rekûniyye", **DİA**, C.XV, 121-22,

Durmuş, İsmail: "İbn Hazm-Dil ve Edebiyat", **DİA**, C.XX, 58-61

Ebû Reyde, M. Abdülhâdî: "el-Alâkât beyne'l-fikri'l-felsefî İslamî ve beyne'l-fikri'l-felsefî Evrubbî fi'l-usûri'l-vüstâ ve'l-hadîse", **Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Arabî, XXIV, (Madrid) 1987-90, s. 7-30

Epalza Mikel de: "Influencias religiosas Islamicas y su deteccion en el Cristianismo Latino Medieval", **Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Frencî, C.XXVI, (Madrid) 1993-94, pp. 117-136

_____: "Las **Cronicas** Mozarabes, **Cronicas** Medievales, **Historia**, C.XVI, (Manzo) 1991

_____: "Mozarabs: An Emblematik Cristian Minority in Islamic al-Andalus", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 149-170

Erdem, Sargon: "Aljamia", **DİA**, C.II, 465-66

_____: "Alkazar", **DİA**, C.II, 469-70

Ertek, Ahmet: "Avrupa-Fiziki ve Beşeri Coğrafya", **DİA**, C.IV, 127-132

Ewert, Christian: "Almohad Art", **DMA**, C.I, 191-193

_____: Almoravid Art", **DMA**, C.I, 196-197

Fanjul, Serafin: "Os mouros en la cultura popular gallega", **Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Frencî, C.XXIV, (Madrid) 1987-90, s. 139-152

Farmer, H.G.: "Ziryâb", **İA**, C.XIII, 578-79

Fehervari, G.: "Working in Metal: Mutual Influences Between The Islamic World and The Medieval West", **JRAS**, C.I, (London) 1977, s. 3-15

Fletcher, M.: "Al-Andalus and North Africa in the Almohad ideology", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 235-258

Gabrieli, F.: "İslam Medeniyetinin İlmî ve Edebî Tesirlerinin Batı Avrupa'ya İntikali", **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, çev. İlhan Kutluer, IV, İstanbul, Kitabevi, 1989, 423-461

Garaudy, Roger: **İnsanlığın Medeniyet Destanı**, çev. Cemal Aydın, İstanbul, Pınar, 1995

Gardet, Louis: "İslam Medeniyetinde Din ve Kültür", **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, çev. İlhan Kutluer, IV, İstanbul, Kitabevi, 1989, 111-143

_____: "İslam'da Dinsel Düşünce Nasıl Kötürümleşti?", **AÜDTCFD**, C.XXVIII,S. 1-2, (Ankara) 1970, s. 219-230

Gasparino, Sebastian: "Two Unpublished Almohad Coins", **as-Sikka: Online Journal of The Islamic Coins Group**, (Çevrimiçi) http://islamiccoinsgroup.50g.com/assikka31/Almohad.htm, Mart 2002

Gibb, Hamilton A.R.: "The Influence of Islamic Culture in Medieval Europe", **Bulletin of the John Rylands Library**, C.XXXVIII/1, (Manchester) 1955, pp. 82-98

Glick, Thomas F.: "Before and after Al-Andalus: Two Cultural Transmisition", **Al-Andalus: Centuries of Vicissitudes and Accomplishments**, Riyad, King Abdul Aziz Public Library, 1996, II, 85-100

Goldziher, Ignature: "Ehlü'l-Kitab", **İA**, C.IV, 208

_____: "İspanya Arapları ve İslam: Doğu Araplarıyla Mu-

kayeseli Olarak İspanya Araplarının İslam'ın Tekâmülündeki Yeri", çev.İ.Hakkı Ünal, **İslamî Araştırmalar**, C.I/1, (Ankara) Temmuz 1986, s. 80-99

_____: "İspanya Müslümanları Arasında Şuûbîlik", **AÜ-İFD**, C.XXXV, (Ankara) 1996, s. 403-423

Gomez, M.L., "The Mozarabs: Worthy Bearers of Islamic Culture", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 171-175,

Gomez, M.L.: "Islamic Civilisation in al-Andalus: A Final Assesment", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 1059-1062

Gonzalez Palencia, don Angel: "Şi'ru'l-Endelüsî ve te'sîruhû fi'ş-şi'ri'l-Evrubbî", **Dirâsât Endelüsiyye**, Kahire, Dâru'l-Maârif, 1987, s. 172-275

Gonzalez, Alfonso C.: "Algunos ejemplos de arabofilia neo-romantica en la literatura espanola contemporanea", **Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Frencî, C.XXIV, (Madrid) 1987-90, 127-138

Guichard, Pierre: "The Social History of Muslim Spain From the Conquest to the end of the Almohad Regime", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 679-708

Hamed, Ali Tevfîk: "el-Müsteşrikûn ve târîhu'l-müslimîn fi'l-Endelüs", **el-Endelüs: Kurûn mine't-tekallübât ve'l-atâât**, Riyad, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz el-âmme, 1996, II, 209-232

Hamîd, Abdüllatif b. Muhammed: "ed-Devletü'l-Osmâniyye ve me'se'etü'l-müslimîn fi'l-Endelüs", **el-Endelüs: Kurûn mine't-tekallübât ve'l-atâât**, Riyad, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz el-âmme, 1996, II, 93-107

Harekât, İbrahim: "Bâce", **DİA**, C.IV, 413

_____: "Belensiye", **DİA**, C.V, 404-05

_____: "Fas-Tarih", **DİA**, C.XII, 188-90

Harman, Ömer F.: "Din-Din ve Vicdan Hürriyeti-Diğer Dinlerde", **DİA**, C.IX, 320-22

Harvey, L.P.: "The Alfonsine School of Translators: Translations From Arabic into Castilian Produced under the Patronage of Alfonso the Wise of Castile (1221-1252-1284)", **AL-ANDALUS**, C.III, Madrid (1935), s. 109-117

_____: "The Mudejars", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 176-187

_____: "The Political, social and cultural history of the Moriscos", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 201-234

_____: "Aljamiado Literature", **DMA**, C.I, 176

Hasan, H. İbrahim: "Fâtımîler", DGBİT, V, 79-310

Hernandez, Miguel C.: "Islamic Thought in the Iberian Peninsula", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, pp. 777-803

_____: "El pensamiento de al-Andalus y los supuestos ideologicos del Renacimiento Europeo", **Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Frencî, XXVI, (Madrid) 1993-94, 103-116

Hidalgo, F. A.: "Reconquista", (Çevrimiçi), Espana Medieval, http://home.earthlink.net/~frankalva/cristianamed.htm , s. 1-12

Hill, Donald R.: "Arabic Fine Technology and its Influence on European Mechanical Engineering", **The Arab Influence in Medieval Europe**, Ed. Dionisius A. Agius-Richard Hitchcock, Lebanon, Ithaca Press, 1994, pp. 25-43

Işıltan, Fikret: "Sicilya" **İA**, C.X, 589-96

İnalcık, Halil: "İspanyol Arşivleri Hakkında", **Belleten**, C.XX, Ankara (1956), S. 78-80, s. 230-236

İzâvî, Ahmed: "İdrîs, b. Ya'kûb el-Mansûr", **Muallimetü'l-Mağrib**, Rabat, C.I, 274-275

İzgi, Cevat: "İbn Abdülmelik", **DİA**, C.XIX, 280

_____: "İbnü'l-Avvâm", **DİA**, C.XX, 524

Kafes, Mahmut: "Ebû Hayyân Endelüsî", **DİA**, C.X, 152-53

Karlığa, Bekir: "İslam Düşüncesinin Batıya Geçişinde Haçlı Savaşları, Endülüs ve Sicilya I-II", **Mavera**, C.XI, Ocak 1987, s. 16-22; Şubat 1987, s. 17-28

Kâsım, Kâsım Abduh: "Rihletân Endelüsiyetân ile'l-Kâhire", **Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Arabî, C.XXVI, (Madrid) 1993-94, s. 105-126

Kaya, Mahmut: "Aristo", **DİA**, C.III, 375-78

_____: "Beytülhikme", **DİA**, C.VI, 88-90

_____: "Bitrûcî", **DİA**, C.VI, 229-30

_____: "Felsefe", **DİA**, C.XII, 311-19

_____: "İbn Ebû Usaybia", **DİA**, C.XIX, 445-446

_____. "İbnü'l-Baytar", **DİA**, C.XX, 526-527

Kaya, Remzi: "Ehl-i Kitap", **DİA**, C.X, 516-19

Kellâs, Fâyize: "el-Ceyşü inde'l-Muvahhidîn", **Dirâsât Târîhiyye**, C.X, S. 31-32, Haziran 1989, s. 197-218

Kemûn, A. Abdurrahman: "et-Türâsü'l-İslamî'l-Endelüsî fî mîzâni'l-istişrâkı'l-İsbânî'l-muâsır", **el-Endelüs: Kurûn mine't-tekallübât ve'l-atâât**, Riyad, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz el-âmme, 1996, II, 235-247

Kieckhefer, Richard: "Papacy", **DMA**, New York 1987, IX, 363

Koningsveld, P.S.van: "Ortaçağın Sonlarında Batı Avrupa'daki Müslüman Esir ve Köleler", çev. Hülya Küçük, **türkiye günlüğü**, S. 45, Mart-Nisan 1997, s. 186-203

Köker, A.Hulusi: "İbn Rüşd'ün Hayatı ve Tıbbî Eserleri", **İbn Rüşd**, Kayseri, E.Ü. Gevher Nesibe Tıp Merkezi, 1994, s. 37-40

Kramers, J.H.: "Nasârâ", **İA**, C.IX, 81-84

Kuran, Ercüment: "Cezayirli Türklerin Endülüs Müslümanlarını Kuzey Afrika'ya Nakli ve Neticeleri", **Endülüs'ten İspanya'ya**, Ankara, TDV, 1996, s. 63-68

Kurtuluş, Rıza: "Avrupa-Kıtada İslamiyet", **DİA**, C.IV, 151-159

_____: "Batalyevs", **DİA**, C.III, 137

Kutluer, İlhan: "Endelüsî", **DİA**, C.XI, 184-85

Kuzgun, Şaban: "Kur'ân-ı Kerim'e Göre Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar", **Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri**, İstanbul, İSAV, 1993, 61-79

Levi-Provençal, E.: "İspanya Zîrîleri", **İA**, C.XIII, 576-77

_____: "İşbiliye", **İA**, C.V/2, 1226-30

_____: "Al-Ma'mûn", **EI_**, C.VI, 339-340

_____: "Makkarî", **İA**, C.VII, 205-206

_____: "Malaga", **İA**, C.VII, 219-20

_____: "Moriskolar", **İA**, C.VIII, 427-28

_____: "Mozaraplar", **İA**, C.VIII, 431-32

_____: "Mu'temid", **İA**, C.VIII, 753-56

_____: "Mürsiye", **İA**, C.VIII, 810-12

_____: "en-Nâsır", **İA**, C.IX, 84-85

_____: "Nâsrîler", **İA**, C.IX, 114-18

_____: "Navas de Tolosa", **İA**, C.IX, 135

_____: "Ronda", İA, C.IX, 758-59

_____: "Santarem", İA, C.X, 194-195

_____: "Santiago", İA, C.X, 195-196

_____: "Sid", İA, C.X, 596-99

_____: "Taşfîn", İA, C.XII/2, 38

_____: "Toledo", İA, C.XII/1, 427-30

_____: "Tortosa", İA, C.XII/1, 444-45

_____: "Ukşunuba", İA, C.XIII, 22-23

_____: "Valensiye", İA, C.XIII, 176-78

_____: "Zamora", İA, C.XIII, 463-64

_____: "Zellâka", İA, C.XIII, 507

Lichtenstander, Ilse: "Musta'riba", EI_, C.VII, 732

Makki, Mahmud: "The Political History of al-Andalus", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 1-98

Manzano Moreno, E.: "Christian-Muslim Frontier in Al-Andalus: Idea and Reality", **The Arab Influence in Medieval Europe**, Ed. Dionisius A. Agius-Richard Hitchcock, Lebanon, 1994, s. 83-99

Marçais, Georges: "Ribât", İA, C.IX, 734-37

Mekkî, Tâhir A.: "Endelüs târîhu ismin ve tatavvuruhû", **Dirâsât Endelüsiyye**, Kahire, Dâru'l-Mârif, 1987, s. 9-25

_____: "Endelüs, târîhu ismin ve tatavvuruhû", **Dirâsât Endelüsiyye**, Kahire, Dâru'l-Maârif, 1987, s. 9-10

_____: "Takdîm", **el-Vesâik fî ahkâmi kadâi ehliz'zimme fi'l-Endelüs**, nşr. M. Abdülvehhab Hallâf, Kahire, Merkezü'l-Arabî li'Düvel li'l-A'lâm, 1980

Mendivil, J.: "Mudejar", (Çevrimiçi) http://babelfish.altavista.com/cgi-bin/translate?, 1996, s. 1-18

Merçil, Erdoğan: "Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn", **DİA**, C.II, 458-59

Messier, Ronald A.: "Quantitative Analysis of almoravid Dinars", **JESHO**, C.XXIII, Leiden (1980), s. 102-118

Miranda, A.Huici: A. Huici Miranda: "İberya Yarımadası ve Sicilya", çev. Kasım Turhan-Ufuk Uyan, **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, C. III, İstanbul, Kitabevi, 1997

Montada, Josep Puig: "Aristotelismo en al-Andalus", Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî, Kısmü'l-Frencî, C.XXVI, (Madrid) 1993-94, 49-68

Mûnis, Hüseyin: "Pelayo ve mîlâdü Asturias ve kıyâmü hareketi'l-mukâveme Nasrâniyye fî şimâli İspanya", **Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb**, C.XI/1 (Kahire), Mayıs 1949, s. 57-83

_____: "Sagru'l-A'lâ Endelüsî fî Asrı'l-Murâbıtîn", **Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb**, C.XI/2, (Kahire) December 1949, s. 91-143

_____: "Seyyid Campeador ve alâkatühû bi'l-Müslimîn", **Mecelletü't-târîhiyye Mıriyye**, C.III/1, Mayıs 1950, pp. 175-189

_____: "Tatavvuru'l-İmâreti'l-İslamiyye fi'l-Endelüs", **Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb**, C.I, 1951, s. 183-197

Müneccid, Sslahaddin, "Mu'cemü eşhüru'l-müdüni'l-Endelüsiyye", **Revue de L'Academia Arabe**, C.XXXXVII, (Dımaşk) 1972, s. 294-303

Nedevî, R.A.: "Sukûtu'l-Endelüs: Dürûs ve 'iber", **el-Ba'sü'l-İslamî**, Lucknow, C.XXXIX, 1994, S. 5, s. 55-62

Nusayr, Âmine M.: "Devru'l-Endelüs fi'n-Nehdati'l-Evrubbiyye fî meydâni'l-Felsefe", **Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Arabî, C.XXVI, (Madrid) 1993-94, s. 69-86

Özaydın, Abdülkerim: "Abdullah b.Yâsîn", **DİA**, C.I, 142

_____: "Abdülmü'min el-Kûmî", **DİA**, C.I, 274-75

_____: "Abdülvâhid el-Merrâküşî", **DİA**, C.I, 278

_____: "Abdülvâhid er-Reşîd", **DİA**, C.I, 278-79

_____: "Âmirîler", **DİA**, C.III, 72-73

_____: "Aragon", **DİA**, C.III, 263-65

_____: "Belâtüşühedâ", **DİA**, C.V, 391-92

_____: "Cezvetü'l-Muktebis", **DİA**, C.VII, 516

_____: "İbn Hallikân", **DİA**, C.XX, 17-19

_____: "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", **DİA**, C.XXI, 26-27

_____: "el-Kâmil", **DİA**, C.XXIV, 281-83

Özbalıkçı, M. Reşit: "Batalyevsî", **DİA**, C.V, 138-39

Özdemir, Mehmet: "Berşelûne", **DİA**, C.V, 521-22

_____: "Cebelitârık", **DİA**, C.VII, 187-88

_____: "Endülüs", **DİA**, C.XI, 211-225

_____: "Haçlı Ruhunun Endülüs'de Birarada Yaşama Tecrübesine Menfi Tesirleri", **Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri**, İstanbul, İÜEF-TAM, 1998, s. 73-98

_____: "Codera y Zaidin, Francisco", **DİA**, C.VIII, 49-50

_____: "Ebû Hâmid Gırnâtî", **DİA**, C.X, 128-30

_____: "Ebû Ubeyd Bekrî", **DİA**, C.X, 247

_____: "Ebû Ubeyd Bekrî", **DİA**, C.X, 247-48

_____: "Ebû Yûsuf el-Mansûr", **DİA**, C.X, 265-66

_____: "Eftasîler", **DİA**, C.X, 479-80

_____: "Feth b. Hâkân el-Kaysî", **DİA**, C.XII, 453-455

_____: "Endülüs'ün Yıkılış Süreci Üzerine Mülahazalar", **Endülüs'ten İspanya'ya**, Ankara, TDV, 1996, s. 25-48

_____: "Endülüs Tarihinden Kadın Kıyafetine Dair Bazı Tespitler", **İslâmiyât**, C.IV (Ankara 2001), S. 2, s. 99-110

_____: "Gayr-ı Müslimlerin Dinî Hayatı Açısından Müslüman Fatihlerin Endülüs'teki Uygulamaları", **AÜİFD**, C.XXXIII (Ankara 1992), 203-238

_____: "Gırnata", **DİA**, C.XIV, 51-57

_____: "İbn Dihye Kelbî", **DİA**, C.XIX, 413-414

_____: "İbn Merdenîş", **DİA**, C.XX, 183-184

_____: "İbn Rüşd'ün Yaşadığı Dönemde Endülüs", **İbn Rüşd**, Kayseri, E.Ü. Gevher Nesibe Tıp Merkezi, 1994, s. 1-35

_____: "İbnü'l-Ebbâr", **DİA**, C.XXI, 19-21

_____: "İspanya-İspanya'da İslam Araştırmaları", **DİA**, C.XXIII, 173-176

_____: "Müvelledûn'un Endülüs Emevileri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri", **AÜİFD**, C.XXXIV, Ankara (1993), s. 175-208

Özel, Ahmet: "Gayri Müslim", **DİA**, C.XIII, 418-27

Özkuyumcu, Nadir: "İbn Beşküvâl", **DİA**, C.XIX, 377-378

Palacios, Miguel Asin: "İbn Meserre", **İA**, C.V/2, 769-71

Paniagua, Juan Antonio P.: "Pensamiento Arabe y pensamiento ilustrado", **Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Frencî, XXIV, (Madrid) 1987-90, 67-90

Parmaksızoğlu, İsmet: "İspanya", **Türk Ansiklopedisi**, C.XX, 323-339

Pickthall, M. Marmaduke: "Tolerance in Islam", (Çevrimiçi) http://users.erols.com/gmqm/toleran1.html, 12 Ocak 2001, s. 1-11

Piemonte, Maddalena Jessamyn di: "Spain, the Early Years: Costume of the Visigoths, Mozarabes, and the Northern Christian Kingdoms", (Çevrimiçi) http://www.fordham.edu/halsall/, Mart 2001

Polat, Selâhaddin: "İbn Rüşd Zamanına Kadar Endülüs'te Hadis İlmi", **İbn Rüşd**, Kayseri, E.Ü. Gevher Nesibe Tıp Merkezi, 1994, s. 163-186

Puig, Roser: "La proyeccion ortografica en los instrumentos astronomicos: del Oriente Islamico a la Europa del Renacimiento", **Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Francî, C.XXVI, (Madrid) 1993-94, s. 249-262

Rey, Pierre P.: "Al-Andalus: Scientific Heritage and European Thought", www.unesco.org/culture/al-andalus/The Routes of Al-Andalus, s. 1-6

Riesco, Jose Luis J.: "Tolerancia e Intolerancia en el Toledo Medieval", **Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Francî, C.XXVI, (Madrid) 1993-94, 91-102

Runciman, S. Steven: "Avrupa Medeniyetinin Gelişmesi Üzerindeki İslami Tesirler", çev. Nûşîn Asgarî, **Şarkiyat Mecmuası**, C.III, (İstanbul) 1969, s. 1-12

Sa'dî, A. Abbûd: "Eseru'l-fikri'l-Arabî_İslamî fî'l-Felsefeti'l-Garbiyye", **Mevrid**, C.IX, S. 4, (Bağdad) 1980, s. 405-416

Sahillioğlu, Halil: "Dinar", **DİA**, C.IX, 352-55

_____: "Dirhem", **DİA**, C.IX, 368-71

Sâlim, S. Abdülaziz: "Melâbisü'r-ricâl fi'l-Endelüsfi'l-asri'l-İslamî", **Buhûsü Nedveti'l-Endelüs**, İskenderiye, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1995, s. 247-274

Sanchez, Francisco F.: "Al-Andalus como isla del Mediterraneo: Presupuestos mentales e Islamologicos en las primeras representaciones Arabes de la Peninsula Iberica", **Mecelletü'l-ma'hedi'l-Mısrî**, Kısmü'l-Francî, C.XXVI, (Madrid) 1993-94, s. 187-242

Sarıkavak, Kazım. "Toledo, Bologna ve Padua Okullarının Düşünce Tarihndeki Yerleri", **Akademik Araştırmalar**, C.I/3 (1996), s. 124-35

Scattolin, Giuseppe: "Sufism and law in Islam: A text of Ibn 'Arabî (560-638/1165-1240) on 'protected people' (Ahl al-dimme)", **ISLAMOCHRISTIANA**, Roma 1998, S. 24, s. 37-55

Scheindlin, R.P.: "The Jews in Muslim Spain", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 188-200

Scott, S.P.: (ed. and trn.): The Visigothic Code (Forum iudicum), Bosto, 1910, (Çevrimiçi) http://libro.uca.edu, The Iberian Resources Online, Mart 2001

Sellûm, Davud: "Eseru'l-Lügati'l-Arabiyye fi'l-lügâti'l-ecnebiyye", Mevrid, C.IX, S. 4, Bağdad (1980), s. 211-291

Seybold, C.F.: "Endülüs", **İA**, C.IV, 270-273

_____: "İbn Merdenîş", **İA**, C.V/2, 769

_____: "İbnü'l-Hatîb", **İA**, C.V/2, 857-58

_____: "Denia", **İA**, C.III, 526-527

Seyyid, Eymen Fuâd: "Fâtımîler", **DİA**, C.XII, 228-237

Shatzmiller, M: "Al-Muwahhidûn", **EI_**, C.VII, 801-807

"Spain in the Middle Ages", (Çevrimiçi) http://www.camelotintl.com/heritage/stable.html, Kasım 1997, s. 1-26

Şakiroğlu, M. H.-M. Yayla: "Haç", **DİA**, C.XIV, 522-25

Şebşûb, Ahmed: "Menziletü'l-ilm ve't-ta'lîm bi'l-endelüs min hilâli risâleti merâtibü'l-ulûm li'bni Hazm", **el-Endelüs: Kurûn mine't-tekallübât ve'l-atâât**, Riyad, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz el-âmme, 1996, III, 3-19

Şeşen, Ramazan: "Dâviye ve İsbitâriyye", **DİA**, C.IX, 19-21

_____: "Tercüme Faaliyetleri", **DGBİT**, III, Konya, Esra, 1993, 453-479

_____: "İdrîsî, Şerîf", **DİA**, C.XXI, 493-495

Şeyban, Lütfi: "Endülüs Emevileri Hâciblerinden el-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir (366/976-392/1002), **İslamî Araştırmalar**, C.XI/3-4 (1998), 250-272

_____: "Türkiye'de Endülüs'e İlgi", **Endülüs Tarihi ve Turizmi Web Sitesi**, (Çevrimiçi) http://www.endulus.net/turkend.html, Adapazarı, 2002

_____: "Endülüs'ün Tarihî Temel Özellikleri & Bugün Endülüs İçin Yapılabilecekler & Endülüs Hakkında Yapılan Değerlendirmeler", **Endülüs Tarihi ve Turizmi Web Sitesi**, (Çevrimiçi) http://www.endulus.net/ozellik.html, Adapazarı, 2002

Şeyha, Cum'a: "Devru Medreseti't-terceme bi-Tuleytula fî nakli'l-ulûmi'l-Arabiyye ilâ Avrubba", **el-Endelüs: Kurûn mine't-Ta-**

kallübât ve'l-Atâât, III, Riyad, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz Âmme, 1996, s. 127-143

Tâhâ, A. Zennûn: "Kıyâmü'l-Memâliki'l-İsbâniyye ve Alâkatühâ maa'l-Arab fî İsbanya", **Mecelletü'l-Evrâq**, C.V-VI, Madrid 1982-83, s.89-98

Tahralı, Mustafa: "Muhyiddin İbn Arabî ve Türkiye'ye Tesirleri", **Endülüs'ten İspanya'ya**, Ankara, TDV, 1996, s. 69-78

Tanyu, Hikmet: "Yahudiler", **İA**, C.XIII, 339-342

Terğî, Abdullah Murâbıt: "Amelü terâcimi'r-ricâl fi'l-Endelüs: Tahlîl ve takyîm", **el-Endelüs: Kurûn mine't-Takallübât ve'l-Atâât**, III, Riyad, Mektebetü'l-Melik Abdülaziz Âmme, 1996, I, 301-327

Toprak, M. Faruk: "İbn Kuzmân", **DİA**, C.XX, 154-155

_____: "Edebî Kaynaklara Göre Son Dönem Endülüs Müslümanlarının Durumu", **Endülüs'ten İspanya'ya**, Ankara, TDV, 1996

Torrey, C.C.: "İbn Abdûn", **İA**, C.V/2, 693-694

Tritton, A.S.: "Nasârâ", **İA**, C.IX, 77-81

Tschanz, D. W.: "The Arab roots of European Medicine", (Çevrimiçi) http://www.erols.com/gmqm/euromed1.html, 1997, s. 1-8

Ubûdî, Câsim: "İbn Ebû Zer'", **DİA**, C.XIX, 451

Ubûdî, Câsim-Cengiz Tomar: "İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin", **DİA**, C.XXI, 74-76

Uveys, Abdülfettah: "Asabiyyetü'l-kavmiyye ve eserühâ fî sukûti'l-Endelüs", **Bühûsü nedveti'l-Endelüs**, İskenderiye, 1995, s. 307-344

Ülken, H. Ziya: "Eseru'l-Fikri'l-Arabî-İslamî fi'l-Felsefeti'l-Garbiyye", **Mevrid**, C.IX, S. 4, (Bağdat) 1980, s. 405-416

_____: "İbn Rüşd", **İA**, C.V/2, 781-98

Vidal, S. Sobreques: "Sobre el ideal de crusada en Alfonso y de Aragon", **Hispania**, C.XII (1952), s. 232-252

Viguera, Maria J.: "Asluhû li'l-Meâlî: On the social status of Andalusî Woman", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 709-724

Vives, Antonio Prieto y: "Miscelanea Numismatica", **AL-ANDALUS**, III, (Madrid) 1935, s. 127133

Wensinck, A.J.: "Müslim", **İA**, VIII, 821

Wright, Owen: "Music in Muslim Spain", **The Legacy of Muslim Spain**, Leiden, Brill, 1992, s. 555-579

Wulstan, David: "Boys, Woman and Drunkards: Hispano-Mauresque Influences on European Song?", **The Arab Influence in Medieval Europe**, Ed. Dionisius A. Agius-Richard Hitchcock, Lebanon, 1994, s. 136-167

Yarrison, James L.: "Almoravids", **DMA**, C.I, 198-201

Yazıcı, Hüseyin: "İbn Bessâm Şenterînî", **DİA**, C.XIX, 376

Yâzîcî, Tâlib: "Arap-Sanat", **DİA**, C.III, 309-16

Yıldırım, Suat: "İslam Hâkimiyetinin Sona Ermesinin Beşyüzüncü Yılında Endülüs'te İslam", **Endülüs'ten İspanya'ya**, Ankara, TDV, 1996

Yıldız, H.Dursun: "Abbâdîler", **DİA**, C.I, 15-16

_____: "Berberîler", **DİA**, C.V, 478-83

_____: "Abbâsîler", **DİA**, C.I, 31-48

Yurdaydın, H. Gazi: "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", **AÜİFD**, C.XXVII, Ankara (1985), s. 97-110

Yûsuf, Josef Nesîm: **el-İslam ve'l-Mesîhiyye**, Azarîta, Dâru'l-fikri'l-câmiî, 1986

Yücel, Ahmet: "Humeydî, Muhammed b. Fütûh", **DİA**, C.XVIII, 358

Yver, G.: "İfrîkıye", **İA**, C.V/2, 939-40

Zafranî, Haim: "Dialugues Between Religions in Andalusia", (Çevrimiçi) http://www.unesco.org/culture/al-andalus/html_eng/zafrani.htm, 24 Şubat 2000, s. 1-6

Zahoor, A.: "A Chronology of Muslims in Andalusia (Spain, Portugal and Southern France: 711-1790)", (Çevrimiçi) http://www.erols.com/mkureshi/historyandalus.htm, Şubat 1999, s. 1-8

Zayas, Rodrigo de: "Endülüs'te Yüzbinlerce Müslüman Katledildi", **Endülüs'ten İspanya'ya**, Ankara, TDV, 1996, s. 109-114

EKLER

EK 1:
EMEVİLER'E BAĞLI ENDÜLÜS VALİLERİ LİSTESİ

Musa b. Nusayr	711-714
Abdülaziz b. Musa	714-716
Eyyub b. Habib el-Lahmî	716
el-Hur b. Abdurrahman es-Sakafî	716-718
es-Semh b. Mâlik el-Havlânî	718-721
Abdurrahman b. Abdullah el-Gâfikî	721
Anbese b. Süheym el-Kelbî	721-726
Uzre b. Abdullah el-Fihrî	726-727
Yahya b. Seleme el-Kelbî	727-728
Huzeyfe İbnü'l-Ahveş el-Eşcaî	728
Osman b. Ebû Nes'a el-Has'amî	728-729
el-Heysem b. Ubeyd el-Kinânî	729-730
Muhammed b. Abdullah el-Eşcaî	730
Abdurahman b. Abdullah el-Gâfikî	730-732
Abdülmelik b. Katan el-Fihrî	732-734
Ukbe İbnü'l-Haccâc es-Selûlî	734-740
Abdülmelik b. Katan el-Fihrî	740-741
Belc b. Bişr el-Kuşeyrî	741-743
Ebu'l-Hattâr el-Husâm b. Dırâr el-Kelbî	743-745
Savâbe b. Selâme el-Cüzâmî	745-747
Yusuf b. Abdurrahman el-Fihrî	747-756

EK 2:

ENDÜLÜS EMEVİ EMÎR/HALİFELERİ LİSTESİ

A. ENDÜLÜS EMEVİ EMİRLERİ

I.Abdurrahman ed-Dâhil	756-788
I.Hişam er-Râzî	788-796
I.Hakem er-Rabazî	796-822
II.Abdurrahman el-Evsat	822-852
I.Muhammed	852-886
Münzir	886-888
Abdullah	888-912
III.Abdurrahman	912-929

B. ENDÜLÜS EMEVİ HALİFELERİ

III.Abdurrahman en-Nâsır li-Dînillah	929-961
II.Hakem el-Müstansır Billah	961-976
II.Hişam el-Müeyyed Billah	976-1009
Muhammed el-Mehdî	1009
Süleyman el-Müstaîn	1009 ve 1013-1016
IV.Abdurrahman el-Mürtezâ	1018
V.Abdurrahman el-Müstazhir	1023-1024
III.Muhammed el-Müstekfî	1024-1026
III.Hişam el-Mu'ted	1029-1031

EK 3:

ENDÜLÜS'TE MÜLÛKÜ'T-TAVÂİF (BEYLİKLER) LİSTESİ

A. İŞBİLİYE EMÎRLİĞİ - ABBÂDÎLER

Muhammed b. İsmail b. Abbâd	1023-1042
Abbâd b. Muhammed el-Mu'tezid	1042-1069
Muhammed b. Abbâd el-Mu'temid	1069-1091

B. GIRNATA EMÎRLİĞİ - ZÎRÎLER

Zâvî b. Zîrî es-Sanhâcî	1013-1019
Habbûs b. Zîrî	1019-1038
Bâdis b. Habbûs	1038-1073
Abdullah b. Bulukkin b. Bâdis	1073-1090

C. KURTUBA EMÎRLİĞİ - CEHVERÎLER

Cehver b. Muhammed b. Cehver	1031-1043
Muhammed b. Cehver er-Reşîd	1043-1063
Abdülmelik b. Muhammed el-Mansûr	1063-1069

D. TULEYTULA EMÎRLİĞİ - ZÜNNÛNÎLER

Yaîş b. Muhammed b. Yaîş el-Kâdî	1012/13
İsmail b. Zünnûn	1018-1043/44
Yahya b. İsmail el-Me'mûn	1043/44-1075
Yahya b. Hişam b. Yahya el-Kâdir	1075-1085

E. BATALYEVS EMÎRLİĞİ - EFTASÎLER

Sâbur es-Saklebî	1012/13
Abdullah b. Muhammed İbnü'l-Eftas el-Mansûr	1022-1045
Muhammed b. Abdullah el-Muzaffer	1045-1068
Ömer b. Muhammed el-Mütevekkil	1068-1094

F. SARAKUSTA EMÎRLİĞİ - TUCÎBÎLER

Münzir b. Yahya et-Tucîbî	1010-1021/22
Yahya İbnü'l-Münzir	1021/22-1036
Münzir b. Yahya İbnü'l-Münzir	1036-1038/39
Süleyman b. Hûd el-Cüzâmî el-Müstaîn	1038-1039
Ahmed b. Süleyman el-Muktedir	1049/50-1081
Yusuf b. Ahmed el-Mu'temin	1081-1085
Ahmed b. Yusuf el-Müstaîn	1085-1110

EK 4:

MURÂBIT VE MUVAHHİD HÜKÜMDARLARI LİSTELERİ

A. MURÂBIT HÜKÜMDARLARI

Yusuf b. Taşfîn	1085-1109
Ali b. Yusuf	1106-1143
Taşfîn b. Ali	1143-1146 veya 1149

B. MUVAHHİD HÜKÜMDARLARI

Abdülmü'min b. Ali	1145-1163
Ebu Yakub Yusuf b. Abdülmü'min	1163-1184
Ebu Yusuf Yakub el-Mansûr	1184-1199
Muhammed en-Nâsır	1199-1213
Ebu Yakub Yusuf Müstansır	1213-1222
Abdülvâhid b. Yusuf	1222-1224
Abdullah İbnü'l-el-Mansûr Âdil	1224-1228
Ebu'l-Ulâ İdris Me'mûn Dönemi	1228-1232
Abdülvâhid Reşîd Dönemi	1232-1242
Ebu'l-Hasan Ali Saîd	1242-1248
Ebû Hafs Ömer Mürtezâ-Liemrillah	1248-1250

EK 5:

GIRNATA EMÎRLERİ LİSTESİ

I.Muhammed b. Yusuf b. Nasr	1232, 1238-1273
II.Muhammed el-Fakîh	1273-1302
III.Muhammed el-Mahlû'	1302-1309
Nasr Ebu'l-Cüyûş	1309-1314
İsmail Ebu'l-Velîd	1314-1325
IV.Muhammed	1325-1333
I.Yusuf	1333-1354
V.Muhammed	İlk Kez 1354-1359
II.İsmail	1359-1360
VI.Muhammed	1360-1362
V.Muhammed	İkinci Kez 1362-1391
II.Yusuf Ebu'l-Haccâc	1391-1392
VII.Muhammed	1392-1408
III.Yusuf Ebu Ebdullah	1408-1417
VIII.Muhammed	İlk Kez 1417-1419
IX.Muhammed el-Eyser	İlk Kez 1419-1427
VIII.Muhammed	İkinci Kez 1427-1430
IX.Muhammed el-Eyser	İkinci Kez 1430-1431
IV.Yusuf	1432
IX.Muhammed el-Eyser	Üçüncü Kez 1432-1445
V.Yusuf	İlk Kez 1445-1446
X.Muhammed el-Ahnef	1445/46-1447
IX.Muhammed el-Eyser	Dördüncü Kez 1447-1453
Sa'd Mevlâye Sa'd	İlk Kez 1434-1462
XI.Muhammed	1451-1452
V.Yusuf	İkinci Kez 1462
Sa'd Mevlâye Sa'd	İkinci Kez 1462-1464
Ebu'l-Hasan Ali Mevlâye Hasan	1464-1485
XII.Muhammed Ebu Abdullah es-Sağîr	1482-1492

EK 6:

HIRİSTİYAN KRALLARI LİSTELERİ

A. VİZİGOT KRALLARI

I.Alarico	? – 410
Ataulfo	410-415
Sigerico	415
Walia	415-418
Teodoriedo	418-451
Turismundo	451-453
Teodorico	453-466
Eurico	466-484
Alarico	484-507
Gesaleico	507-511
Amalarico	511-531
Teudis	531-548
Teudiselo	548-549
Agila	549-554
Atanagildo	554-567
I. Liuva	567 veya 568-572
Leovigildo	573-586
I. Recaredo	586-601
II. Liuva	601-603
Witerico	603-610
Sisebuto	610-612
II. Recaredo	612-621
Suintila	621-631
Sisnando	631-636
Chintila	636-639
Tulga	639-642
Chindasvinto	642-653
Recesvinto	649-672
Wamba	672-680
Ervigio	680-687
Egica	687-702
Witiza	700-710
Akila	710
Rodrigo	710-711

B. İSPANYOL KRALLARI

1. Asturias Kralları	718-737
Favila	737-739
I. Alfonso el Catolico	739-757
Froila	757-768
Aurelio	768-774
Silo	774-783
Mauregato	783-788
I. Bermudo el Diacono	788-791
II. Alfonso el Casto	791-842
I. Ramiro	842-850
I. Ordono	850-866
III. Alfonso el Magno	866-911
2. Leon Kralları	
I. Garcia	911-914
II. Ordono	914-924
II. Fruela	924-925
Alfonso Froilaz	925
IV. Alfonso el Monje	925-931
II. Ramiro	931-951
III. Ordono el Bueno	951-956
I. Sancho el Craso	956-958
IV. Ordono el Malo	958-960
I. Sancho	960-966
III. Ramiro	966-984
II. Bermudo el Gotoso	984-999
V. Alfonso el Noble	999-1028
III. Bermudo	1028-1037
II. Fernando	1157-1188
IX. Alfonso	1188-1230
3. Kastilya Kont ve Kralları	
Fernan Gonzalez	930-970
Garcia Fernandez	970-995
Sancho Garcia	995-1017
Garcia Sanchez	1017-1029
Mayor veya Elvira	1029-1035
I. Fernando	1035-1037
III. Sancho el Deseado	1157-1158

VIII. Alfonso el Bueno	1158-1214
I. Enrique	1214-1217

4. Leon-Kastilya Kralları

I. Fernando el Magno	1037-1065
Sancha	1037-1067
II. Sancho el Fuerte	1065-1072
VI. Alfonso el Bravo	1072-1109
Urraca	1109-1126
VII. Alfonso el Emperador	1126-1157

5. Kastilya-Leon Kralları

III. Fernando el Santo	1217-1252
X. Alfonso el Sabio	1252-1284
IV. Sancho el Bravo	1284-1295
IV. Fernando el Emplazado	1295-1312
XI. Alfonso el Justiciero	1312-1349
I. Pedro el Cruel	1349-1369
II. Enrique de las Mercedes	1369-1379
I. Juan	1379-1388
III. Enrique el Doliente	1388-1406
II. Juan	1406-1454
IV. Enrique el Impotente	1454-1474
I. Isabel la Catolica	1474-1504

6. Barselona Kontları

Bara veya Bera	? -820
Bernardo de Tolosa	? -830
Berenguer de Tolosa	830-836
Bernardo de Tolosa	836-844
Seniofredo (Urgel Kontu)	844-848
Aleran	848-852
Alarico veya Uldarico	852-857
Hunfrido veya Wifredo	857-864
Wifredo el Velloso	871-898
II. Wifredo	898-914
Suner	914-947
II. Borrel-Miron	947-966
II. Borrel (tek başına)	966-992
I. Ramon Borrel	992-1018
I. Ramon Berenguer el Curvo	1018-1035
I. Ramon Berenguer el Viejo	1035-1076

II. Ramon Berenguer-II. R.B. el Fratricida	1076-1082
II. Ramon Berenguer el Fratricida (tek başına)	1082-1096
III. Ramon Berenguer el Grande	1096-1131
IV. Ramon Berenguer el Santo	1131-1137

7. Aragon Kontları

I. Aznar Galindo	809-839
I. Aznarez Galindo	844-867
II. Aznar Galindo	867-893
II. Aznarez Galindo	893-922
Endragoto Galindez	922

8. Aragon Kralları

I. Ramiro	1035-1063
Sancho Ramirez (Navar Kralı)	1063-1094
I. Pedro (Navar Kralı)	1094-1104
I. Alfonso el Batallador (Navar Kralı)	1104-1134
II. Ramiro el Monje	1134-1137

9. Aragon Kralları-Barselona Kontları

Petronila-IV. Ramon Berenguer	1137-1162
II. Alfonso Ramon el Casto	1162-1196
II. Pedro el Catolico	1196-1213
I. Jaime el Conquistador	1213-1276
III. Pedro el Grande	1276-1285
III. Alfonso el Liberal	1285-1291
II. Jaime el Justo	1291-1327
IV. Alfonso el Benigno	1327-1336
IV. Pedro el Ceremonioso	1336-1387
I. Juan	1387-1395
I. Martin el Humano	1395-1410
Interregno	1410-1412
I. Fernando de Antequera	1412-1416
V. Alfonso el Magnanimo	1416-1458
II. Juan	1458-1479
II. Fernado el Catolico	1479-1516

10. Navar Kralları

Inigo Arista	810 veya 820-851

I. Garcia Iniguez	851 veya 852-870
Fortun Garces el Tuerto	870-905
I. Sancho Garces el Grande	905-925
I. Garcia Sanchez	925-970
II. Sancho Garces Abarca	970-994
II. Garcia Sanchez el Temblon	994-1000 veya 1005
III. Sancho el Mayor	1000 veya 1005-1035
IV. Garcia Ramirezel Restaurador	1134-1150
VI. Sancho el Sabio	1150-1194
VII. Sancho el Fuerte	1194-1234
I. Teobaldo el Trovador	1234-1253
II. Teobaldo el Joven	1253-1270
I. Enrique el Gordo	1270-1274
I. Juana	1274-1305
Luis de Hutin	1305-1316
I. Juan de Francia	1316
Felipe el Largo	1316-1322
I. Carlos de Navarra	1322-1328
II. Juana	1328-1349
II. Carlos el Malo	1349-1387
III. Carlos el Noble	1387-1425
Blanca	1425-1441
II. Juan de Aragon	1441-1446
Leonor	1446-1479
Francisco de Foix, Febo	1479-1483
Catalina	1483-1512

C. Portekiz Kralları

Henrique (kont)	1093-1112
I. Alfonso Henriquez	1139-1185
I. Sancho	1185-1211
II. Alfonso	1211-1223
II. Sancho	1223-1245
III. Alfonso	1245-1279
Diniz veya Dionis	1279-1325
IV. Alfonso el Bravo	1325-1357
I. Pedro	1357-1367
I. Fernando	1367-1383
I. Juan	1383-1433
I. Duarte veya Eduardo	1433-1438
V. Alfonso	1438-1481
II. Juan	1481-1495

EK 7:

ENDÜLÜS TARİHİ KRONOLOJİ CETVELİ

(İspanya ve Dünya Tarihi ile Mukâyeseli)

300 Altı yüzyıl sürecek olan Orta Amerika yerli kültürlerinin "klasik" döneminin başlaması

378-450 Hunlar'ın Orta Avrupa'yı istilası üzerine Gotlar, Burgonyalılar, Vandallar, Anglosaksonlar ve öteki Germen halklarının Roma topraklarına gelmeleri

Roma İmparatorluğunun büyük barbar akınlarıyla çökmesi ve bir daha toparlanamaması

Germen akınları ve bu akınların Latin dünyasında yol açtığı kargaşa üzerine, manastırların eğitim-kültür merkezleri durumuna gelmesi

410 Hun korkusuyla Roma sınırlarını zorlayan Vizigotlar'ın Roma kentini yağmalamaları ve İspanya'ya geçip krallıklarını kurmaları

451 Papa'nın çağrısıyla Kalkedon (Kadıköy) Konsili'nin toplanarak teslis öğretisinin Papa Büyük Leon'un belirlediği şekliyle benimsenmesi ve monofizist anlayışın reddedilişi

453 Attila'nın ölümü ve Hun federasyonunun dağılması

496 Frank Kralı Clovis'in Hıristiyanlığın Ortodoks mezhebini benimsemesi

565 Doğu Roma imparatorlarına "Bizans İmparatoru" denmeye başlanması

571 Hz.Muhammed'in doğumu

622 Hz.Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicreti

632 Hz.Muhammed'in vefatı

632-1000 İslâmiyet'in Arap Yarımadası'ndan çıkarak "ilk dönem fetihler" sayesinde Orta Doğu, Kuzey Afrika ve İberya Yarımadası'nda yayılması

634 Halife Hz. Ebubekir'in vefatı

634-644 Halife Hz. Ömer'in halifelik dönemi

636 Suriye bölgesinin fethi

638 Kudüs'ün fethi

639-642 İslamî takvimin (hicrî) uygulamaya konması İran'ın Mısır ve Filistin'in fethi

641 Müslümanların Mezopotamya'yı fethi

642 Müslümanların Mısır'ı fethi

644-656 Halife Hz. Osman'ın halifelik dönemi

647 Trablusgarb'ın fethi
650-652 İran ve Mezopotamya'da Sasani yönetiminin tamamen sona ermesi
İslam devleti sınırlarının Horasan'a kadar uzanması
Sicilya (Syracuse kenti) üzerine yapılan ilk Müslüman akını
653 Kıbrıs'ın ikinci kez ve Rodos Adası'nın fethi
656-659 Halife Hz. Ali'nin halifelik dönemi
661 Emevîler'in Hilâfeti ele geçirmesi
668 Sicilya çıkarması
670 Kuzey Batı Afrika'nın Ukbe b. Nâfi' tarafından fethi ve Kayrevan şehrinin kurulması
Emeviler'in İstanbul kuşatması
680 Muâviye'nin ölmesi, oğlu Yezîd'in başa geçmesi ve Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi
687 Uzakbatıda Barbar Karolenj İmparatorluğunun yerleşmesiyle Avrupa'da sukûnetin yerleşmesi
696 Arapça'nın İslam devletinin resmi dili olması ve ilk Arap sikkesinin basılması
698 Elden çıkan Kuzey Batı Afrika'nın Hassan b. Nu'mân tarafından yeniden fethi ve Tunus şehrinin kurulması
705 Kuzey Batı Afrika'nın Mûsâ b. Nusayr tarafından bir vilâyet olarak Emeviler'e bağlanması
710 Tarîf b. Mâlik'in keşif birliği başında İspanya'ya geçişi
711-715 **İspanya'nın Fethi Dönemi**
711 Târık b. Ziyâd'ın İspanya çıkarması
İberya Yarımadası'nda Vizigot hâkimiyeti döneminin sona ermesi
712 Mûsâ b. Nusayr'ın İspanya'ya geçişi
712-713 İslam devleti sınırlarının Çin'e kadar uzanması
713 Abdülaziz b. Mûsâ ile Teodomir arasında barış yapılması
714 Târık ile Mûsâ'nın Endülüs'ten ayrılarak Dımeşk'e dönmeleri
Merovenjler'in kralı Karl (Charles) Martel'in Franklar'ın da liderliğini elde etmesi
714-741 Frank Kralı Karl Martel'in yönetim dönemi
715-756 **Endülüs'te Valiler Dönemi**
715 Müslümanların Kuzey Batı Hindistan'daki Sind bölgesini, bir süre sonra da Hint Okyanusunda üstünlüğü ele geçirmeleri
İndus Vadisinde çöller bölgesinin Müslümanlarca fethi
716 Emeviler'in İstanbul kuşatması
718 **İspanya'da ilk Hıristiyan isyanı: Asturias bölgesinde Pelayo'nun isyan etmesi ve Oviedo yakınında Hıristiyan İspanya krallığının temellerini atması:** Kuzeybatıda Pelayo liderliğinde Asturias/Galicia Düklüğü, Kuzeydoğuda Petrus liderliğinde Kantabria Düklüğü

Vali el-Hurr b. Abdurrahman es-Sakafî'nin Basklı-Asturiaslı Hıristiyanları başarısız kuşatması
Müslümanların Endülüs üzerinden Fransa'ya girmeleri
Küçük Asya'da (Anadolu) Bizans iktidarının yeniden kuruluşu

718-1085 Reconquista'nın birinci safhası

719 Endülüs Vâlisi Semh b. Mâlik'in Kurtuba'yı idare merkezi yapması
Nerbûne'nin (Narbonne) fethi

721 Müslümanların Tulûşe'den (Toulouse) geri püskürtülmeleri

729 Kuzey Endülüs'te Menûse isyanı

730 Papalık ile Bizans arasında dinî semboller konusunda anlaşmazlık

731 Abdurrahman b. Muâviye'nin (Dâhil) doğumu

732 Karl Martel'e karşı Balâtüşşühedâ (Tours/Poitiers) savaşıyla gelen yenilgi

735-736 Vali Ukbe İbnü'l-Haccâc'ın başarısız Galicia seferi

739 Asturias'ta Galicia Kralı I.Alfonso'nun göreve gelmesi

740 Endülüs'te Berberî isyanlarının çıkması üzerine I.Alfonso'nun saldırması

742 Vali Belc b. Bişr'in Dımeşkliler'i Endülüs'ün çeşitli yerlerine yerleştirmesi
Kuzey Afrika'da Emeviler'e karşı Berberî isyanları

750 Endülüs'te kıtlık başgösterince, Hıristiyanların saldırısı
Doğu'da Emevîler'in sona ermesi ve Abbâsîler'in kurulması

751 Endülüs'te asabiye sebebiyle iç karışıklıkların çıkması
Arbûne'nin kaybı
Berberîler'den bazı grupların Mağrib'e göç etmesi
Talas Meydan Savaşında Türkler ile Araplar'ın müttefikan Çinliler'i yenmesi

752 Kısa Pepin'in Franklar'ın kralı unvanını alması

753 I.Alfonso'nun Aşturga'yı (Astorga) işgal etmesi

755 Abbâsîler'in elinden kurtulan Abdurrahman b. Muâviye'nin Endülüs'e ulaşması

756 I.Abdurrahman'ın Emîrliği
Çin'de ilk baskı âletinin bulunması

756-929 Endülüs Emevi Emîrliği Dönemi

757 I.Abdurrahman'ın İbn Muğîs ayaklanmasıyla uğraşması
Galicia Kralı I.Froila'nın Lük, Burtugal, Şelemenka, Şekûbiye, Âbile, Semmûre'yi işgal etmesi

758-760 Güney Hazar Bölgesinin İslam devletine eklenmesi

759 Endülüs Vâlisi Yusuf el-Fihrî'nin öldürülmesi

766-767 I.Abdurrahman, Hıristiyanlara karşı birlikler sevketti. Ancak, kaybedilen yerleri geri alamadı. Sadece Elbe ve'l-Kılâ' beldesi fethedildi

768-774 I.Aurelio zamanında Galicia Krallığı ikiye bölündü
Franklarln Kralı Şarlman'ın (Charlemagne) tahta geçişi
774-784 Silo zamanında Galicia Kr. Yeniden birleşti
777 Sarakusta Vâlisinin Frank Kralı Şarlman'ı ziyaret etmesi
778 Şarlman'ın Sarakusta'yı kuşatması ve Bâbü'şşezerî (Roncevamx) Savaşı
782 Müslümanların Anadolu'yu ele geçirmesi
784 Silo'nun ölmesi ve yerine Mauregato'nun geçmesiyle Galicia Kr.nın yeniden ikiye bölünmesi
785 İberya yerli halkından ekserîsinin Hıristiyanlıktan İslamiyet'e girmesi
I.Abdurrahman'ın yerine Ulucâmi inşâ etmek amacıyla Kurtuba Katedrali'ni Hıristiyanlardan satın alması
788 I.Abdurrahman'ın vefatı ve I.Hişam'ın emîr olması
Kurtuba Ulucâmiinin planlanması ve inşâsının başlaması (788-796)
791-842 II.Alfonso (791-842) liderliğinde Galicia Kr. Yeniden birleşti
II.Alfonso ile I.Hişam, I.Hakem ve II.Abdurrahman arasında, Müslümanların başarılı olduğu şiddetli savaşlar olması
795 İmam Mâlik'in vefatı
796 I.Hişam'ın vefatı ve I.Hakem'in emîr olması
799 Osvar, kendisini Navar dükü ilan etti
800 Şarlman'ın İmparator lâkabını alması
Kuzey Afrika'da (Tunus) Ağlebîler'in kurulması
804-806 Harun Reşid'in Anadolu seferi
807 Tuleytula ayaklanması ve Hendek Vak'ası
8 . ?-1137 Berşelûne Kontluğu
809-1137 Aragon Kontluğu
810 veya 820-1512 Navar Krallığı
814 Şarlman'ın ölümü
816 Mâlikî Mezhebinin Endülüs'te yayılmaya başlaması
822 I.Hakem'in vefatı ve II.Abdurrahman'ın emîr olması
Ziryâb'ın Bağdat'tan Endülüs'e geçişi ve Abbâsî tesirinin başlaması
825-831 Mürsiye şehrinin inşâ edilmesi
827 Girit'in fethi
827-902 Müslümanların (Ağlebîler) Sicilya'yı fethi
829 İşbiliye Ulucâmiinin inşâ edilmesi
830-835 Galicia'da Havari James'in ya da sözde Yakup Peygamber'in kalıntılarının bulunması ve Şentee Yakub (Santiago de Compostela) şehrinin Hıristiyanlar için kutsal hac mekanı haline gelmeye başlaması

830-833 Bağdat'ta Beytü'l-Hikme'nin kurulması
831-1000 Danimarka, İsveç Norveç ve İzlanda'nın Hıristiyanlığa geçişleri
835 Mâride kalesinin inşâsı
837 Müslümanların Napoli'yi fethi
839 Kurtuba ile Bizans arasında elçilerin gidiş-gelişi
840 Uygurlar'ın yıkılışı
841 Müslümanların Bari'yi fethi
842-850 I.Ramiro dönemi Müslümanlara karşı başarısız saldırılarla geçti
844 Normandiyalılar'ın İşbiliye'yi kuşatmaları
845 Çin'de Budizm'in resmen yasaklanması, bunun üzerine Kore'de devlet dini haline getirilmesi
846 **Ostia ve Roma'nın Müslümanlarca kuşatılması, Papa VIII.John'un (877-882) vergiye bağlanması**
847 Harizmî'nin ölümü
850-866 I.Ordono, Müslümanların iç karışıklığından yararlanarak Duvîru nehrinden güneye indi. Ancak, geri çekilmek zorunda kaldı
851 Flora ve Mâriye adlı isyancı kızların ölmesi
852 II.Abdurrahman'ın vefatı ve I.Muhammed'in emîr olması
853 Tarihçi İbn Habîb'in vefat etmesi
Normanlar'ın Orleans ve Paris kentlerini istila etmeleri
855 Kal'atü Rebâh'ın güçlendirilmesi
İmam Ahmed b. Hanbel'in ölümü
857 Ziryâb'ın Kurtuba'da vefatı
859 Vikingler'in Cezîretü'l-Hadrâ'yı işgal etmeleri
866-911 III.Alfonso, Müslümanlara güçlü saldırılar yaptı: Mâride, Kulumriye, Bâzu, Kûriye ve Şelemenka'yı tahrip etti. Sınırlarını tahkim etti
867 Saffârîler'in kurulması
868 Ahmed b. Tulun'un Mısır'a vali atanması
870 Buhârî'nin ölümü
873 Kindî'nin ölümü
Endülüs'te umumi kıtlığın baş göstermesi
886 I.Muhammed'in vefatı ve Münzir'in emîr olması
888 Münzir'in vefatı ve Abdullah'ın emîr olması
891 Abdullah'ın İşbiliye'yi ele geçirmesi ve yağmalaması
897 Zeydîler'in kurulması
899 Karmatîler'in kurulması
900 Viking saldırıları sonucu İngiliz-İrlanda kiliselerinin yakılıp yıkılmasıyla kültür merkezlerinin sönmesi
Paralı Türk askerlerinin ve Türk kabilelerinin İslam devletlerinin siyasi hayatlarında etkili olmaya başlamaları

Maya ve Meksika topluluklarının bilinmeyen nedenlerle dağılması
Sâmânîler'in kurulması

900-1350 Avrupa'da toprakların tarıma açılma tekniklerinin uygulamaya başlanması

901 Sâbit b. Kurrâ'nın ölümü
Lâride'de Ulucâmi inşâsı

905 Endülüs'e Zâhirî Mezhebini sokan Abdullah b. Kâsım b. Hilâl'in vefatı
Pamplona yakınında Navar Krallığının kurulması

905-925 I.Sancho Garces, Navar Kr.nın gerçek kurucusu oldu

909 Kuzey Afrika'da Fâtımîler'in kurulması ve Ağlebîler'in sona ermesiyle Sicilya'nın Fâtımî vilâyeti haline gelmesi

910 Cluny'de Burgundy Manastırı'nda Benedict Tarikatının kurulması

911 Garcia ile birlikte Galicia Kr. artık Leon Krallığı adını aldı

911-1230 **Leon Krallığı**

912 Emîr Abdullah'ın vefatı ve III.Abdurrahman'ın emîr olması

913 Saîd b. Münzir'in İşbiliye Vâlisi olması ve şehrin surlarını yıkarak köşk inşâ etmesi

914 Leon'un Asturias başkenti olması

915 Endülüs'te umumi kıtlığın baş göstermesi

918 İsyancı İbn Hafsûn'un vefatı

919 Endülüs'te veba salgını

920 Kuzey İspanya'daki Osma, Şentee İştebîn de Gûrmâc (San Esteban de Gormaz), Kelûniye (Clunia) ve Mûyes (Muez) küçük kentlerinin fethedilmesi

923 Taberî'nin ölümü

925 Râzî'nin ölümü

928 Berbeştru kalesinin fethi
Kurtuba'da darphânenin kurulması

929 Abdurrahman'ın kendisini halîfe ilân etmesi

929-1031 **Endülüs Emevi Hilâfeti Dönemi**

930 Karmatîler'in Mekke'yi yağmalaması

930-1217 **Kastilya Krallığı**

931 Sebte şehrinin alınması
İbn Meserre'nin vefatı

935 İmam Eş'arî'nin ölümü

936 Medînetü'z-Zehrâ'nın inşâsı

938 Semmûre'nin Müslümanlar tarafından geri alınması

939 Müslümanların Şentee Menkeş'te (Simancas) yenilmesi

940 İbn Abdirabbih'in vefatı

942 Ebû Ali el-Kâlî'nin Endülüs'e gelmesi

944 Turtûşe'de tersâne inşâsı

İmam Mâtüridî'nin ölümü
945 Bizans elçilerinin Kurtuba'ya gelmesi
Büveyhî Müizzüddin Ahmet'in Bağdad'ı işgal etmesi
946 Endülüs'te veba salgını
950 Fârâbî'nin ölümü
Girit'in Bizanslılar tarafından işgal edilmesi
951 Leon Kralı II.Ramiro'nun ölmesi
953 **Benedict Tarikatı üyesi Clunylerin Berşelûne'ye ulaşması**
Juan de Gorz'un elçisinin Kurtuba'ya gelişi
954 Fâtımîler'in el-Meriye sâhillerine saldırması
955 Tarihçi Ahmed Râzî'nin vefatı
el-Meriye şehrinin yeniden inşâsı
956 Turtûşe Ulucâmiinin inşâsı
961 Abdurrahman en-Nâsır'ın vefatı ve II.Hakem'in halîfe olması
963 Gazneliler'in kurulması
965-969 Bizanslılar'ın Suriye'yi işgal etmesi
Fâtımîler'in Mısır'ı ele geçirmeleri
966 Normandiyalılar'ın Endülüs'ün Atlas Okyanusu kıyılarına saldırması
970 Hadây b. Şaprut'un vefatı
Normandiyalılar'ın Şentee Yâkub (Santiago) kıyılarına saldırması
972 Bizans elçisinin Kurtuba'ya gelmesi
973 Medînetü'z-Zâhire'nin inşâsı
976 II.Hakem'in vefatı ve II.Hişam'ın halîfe olması
976-1025 Büyük Bizans komutanlarından II.Basileios'un yönetim dönemi
977 Tarihçi İbnü'l-Kûtiyye'nin vefatı
978 Vezir Ca'fer Mushafî'nin azledilmesi
980 Hâcib el-Mansûr İbn Ebî Âmir'in yeni bir ordu tanzim etmesi
981 el-Mansûr'un Leon seferi ve Şente Menkeş'i fethetmesi
985 **el-Mansûr'un Katalonya bölgesine seferi ve başkent Berşelûne'yi fethi**
988 el-Mansûr'un Kûriye (Coria), Liyûn (Leon) ve Semmûre (Zamora) kentlerini fethi
Tarihçi İbn Hayyân'ın doğumu
989 Şâir İbn Hânî'nin vefatı
Rusya'nın Hıristiyanlığa geçişi
999 Leon Kralı III.Bermudo'nun ölmesi ve V.Alfonso'nun kral olması
994 İbn Hazm'ın doğumu
997 el-Mansûr'un Gâle (Gaule) veya Cıllîkıye bölgesi seferi ve Şentee Yâkub kentini fethi
Mağrib'te Zîrî b. Atıyye'nin yenilmesi

1000 **(Yaklaşık olarak) Batı Avrupa'nın komşularıyla ilişkilerinin baskın niteliğe bürünmeye başlaması**
Avrupalılar'ın günlük tüketim mallarını pazara götürmede su yollarından iyi şekilde yararlanmaları
Kelt, Germen, Slav kabileleri ve Macaristan'ın Hıristiyanlığı benimsemeleri
Avrupa mimarisinde Romanesk anıtsal taş yapı atılımının başlaması
Gazneli Mahmut eliyle Müslümanların Hindistan'ı fethi
Müslümanların Sahra'nın güneyinde önemli ilerlemeler kaydetmeleri
Altay dağlarından Güney Rusya'ya kadar uzanan Bozkırların Türkçe konuşan kabilelerin merkezi haline gelmesi
1000-1300 Avrupa'da kasabaların gelişme göstermesi
1000-1453 Müslümanların Hindistan, Doğu Avrupa ve Orta Asya'da yayılması
1000-1500 Avrupa siyasi evriminin üç evresi
1000-1550 **İslam mimarisinin yükseliş ve ihtişam dönemi**
1002 el-Mansûr İbn Ebî Âmir'in Kastilya seferi ve sefer esnasında vefatı üzerine Medînetü Sâlim'de defnedilmesi, yerine oğlu Abdülmelik Muzaffer'in hâcibliğe geçmesi
1003 el-Muzaffer'in Katalonya Seferi
1005 el-Muzaffer'in Cıllîkıye Seferi
Mağrib'te Kayrevân Câmiinde Halîfe Hişam adına hutbe okunması
1006 el-Muzaffer'in Kastilya seferi ve Kelûniye zaferi
el-Muzaffer'in Benbelûne (Pamplona) seferi
1007 (Yaklaşık olarak) Selçuk'un Cend şehrinde ölümü
1008 **Abdülmelik'in vefatı ve Abdurrahman Şencûl'ün (Sancho) hâcib olması**
II.Hişam'ın tahttan inmesi ve yerine Muhammed Mehdî'nin geçmesi, Süleyman Müstaîn'in halîfelik iddiası
Mehdî'nin vefatı
Medînetü'z-Zâhire'nin yağmalanması
1010 II.Hişam'ın yeniden hilâfete getirilmesi
1011 Belensiye'de Âmirîler hânedânının kurulması
1012 Tarihçi İbnü'l-Fardî'nin vefatı
1016 Ali b. Hammûd'un Kurtuba'ya hâkim olması
Ali'nin vefatı ve yerine Kâsım b. Hammûd'un geçmesi
1017 **Endülüs'e karşı Burgonyalılar'ın Haçlı saldırıları başlatmaları**
IV.Abdurrahman Murtezâ'nın halîfe ilân edilmesi
Kont Sancho Garcia'nınölmesi

1018 Çağrı Bey'in Doğu Anadolu seferine çıkması
1020 Yahudi asıllı Endülüslü filozof Solomon İbn Gabirol'ün (Avicebron) doğumu
1023 V.Abdurrahman Müstazhir'in halîfe olması
III.Muhammed Müstekfî'nin halîfe ilân edilmesi
1025 (-ten itibaren) **Clunylerin Aragon. Navar ve Leon krallıklarında yayılması**
1027 III.Hişam Mu'tezid'in halîfe ilân edilmesi
1028 Leon Kralı V.Alfonso'nun vefatı ve yerine III.Bermudo'nun geçmesi
1031 Endülüs Emevileri idaresinin sona ermesi ve Mülûkü't-Tavâif Döneminin başlaması
1031-1090 Endülüs'te Mülûkü't-Tavâif Dönemi
1035 Büyük Sancho'nun ölmesi ve yerine I.Fernando'nun geçmesi
Gazneliler'in Selçuklular'a Horasan'da muhtariyet vermesi
1037 İbn Sina'nın vefatı
Leon Kralı III.Bermudo'nun ölmesi
1037-1157 ve 1217-1502 **Birleşik Leon-Kastilya Krallığı**
1038 Gırnata'da Habbûs b. Zîrî'nin vefatı ve yerine oğlu Bâdîs'in geçmesi
1038 Selçuklular'ın Gazneliler'i Telhâb'ta yenerek bağımsızlıklarını kazanmaları
1040 Selçuklular'ın Gazneliler'e karşı kazandıkları Dandanakan Zaferi
1041 İşbiliye'de Kadı Muhammed b. Abbâd'ın vefatı ve yerine oğlu Mu'tezid'in geçmesi
1043 Kurtuba'da Ebu'l-Hazm b. Cehver'in vefatı ve yerine Ebu'l-Velîd b. Cehver'in geçmesi
1045 Batalyevs Emîri İbnü'l-Eftas'ın vefatı ve yerine Muzaffer'in geçmesi
S Campeador'un doğumu
1048 Bîrûnî'nin vefatı
1049-1054 Papa IX.Leo, Avrupa liderlerini Endülüs üzerine yönlendiriyor
1053 I.Fernando'nun Tuleytula'ya karşı saldırıya geçmesi
1054 Murâbıtlar'ın kurucularından Lemtûne lideri Yahya b. Ömer'in ilk askerî başarısı: Sicilmâse'yi fethi
Papa ile Konstantinopolis Patriğinin birbirlerini aforoz etmeleriyle Katolik-Ortodoks bölünmesinin ortaya çıkması
1053 I.Fernando'nun Tuleytula'ya karşı saldırıya geçmesi
1056 Gırnatalı Vezir Yahudi İbnü'n-Nağzele'nin vefatı
1057 Bâdîs'in Hammûdîler'in Mâleka'sını ele geçirmesi
I.Fernando'nun Batalyevs'e saldırması

1058 Runde'nin İşbiliye Emîrliğine katılması
Yahudi asıllı Endülüslü filozof İbn Gabirol'ün (Avicebron) ölümü
1059 Avrupa'nın siyasi evriminde imparatorun piskoposlarca desteklenmesi devrinin sona ermesi ve Papalığın piskoposları atama hakkını kendi eline almasıyla imparator-papa kavgaları döneminin başlaması
1060-1091 **Norman Prensliği tarafından işgal edilen Sicilya'da İslam hâkimiyetinin sona ermesi**
1061 Lemtûne lideri Ebû Bekir b. Ömer'in yönetimi Yusuf b. Taşfîn'e vekâleten devretmesi
1061-1073 **Hıristiyan dünyanın Papa II.Alexander sayesine Müslümanların bütün Akdeniz havzasından temizlenmesi yani Reconquista idealiyle tanışması**
1062 Merâkeş şehrinin inşâsı
1063 I.Fernando'nun Kûriye şehrini işgal etmesi
1064 **Normandiyalı Fransızlar'ın Berbeştru şehrini işgal etmeleri: Müslümanlara karşı ilk Haçlı Seferi**
İbn Hazm'ın vefatı
1065 Berbeştru şehrinin İbn Hûd tarafından geri alınması
Kastilya-Leon Kralı I.Fernando'nun ölmesi ve devletin oğulları arasında taksim edilmesi
1068 Mu'tezid'in vefatı ve yerine Mu'temid'in geçmesi
Abbâdîler'in Kurtuba'ya hâkim olması
1070 Tarihçi Sâid Tuleytulî'nin vefatı
1071 Malazgirt Zaferi ile Selçuklu Türkleri'nin Bizanslılar'dan Anadolu'yu almaları
1072 II.Sancho'nun VI.Alfonso'yu yendikten sonra Semmûre'de öldürülmesi
1073 Kuzey Afrika'da Yusuf b. Taşfîn'in Murâbıtlar'ın başına geçmesi
1075 Tuleytula Emîri Me'mûn b. Zünnûn'un vefatı
Gırnata Emîri Bâdîs b. Habbûs'un vefatı
Süleyman Şâh'ın İznik'i fethedip Türkiye Selçuklu Devletini kurması
1076 Tarihçi İbn Hayyân'ın vefatı
1078 Sıkılıyeli (Sicilya) şâir İbn Hamdîs'in Endülüs'e gelişi
1079-1080 Mekke-Medine'de Abbâsî Halîfesi ve Selçuklu Sultanı adına hutbe okunması
1081 Fakîh Ebu'l-Velîd Bâcî'nin el-Meriye şehrinde vefatı
1082 Müstaîn İbn Hûd'un vefatı
1083 Mecrît'in düşüşü
Dil âlimi A'lem Şenteemerî'nin vefatı
1084 Ali b. Yusuf b. Taşfîn'in doğumu

Şâir vezir İbn Ammâr'ın vefatı
1085 VI.Alfonso'nun Tuleytula şehrini işgal etmesi
VI.Alfonso'nun Leyyit (Aledo) kalesini ele geçirmesi
1085-1238 Reconquista'nın ikinci safhası
1086 Yusuf b. Taşfîn'in Endülüs'e geçişi ve Zellâka Zaferi
Yusuf b. Taşfîn'in Abbâsî Halîfesi Muktedî-Biemrillâh'a sembolik itâat arz etmesi
1087 Sultan Melikşâh'ın Bağdat'a girmesi
1088 Yusuf'un Endülüs'e ikinci kez geçerek Leyyit kalesini kuşatması
1089 Navar Kralı Sancho Ramirez'in Menteşûn'u işgali
VI.Alfonso'nun Leyyit kalesini tahliye etmesi
1090 Yusuf'un Endülüs'e üçüncü geçişi, Tuleytula kuşatması ve Endülüs emîrliklerine son verme hareketini başlatması
1090-1147 Endülüs'te Murâbıtlar Dönemi
1091 Mu'temid b. Abbâd ile destekçisi VI.Alfonso'ya karşı Murâbıtlar'ın Hısnü'l-Müdevver veya Belme (Palma) zaferi
Murâbıtlar'ın İşbiliye'yi ele geçirmeleri
Şâire Lâride bnt. Müstekfî'nin vefatı
1092 Belensiye'nin Sid'ten geri alınması
Sultan Melikşâh'ın ölümü
1093 Fakîh İbn Sehl'in vefatı
1094 Sid'in Belensiye'yi ikinci kez işgali
Üşbûne bölgesinin Hıristiyanlardan geri alınması
Coğrafya âlimi Ebû Ubeyd Bekrî'nin vefatı
1095 Mu'temid b. Abbâd'ın Ağmat'ta vefatı
İbn Kuzmân'ın doğumu
Clermont Konsili
1096 Navarlılar'ın Veşka'yı işgal etmesi
Anadolu ve Orta Doğu üzerine Avrupalılar'ın Haçlı Seferlerinin başlaması
1097 İspanyollar'ın desteklediği Sid'e karşı yapılan savaşın kaybedilmesi
VI.Alfonso'ya karşı Künneşre zaferi ve Sid'in oğlu Don Diego'nun savaş sırasında öldürülmesi
Birinci Haçlı Seferi ordularının İznik'i işgal etmesi
1098 Urfa Haçlı Kontluğu'nun kurulması
Antakya'nın Haçlılar tarafından işgal edilmesi ve Antakya Prinkepsliği'nin kurulması
Fâtımîler'in Kudüs'ü ele geçirmesi
1099 Sid'in Belensiye'de ölmesi
Haçlılar'ın Kudüs'ü işgali ve burada Kudüs Haçlı Krallığı'nı kurması

1100 1100 Yılı Haçlı Seferleri ile Avrupalılar'ın Türkler'e karşı başarısız olmaları
1102 Belensiye'nin Sid'in hanımı tarafından VI.Alfonso'ya verilmesi üzerine Murâbıtlar'ın şehri ele geçirmesi
1104 Sarakusta dışında bütün Endülüs'ün Murâbıtlar'a bağlı bir eyâlet haline getirilmesi
Müslümanların Berşelûne veya Katalonya bölgesine akınları
Aragon tahtına I.Alfonso'nun geçişi
1106 Yusuf b. Taşfîn'in vefatı ve yerine oğlu Ali'nin hükümdar olması
Meşhur Endülüslü bilgin Zehrâvî'nin vefatı
1108 Uklîş Zaferi
Sarakusta Emîri Müstaîn İbn Hûd'un vefatı
1109 Tuleytula kuşatması
Talebîre'nin fethi
1109 Portekiz Krallığının kurulması
Kastilya-Leon Kralı VI.Alfonso'nun ölmesi ve yerine Urraca'nın geçmesi
1109-1143 Portekiz Krallığı'nın resmen bağımsız olması
1111 Kulumriye'nin (Coimbra), Şenteerîn (Santarein), Batalyevs (Badajoz), Ubûrtû (Porto), Yâbüre (Evora) ve Üşbûne'nin (Lisbon) fethi
İmam Gazâlî'nin vefatı
1113 Şâir İbnü'l-Lübâne'nin vefatı
1114 Vali Mezdelî'nin Tuleytula kuşatması
1117 Elden çıkmış olan Kulumriye'nin yeniden fethi
1118 Sarakusta'nın Aragonlular tarafından işgal edilmesi
Cezâiru'ş-Şarkiyye'nin (Balear Adaları) fethi
1119 Kudüs'te Şövalye Tarikatlarının kurulması
1120 Ketunde (Cutanda) yenilgisi ve Aragonlular'a karşı Gırnata savaşları
Şövalye Tarikatlarının İspanya'ya yerleşmeleri
1121 Merâkeş'te Mehdî b. Tûmert'in isyanı ve Muvahhidler hareketinin başlangıcı
1125 İbn Zühr'ün vefatı
1126 İbn Rüşd'ün Kurtuba'da doğumu
Şâir İbn Abdûn'un vefatı
Şâir A'mâ Tuleytulî'nin vefatı
Tarihçi Turtûşî'nin İskenderiye'de vefatı
1128 Alfonso Hanriquez'in Portekiz kralı olması
1128-1139 Endülüs Valisi Taşfîn b. Ali'nin Hıristiyanlara karşı seferleri
1129 Kılâ'a (Alcolea) yenilgisi
1130 Mehdî b. Tûmert'in vefatı ve yerine Abdülmü'min b. Ali'nin geçmesi

1134 İfrâğa (Fraga) Zaferi
Tarihçi Feth b. Hâkân'ın Merâkeş'te öldürülmesi
Mûsâ b. Meymûn'un Kurtuba'da doğumu
1137-1516 **Aragon-Berşelûne/Katalonya Krallığı**
1138 Şâir İbn Haffâce'nin vefatı
1139 İbn Bâce'nin vefatı
Portekiz Krallığının tamamen bağımsız hale gelmesi
Sultan Sencer'in Hârizm'e hâkim olması
1142 Hıristiyan inançlarının akılla desteklenebileceğine inanan düşünür Pierre Abelard'ın ölümü
1143 Ali b. Yusuf'un vefatı ve yerine Taşfîn b. Ali'nin hükümdar olması
1144 İmâdeddin Zengi'nin Urfa'yı fethederek Urfa Haçlı Kontluğu'na son vermesi
1144-1145 Murâbıtlar'ın Endülüs'teki hâkimiyetlerinin iyice zayıflaması üzerine İkinci Mülûkü't-Tavâif denen dönemin ortaya çıkması
1145 Murâbıtlar'ı sona erdirmek üzere olan Muvahhidler'in Endülüslüler ile ilk temasları
Taşfîn b. Ali'nin Vehrân'da vefatı
1146-1152 Muvahhid Halîfesi Abdülmü'min'in Endülüs'e ordu sevk etmesi ve Endülüs'e hâkim olması
1147 el-Meriye'nin düşüşü
Üşbûne (Lisbon) ve Şenteerîn'in (Santarein) düşüşü
Muvahhidler'in Merâkeş'e girmesiyle Afrika ve Endülüs'te Murâbıtlar'ın sonu
Muvahhidler'in İşbiliye'yi ele geçirmesi
Şenteerîn ve Üşbûne'nin kaybı
Belensiye'de İbn Merdenîş'in emîr olması
İbn Bessâm'ın vefatı
1147-1238 Endülüs'te Muvahhidler Dönemi
1148 İfrâğa, Lâride, Miknâse ve Turtûşe'nin kaybı
Yahya b. Gâniye'nin vefatı
1150 VII.Alfonso'nun Kurtuba kuşatması
1154 "Sicilya'nın vaftiz edilmiş iki sultanı"ndan biri olan Sicilya Kralı II.Roger'in ölümü
Coğrafya âlimi İdrîsî'nin **Nüzhetü'l-müştâk**'ın telîfini tamamlaması
1157 el-Meriye'nin Hıristiyanlardan geri alınışı
Murâbıtlar'ın Endülüs'teki son kalıntısı Meymûn b. Yeddir'in Gırnata'yı Muvahhidler'e teslim etmesiyle Endülüs'teki Murâbıt varlığının tamamen sona ermesi
Sultan Sencer'in ölümü

1158 Kastilya tahtına VIII.Alfonso'nun geçişi
1160 İbn Hemüşek'in Karmûne'yi ele geçirmesi
1160-1163 Abdülmü'min'in Endülüs'e geçişi ve İberya Yarımadası'nı ele geçirme planı için çalışmalar yapması
1161 Abdülmü'min'in Cebelitârık beldesini inşâ etmesi
İbn Hemüşek'in yenilmesi ve Karmûne'nin geri alınması
1162 İbn Merdenîş ve müttefiklerine karşı Muvahhidler'in Sebîke zaferi sayesinde Gırnata'yı tekrar ele geçirmeleri
Portekizliler'in Şenteerîn ve Bâce şehirlerini işgali
Abdülmelik b. Zühr'ün vefatı
1163 Abdülmü'min b. Ali'nin vefatı ve yerine Ebû Yakub Yusuf'un halîfe olması
1165 Batı Endülüs'te Portekizli Giraldo Sempavor'un işgal harekâtı
Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Mürsiye şehrinde doğumu
1169 Portekizliler'in Batalyevs'e Saldırması Üzerine Leon Kralının Muvahhidler'e yardım etmesi
1171 İbn Merdenîş'in ölümü
İşbiliye Ulucâmii ve Vâdî'l-Kebîr köprüsünün inşâ edilmesi
Galler ve İrlanda'nın Anglo-Norman şövalyelerince ele geçirilmesi
Selâhaddin Eyyûbî'nin Fâtımî Hilâfeti'ne son vermesi
1172 Vebze (Huete) Savaşı
Portekizliler'in Bâce (Beja) saldırısı
1173 Kastilyalı Kont Jamino'nun yenilmesi
Hıristiyanların İsteğiyle Yapılan Büyük Barış Antlaşması
1174 Nûreddin Mahmud Zengi'nin ölümü
1176 Anadolu Selçukluları'nın Bizanslılar'ı Miryokefalon'da yenilgiye uğratmaları
1177 Kastilya Saldırıları ve Kûnka'nın (Conca) düşüşü
Şâir Rusâfî'nin Mâleka'da vefatı
1179 Fihrist adlı kitabın müellifi İbn Hayr İşbîlî'nin vefatı
1179-1182 Portekizliler ile Porto ve İşbiliye bölgesinde yapılan kara-deniz savaşları
1182 Kastilyalılar ile Yapılan Şenteefîle (Santafila) ve Talebîre (Talavera) savaşları
1183 İbn Beşküvâl'in vefatı
1184 Portekizliler ile yapılan Şenteerîn savaşı
Halîfe Yusuf'un vefatı ve yerine oğlu Yakub'un geçmesi
1185 İbn Tufeyl'in Merâkeş'te vefatı
1186 Gazneliler'in sona ermesi
1187 Selâhaddin Eyyûbî'nin Hıttîn'de Haçlılar'ı yenilgiye uğratması ve Kudüs'ü fethederek buradaki Kudüs haçlı Krallığı'na sona erdirmesi

1189 Şilb şehrinin Haçlılar ile birleşen Portekizliler tarafından işgali
1190 Eyyûbîler'in Sultanı Selahaddin Eyyûbî'nin Haçlılara karşı Muvahhidler'den yardım istemesi
1191 Muvahhidlerin Şilb'i geri alması
Akkâ'nın Haçlılara tarafından işgal edilmesi
1195 Hıristiyanlar'a karşı Erek (Alarcos) zaferi
1196 Halifenin Birinci Kastilya Seferi ve Tuleytula Kuşatması
1197 Halifenin İkinci Kastilya Seferi ve Tuleytula Kuşatması
1198 Müttefik Kastilya-Aragon Güçlerinin Muvahhidler ve Leonlular'a Karşı Saldırıya Geçmesi
1199 Halîfe Yakub el-Mansûr'un vefatı ve yerine Muhammed en-Nâsır'ın geçmesi
Tarihçi ve şâir İbnü'l-Ebbâr'ın doğumu
İbn Rüşd'ün Merâkeş'te vefatı
1200 Yeni Konfüçyüsçülüğün büyük filozofu Çu Hsi'nin ölümü
1203 Hıristiyanların Müttefiki İbn Gâniye'den Cezâiru'ş-Şarkıyye'nin Geri Alınması
1204 Mûsâ b. Meymûn'un vefatı
Dördüncü Haçlı Seferinde Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından işgal edilerek Doğu Latin İmparatorluğunun kurulması
1206-1227 Cengiz Han'ın yönetim dönemi
1207 Edebiyatçı İbnü'ş-Şeyh Belevî'nin vefatı
1211 Şelbatarra (Salvatierra) savaşı
Doğu-Karahanlı Devletinin yıkılması
1212 İkâb (Las Navas de Tolosa) yenilgisi
Batı-Karahanlı Devletinin yıkılması
1213 Halîfe en-Nâsır'ın vefatı ve yerine Yusuf Müstansır'ın geçmesi
1214 **el-Muğrib fî hulî'l-Mağrib** kitabının müellifi İbn Saîd Mağribî'nin doğumu
Kastilya Kralı VIII.Alfonso'nun emriyle Palencia Üniversitesinin kurulması
VIII.Alfonso'nun ölümü
1215 Kastilya ile barış antlaşması yapılması
Kastilya Kralı IX.Alfonso'nun emriyle Salamanca (Şelemenka) Üniversitesinin kurulması
1217 Haçlılar ile İşbirliği yapan Portekizliler'in saldırıları ve Sağru'l-Kasr'ın (Alcacer de Sal) düşüşü
Doğu Endülüs'te İbn Hûd ayaklanması
Seyyâh İbn Cübeyr'in İskenderiye'de vefatı
Kastilya tahtına III.Fernando'nun geçişi
1222 Edebiyatçı Şüreyşî'nin Şüreyş'te vefatı
1222-1228 Muvahhid tahtının el değiştirmesi ve önce Abdülvâhid b. Yusuf, sonra Abdullah Âdil'in yönetime geçmesi

1223 (Başları) Moğollar'ın Türkistan'dan Güney Rusya'ya dek uzanan ülkeleri istilâ etmeleri
1224 Taleyâta (Tallante) ve Afs (Aspe) yenilgileri
1224-1226 İsyancı Beyyâsî'ye yardım eden Kastilyalılar'ın saldırı ve işgalleri
1227 Endülüs'te kıtlığın baş göstermesi
Reconquista için uygun ortamın oluşması
1228 Muvahhid tahtına İdris Me'mûn'un geçmesi
1229 Muvahhidler'in Afrika'da çözülüşünün Endülüs'te yansımaları: isyanlar
İbn Hûd'un Endülüs'e hâkim olması ve Muvahhidler'in Endülüs hâkmiyetinin sona ermesi
1229 Cezâirü'ş-Şarkıyye'nin kaybı
1231 Mâride ve Batalyevs şehirlerinin kaybı
Moğollar'ın Anadolu'ya girerek Sivas'a kadar ilerlemeleri
1232 İdrîs Me'mûn'un vefatı ve Muvahhid tahtına Abdülvâhid Reşîd'in geçmesi
İbnü'l-Ahmer'in emîr olarak ortaya çıkması
1235 İbn Dahye Kelbî'nin vefatı
1236 Kastilya Kralı III.Fernando'nun Kurtuba şehrini işgal etmesi
Enîşe yenilgisi ve Enîşe beldesinin kaybı
1238 Aragon Kralı I.Jaume elinde Belensiye şehrinin kaybı
İbn Hûd'un vefatı
İbnü'l-Ahmer'in Gırnata'ya hâkim olmasıyla Endülüs topraklarının Gırnata Emirliği altında toplanması
1238-1492 Reconquista'nın üçüncü-son safhası
1239 İbnü'l-Ahmer'in Muvahhid Halîfesi Reşîd'e biat arz etmesi
1240 Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Dımeşk'te vefatı
1242 Halîfe Reşîd'in vefat etmesi ve İbnü'l-Ahmer'in İfrîkıye'deki Hafsîler'in Emîri Ebû Zekeriya'ya biat arz etmesi
I.Jaume'nin Mürsiye (Murcia) şehrini işgal etmesi
Moğol Hanı Büyük Ögedey'in ölümü
1243 Moğollar'ın Selçuklular'ı Kösedağ'da yenilgiye uğratması
1245 Lyon Konsülü ve Papanın Moğolistan'a elçi gönderme kararı alması
1246 Ceyyân (Jaen) şehrinin kaybı
Şâtıbe (Jativa) şehrinin kaybı
1248 İşbiliye (Sevilla) şehrinin kaybı
Doğu Endülüs'ün tamamının kaybı
İbnü'l-Baytar'ın Dımeşk'te vefatı
Fransız Kralı IX.Louis'in Kıbrıs'ta Moğol elçilerini kabul etmesi
1250 "Sicilya'nın vaftiz edilmiş iki sultanı"ndan biri olan Sicilya Kralı

II.Frederik'in ölümü

1251 Şâir İbn Sehl İşbîlî'nin vefatı

Kelîle ve Dimne kitabının Katalanca'ya tercüme edilmesi

1252 Kastilya Kralı III.Fernando'nun ölümü ve yerine X.Alfonso'nun geçişi

1254 X.Alfonso'nun İşbiliye'de Arapça-Latince dersleri ve tercümeleri yapılması için bir okul kurması

Avrupa'da imparatorluğun çökmesiyle, Latin Hıristiyanlık dünyasının evrensel hükümeti olduğunu ileri süren Papalığın Avrupa yönetiminde tek kalması

1255 Tarihçi Beyyâsî'nin Tunus'ta vefatı

1257 Leble (Niebla) şehrinin kaybı

Moğollar'ın İslam'a girmeleri ve Türkler arasında jızla erimeye başlamaları

1258 Şâir İbn Umeyre'nin vefatı

Abbâsîler'in yıkılışı

1260 Tarihçi ve şâir İbnü'l-Ebbâr'ın Tunus'ta vefatı

Seyfeddin Kutuz'un Aynıcâlût'ta Moğollar'ı yenilgiye uğratması

1262 Kâdis şehrinin kaybı

1268 Sultan Baybars'ın Antakya'yı Haçlılar'dan kurtarması

1269 Sûfî İbn Sebîn'in Mekke'de vefatı

1273 Gırnata Emîri I.Muhammed'in vefatı

Uzun bir fetret döneminden sonra Habsburglar'dan Rudolf'un imparator seçilmesi

Mevlânâ C. Rûmî'nin vefatı

1274 Dilci İbn Mâlik'in vefatı

Akıl ile imanı uzlaştırmaya çalışan Hıristiyan filozofu Aziz Thomas'ın ölümü

1276 Aragon Kralı I.Jaume'nin ölümü

1277 Sultan Baybars'ın Anadolu'ya gelerek Akçaderbent'te Moğollar'ı yenilgiye uğratması

Karamanoğlu Mehmet Bey'in Konya'yı ele geçirmesi

1280 Akıl ile imanı uzlaştırmaya çalışan Hıristiyan din adamı Aziz Büyük Albert'in ölümü

1284 Kastilya Kralı X.Alfonso'nun vefatı

1287 Menûrka adasının kaybı

1292 Tarîf beldesinin kaybı

1294 Platoncu Hıristiyan düşünür Roger Bacon'un ölümü

1299 Osmanlı Beyliği'nin kurulması

1300 Aragon Kralı II.Jaume'nin Lâride'de üniversite kurması

1300 (-den sonra) Germen ve Frank şövalyelerinin Baltık ve Doğu imparatorluklarını kurup ticaret etkinliklerine girişmeleri

Japonlar'ın geniş çaplı denizcilik faaliyetlerine girişmeleri

1300-1450 Avrupa'da önemli bir kentsel gelişme hareketinin yaşanması

1303 Papa VIII.Beniface'in Fransa kralının adamlarınca kaçırılması

1306 İbn İzârî'nin **el-Beyân** adlı kitabını telif etmesi

1307 Papa V.Clement'in Papalığı Fransa'nın Avignon kentine taşıması ve papaların neredeyse Fransız kralının adamları durumuna düşmeleri

1308 Sılatü's-sıla müellifi İbnü'z-zübeyr'in Gırnata'da vefatı
Anadolu Selçuklu Devletinin sona ermesi

1310 Kastiya tahtına XI.Alfonso'nun geçişi

1311-1312 Viyana Konsili'nde Roma, Paris, Bologna, Oxford ve Salamanca üniversitelerinde Arap, İbranî ve Keldanî kürsüleri açma kararı alınması

1313 İbnü'l-Hatîb'in Levşe'de (Loja) doğumu

1314 Gırnata Emîrliğine I.İsmail'in geçişi

1315 Katalan filozof Raimundo Lulu'nun ölmesi

1319 Elekûn (Alacon) savaşında Müslümanların zafer kazanması

1321 Dante'nin ölümü

1325 Aztekler'in Orta Meksika'ya gelişleri ve burada devlet kurmaları

1332 İbn Haldun'un Tunus'ta doğumu

1333 Gırnata'da I.Yusuf'un idareye geçmesi

1336 IV.Pedro'nun Aragon tahtına geçişi

1337-1453 İngiltere ile Fransa arasında Yüzyıl Savaşları

1340 Müslümanların Tarîf savaşında (Salado) yenilmesi

1342 Merînîler'in Tarîf kuşatması

1344 Kastilya Kralı XI.Alfonso'nun Cezîretü'l-Hadrâ'yı işgali

1347-1351 Avrupa'da veba salgını

1349 Gırnata'da Dâru'l-İlm kurulması

1350-1550 Süngü ve toplarla silahlanmış topçuların ve piyadelerin, şövalyeleri önce kalelerinden sonra savaş alanlarından sürüp çıkarmaları ile askeri örgütlenmenin karmaşık bir durum alması
İran bölgesinde Moğol hâkimiyetinin sona ermesi ve ülkenin Müslüman beylikler şeklinde dağılması, XIV. yüzyılın ikinci yarısında İslâmiyet'in Orta Asya'daki kesin zaferi, Moğollar'ın Çin'den çıkarılması ve Çin'de Ming Hanedanının (1368-1644) tahta geçmesi olaylarından sonra Katolik misyonerlerin uzun yıllar boyunca Doğu ve İslam dünyasında yürüttükleri misyonerlik faliyetleri ve izlerinin yok olması

1350 Rönesans'ın İtalya'da biçimlenmeye başlaması

1351 Seyyâh İbn Batûta'nın Gırnata'yı ziyareti

1352 Türkler'in Çanakkale Boğazı'nı geçip Gelibolu Yarımadası'nı fethederek Avrupa'ya adım atmaları

1354 I.Yusuf'un Gırnata'da öldürülmesi
1361 Edirne'nin fethi
1364 Sırp Sındığı Zaferi
1365 V.Muhammed'in Gırnata Hastanesini inşâ etmesi
1366 Papalığın Osmanlılar'a karşı Haçlı savaşı ilan etmesi
1369 Şâir Ahmed b. Hâtime'nin vefatı
1374 İbnü'l-Hatîb'in Fas'ta öldürülmesi
1378-1417 Birisi Avignon'da ve diğeri Roma'da iki rakip Papalık dönemi
1385 Sofya'nın fethi
1387 Pedro'nun ölümü
Selânik'in fethi
1389 Kosova Savaşında Sırplar'ı yenen Türkler'in Balkanlar'da askeri üstünlüğü ele geçirmeleri
1391 Osmanlılar'ın Üsküb'ü fethederek Kuzey Arnavutluk'a ilerlemesi
1393 Şâir İbn Zemrek'in Gırnata veziri oluşu
1394-1402 Osmanlılar'ın İstanbul kuşatması
1395 Osmanlılar'ın Macaristan ve Eflak seferi
1396 Haçlılar'a karşı Osmanlılar'ın Niğbolu Zaferi
1402 Timur'un ankara savaşında Osmanlılar'ı yenilgiye uğratması
1406 İbn Haldun'un Kahire'de vefatı
1410 Kastilya Kralı II.Juan'ın Entakîre'yi (Antequera) işgal etmesi
1414-1417 Konstanz piskoposlar kurultayı sonunda, İmparator Sigismund'un çabasıyla iki ayrı Papalığın sona erdirilmesi
1415 Portekiz Kralı I.Juan'ın Sebte'yi işgal etmesi
1416 Şeyh Bedreddin'in idam edilmesi
1426 Fakîh İbn Âsım'ın Gırnata'da vefatı
1430 Çinliler'in denizlerden çekilmesiyle Japonlar'ın güney batı Pasifik'te deniz üstünlüğünü ele geçirmeleri
1439-1463 Bosna'nın Osmanlılar'a tâbi olması-tamamen ilhak edilmesi
1444 Haçlılar'a karşı Osmanlılar'ın Varna Zaferi
1453 Konstantinopolis'in Türkler tarafından fethedilmesi ve Ruslar'ın artık Ortodoks kiliselerinin Hıristiyanlığın son kalesi olduğuna inanmaları
Bizans imparatorlarının Roma imparatoru oldukları iddiasının sona ermesi
Aragon Kralı Fernando İle Kastilya Kraliçesi Isabella'in evlenmesi
1456-1461 Trabzon Pontus Rum Devletinin Osmanlılar'a bağlanması ve fethi
1475 Kırım Hanlığı'nın Osmanlı hâkimiyetine girmesi
1479 Aragon ve Kastilya krallıklarının birleşmesi
Haçlı ruhunun kıta ötesi Müslümanlar üzerine yoğunlaşmasında

ikinci dönemin başlaması
Kristof Kolomp'un Amerika kıtasını keşfi
1482-1495 Cem Sultan'ın Rodos'a kaçması-ölümü
1485 Rûnde'nin kaybı
1486 Levşe'nin kaybı
1487 Mâleka ve el-Meriye'nin kaybı
1489 Bâse'nin (Basella) kaybı
1492 (2 Ocak) Endülüs'te İslam hâkimiyetinin sona ermesi
Kristof Kolomp'un Amerika kıtasını keşfi
1498 Vasco de Gama'nın okyanusu aşması
1499 Navarin'de Osmanlı deniz zaferi
1501 Morisko diye adlandırılan Endülüslü Müslümanlara ve Sefarad diye adlandırılan Endülüslü Yahudilere ya Katolikliğe girmeleri ya da İspanya'yı terk etmeleri konusunda baskı uygulanması
1516-1517 Osmanlılar'ın Memlükler Devletine son vermesi
1520 Yavuz Sultan Selim'in ölümü ve Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta geçmesi
1521 Belgrad'ın fethi
1522 Rodos'un fethi
1526 Endülüslüler'in Belensiye'den kovulmaları
1526-1529 Mohaç Zaferi-Budapeşte'nin fethi
1533 Barbaros Hayreddin Paşa'nın Osmanlı Kaptan-ı Deryâ'sı olması ve Tunus'u fethi
1536 Osmanlılar'ın Fransızlar'a ticarî imtiyazlar vermesi
1538 Kuzey Moldavya'nın Osmanlılar tarafından fethi
Preveze Deniz zaferi
1541 Macaristan'ın Osmanlı Devletine ilhak edilmesi
1543 Osmanlı-Frank donanmasının Nis'i (Nice) fethi
1560 Cerbe'yi işgal eden İspanyollar'a karşı Piyâle Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun zafer kazanması ve şehri geri alması
1565 Malta'nın Osmanlılar tarafından kuşatılması
1566 Zigetvar'ın Osmanlılar tarafından kuşatılması ve Kanuni'nin ölümü
1568 Endülüslüler'in Şârât dağları civarında ayaklanmaları
1571 Osmanlılar'ın İnebahtı deniz savaşında yenilgiye uğraması
1579-1580 Osmanlılar tarafından İngilizlere ticarî imtiyazlar verilmesi
1602 İran Şahı I.Abbâs'ın İspanya-Portekiz Kralı Filip ve alman İmparatoru Rudolf ile Osmanlılar'a karşı ittifak yapması
1609 İspanya Kralı III.Filip'in Endülüslüler'in tamamını ülkeden kovma kararı

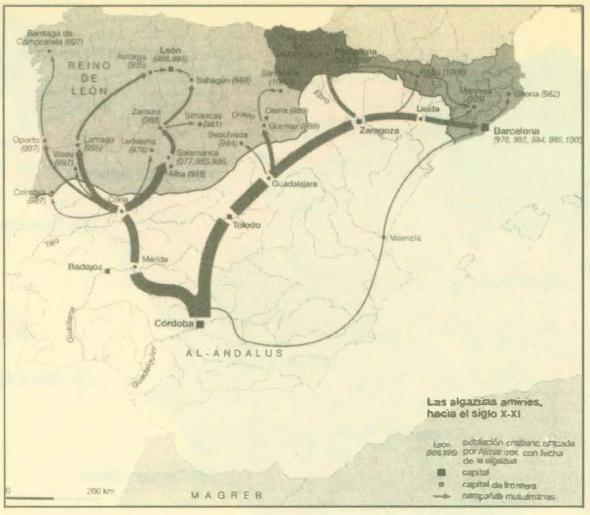
HARİTALAR

Harita 1: İslam Fethi Öncesi İberya Yarımadasında Roma-Vizigot İdaresi

Harita 2: İberya Yarımadası'nda İslam Fethi Yolları

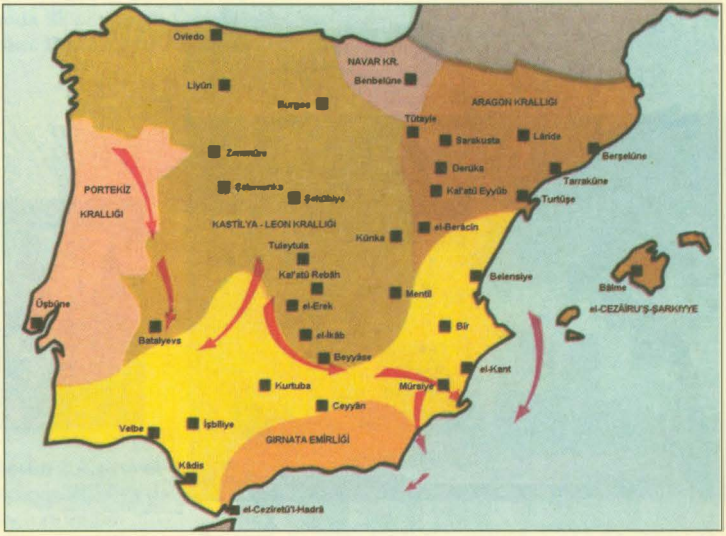
Harita 3: Endülüs Emevileri / Mansur Muhammed İbn Ebî Âmir Döneminde Endülüs (X.Yüzyıl Sonu). *"Kalın oklar, Mansur'un 50-60'ı bulan seferlerinin yönünü göstermektedir."*

Harita 4: Mülûkü't-Tavâif Döneminde Endülüs (XI. Yüzyıl)

Harita 5: Murâbıtlar ve Muvahhidler Dönemlerinde Endülüs (XII. Yüzyıl)

Harita 6: Endülüs'te Muvahhidler'in Sonu ve Gırnata Sulatanlığı (XIII. Yüzyıl)
Haritadaki oklar, İspanyollar tarafından Gırnata Emîrliği üzerine yapılan saldırıların yönünü göstermektedir.

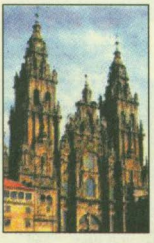
RESİMLER

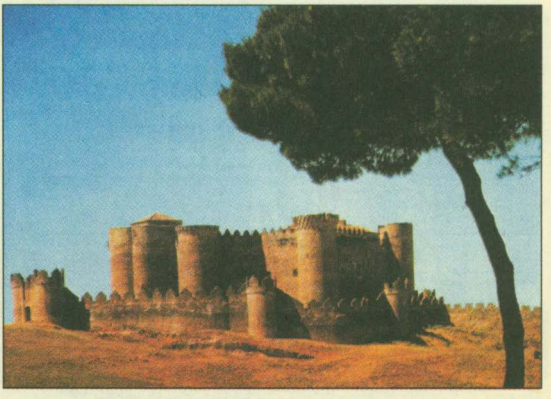
Resim 1: Hıristiyan İspanya'nın doğuşunda ilk adı geçen isim: Don Pelayo

Resim 3: X.Alfonso'ya âit bir XIII. yüzyıl minyatürü (Müslüman-Hıristiyan çarpışmasından bir sahne)

Resim 2: İspanyol Reconquistası ya da Haçlı ruhunun oluşumunda etkili olan Şente Yâkub (Santiago de Compostela) Kilisesi

Resim 4: Kastilya Krallığı içerisinde Gotik-Mudejar tarzında inşâ edilmiş Belmonte Kalesi

Resim 5: 1085 Yılında Hıristiyanların eline düştüğünde katedrale çevrilen Tuleytula Ulu Câmii

Resim 7: Barselona (Katalonya) Bölgesinde, Akdeniz kıyısında bir İspanyol kalesi

Resim 6: İşbîliye'de (Sevilla) Muvahhidler döneminde inşâ edilen Burcu'z-Zeheb (Giralda)

Resim 8: Leon Krallığında Vâdî İbnü'l-Velîd (Valladolid, Simancas) Kalesi

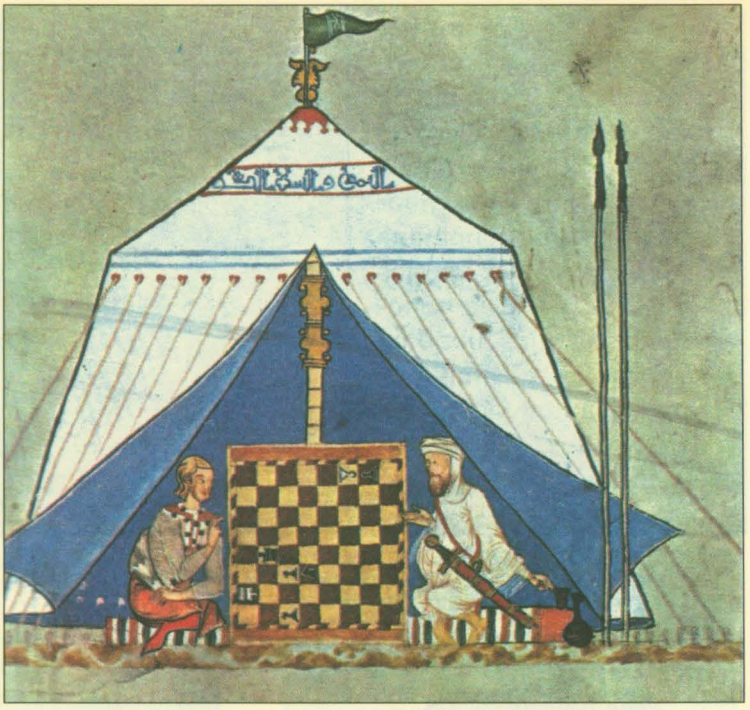
Resim 9: Doğu Endülüs bölgesinde Müslüman-Hıristiyan karışımı yapı tarzına sahip el-Meriye (Almeria) Kalesi Alcazaba

Resim 10: Muvahhidler ile Hıristiyanlar arasında yapılan İkâb Savaşını tasvir eden bir resim (Francisco de Paula van Halen, Madrid Senato Sarayı)

Resim 11: Bugün korunmakta olan tipik Endülüs târihî evleri ve sokakları

Resim 12: Endülüs'te bir arada yaşama biçimini sembolize eden bir minyatür (Alfonso X el Sabio, Libro de los juegos, Escurial Kütüphanesi)

Resim 13: Endülüs Emevîleri döneminde inşâ edilen Kurtuba Ulucâmii'nden bir kesit

Resim 14: Endülüs tarzı hat örneği

Resim 15: İkâb Savaşı sonunda İspanyolların eline geçen, ipek kumaş üzerine nakışlı Muvahhid sancağı (Huelgas Manastırı, Burgos-İspanya)